

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТЕФАНЧУК МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ

Прим. No ___
УДК 347.12

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ
ЦИВІЛЬНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ
ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ М. О. Стефанчук

Науковий консультант:

Кучеренко Ірина Миколаївна
доктор юридичних наук, професор

Майданик Роман Андрійович
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Стефанчук М. О. Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Київ, 2020.

Актуальність теми наукової праці зумовлена потребою вироблення цілісної концепції правосуб'єктності фізичних осіб у цивільному праві України, що пов'язане з необхідністю вирішення найбільш проблемних теоретичних та практичних питань щодо здійснення правосуб'єктності задля забезпечення подальшого послідовного розвитку цивілістичної науки та вдосконалення цивільного законодавства. Дисертацію присвячено дослідженню загальнотеоретичних засад правосуб'єктності фізичних осіб у цивільному праві з позицій традиційних методів правничої науки. Особливу увагу приділено визначенню правової природи правосуб'єктності, її сутності, внутрішній структурі та основним елементам. Розглянуто основні доктринальні підходи до розуміння категорії правосуб'єктності. Виявлено найбільш дискусійні проблеми, що виникають у сфері її здійснення фізичними особами та запропоновано конкретні шляхи їх вирішення з метою вдосконалення чинного законодавства і практики його застосування.

Розділ 1 «Загальнофілософське і правове розуміння фізичної особи та її правосуб'єктності в цивільному праві» складається із двох підрозділів, у яких розкрито особливості історико-правового розвитку поняття фізичної особи, а також досліджено поняття правосуб'єктності фізичної особи як цивільно-правової категорії.

Встановлено, що зародження категорії «фізична особа» тривало в доволі складних умовах, що пов'язано з еволюцією суспільного устрою, домінуванням теологічних доктрин суспільного життя, відсутністю розуміння найвищої соціальної цінності людини у державі в цілому та суспільних відносинах зокрема. Натомість саме у стародавні часи відбувається започаткування ідеї необхідності регулювання суспільних відносин, підґрунтям якого є утвердження системи суб'єктів, які мають бути наділені відповідними правами та обов'язками, або навпаки позбавлені них.

В ході історичного екскурсу доведено, що сучасне розуміння категорії «фізична особа» у національному цивільному праві здебільшого спирається на досягнення європейської правової доктрини, у яких поступово утверджувалися ідеї правової держави та громадянського суспільства, тобто тих цінностей, які Україна обрала від моменту отримання незалежності.

Розділ 2 «Індивідуалізуючі ознаки фізичної особи» складається із трьох підрозділів, які присвячені вивченню поняття та ознак фізичної особи як самостійної цивільно-правової категорії, особливостей фізіологічних та соціальних індивідуалізуючих ознак фізичної особи та їх значення для участі у цивільних правовідносинах.

Встановлено, що фізіологічні засоби індивідуалізації фізичної особи, зумовлені її біологічною природою, є сукупністю унікальних зовнішніх та внутрішніх характеристик людського організму фізичної особи, які ідентифікують її з-поміж інших осіб. До них належать: статеву приналежність, вік, колір очей, відбитки пальців, група крові, особливі зовнішні прикмети (шрами, родимки) тощо. При цьому слід вказати на первинність саме фізіологічних ознак, які є визначальними характеристиками фізичної особи як представника людського роду.

Своєю чергою до соціальних засобів індивідуалізації фізичних осіб, основою яких є соціальність фізичної особи, тобто усвідомлення себе членом соціуму з притаманними йому міжособистісними зв'язками, слід віднести: ім'я та прізвище фізичної особи, псевдонім, місце проживання та місце

реєстрації, дата і місце народження, громадянство, цивільні стани, електронний підпис та ін.

Розділ 3 «Цивільна правоздатність фізичної особи» складається з трьох підрозділів, у яких розглянуто поняття цивільної правоздатності та її розвиток у цивільно-правовій доктрині, проаналізовано теорію «динамічної правоздатності» та її вплив на українську правову систему, а також концепцію «обмеженої правоздатності» та проблеми її застосування.

Подано авторське визначення поняття «цивільна правоздатність фізичної особи», а також запропоновано її основні ознаки, серед яких: абсолютний характер цивільної правоздатності за суб'єктивним складом; рівність правоздатності фізичних осіб; натуральність цивільної правоздатності; комплексний характер функціональної структури цивільної правоздатності; пожиттєвість цивільної правоздатності фізичної особи та ін.

Проаналізовано найбільш доктринально обґрунтовані концептуальні підходи до розуміння сутності правоздатності фізичних осіб, а саме теорії динамічної і статичної правоздатностей. Аргументовано слушність теорії динамічної правоздатності фізичних осіб.

Розкрито авторське розуміння поняття «обмеження цивільної правоздатності», при цьому обґрунтовано дискусійний характер концепції «обмеженої правоздатності» у сучасній цивілістичній науці. Доведено, що самообмеження цивільної правоздатності відноситься перш за все до психічної сфери людської діяльності, виникає на рівні свідомості та підсвідомості людини, а згодом породжує певні правові наслідки лише у тому разі, якщо самообмеження стає спонукальним мотивом до певної юридично значущої дії.

Розділ 4 «Цивільна дієздатність фізичної особи (особливості здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав» складається із п'яти підрозділів, які присвячені дослідженню поняття цивільної дієздатності, питань здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав малолітніми,

особливостей дієздатності неповнолітніх, а також впливу інноваційних технологій на правосуб'єктність фізичної особи.

Запропоновано під цивільною дієздатністю розуміти здатність фізичної особи вчиняти юридичні дії або утримуватись від них в рамках цивільних правовідносин, у тому числі виконувати цивільно-правові обов'язки, а також своїми діями створювати для себе нові права та обов'язки і їх здійснювати.

Доведено, що з метою розширення можливостей категорії малолітніх осіб у сучасних цивільних правовідносинах, а також вирішення деяких проблемних та спірних питань потребують удосконалення вимоги законодавства щодо встановлення мінімального віку набуття часткової дієздатності, розширення обсягу правочиноздатності малолітніх осіб, а також надання їм можливості самостійно звертатися по безоплатну правову допомогу з метою захисту своїх суб'єктивних прав та інтересів, зокрема й цивільних.

Виділено три основні підходи до визначення правового становища роботів: 1) підхід щодо сприйняття роботів зі штучним інтелектом виключно як об'єктів цивільних правовідносин, за яким на них повинен поширюватись правовий режим речей; 2) підхід щодо сприйняття роботів зі штучним інтелектом виключно як суб'єктів цивільних правовідносин, за яким роботи зі штучним інтелектом сприймаються як носії суб'єктивних прав і обов'язків, що здатні діяти самостійно та усвідомлювати й оцінювати значення своїх дій і дій інших осіб; 3) підхід щодо диференційованого визначення місця роботів у структурі цивільних відносин, за яким роботи зі штучним інтелектом можуть бути як суб'єктами цивільних правовідносин, так і об'єктами.

Наукова новизна отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці комплексним системним дослідженням теоретичних і практичних аспектів здійснення правосуб'єктності фізичних осіб у цивільному праві України. У дисертації обґрунтовано концептуальні підходи до правового регулювання відносин, що виникають, змінюються та припиняються з приводу реалізації

фізичними особами правосуб'єктності, на підставі чого сформульовано нові або такі, що містять елементи новизни, положення.

На підставі проведеного дослідження, автором, з-поміж іншого:

– *доведено*, що, виходячи з концептуально-методологічної природи самообмеження у праві, можна сформулювати принципово нову для цивілістичної науки категорію – «самообмежувальні правові обставини особливого роду (*sui generis*)», під якими розуміються такі юридичні факти, настання яких залежить від власної волі фізичної особи – носія цивільної правоздатності та є підставою для самообмеження такої особи в її правоздатності через зменшення обсягу належних їй суб'єктивних цивільних прав до усунення відповідного юридичного факту;

– *встановлено*, що принциповими умовами ідентифікації фізичної особи за допомогою біометричних даних є: достатність обсягу біометричних даних, які особа надає уповноваженому органу чи посадовій особі, для ідентифікації; захищеність баз біометричних даних фізичних осіб від несанкціонованого доступу;

– *встановлено*, що, будучи за своєю природою умовою виникнення цивільних прав і обов'язків, правоздатність при цьому не перестає бути одночасно й можливістю особи мати цивільні права і обов'язки. Піддано сумніву твердження, що така змістова складова правоздатності, як умова виникнення прав, виключає іншу її змістову складову – можливість мати права. Доведено багатоаспектність правоздатності як правової категорії, яка, будучи специфічною здатністю мати право, є водночас і умовою виникнення цивільних прав та обов'язків, і можливістю мати суб'єктивні права та обов'язки;

– *аргументовано*, що обмеження цивільної правоздатності настає у примусовому порядку (на відміну від природних чинників та самообмеження) як секундарна санкція за вчинене правопорушення шляхом поєднання обмежень майнових та немайнових суб'єктивних прав, причому не окремих, а відносно цілісної їх сукупності, що дозволяє стверджувати про

тимчасове обмеження цивільної правоздатності загалом як здатності особи до нормальної участі у цивільно-правових відносинах;

– *сформульовано висновок* про неможливість ототожнення понять «робот» і «штучний інтелект», які співвідносяться між собою як форма та зміст. Штучний інтелект можна розглядати як моделювання здатності до абстрактної, творчої думки – і особливо здатності до навчання – за допомогою цифрової комп'ютерної логіки. Натомість робот є пристроєм, машиною, основною здатністю якої є автоматизоване виконання однієї чи декількох завдань за зразком дій людини, якій властиві ознаки рухливості, сенситивності, аналітичності тощо. Доведено, що саме штучний інтелект надає роботу тих властивостей, якими прийнято його характеризувати, а саме розумність, здатність до аналізу та обробки інформації, а також до виконання завдань, на які він запрограмований;

– *встановлено*, що поняття «електронна особа» може бути застосоване винятково до роботів із певними характеристиками, зумовленими наділенням їх штучним суперінтелектом, які свідчитимуть про їхню здатність самостійно діяти в рамках суспільних правовідносин, а отже, бути носіями специфічних прав і обов'язків. У цьому проявляється першочергова важливість диференційованого підходу до визначення питання про те: а) чи може той чи інший робот бути суб'єктом правовідносин; б) чи за своїми характеристиками він охоплюється поняттям «об'єкт цивільних правовідносин»;

– *обґрунтовано*, що вироблення і закріплення уніфікованого підходу до правового регулювання відносин у сфері експлуатації роботів та штучного інтелекту не є доцільним з огляду на складність вироблення універсальних визначень понять «штучний інтелект» та «робот», а також на невідомий розвиток інноваційних технологій, а також – неможливість прогнозування подальших векторів руху у сфері робототехніки та досягнення усіх можливостей її майбутніх результатів, що може поставити під загрозу ефективність усього нормативно-правового регулювання. Доведено

раціональність диференційованого підходу до правової регламентації правовідносин у сфері використання конкретних систем штучного інтелекту.

Удосконалено: *обґрунтування* наявності спеціальної модусної дієздатності фізичних осіб, що характеризується такими особливостями: а) належить не всім фізичним особам, а лише визначеним категоріям осіб, що відмежовані певними критеріями (наявність спеціального правового статусу в залежності від виду діяльності, професії тощо); б) її обсяг залежить від правового модусу, який безпосередньо визначає та конкретизує специфіку прав і обов'язків фізичної особи, тим самим створюючи для неї спеціальний правовий статус; при цьому в порівнянні із законодавчо закріпленим загальним цивільно-правовим статусом обсяг модусної цивільної дієздатності може варіюватись як у бік розширення прав і обов'язків, так і в бік звуження; *визначення* поняття фізичної особи в цивільному праві, під якою запропоновано розуміти людину як носія свідомості та волі, яка наділена цивільною правосуб'єктністю, що дозволяє їй бути учасником цивільних правовідносин; *визначення* поняття правоздатності фізичної особи, під якою пропонується розуміти забезпечену державно-правовими засобами впливу формальну здатність та можливість мати цивільні права та обов'язки, що належить фізичним особам як суб'єктам цивільно-правових відносин в рівному обсязі, яка виникає в момент народження людини, є постійною і сталою характеристикою правового становища протягом життя та припиняється в момент її біологічної смерті; *диференціацію* за критерієм законодавчого закріплення індивідуалізуючих ознак фізичної особи на: а) індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що передбачені правовими нормами та б) індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що не передбачені правовими нормами. Індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що передбачені правовими нормами класифіковано на: а) приватноправові ознаки індивідуалізації (встановлені приватноправовими нормами галузевого законодавства) та б) публічно-правові ознаки індивідуалізації (встановлені публічно-правовими нормами галузевого законодавства з метою

відокремлення фізичної особи як учасника публічних правовідносин). За сферами виникнення та існування індивідуалізуючі ознаки фізичної особи класифіковано на: побутові, територіальні, медичні, професійні, корпоративні та інші; *твердження* про доцільність розподілу усіх фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи на дві основні групи: дані про стан здоров'я особи та біометричні дані, що передусім пов'язане з вирішенням в рамках цивільно-правових відносин двох основних завдань: а) засвідчення особи; б) визначення рівня її дієздатності, що і досягається за допомогою вказаних груп ознак; *положення* щодо комплексності категорії зображення як засобу індивідуалізації фізичної особи з огляду на акумулювання в собі двох чинників, які в сукупності впливають на ідентифікацію особи – фізіологічних (риси обличчя, будова тіла, колір очей тощо) та соціальних (стиль одягу, зачіска тощо); *положення*, про те, що не всі персональні дані про фізичну особу носять характер конфіденційної інформації, а лише ті, перелік яких закріплений законодавством, а саме: дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження. Зважаючи на це, поняття «персональні дані» і «конфіденційні персональні дані» пропонується співвідносити як загальне і спеціальне; *твердження*, що фізіологічні засоби індивідуалізації фізичної особи, зумовлені її біологічною природою, є сукупністю унікальних зовнішніх та внутрішніх характеристик людського організму фізичної особи, які ідентифікують її з-поміж інших осіб. До них належать: статеву приналежність, вік, колір очей, відбитки пальців, група крові, особливі зовнішні прикмети (шрами, родимки) тощо. Обґрунтовано первинність саме фізіологічних ознак, які є визначальними характеристиками фізичної особи як представника людського роду. Відповідно до соціальних засобів індивідуалізації фізичних осіб, основою яких є соціальність фізичної особи, віднесено: ім'я та прізвище фізичної особи, псевдонім, місце проживання та місце реєстрації, дата і місце народження, громадянство, цивільні стани, електронний підпис тощо; *класифікацію* імені фізичної особи

в залежності від порядку набуття на: загальне (ім'я, яке надається особі батьками або органом опіки при народженні), спеціальне (псевдонім, під яким особа працює в якості автора чи виконавця творів), та змінене (ім'я, яке особа змінює за власним бажанням або унаслідок зміни свого цивільного стану). Доведено, що така класифікація дозволить відстежити генезу цієї соціально-індивідуалізуючої ознаки щодо конкретної фізичної особи; *перелік* характерних ознак цивільної правоздатності фізичних осіб: а) номінальна наявність правоздатності у будь-якої людини; б) рівність обсягу правоздатності фізичних осіб; в) натусіальність цивільної правоздатності (виникнення в момент народження людини); г) комплексний характер функціональної структури цивільної правоздатності (складається зі взаємопов'язаних і взаємодетермінуючих прав та обов'язків); г) забезпеченість невідчужуваності цивільної правоздатності державно-правовими засобами впливу; д) пожиттєвість цивільної правоздатності фізичної особи (припинення лише в момент біологічної смерті); е) необхідність реального забезпечення нормативно встановленої цивільної правоздатності особи реальним станом суспільних відносин; є) постійність та усталеність обсягу цивільної правоздатності (відрізняє її від належного кожній конкретній людині обсягу суб'єктивних цивільних прав); ж) спроможність цивільної правоздатності до об'єктивації певних правових можливостей людини у цивільно-правовій сфері; *позицію* щодо необхідності нормативного закріплення можливості неповнолітніх вчиняти заповіт, однак із певними застереженнями, що обумовлені положеннями чинного цивільного законодавства. Існуючі законодавчі обмеження (ч. 2 ст. 32 ЦК) щодо розпорядження неповнолітніми особами певними категоріями належного їм майна унеможливають вільне включення такого майна потенційними неповнолітніми заповідачами до заповіту без відповідного схвалення батьків (піклувальників) та органу опіки і піклування. З метою захисту майнових прав та інтересів неповнолітніх та забезпечення неповнолітнім фізичним особам можливості повноцінно розпоряджатись

належним їм майном запропоновано внести відповідні зміни у цивільне законодавство; *позицію* про необхідність включення поруч з двома передбаченими законодавством класичними видами дефектів цивільної дієздатності фізичної особи адієздатності як спеціальної категорії, що означає тимчасову втрату здатності до здійснення юридично значущих дій (дефект волі) особи та яка може бути підставою для подальшого судового обмеження цивільної дієздатності чи визнання особи недієздатною, а також можливого визнання недійсними правочинів, вчинених у стані адієздатності, за умови створення належного законодавчого регулювання або формування відповідної уніфікованої судової практики.

У роботі набули подальшого розвитку: *твердження* про необхідність подальшого формування та вдосконалення розгалуженої комплексної системи міжнародно-правового захисту людини, здатної забезпечити визнання її найвищою соціальною цінністю та гарантувати їй широкий спектр політичних, економічних, соціальних та інших прав. Йдеться про реалізацію на міжнародному та національному рівнях принципу антропоцентризму як орієнтації держави та світового співтовариства перш за все на потреби людини. Наголошено на актуалізації міжнародної співпраці як первинної та основної ланки у сфері забезпечення прав людини, що повинна здійснюватися шляхом спільної розробки та прийняття стандартів щодо обсягу і змісту правового статусу людини та покладення на держави взаємних зобов'язань щодо дотримання вказаних міжнародно-правових стандартів у своєму національному законодавстві. Обґрунтовано важливість існування системи міжнародних стандартів прав людини, яка полягає у тому, що саме вони встановлюють мінімальний рівень загально визнаних прав і свобод, на якому ці права і свободи повинні реалізовуватись; *позиція* щодо необхідності включення до переліку ознак фізичної особи категорії добросовісності з огляду на те, що, саме керуючись добросовісністю, особа утримується від вчинення протиправних дій. Це надасть можливість персоніфікувати фізичну особу

як специфічного суб'єкта цивільних правовідносин та створить підґрунтя для подальшого векторного дослідження цієї категорії; *обґрунтування* про те, що ідея рівності цивільної правоздатності фізичних осіб має три дискурси у відповідності до суб'єктного складу її розповсюдження – внутрішній, синтетичний (змішаний) та зовнішній. Внутрішній дискурс означає рівність цивільної правоздатності усіх громадян України між собою незалежно від будь-яких ознак, вказаних у ст. 24 Конституції України. Синтетичний (змішаний) дискурс спрямований на встановлення рівної цивільної правоздатності між громадянами України та іноземними громадянами й особами без громадянства. Зовнішній дискурс означає рівність цивільної правоздатності будь-яких іноземних громадян та осіб без громадянства між собою. Усі три вказані дискурси у діалектичному поєднанні складають комплексний суб'єктний зміст принципу рівності цивільної правоздатності в національній правовій системі України; *положення* про те, що на сучасному етапі розвитку вітчизняного цивільного законодавства потребує свого вирішення комплекс питань, пов'язаних з ідентифікацією особи за її фізіологічними ознаками. Запропоновано вирішення означених проблем здійснити шляхом закріплення: а) процесуального значення змінних фізіологічних ознак (колір волосся, рослинність на обличчі та інше); б) приписів щодо ідентифікації близнюків, схожих осіб та двійників; в) механізмів правонаступництва у разі зміни особою статі, а також критеріїв визначення її правосуб'єктності; г) механізму ідентифікації особи за допомогою біометричних даних у сфері захисту комерційної таємниці, авторського права та інтелектуальної власності; *твердження* про перспективність використання для ідентифікації фізичної особи такого виду біометричних даних, як райдужна оболонка ока. Цей вид біометричних даних може використовуватися для захисту інформації, що становить комерційну таємницю. З огляду на те, що на сьогодні така інформація здебільшого зберігається в електронному вигляді, ідентифікація особи, яка отримує

доступ до неї за особливостями райдужної оболонки ока, надасть можливість виключити випадки несанкціонованого доступу до комерційної таємниці. Забезпечення захисту такої інформації відповідатиме вимогам конфіденційності та обмеженості відомостей, що становлять комерційну таємницю; *обґрунтування* необхідності розширення переліку підстав виникнення правонаступництва шляхом включення до них такої підстави, як зміна статі, з огляду на те, що зміна статі створює важливі правові наслідки для визначення статусу фізичної особи: вона фактично ідентифікується як абсолютно новий учасник цивільних правовідносин, але з комплексом набутих раніше майнових та немайнових особистих прав та обов'язків, захист яких неможливий без чіткої регламентації правового становища такого учасника. Доведено, що вирішення проблеми зміни статі особи знаходиться в площині розв'язання питання одностатевих шлюбів та у подальшому формалізації прав та обов'язків такого подружжя; *обґрунтування* висновку, що біометрична ідентифікація є одним з перспективних методів вивчення фізіологічних індивідуалізуючих ознак, переваги якої відображаються у швидкості, високій ймовірності та технологічності. Обґрунтовано, що необхідність використання цього методу ідентифікації фізичної особи обумовлена соціальними аспектами суспільного життя та напрямами зовнішньої політики держави, які скеровані на гармонійне входження України до Європейського Співтовариства.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для подальших наукових розробок, удосконалення національного законодавства та практики його застосування, а також для підготовки підручників, навчальних посібників, монографій і викладання курсів/спецкурсів студентам юридичних закладів вищої освіти.

Ключові слова: фізична особа, людина, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, суб'єктивне цивільне право, обмеження цивільних прав, захист цивільних прав, засіб індивідуалізації; штучний інтелект.

SUMMARY

Stefanchuk M. O. Theoretical principles of civil legal personality of individuals and peculiarities of its implementation. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for a degree of Doctor of Law, specialty 12.00.03 “Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law”. – The Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

The relevance of the topic of scientific work is determined by the need of developing a holistic concept of legal personality of individuals in civil law of Ukraine, which is associated with the need to address the most problematic theoretical and practical issues of legal personality to ensure further consistent development of civil science and civil law. The dissertation is devoted to the study of general theoretical principles of legal personality of individuals in civil law from the standpoint of traditional methods of legal science. Particular attention is paid to determining the legal nature of legal personality, its essence, internal structure and basic elements. The main doctrinal approaches to understanding the category of legal personality are considered. The most controversial problems that arise in the field of its implementation by individuals are identified and specific ways to solve them are proposed in order to improve the current legislation and practice of its application.

Chapter 1 "General social and legal understanding of the individual and its legal personality in civil law" consists of two subsections, which reveal the features of historical and legal development of the concept of individual, as well as the concept of legal personality of the individual as a civil category.

It was found that the emergence of the category of "individual" continued in a rather difficult environment, due to the evolution of social order, the dominance of theological doctrines of public life, lack of understanding of the highest social value in the state as a whole and in social relations in particular. Instead, it is in ancient times that the idea of the need to regulate social relations was introduced, the basis

of which is the establishment of a system of entities that should be endowed with appropriate rights and responsibilities, or, conversely, deprived of them.

During the historical digression it was proved that the modern understanding of the category "individual" in national civil law is largely based on the achievements of European legal doctrine, which gradually established the ideas of the rule of law and civil society, i.e. the values Ukraine has chosen since independence.

Chapter 2 "Individualizing characteristics of an individual" consists of three subsections, which are devoted to the study of the concept and characteristics of an individual as an independent civil legal category, the features of physiological and social individualizing characteristics of an individual and their significance for participation in civil law relations.

It is established that the physiological means of individualization of an individual, due to its biological nature, are a set of unique external and internal characteristics of the human body of an individual, which identify it among other persons. These include: gender, age, eye color, fingerprints, blood type, special external signs (scars, moles), etc. It should be pointed out the primacy of physiological characteristics, which are the defining characteristics of the individual as a representative of the human race.

In turn, the social means of individualization of individuals, based on the sociality of the individual, i.e. self-awareness of a member of society with its inherent interpersonal relationships, include: name and surname of the individual, pseudonym, place of residence and place of registration, date and place of birth, citizenship, civil status, electronic signature, etc.

Chapter 3 "Civil legal capacity of an individual" consists of three subsections, which consider the concept of civil legal capacity and its development in civil law doctrine, analyze the theory of "dynamic legal capacity" and its impact on the Ukrainian legal system, as well as the concept of "limited legal capacity" and problems of its application.

The author's definition of the concept of "civil legal capacity of an individual" is given, as well as its main features are proposed, among which: the

absolute nature of civil legal capacity by subject composition; equality of legal capacity of individuals; natusiality of civil capacity; complex nature of the functional structure of civil legal capacity; lifetime civil legal capacity of an individual etc.

The most doctrinally substantiated conceptual approaches to understanding the essence of legal capacity of individuals, namely the theory of dynamic and static legal capacities are analyzed. The validity of the theory of dynamic legal capacity of individuals is proved.

The author's understanding of the concept of "restriction of civil legal capacity" is revealed, and the debatable nature of the concept of "limited legal capacity" in modern civil science is substantiated. It is proved that self-limitation of civil legal capacity refers primarily to the mental sphere of human activity, occurs at the level of human consciousness and subconscious, and then generates certain legal consequences only if self-limitation becomes a motive for a certain legally significant action.

Chapter 4 "Active legal capacity of an individual (peculiarities of the exercise and protection of subjective civil rights" consists of five subsections, which are devoted to the study of the concept of active civil capacity, the implementation and protection of subjective civil rights by minors, the active legal capacity of minors, and the impact of innovative technologies for the legal personality of an individual.

It is proposed to understand active legal capacity as the ability of an individual to perform legal actions or refrain from them within the framework of civil legal relations, including the performance of civil law obligations, as well as to create new rights and obligations and exercise them.

It is proved that in order to empower the category of minors in modern civil law, as well as to resolve some problematic and controversial issues there are needs to improve the requirements of legislation to establish a minimum age for partial active legal capacity, expand the active legal capacity of minors, and give

them the opportunity to apply for free legal assistance in order to protect their subjective rights and interests, including civil ones.

There are three main approaches to determining the legal status of robots: 1) the approach to the perception of robots with artificial intelligence exclusively as objects of civil law, according to which they should be subjected to the legal regime of things; 2) the approach to the perception of robots with artificial intelligence exclusively as subjects of civil law, according to which robots with artificial intelligence are perceived as bearers of subjective rights and responsibilities that are able to act independently and realize and evaluate the meaning of their actions and the actions of others ; 3) the approach to the differentiated determination of the place of robots in the structure of civil relations, according to which robots with artificial intelligence can be both subjects of civil legal relations and objects.

The scientific novelty of the results of the dissertation research is that the dissertation is the first in domestic legal science comprehensive systematic study of theoretical and practical aspects of the implementation of legal personality of individuals in the civil law of Ukraine. The dissertation substantiates the conceptual approaches to the legal regulation of relations that arise, change and cease in connection with the implementation of legal personality by individuals, on the basis of which new or containing elements of novelty, provisions are formulated.

Based on the study, among other things:

- *it is proved* the ability to formulate a fundamentally new category for civil science - "self-limiting legal circumstances of a special kind (*sui generis*)", which means such legal facts, the occurrence of which depends on the will of the individual - the holder of civil legal capacity and is the basis for self-limitation its legal capacity due to the reduction of the scope of its subjective civil rights to the elimination of the relevant legal fact;

- *it is established* that the basic conditions for the identification of an individual using biometric data are: the adequacy of the amount of biometric data

that the person provides to the authorized body or official, the fact of identification; protection of biometric databases of individuals from unauthorized access;

- *it is established* that, being by its nature a precondition for the emergence of civil rights and obligations, civil legal capacity does not cease to be both an opportunity for a person to have civil rights and obligations. From this point of view, it can be argued about the multifaceted nature of civil capacity as a legal category, which, being a specific ability to have a right, is both a prerequisite for the emergence of civil rights and obligations, and the ability to have subjective rights and responsibilities;

- *it is argued* that, in contrast to the restriction of active legal capacity of an individual, the restriction of legal capacity has a dual nature, which forcibly (unlike natural factors and self-restraint) occurs as a secondary sanction for the offense. This dual nature is a combination of restrictions on property and non-property subjective rights, not individual, but in relation to their whole set, which suggests a temporary restriction of civil capacity in general as the ability of a person to participate normally in various manifestations of civil legal relations;

- *it is proved* that artificial intelligence is essentially the ability of machines to learn from human experience and perform human-like tasks. In other words, it can be seen as modeling the ability to abstract, creative thinking - and especially the ability to learn - using digital computer logic. In turn, the robot is primarily a device, a machine, the main ability of which is the automated execution of one or more tasks on the model of human action, which is characterized by signs of mobility, sensitivity, analytical skills and more. From the above we see the impossibility of identifying the concepts of "robot" and "artificial intelligence", because robot is perceived as an object of the material world with the appropriate form and a number of external features that can identify it. In turn, artificial intelligence, given its most common definition of ability, is an abstract concept that cannot be recognized by the senses. At the same time, it is seen that artificial intelligence provides the work of those properties that are used to characterize it, namely intelligence, the ability to analyze and process information, as well as to

perform the tasks for which it is programmed. Thus, it is concluded that the relationship between the concepts of "robot" and "artificial intelligence" as a form and content;

- *it is established* that the concept of "electronic person" can be applied only to robots with certain characteristics due to the endowment of them with artificial superintelligence, which will indicate their ability to independently, purposefully and consciously act in public relations, and therefore be holders of specific rights and obligations languages. This shows the paramount importance of a differentiated approach to determining the question of: a) whether a particular robot can be a subject of legal relations; b) whether its characteristics cover the concept of "object of civil relations";

- *it is substantiated* that the development and consolidation of a unified approach to the legal regulation of relations in the field of robot operation and artificial intelligence is not appropriate given the complexity of developing universal definitions of "artificial intelligence" and "robot", as well as the continuous development of innovative technologies, thus – the inability to predict further vectors of movement in the field of robotics and comprehend all the possibilities of its future results, which may jeopardize the effectiveness of all regulations. That is why the rationality of a differentiated approach to the legal regulation of legal relations in the sphere of using specific systems of artificial intelligence is substantiated. In this case, the answer to the question of the place of a robot with artificial intelligence in the structure of civil legal relations should be based on a set of technical and other characteristics of the robot that will determine the sufficiency of its capabilities to be a subject of civil law. This includes the presence of inner will, and the ability to realize the importance of their actions and control them, and the ability to bear adverse consequences in the event of harm, and so on.

It is improved: the concept of the existence of special mode active legal capacity and its main features; the concept of an individual in civil law; differentiation of individualizing features of an individual; thesis on the expediency of dividing all physiological individualizing features of an individual into two main

groups: data on the state of health of the person and biometric data; conclusion on the complexity of the category of image as a means of individualization of the individual; the thesis that not all personal data about an individual are confidential, but only those, the list of which is enshrined in law; classification of physiological and social means of individualization of an individual; classification of the name of an individual depending on the order of acquisition; a list of characteristic features of civil capacity of individuals in modern legal thought of Ukraine; definition of the concept of legal capacity of an individual; the conclusion that the existence of the institution of "preemptive rights" and its practical manifestation in domestic regulations calls into question the absoluteness of the principle of "equality of legal capacity" for individuals; position on the need to regulate the ability of minors to make a will; position on the possibility of determining incapacity as a separate type of legal capacity defect of an individual.

The following provisions have acquired further development: the assertion of the existence of an extensive comprehensive system of international legal protection of a human; provisions on the exceptionally advanced nature of the Civil Code of Eastern Galicia of 1797 in terms of legal consolidation of the legal status of individuals; the provision that the modern understanding of the category of "individual" in national civil law is largely based on the achievement of European legal doctrine; justification that the idea of equality of civil capacity of individuals has three discourses in accordance with the subjective composition of its distribution - internal, synthetic (mixed) and external; the provision that at the present stage of development of domestic civil legislation the complex of issues related to the identification of a person by his physiological characteristics remains unresolved; substantiation that biometric identification is one of the promising methods of studying physiological individualizing features not only in Ukraine but also at the international level.

The results of the dissertation research can be used for further research, improvement of national legislation and practice of its application, as well as for

the preparation of textbooks, manuals, monographs and teaching courses/special courses to students of law institutions of higher education.

Keywords: an individual, a human, legal personality, legal capacity, active legal capacity, subjective civil right, restriction of civil rights, the protection of civil rights, means of individualization; artificial intelligence.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Одноосібна монографія:

1. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артєк, 2020. 479 с.

Колективна монографія:

2. Стефанчук М. О., Давид Л. Л. Суб'єктивні цивільні права на промисловий зразок: проблеми здійснення та захисту : монографія. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 184 с.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях;

3. Стефанчук М. О. Адикція як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи // Університетські наукові записки. 2006. № 3–4 (19–20). С. 173–176.

4. Кондратьєв Р. І., Стефанчук М. О. Дискусійні питання щодо системи загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав // Університетські наукові записки. 2007. № 2 (22). С. 127–133.

5. Стефанчук М. О. Окремі питання здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав у корпоративних правовідносинах // Університетські наукові записки. 2007. № 4 (24). С. 130–134.

6. Стефанчук М. О. Окремі проблеми обмеження цивільної дієздатності фізичної особи за законодавством країн СНД // Міжнародний науковий журнал «Порівняльно-правові дослідження». 2007. № 1–2. С. 272–276.

7. Стефанчук М. О. До питання про динаміку суб'єктивного цивільного права // Університетські наукові записки. 2009. №4 (32). С. 44–52.

8. Стефанчук М. О. Підстави обмеження у дієздатності фізичної особи

за цивільним законодавством України та європейських країн // Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Вип. 9, 2010 р. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2010. С. 148–150.

9. Стефанчук М. О., Цюкало Ю. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав: поняття, умови, принципи // Наука і правоохорона. 2010. № 2 (8). С. 164–168.

10. Стефанчук М. О. Перспективи розвитку правового регулювання інституту обмеженої дієздатності фізичної особи: порівняльно-правовий аспект // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2010. № 929. С. 129–132.

11. Стефанчук М. О., Давид Л. Л. Цивільно-правова охорона та захист прав на комерційне (фірмове) найменування // Право і суспільство. 2014. № 1–2. С. 51–54.

12. Стефанчук М. О. Окремі особливості правосуб'єктності усиновлювачів як учасників сімейних правовідносин // Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО», Випуск 2, 2014. С. 249–255.

13. Стефанчук М. О. Добросовісність як ознака правомірної поведінки фізичної особи в цивільному праві // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2015. № 5. Т. 1. С. 140–142.

14. Стефанчук М. О. До питання про зміст часткової дієздатності у цивільному праві України // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія «Право та державне управління». 2015. № 1–2 (15). С. 76–82.

15. Стефанчук М. О. Історична генеза інституту дієздатності // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія «Право та державне управління». 2015. № 3–4 (16). С. 50–57.

16. Стефанчук М. О. Добросовісність як ознака правомірної поведінки фізичної особи у публічних правовідносинах // Порівняльно-аналітичне

право. 2015. № 6. С. 43–45.

17. Стефанчук М. О. Адиктивна поведінка як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи // Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО». Випуск 1. Ч. 2. 2015. С. 120–128.

18. Стефанчук М. О. Щодо визначення сутності та правових наслідків динаміки фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». 2015. Випуск 2. С. 289–297.

19. Стефанчук М. О. До питання історико-правового розвитку категорії «фізична особа» // Теорія і практика інтелектуальної власності. 2016. № 2 (88). С. 112–118.

20. Стефанчук М. О. Зародження й розвиток учення про зловживання правом у публічних правовідносинах // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2016. № 1. Т. 3. С. 88–90.

21. Стефанчук М. О. Публічно-правовий аспект зловживання правом // Право і суспільство. 2016. № 2–2. С. 34–38.

22. Стефанчук М. О. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та його правові наслідки: проблеми теорії та практики // Наука і правоохорона. 2016. № 1(31). С. 283–289.

23. Стефанчук М. О. Проблеми та перспективи адаптації законодавства України до законодавства ЄС у сфері обмеження права фізичної особи на свободу пересування // Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». № 4. 2017. С. 49–52.

24. Стефанчук М. О. Перспективи адаптації законодавства України до стандартів ЄС у сфері правового регулювання ідентифікації фізичної особи // Право України. № 8. 2017. С. 173–181.

25. Стефанчук М.О. Захист суб'єктивних цивільних прав дітей в умовах збройних конфліктів через призму адаптації законодавства України до стандартів ЄС (проблеми пріоритетів та термінології) // Науковий вісник Ужгородського національного університету (Серія ПРАВО), Випуск 45,

Том 1, 2017. С. 101–105.

26. Стефанчук М. О. Стандарти захисту сімейних прав у європейській правовій доктрині: окремі питання термінології // «Правові системи». Науково-практичний електронний журнал. № 3. 2018. С. 134–141.

27. Стефанчук Р. О., Янчук А. О., Стефанчук М. М., Стефанчук М. О., Блажівська Н. Є. Право на евтаназію: за чи проти? // Патологія. 2018. Т. 15. № 3(44). С. 390–395.

28. Стефанчук Р. О., Янчук А. О., Стефанчук М. М., Стефанчук М. О. Здоров'я як правова категорія // Світ медицини та біології. 2019. № 1(67). С. 93–99.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз:

29. Стефанчук Н. А. К проблеме единства терминологии в гражданском законодательстве Украины // Гражданское общество в России и за рубежом. 2011. № 2. С. 7–10.

30. Стефанчук Н. А. Особенности гражданско-правовой ответственности вследствие злоупотребления субъективным правом // Научно-практический журнал «Правовая наука». 2013. № 3 (18). С. 8–10.

31. Стефанчук Н. А., Давыд Л. Л. Способы защиты субъективных гражданских прав на промышленный образец по законодательству Украины // Научно-практический журнал Экономика. Управление. Право. 2013. № 11 (47). С. 11–14.

32. Стефанчук М.О. Цивільно-правові наслідки зміни соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи // Jurnalul juridic national: teorie și practică, National law journal: theory and practice, Национальный юридический журнал: теория и практика. 2015. № 6(16). С. 153–156.

33. Стефанчук М. О. Поняття й ознаки правоздатності в сучасній цивільно-правовій доктрині // Visegrad Journal on Human Rights. 2016. № 2/1. С. 125–129.

34. Стефанчук М. О. Історія, стан та перспективи розвитку теорії

«динамічної правоздатності» в українській цивілістичній науці // Eurasian Academic Research Journal. 2016. № 1 (01). С. 32–39.

35. Стефанчук М. О. Адиктивна поведінка як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи: український та європейський досвід // Eurasian Academic Research Journal. 2016. № 4 (04). С. 28–35.

36. Стефанчук М. О. До питання про зміст часткової дієздатності у цивільному праві України // Eurasian Academic Research Journal. 2016. № 5 (05). С. 48–55.

37. Стефанчук М. О. Окремі аспекти адаптації українського законодавства в сфері шлюбних відносин до стандартів ЄС: проблеми термінології та особливості законодавчого закріплення // Eurasian Academic Research Journal. № 5. 2017. С. 73–81.

38. Стефанчук М. О. Адаптація українського законодавства до стандартів ЄС у сфері права, що застосовується до розірвання шлюбу // Eurasian Academic Research Journal. № 8. 2017. С. 33–40.

39. Стефанчук М. О. Адаптація українського законодавства, що регулює особисті немайнові права дитини до стандартів ЄС: огляд проблеми та термінології // Eurasian Academic Research Journal. № 9. 2017. С. 26–34.

40. Стефанчук М. О. Сучасні тенденції уніфікації українського міжнародного приватного права до стандартів ЄС // Eurasian Academic Research Journal. № 10. 2017. С. 18–23.

41. Стефанчук М. О. Особливості запровадження інституту медіації як ефективного способу вирішення спорів в Україні через призму стандартів законодавства ЄС // Eurasian Academic Research Journal. № 1. 2018. С. 63–67.

42. Стефанчук М. О. Окремі аспекти спадкування за законодавством ЄС / Стефанчук Микола Олексійович. // Eurasian Academic Research Journal. № 4. 2018. С. 25–30.

43. Стефанчук М. О. Питання правового регулювання усиновлення за законодавством ЄС // Eurasian Academic Research Journal. № 5. 2018. С. 29–34.

Статті у збірках наукових праць (у співавторстві):

44. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Є. О. Харитонова. Х.: ТОВ «Одіссей». 2006. 552 с.
45. Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Є. О. Харитонова. Х.: ТОВ «Одіссей». 2006. 584 с.
46. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Том 1 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К: Правова єдність, 2009. 1168 с.
47. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Том 1 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К: Правова єдність, 2009. 1240 с.
48. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) в 12-ти томах. Т. 1: Загальні положення / За ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика. Х.: ФО-П Колісник А. А., 2010. 320 с. (співавтор ст. 12–13).
49. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О. В. Дзери [та ін.]. 4-те вид., переробл. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2011. Т. 2 / [Н. С. Кузнєцова та ін.]. 2011. 1056 с.
50. Науково-практичний класифікатор цивільного законодавства: наук.-практ. посіб. / [Копиленко О. Л. та ін.] ; за ред. акад. Нац. акад. прав. наук України О. В. Зайчука; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К.: Юрінком Інтер, 2013. 435 с.
51. Кваліфікаційний (адвокатський) іспит. Кн. 5 : Цивільне право. / Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук, А. П. Місяць, О. М. Слободян ; за наук. ред. О. Д. Святоцького, Р. О. Стефанчука, О. В. Дроздова. К. : Ін Юре, 2017. 148 с.
52. Рішення Європейського суду з прав людини (збірник витягів) / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, О. М. Слободян, Р. Б. Сабодаш та ін.]; за заг. ред.

Р. О. Стефанчука, О. В. Київець та В. В. Рєзнікової. К.: АртЕк, 2017. 225 с.

53. Рішення Європейського суду з прав людини (статті 2, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18 та стаття 1 першого протоколу) / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, О. М. Слободян, Р. Б. Сабодаш та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Київець та В. В. Рєзнікової. К.: АртЕк, 2018. 440 с.

54. Збірник рішень Європейського суду з прав людини / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, О. М. Слободян, Р. Б. Сабодаш та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Київець та В. В. Рєзнікової. К.: АртЕк, 2018. 225 с.

55. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (I). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 729 с.

56. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (II). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 757 с.

57. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (III). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 777 с.

58. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (IV). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 551 с.

59. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (I). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 713 с.

60. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (II). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 645 с.

61. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (III). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 554 с.

62. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні

інститути. Том 2 (IV). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 577 с.

63. Збірник антикорупційного законодавства : у 3-х ч. Ч. 1 / упоряд. О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук ; за заг. ред. М. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 781 с.

64. Збірник антикорупційного законодавства : у 3-х ч. Ч. 2 / упоряд. упоряд. О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук ; за заг. ред. М. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 762 с.

65. Збірник антикорупційного законодавства : у 3-х ч. Ч. 3 / упоряд. упоряд. О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук ; за заг. ред. М. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 739 с.

66. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 6-те вид., перероб. і допов./ за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. II. 1048 с.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

67. Стефанчук М. О. Проблема зловживання суб'єктивними правами у корпоративних відносинах // Розвиток господарсько-правового забезпечення сучасної економіки: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Ч II. (м. Донецьк, 27 жовтня 2006 р.). Донецьк: Норд-прес, 2006. С. 15–17.

68. Стефанчук М. О. Адикція як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи // Молодь у юридичній науці: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції молодих учених «П'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 27–28 жовтня 2006 р.): У 5-ти частинах: Частина третя: «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право». Підтом 2. Хмельницький: В-во ХУУП, 2006. С. 142–144.

69. Стефанчук М. О. Окремі проблеми правового регулювання виховання дитини батьками // Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України: Матеріали круглого столу (м. Київ, 25

травня 2006 р.). Х.: Ксилон, 2007. С. 136–140.

70. Стефанчук М. О. До питання про форми та види зловживання суб'єктивними правами // Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.): У 3-х частинах. Частина друга: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. С. 252–254.

71. Стефанчук М. Еволюція зловживання права: антропологічний підхід // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1–2 грудня 2006 р.). Львів: Край, 2007. С. 246–265.

72. Стефанчук Н. А. Ограничение гражданской дееспособности физических лиц: сравнительно-правовой подход // Проблема правосубъектности: современные интерпретации: матер. междунар. науч.-практ. конф. (г. Самара, 27 февраля 2009 г.). Вып. 7. Самара: Самар. гуманит. акад., 2009. С. 182–185.

73. Стефанчук М. О. Особливості правового регулювання емансипації у країнах Європи // Пан'європейська кодифікація приватного права та її вплив на кодифікацію цивільного законодавства України : збірник наукових праць [за результатами науково-практичного круглого столу (м. Хмельницький, 19 листопада 2010 р.)]. К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. С. 84–86.

74. Стефанчук Н. А. К проблеме единства терминологии в гражданском законодательстве Украины // Перспективы развития частного права: Материалы I научной конференции (г. Екатеринбург, 17–18 марта 2011 г.) / Отв. ред. М. В. Гончаров. Екатеринбург: Издательский дом «Уральская государственная юридическая академия», 2011. С. 122–126.

75. Стефанчук М. О. Інститут повної дієздатності неповнолітніх в

європейських правових традиціях // Правоосвітницька діяльність юридичних клінік на базі вищих навчальних закладів: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції / За заг. ред. О. Л. Соколенко. Д., 2011. С. 142–144.

76. Стефанчук М. О. Темпоральні аспекти динаміки цивільної правоздатності // Современные достижения в науке и образовании : сб. тр. V Междунар. науч. конф., (г. Нетания (Израиль), 27 сентяб. – 4 октяб. 2011 г.): в 2 т. Хмельницький: ХНУ, 2011. Т. 2. С. 141–144.

77. Стефанчук М. О. Окремі аспекти визначення правової природи корпоративних спорів // Внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці держави: збірник наукових праць Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Київ, 2 квітня 2013 р.). К. : ТОВ «Три К», 2013. С. 141–143.

78. Стефанчук М. О. Окремі аспекти правосуб'єктності усиновлювачів // Реформування законодавства України в умовах інтеграції до Європейського Союзу : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (27 березня 2015 року). Тернопіль: Вектор, 2015. Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки: Міжнародна науково-практична конференція, (м. Київ, 13-14 листопада 2015 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2015. С. 135–138.

79. Стефанчук М. О. Ім'я фізичної особи як соціальна індивідуалізуюча ознака учасника цивільних правовідносин // Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки: Міжнародна науково-практична конференція, (м. Київ, 13–14 листопада 2015 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2015. С. 59–60.

80. Стефанчук М. О. Передумови виникнення правової категорії «фізична особа» у період стародавніх часів // Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку»: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Львів, 20–21 листопада 2015 р.). Львів: «Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2015. С. 79–80.

81. Стефанчук М. О. Поняття фізичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин // «Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20–21 листопада 2015 р.). Харків ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2015. С. 41–43.

82. Стефанчук М. О. Теоретико-методологічні засади участі у цивільних правовідносинах осіб з дефектом дієздатності // Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 4–5 березня 2016 р.). Дніпропетровськ : ГО «Правовий світ» 2016. С. 35–37.

83. Стефанчук М. О. Окремі аспекти динаміки цивільної правоздатності фізичних осіб в Україні // Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: [Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, Тернопільський національний економічний університет, 8–9 квітня 2016 р.]. Тернопіль: Економічна думка, 2016. С. 300–303.

84. Стефанчук М. О. Перспективи адаптації законодавства України про ідентифікацію фізичної особи за її біометричними даними до законодавства ЄС // Приватне право України і європейська інтеграція: тенденції та перспективи. Матеріали VI Міжнародного цивілістичного форуму, (м. Київ, 14–15 квітня 2016 р.). К.; Тов «Білоцерківдрук», 2016. С. 223–225.

85. Стефанчук М. О. Перспективи адаптації законодавства України про ідентифікацію фізичної особи за її біометричними даними до законодавства ЄС // Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвеевські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Київ, 8 листопада 2016 р.). К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2016. С. 176–179.

86. Стефанчук М. О. Особливості виникнення та припинення правоздатності фізичних осіб в Європі: специфіка закріплення та єдності

правового регулювання // Права людини в Україні: реалізація, захист і перспективи: Матеріали Всеукраїнського круглого столу, (м. Київ, 9 грудня 2016 р.) / відп. ред. К. І. Ілікчієва. К., 2016. С. 11–17.

87. Стефанчук М. О. Адаптація законодавства України до стандартів ЄС в сфері забезпечення права особи на свободу пересування в умовах «безвізу» // Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС: матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу, (м. Київ, 06 червня 2017 р.), / наук. ред. Р. С. Мельник. Єреван : Видавництво Eurasian Social Science Association, 2017. С. 88–90.

88. Стефанчук М. О. Європейські стандарти здійснення права дитини на свободу пересування та їх запровадження в Україні // Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Київ, 8 червня 2018 р.) / за ред. проф. Р. С. Мельника, відпов. ред. к.ю.н. Л. Ю. Малюга. К.: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 358–360.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

89. Стефанчук Н. А. Субъективное право как цивилистическая категория: аналитический обзор проблемы // Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: сб. статей и иных материалов / под ред. Р. А. Стефанчука. К.: Юринком Интер, 2010. С. 78–87. (Серия «Актуальные проблемы гражданского права»).

90. Стефанчук М. О. Суб'єктивне цивільне право як правова категорія // Спогади про Людину, Вченого, Вчителя (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Миколаївни Кучеренко): за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2016. С. 191–203.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	35
ВСТУП.....	36
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКЕ ТА ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ТА ЇЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ	59
1.1 Історико-правовий розвиток поняття «фізична особа».....	59
1.2 Поняття правосуб'єктності фізичної особи як цивільно-правової категорії.....	88
Висновки до першого розділу	105
РОЗДІЛ 2 ІНДИВІДУАЛІЗУЮЧІ ОЗНАКИ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ	108
2.1 Поняття та ознаки фізичної особи як самостійної цивільно-правової категорії.....	108
2.2 Фізіологічні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи та їх значення для участі у цивільних правовідносинах	119
2.3 Соціальні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи та їх значення для участі у цивільних правовідносинах	143
Висновки до другого розділу	171
РОЗДІЛ 3 ЦИВІЛЬНА ПРАВОЗДАТНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ.....	175
3.1 Поняття цивільної правоздатності та його розвиток у цивільно-правовій доктрині.....	175
3.2 Теорія «динамічної правоздатності» та її вплив на українську правову систему	197
3.3 «Обмежена правоздатність» та проблеми її застосування.....	247
Висновки до третього розділу	268
РОЗДІЛ 4 ЦИВІЛЬНА ДІЄЗДАТНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ (ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ І ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ)	272
4.1 Поняття цивільної дієздатності та його розвиток у цивільно-правовій доктрині.....	272
4.2 Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав малолітніми в межах своєї дієздатності.....	301
4.3 Дієздатність неповнолітніх та проблеми їх емансипації.....	330
4.4 Проблеми участі в цивільних правовідносинах фізичних осіб з дефектом дієздатності.....	345

4.5 Вплив інноваційних технологій на правосуб'єктність фізичної особи та перспективи правового регулювання їх використання.....	371
Висновки до четвертого розділу.....	388
ВИСНОВКИ	393
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	402
ДОДАТОК А СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ	446
ДОДАТОК Б ПРОПОЗИЦІЇ ДО УДОСКОНАЛЕННЯ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.....	460
ДОДАТОК В ДОВІДКА ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	468
ДОДАТОК Г АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ	469
ДОДАТОК Д АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ.....	470
ДОДАТОК Е АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ	471

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

BGB	Німецьке Цивільне Уложення 1896 року
ГК	Господарський кодекс
ЄКПЛ	Європейська конвенція з прав людини
КК	Кримінальний кодекс
Конституція СРСР	Конституція Союзу радянських соціалістичних республік
Конституція ФРН	Конституція Федеративної республіки Німеччини
Основи	Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік
СК	Сімейний кодекс
ЦК	Цивільний кодекс
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Що таке людина? Це питання стало ключовим та основоположним для таких фундаментальних наук, як філософія, антропологія, соціологія, психологія, анатомія, юриспруденція тощо, які протягом багатьох століть намагаються визначити природу людини з погляду власної наукової специфіки. Відносини за участю людини як фізичної особи є, безсумнівно, одним із основних предметів дослідження й науки цивільного права.

Твердження Р. Декарта про те, що людина є мірою всіх речей, отримало своє відображення в розвитку і вдосконаленні вітчизняного цивільного законодавства в період економіко-правових реформ. Крім того, доктринальні дослідження правосуб'єктності фізичних осіб набувають особливого значення та актуальності при вдосконаленні механізму правого регулювання приватноправових відносин, специфіка яких може бути досягнута і розкрита перш за все крізь призму глибокого і всебічного аналізу цивільно-правового статусу фізичних осіб як основних суб'єктів цивільних правовідносин.

Цивільно-правовий статус фізичних осіб є надзвичайно складним, багатоаспектним і динамічним явищем, специфіка якого зумовлена цілою низкою різноманітних факторів, зокрема, напрямками соціальної та економічної політики держави. Це своєю чергою створює об'єктивну необхідність визначення, виокремлення та дослідження фундаментальних компонентів цивільно-правового статусу фізичної особи. Проте, на жаль, у сучасній цивілістиці досі не сформувалося уніфікованого наукового підходу до основних категорій, що характеризують цей статус, центральним із яких є саме правосуб'єктність, вчення про яку сягають ще часів римського права.

Протягом останніх декількох десятиків років дослідження специфіки правосуб'єктності та її основних елементів набуло безпрецедентно важливого значення з огляду на закріплення на найвищому міжнародному рівні – у Загальній декларації прав людини 1948 р. та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. – положення про те, що «кожна людина,

де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності». Крім того, вказане положення вкотре демонструє прояв принципу антропоцентризму як фундаментального для побудови соціальної та правової держави.

Сучасний етап розвитку вчення про правосуб'єктність характеризується динамічністю та виникненням без перебільшення новаторських підходів до розуміння правосуб'єктності, що, зокрема, зумовлено значним стрибком у розвитку передових інноваційних технологій та робототехніки. Поява штучного інтелекту та розгалуженої системи роботів, наділених високим рівнем автономії, здатних самостійно вступати у соціальні зв'язки та виконувати різноманітні завдання, у деяких випадках повністю замінюючи людину, зумовлює об'єктивну необхідність перегляду традиційних та усталених доктринальних підходів до визначення особливостей правосуб'єктності та її носіїв. Адже цілком імовірно, що в найближчому майбутньому інноваційні технології докорінно змінять структуру економіки, ринку праці та побудову суспільства в цілому. Більше того, серед дослідників уже ведуться дискусії з приводу доцільності надання роботам зі штучним інтелектом статусу суб'єкта цивільного права та наділення їх правосуб'єктністю, еквівалентною правосуб'єктності фізичних осіб. Це, своєю чергою, вимагає від наукової спільноти та законодавця акумулювання зусиль з метою своєчасного реагування на виникнення нових явищ та забезпечення адекватного правового регулювання відносин щодо використання передових досягнень робототехніки. Крім того, сьогодні можна із впевненістю стверджувати, що категорія правосуб'єктності фізичних осіб у правовій доктрині послідовно набуває риси, властиві міжгалузевому правовому інституту, виходячи за межі предмета цивільного права.

Питання, пов'язані з цивільною правосуб'єктністю фізичних осіб, не є новими для вітчизняної юриспруденції загалом та цивілістики зокрема. Науково-теоретичну базу дослідження особливостей правосуб'єктності фізичних осіб складають праці таких відомих теоретиків, а також вчених-цивілістів дореволюційного, радянського і сучасного періодів, як: М. М. Агаркова, С. С. Алексеєва, В. І. Борисової, С. М. Братуся, В. А. Васильєвої,

А. В. Венедиктова, І. В. Венедіктової, О. М. Вінник, М. В. Вітрука,
 М. К. Галянтича, В. П. Грибанова, А. Б. Гриняка, Д. Д. Грімма, О. В. Дзери,
 А. С. Довгерта, Н. А. Д'ячкової, І. В. Жилінкової, Ю. М. Жорнокуя, Ю. О. Заїки,
 О. С. Іюффе, І. Р. Калаура, С. Ф. Кечекяна, Н. В. Козлової, О. О. Кота,
 О. В. Кохановської, В. М. Кравчука, О. О. Красавчікова, О. Д. Крупчана,
 Н. С. Кузнєцової, І. М. Кучеренко, В. В. Лаптева, В. В. Луця, Р. А. Майданика,
 М. С. Малєїна, В. К. Мамутова, Н. М. Онищенко, О. В. Петришина,
 М. Д. Пленюк, К. П. Победоносцева, С. О. Погрібного, В. Д. Примака,
 З. В. Ромовської, В. І. Серебровського, В. І. Синайського, М. М. Сібільова,
 І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. О. Стефанчука, М. С. Суворова, Є. О. Суханова,
 В. С. Толстого, Ю. К. Толстого, Н. В. Федорченко, К. А. Флейшиц,
 Р. Й. Халфіної, Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Б. Б. Черепакіна,
 Я. М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневича, С. І. Шимон, Р. Б. Шишки, М. Й. Штефана,
 О. О. Штефан, О. С. Яворської, В. Л. Яроцького та ін.

Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених правосуб'єктності фізичних осіб, і досі залишаються невирішеними доволі важливі теоретичні питання, зокрема, ті, що пов'язані з визначенням самого поняття «правосуб'єктність фізичної особи», зі встановленням його співвідношення з такими поняттями, як «правоздатність», «дієздатність», «правовий статус», з вирішенням проблемних аспектів індивідуалізації фізичних осіб, зі встановленням та дослідженням специфіки дієздатності окремих категорії осіб тощо. Крім цього, існують прогалини у законодавстві, пов'язані з фіксацією мертвонародження, недостатністю визначення підстав припинення опіки та піклування, а також відсутністю критеріїв придатності житла до проживання. Вказане дозволяє стверджувати, що без комплексного, фундаментального, ретроспективного аналізу численних дискусійних питань, пов'язаних із цивільною правосуб'єктністю фізичних осіб та окреслення конкретних шляхів їх вирішення подальший послідовний розвиток цивілістичної науки та вдосконалення цивільного законодавства не вбачається можливим, що власне і зумовлює актуальність цього дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тем науково-дослідної роботи Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України «Уніфікація приватного права Європи та тенденції розвитку цивільного законодавства України у контексті євроінтеграції» (номер державної реєстрації 0108U000492), «Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав» (номер державної реєстрації 0108U000494), «Цивільно-правовий механізм регулювання майнових та особистих немайнових відносин» (номер державної реєстрації 0118U003067). Тему дисертації затверджено вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України (протокол № 10 від 25 листопада 2009 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є вирішення наукової проблеми, яка полягає у формуванні сучасної, цілісної, завершеної теорії цивільної правосуб'єктності фізичних осіб, та розробка на її основі практичних пропозицій щодо вдосконалення приватноправового регулювання особистих немайнових і майнових відносин.

Досягнення поставленої мети обумовлює вирішення таких *завдань*:

- встановити особливості історико-правового розвитку поняття «фізична особа»;
- виокремити основні підходи до поняття правосуб'єктності фізичної особи як цивільно-правової категорії;
- запропонувати авторське визначення поняття фізичної особи як самостійної цивільно-правової категорії та виокремити притаманні їй ознаки;
- встановити особливості фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи та їх значення для участі у цивільних правовідносинах;
- дослідити особливості соціальних індивідуалізуючих ознак фізичної особи та їх значення для участі у цивільних правовідносинах;

- з'ясувати основні підходи до розуміння та визначення поняття цивільної правоздатності та специфіку її розвитку у цивільно-правовій доктрині;
- розкрити теорію «динамічної правоздатності» та продемонструвати її вплив на українську правову систему;
- розкрити зміст категорії «обмежена правоздатність» та визначити проблеми її застосування;
- з'ясувати основні теоретичні підходи до визначення поняття цивільної дієздатності та специфіку її розвитку у цивільно-правовій доктрині;
- розкрити особливості здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав малолітніми в межах своєї дієздатності;
- виявити особливості дієздатності неповнолітніх та проблеми їх емансипації;
- виокремити проблеми участі в цивільних правовідносинах фізичних осіб з дефектом дієздатності;
- встановити вплив інноваційних технологій на правосуб'єктність фізичної особи та визначити перспективи правового регулювання їх використання.

Об'єктом дослідження є суспільні правовідносини, що виникають та розвиваються у процесі реалізації цивільної правосуб'єктності фізичних осіб.

Предметом дослідження є правові норми, що визначають поняття, зміст і співвідношення елементів цивільної правосуб'єктності фізичних осіб у цивільному праві України, особливості її реалізації окремими категоріями фізичних осіб, відповідні теоретичні положення та концептуальні підходи до розуміння правосуб'єктності фізичних осіб, законодавство України, інших країн та міжнародні договори, а також правозастосовна та судова практика у справах, пов'язаних зі здійсненням правосуб'єктності фізичних осіб.

Методи дослідження обрано відповідно до мети та завдань дослідження, з урахуванням його об'єкта та предмета.

Методологічною основою дисертаційного дослідження стали філософські, загальнонаукові та спеціальнонаукові методи пізнання. Зокрема, *діалектичний метод* застосовувався при дослідженні понять «фізична особа»,

«правосуб`єктність», «правоздатність», «дієздатність», «штучний інтелект» тощо та встановленні їх специфічних ознак, розкритті зв'язків між правосуб`єктністю та іншими правовими категоріями (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 4.5). Крім того, використання діалектичного методу дозволило окреслити об'єктивні передумови для вироблення ефективного механізму правового регулювання відносин, що виникають у процесі реалізації правосуб`єктності.

Історико-правовий метод надав змогу дослідити генезу та розвиток таких понять, як «фізична особа», «правоздатність», «дієздатність», особливості їх нормативно-правового закріплення на різних історичних етапах становлення української державності (підрозділи 1.1, 3.1, 3.2, 4.1), а також генезу та розвиток міжнародно-правового регулювання відносин, пов'язаних із використанням штучного інтелекту (підрозділ 4.5).

За допомогою *метафізичного методу* здійснено диференціацію таких понять, як «дієздатність», «індивідуалізуючі ознаки фізичної особи», «ім'я фізичної особи» тощо, та проаналізовано окремі їх види (підрозділ 1.2, 2.1, 2.3). *Формально-логічний метод* використано для формулювання понять правосуб`єктності, правоздатності, дієздатності, людини, фізичної особи, робота тощо, встановлення та аналізу особливостей цих понять (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 3.1, 3.3, 4.3, 4.5).

Використання *синергетичного методу* дозволило дослідити та визначити природу правосуб`єктності в сукупності її основних ознак, елементів та встановити зв'язки між елементами її структури (підрозділи 1.1, 1.2, розділи 3, 4). Використання таких загальнонаукових методів, як *аналіз та синтез*, використовувався при вивченні складових елементів правосуб`єктності фізичної особи та ефективності правового регулювання відносин, що виникають у процесі її здійснення (підрозділ 1.2, розділи 3, 4).

За допомогою *індуктивного та дедуктивного методів* вдалося встановити місце категорій правосуб`єктності та її елементів у цивільному праві (підрозділ 1.2, розділи 2, 3). *Метод аналогії* використовувався при формуванні гіпотези про те, що правосуб`єктність роботів зі штучним

інтелектом повинна бути еквівалентною правосуб'єктності фізичних осіб (підрозділ 4.5), а також, що поняття «людина» є тотожним поняттям «фізична особа» та «індивід» (підрозділ 2.1).

Порівняльно-правовий метод дав змогу виявити і визначити шляхи імплементації позитивного зарубіжного досвіду законотворення, правової доктрини та судової практики у сфері правового регулювання відносин щодо здійснення правосуб'єктності фізичних осіб у вітчизняну правову систему (підрозділи 1.2, 2.2, 3.1, 3.2, 4.2, 4.3, 4.5). Також цей метод допоміг з'ясувати концептуальні підходи до розуміння поняття правосуб'єктності, теорій статичної і динамічної правоздатностей (підрозділи 1.2, 3.1, 3.2).

Використання судової практики допомогло встановити розуміння сутності правосуб'єктності судовою практикою (розділи 1, 3, 4). *Метод правового моделювання* був використаний з метою формулювання відповідних пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України та практики його застосування. (підрозділи 2.2, 3.2, розділ 4).

Наукова новизна отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці комплексним системним дослідженням, в якому викладена авторська концепція теоретичних і практичних аспектів здійснення правосуб'єктності фізичних осіб у цивільному праві України. Наукова новизна одержаних результатів конкретизована у таких найважливіших теоретичних положеннях, які виносяться на захист:

Уперше:

1) *доведено*, що, виходячи з концептуально-методологічної природи самообмеження у праві, можна сформулювати принципово нову для цивілістичної науки категорію – «самообмежувальні правові обставини особливого роду (*sui generis*)», під якими розуміються такі юридичні факти, настання яких залежить від власної волі фізичної особи – носія цивільної правоздатності та є підставою для самообмеження такої особи в її

правоздатності через зменшення обсягу належних їй суб'єктивних цивільних прав до усунення відповідного юридичного факту;

2) *встановлено*, що принциповими умовами ідентифікації фізичної особи за допомогою біометричних даних є: достатність обсягу біометричних даних, які особа надає уповноваженому органу чи посадовій особі, для ідентифікації; захищеність баз біометричних даних фізичних осіб від несанкціонованого доступу;

3) *встановлено*, що, будучи за своєю природою умовою виникнення цивільних прав і обов'язків, правоздатність при цьому не перестає бути одночасно й можливістю особи мати цивільні права і обов'язки. Піддано сумніву твердження, що така змістова складова правоздатності, як умова виникнення прав, виключає іншу її змістову складову – можливість мати права. Доведено багатоаспектність правоздатності як правової категорії, яка, будучи специфічною здатністю мати право, є водночас і умовою виникнення цивільних прав та обов'язків, і можливістю мати суб'єктивні права та обов'язки;

4) *аргументовано*, що обмеження цивільної правоздатності настає у примусовому порядку (на відміну від природних чинників та самообмеження) як секундарна санкція за вчинене правопорушення шляхом поєднання обмежень майнових та немайнових суб'єктивних прав, причому не окремих, а відносно цілісної їх сукупності, що дозволяє стверджувати про тимчасове обмеження цивільної правоздатності загалом як здатності особи до нормальної участі у цивільно-правових відносинах;

5) сформульовано висновок про неможливість ототожнення понять «робот» і «штучний інтелект», які співвідносяться між собою як форма та зміст. Штучний інтелект можна розглядати як моделювання здатності до абстрактної, творчої думки – і особливо здатності до навчання – за допомогою цифрової комп'ютерної логіки. Натомість робот є пристроєм, машиною, основною здатністю якої є автоматизоване виконання однієї чи декількох завдань за зразком дій людини, якій властиві ознаки рухливості, чутливості, аналітичності тощо. Доведено, що саме штучний інтелект

надає роботу тих властивостей, якими прийнято його характеризувати, а саме розумність, здатність до аналізу та обробки інформації, а також до виконання завдань, на які він запрограмований;

б) *встановлено*, що поняття «електронна особа» може бути застосоване винятково до роботів із певними характеристиками, зумовленими наділенням їх штучним суперінтелектом, які свідчитимуть про їхню здатність самостійно діяти в рамках суспільних правовідносин, а отже, бути носіями специфічних прав і обов'язків. У цьому проявляється першочергова важливість диференційованого підходу до визначення питання про те: а) чи може той чи інший робот бути суб'єктом правовідносин; б) чи за своїми характеристиками він охоплюється поняттям «об'єкт цивільних правовідносин»;

7) *обґрунтовано*, що вироблення і закріплення уніфікованого підходу до правового регулювання відносин у сфері експлуатації роботів та штучного інтелекту не є доцільним з огляду на складність вироблення універсальних визначень понять «штучний інтелект» та «робот», а також на невідомий розвиток інноваційних технологій, а також – неможливість прогнозування подальших векторів руху у сфері робототехніки та досягнення усіх можливостей її майбутніх результатів, що може поставити під загрозу ефективність усього нормативно-правового регулювання. Доведено раціональність диференційованого підходу до правової регламентації правовідносин у сфері використання конкретних систем штучного інтелекту.

Удосконалено:

8) *обґрунтування* наявності спеціальної модусної дієздатності фізичних осіб, що характеризується такими особливостями: а) належить не всім фізичним особам, а лише визначеним категоріям осіб, що відмежовані певними критеріями (наявність спеціального правового статусу в залежності від виду діяльності, професії тощо); б) її обсяг залежить від правового модусу, який безпосередньо визначає та конкретизує специфіку прав і обов'язків фізичної особи, тим самим створюючи для неї спеціальний правовий статус; при цьому в порівнянні із законодавчо закріпленим загальним цивільно-правовим статусом

обсяг модусної цивільної дієздатності може варіюватись як у бік розширення прав і обов'язків, так і в бік звуження;

9) *визначення* поняття фізичної особи в цивільному праві, під якою запропоновано розуміти людину як носія свідомості та волі, яка наділена цивільною правосуб'єктністю, що дозволяє їй бути учасником цивільних правовідносин;

10) *визначення* поняття правоздатності фізичної особи, під якою пропонується розуміти забезпечену державно-правовими засобами впливу формальну здатність та можливість мати цивільні права та обов'язки, що належить фізичним особам як суб'єктам цивільно-правових відносин в рівному обсязі, яка виникає в момент народження людини, є постійною і сталою характеристикою правового становища протягом життя та припиняється в момент її біологічної смерті;

11) *диференціацію* за критерієм законодавчого закріплення індивідуалізуючих ознак фізичної особи на: а) індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що передбачені правовими нормами та б) індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що не передбачені правовими нормами. Індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що передбачені правовими нормами класифіковано на: а) приватноправові ознаки індивідуалізації (встановлені приватноправовими нормами галузевого законодавства) та б) публічно-правові ознаки індивідуалізації (встановлені публічно-правовими нормами галузевого законодавства з метою відокремлення фізичної особи як учасника публічних правовідносин). За сферами виникнення та існування індивідуалізуючі ознаки фізичної особи класифіковано на: побутові, територіальні, медичні, професійні, корпоративні та інші;

12) *твердження* про доцільність розподілу усіх фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи на дві основні групи: дані про стан здоров'я особи та біометричні дані, що передусім пов'язане з вирішенням в рамках цивільно-правових відносин двох основних завдань: а) засвідчення

особи; б) визначення рівня її дієздатності, що і досягається за допомогою вказаних груп ознак;

13) *положення* щодо комплексності категорії зображення як засобу індивідуалізації фізичної особи з огляду на акумулювання в собі двох чинників, які в сукупності впливають на ідентифікацію особи – фізіологічних (риси обличчя, будова тіла, колір очей тощо) та соціальних (стиль одягу, зачіска тощо);

14) *положення*, про те, що не всі персональні дані про фізичну особу носять характер конфіденційної інформації, а лише ті, перелік яких закріплений законодавством, а саме: дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження. Зважаючи на це, поняття «персональні дані» і «конфіденційні персональні дані» пропонується співвідносити як загальне і спеціальне;

15) *твердження*, що фізіологічні засоби індивідуалізації фізичної особи, зумовлені її біологічною природою, є сукупністю унікальних зовнішніх та внутрішніх характеристик людського організму фізичної особи, які ідентифікують її з-поміж інших осіб. До них належать: статеві приналежність, вік, колір очей, відбитки пальців, група крові, особливі зовнішні прикмети (шрами, родимки) тощо. Обґрунтовано первинність саме фізіологічних ознак, які є визначальними характеристиками фізичної особи як представника людського роду. Відповідно до соціальних засобів індивідуалізації фізичних осіб, основою яких є соціальність фізичної особи, віднесено: ім'я та прізвище фізичної особи, псевдонім, місце проживання та місце реєстрації, дата і місце народження, громадянство, цивільні стани, електронний підпис тощо;

16) *класифікацію* імені фізичної особи в залежності від порядку набуття на: загальне (ім'я, яке надається особі батьками або органом опіки при народженні), спеціальне (псевдонім, під яким особа працює в якості автора чи виконавця творів), та змінене (ім'я, яке особа змінює за власним бажанням або унаслідок зміни свого цивільного стану). Доведено, що така

класифікація дозволить відстежити генезу цієї соціально-індивідуалізуючої ознаки щодо конкретної фізичної особи;

17) *перелік* характерних ознак цивільної правоздатності фізичних осіб:

- а) номінальна наявність правоздатності у будь-якої людини; б) рівність обсягу правоздатності фізичних осіб; в) натуральність цивільної правоздатності (виникнення в момент народження людини); г) комплексний характер функціональної структури цивільної правоздатності (складається зі взаємопов'язаних і взаємодетермінуючих прав та обов'язків);
- г) забезпеченість невідчужуваності цивільної правоздатності державно-правовими засобами впливу; д) позитивність цивільної правоздатності фізичної особи (припинення лише в момент біологічної смерті);
- е) необхідність реального забезпечення нормативно встановленої цивільної правоздатності особи реальним станом суспільних відносин; є) постійність та усталеність обсягу цивільної правоздатності (відрізняє її від належного кожній конкретній людині обсягу суб'єктивних цивільних прав);
- ж) спроможність цивільної правоздатності до об'єктивації певних правових можливостей людини у цивільно-правовій сфері;

18) *позицію* щодо необхідності нормативного закріплення можливості неповнолітніх вчиняти заповіт, однак із певними застереженнями, що обумовлені положеннями чинного цивільного законодавства. Існуючі законодавчі обмеження (ч. 2 ст. 32 ЦК) щодо розпорядження неповнолітніми особами певними категоріями належного їм майна унеможливають вільне включення такого майна потенційними неповнолітніми заповідачами до заповіту без відповідного схвалення батьків (піклувальників) та органу опіки і піклування. З метою захисту майнових прав та інтересів неповнолітніх та забезпечення неповнолітнім фізичним особам можливості повноцінно розпоряджатись належним їм майном запропоновано внести відповідні зміни у цивільне законодавство;

19) *позицію* про необхідність включення поруч з двома передбаченими законодавством класичними видами дефектів цивільної дієздатності фізичної

особи адієздатності як спеціальної категорії, що означає тимчасову втрату здатності до здійснення юридично значущих дій (дефект волі) особи та яка може бути підставою для подальшого судового обмеження цивільної дієздатності чи визнання особи недієздатною, а також можливого визнання недійсними правочинів, вчинених у стані адієздатності, за умови створення належного законодавчого регулювання або формування відповідної уніфікованої судової практики.

Набули подальшого розвитку:

21) *твердження* про необхідність подальшого формування та вдосконалення розгалуженої комплексної системи міжнародно-правового захисту людини, здатної забезпечити визнання її найвищою соціальною цінністю та гарантувати їй широкий спектр політичних, економічних, соціальних та інших прав. Йдеться про реалізацію на міжнародному та національному рівнях принципу антропоцентризму як орієнтації держави та світового співтовариства перш за все на потреби людини. Наголошено на актуалізації міжнародної співпраці як первинної та основної ланки у сфері забезпечення прав людини, що повинна здійснюватися шляхом спільної розробки та прийняття стандартів щодо обсягу і змісту правового статусу людини та покладення на держави взаємних зобов'язань щодо дотримання вказаних міжнародно-правових стандартів у своєму національному законодавстві. Обґрунтовано важливість існування системи міжнародних стандартів прав людини, яка полягає у тому, що саме вони встановлюють мінімальний рівень загальноновизнаних прав і свобод, на якому ці права і свободи повинні реалізовуватись;

22) *позиція* щодо необхідності включення до переліку ознак фізичної особи категорії добросовісності з огляду на те, що, саме керуючись добросовісністю, особа утримується від вчинення протиправних дій. Це надасть можливість персоніфікувати фізичну особу як специфічного суб'єкта цивільних правовідносин та створить підґрунтя для подальшого векторного дослідження цієї категорії;

23) *обґрунтування* про те, що ідея рівності цивільної правоздатності фізичних осіб має три дискурси у відповідності до суб'єктного складу її розповсюдження – внутрішній, синтетичний (змішаний) та зовнішній. Внутрішній дискурс означає рівність цивільної правоздатності усіх громадян України між собою незалежно від будь-яких ознак, вказаних у ст. 24 Конституції України. Синтетичний (змішаний) дискурс спрямований на встановлення рівної цивільної правоздатності між громадянами України та іноземними громадянами й особами без громадянства. Зовнішній дискурс означає рівність цивільної правоздатності будь-яких іноземних громадян та осіб без громадянства між собою. Усі три вказані дискурси у діалектичному поєднанні складають комплексний суб'єктний зміст принципу рівності цивільної правоздатності в національній правовій системі України;

24) *положення* про те, що на сучасному етапі розвитку вітчизняного цивільного законодавства потребує свого вирішення комплекс питань, пов'язаних з ідентифікацією особи за її фізіологічними ознаками. Запропоновано вирішення означених проблем здійснити шляхом закріплення: а) процесуального значення змінних фізіологічних ознак (колір волосся, рослинність на обличчі та інше); б) приписів щодо ідентифікації близнюків, схожих осіб та двійників; в) механізмів правонаступництва у разі зміни особою статі, а також критеріїв визначення її правосуб'єктності; г) механізму ідентифікації особи за допомогою біометричних даних у сфері захисту комерційної таємниці, авторського права та інтелектуальної власності;

25) *твердження* про перспективність використання для ідентифікації фізичної особи такого виду біометричних даних, як райдужна оболонка ока. Цей вид біометричних даних може використовуватися для захисту інформації, що становить комерційну таємницю. З огляду на те, що на сьогодні така інформація здебільшого зберігається в електронному вигляді, ідентифікація особи, яка отримує доступ до неї за особливостями райдужної оболонки ока, надасть можливість виключити випадки несанкціонованого доступу до комерційної таємниці. Забезпечення захисту такої інформації

відповідатиме вимогам конфіденційності та обмеженості відомостей, що становлять комерційну таємницю;

26) *обґрунтування* необхідності розширення переліку підстав виникнення правонаступництва шляхом включення до них такої підстави, як зміна статі, з огляду на те, що зміна статі створює важливі правові наслідки для визначення статусу фізичної особи: вона фактично ідентифікується як абсолютно новий учасник цивільних правовідносин, але з комплексом набутих раніше майнових та немайнових особистих прав та обов'язків, захист яких неможливий без чіткої регламентації правового становища такого учасника. Доведено, що вирішення проблеми зміни статі особи знаходиться в площині розв'язання питання одностатевих шлюбів та у подальшому формалізації прав та обов'язків такого подружжя;

27) *обґрунтування* висновку, що біометрична ідентифікація є одним з перспективних методів вивчення фізіологічних індивідуалізуючих ознак, переваги якої відображаються у швидкості, високій ймовірності та технологічності. Обґрунтовано, що необхідність використання цього методу ідентифікації фізичної особи обумовлена соціальними аспектами суспільного життя та напрямами зовнішньої політики держави, які скеровані на гармонійне входження України до Європейського Співтовариства.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені в дослідженні положення, висновки, пропозиції можуть сприяти вдосконаленню правового регулювання відносин, що виникають та розвиваються у процесі здійснення правосуб'єктності фізичних осіб, та бути використані:

– у *науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальших наукових досліджень проблем цивільного права та правового регулювання відносин за участю фізичних осіб;

– у *правотворчій діяльності* – для визначення напрямів удосконалення положень чинного законодавства, яке регулює відносини, що виникають та розвиваються у процесі здійснення правосуб'єктності фізичних осіб;

– у правозастосовній діяльності – при узагальненні судової практики, наданні рекомендацій із застосування законодавства, тлумаченні положень законодавства судовою та нотаріальною практикою;

– у навчальному процесі – для удосконалення навчально-методичного забезпечення, підготовки підручників, навчальних посібників, методичних розробок та викладання низки тем у розрізі навчальних курсів цивільного права.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки та рекомендації, що виносяться на захист, отримані автором самостійно.

У співавторстві автором опубліковані такі наукові праці: Стефанчук М.О., Давид Л.Л. Суб'єктивні цивільні права на промисловий зразок: проблеми здійснення та захисту : монографія / М.О. Стефанчук, Л.Л. Давид. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – 184 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб на промисловий зразок обсягом 2,5 д.а.), Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Є.О. Харитонова. – Х.: ТОВ «Одіссей» – 2006. – 552 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту особистих немайнових прав подружжя, батьків та дітей обсягом 1,3 д.а.), Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Є.О. Харитонова. – Х.: ТОВ «Одіссей» – 2006. – 584 с. автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту особистих немайнових прав подружжя, батьків та дітей обсягом 1,3 д.а.), Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Том 1 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К: Правова єдність, 2009. – 1168 с. (автором особисто підготовлено матеріал з питань історичного розвитку правової доктрини правосуб'єктності фізичних осіб та особливостей її здійснення обсягом 20 д.а.), Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Том 2 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К: Правова єдність, 2009. – 1240 с. (автором особисто

підготовлено матеріал з питань історичного розвитку правової доктрини правосуб'єктності фізичних осіб та особливостей її здійснення обсягом 20 д.а.), Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) в 12-ти томах. – Т.1: Загальні положення / За ред. Проф. І.В.Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика. – Х.: ФО-П Колісник А.А., 2010. – 320 с. (співавтор коментаря до ст. 12-13, автором особисто підготовлено матеріал з питань меж здійснення суб'єктивних цивільних прав обсягом 1,8 д.а.), Науково-практичний класифікатор цивільного законодавства [Текст] : наук.-практ. посіб. / [Копиленко О. Л. та ін.] ; за ред. акад. Нац. акад. прав. наук України О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 435 с. (автором особисто підготовлено матеріал з питань меж здійснення суб'єктивних цивільних прав обсягом 3,02 д.а.), Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України [Текст] : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери [та ін.]. – 4-те вид., переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – Т. 2 / [Н. С. Кузнецова та ін.]. – 2011. – 1056 с. (автором особисто підготовлено матеріал з питань здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав при укладенні договору купівлі-продажу обсягом 1,7 д.а.), Кваліфікаційний (адвокатський) іспит. Кн. 5 : Цивільне право. / Р. О. Стефанчук, М.О. Стефанчук, А. П. Місяць, О. М. Слободян ; за наук. ред. О. Д. Святоцького, Р. О. Стефанчука, О. В. Дроздова. – К. : Ін Юре, – 2017. – 148 с. (підрозділи 2, 3. – С. 16-27) (автором особисто підготовлено матеріал з питань меж здійснення суб'єктивних цивільних прав обсягом 0,39 д.а.), Рішення Європейського суду з прав людини (збірник витягів) / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, О. М. Слободян, Р. Б. Сабодаш та ін.]; за заг. ред. Р.О. Стефанчука, О.В. Київець та В.В. Рєзнікової. – К.: АртЕк, 2017. – 225 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 1,55 д.а.), Рішення Європейського суду з прав людини (статті 2, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18 та стаття 1 першого протоколу) / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, О. М. Слободян, Р. Б.

Сабодаш та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Київець та В. В. Резнікової. – К.: АртЕк, 2018. – 440 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 2,2 д.а.), Збірник рішень Європейського суду з прав людини / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, О. М. Слободян, Р. Б. Сабодаш та ін.] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Київець та В. В. Резнікової. – К.: АртЕк, 2018. – 225 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 1,1 д.а.), Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (I). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 729 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 6,52 д.а.), Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (II). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 757 с. автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 6,77 д.а.), Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (III). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 777 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 6,94 д.а.), Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (IV). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 551 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 4,92 д.а.), Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (I). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 713 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 6,37 д.а.), Збірник

цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (II). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 645 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 6,13 д.а.), Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (III). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 554 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 4,97 д.а.), Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (IV). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 577 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 5,15 д.а.), Збірник антикорупційного законодавства : у 3-х ч. Ч. 1 / упоряд. О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук ; за заг. ред. М. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 781 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 11,35 д.а.), Збірник антикорупційного законодавства : у 3-х ч. Ч. 2 / упоряд. О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук ; за заг. ред. М. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 762 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 11,07 д.а.), Збірник антикорупційного законодавства : у 3-х ч. Ч. 3 / упоряд. О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук ; за заг. ред. М. О. Стефанчука. – К.: АртЕк, 2018. – 739 с. (автором особисто підготовлено матеріал з проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб обсягом 10,73 д.а.), Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 6-те вид., перероб. і допов./ за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. II. 1048 с. (автором особисто підготовлено матеріал з питань здійснення та

захисту суб'єктивних цивільних прав при укладенні договору купівлі-продажу обсягом 1,7 д.а.), Кондратьєв Р. І., Стефанчук М. О. Дискусійні питання щодо системи загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2 (22). – С. 127-133 (автором особисто підготовлено матеріал з питань сутності та значення категорій «розумності», «добросовісності» та «автономії волі» та визначено їх місце в системі принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав обсягом 0,5 д.а.), Стефанчук М. О., Цюкало Ю. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав: поняття, умови, принципи // Наука і правоохорона. 2010. № 2 (8). С. 164–168 . (автором особисто підготовлено матеріал з питань принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав обсягом 0,5 д.а.), Стефанчук Н.А., Давид Л.Л. Способы защиты субъективных гражданских прав на промышленный образец по законодательству Украины // Научно-практический журнал Экономика. Управление. Право. 2013. № 11 (47). С. 11–14 (автором особисто підготовлено матеріал з питань захисту суб'єктивних цивільних прав на промисловий зразок 0,2 д.а.), Стефанчук М. О., Давид Л. Л. Цивільно-правова охорона та захист прав на комерційне (фірмове) найменування // Право і суспільство – 2014. № 1–2. – С. 51–54 (автором особисто підготовлено матеріал з питань захисту суб'єктивних цивільних прав на комерційне найменування 0,25 д.а.), Стефанчук Р. О., Янчук А. О., Стефанчук М. М., Стефанчук М. О., Блажівська Н. Є. Право на евтаназію: за чи проти? // Патологія. – 2018. – Т. 15, № 3(44). – С. 390-395 (автором особисто підготовлено матеріал з питань здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав на евтаназію 0,15 д.а.), Стефанчук Р. О., Янчук А. О., Стефанчук М. М., Стефанчук М. О. Здоров'я як правова категорія // Світ медицини та біології. – 2019. – № 1(67). – С. 93–99 (автором особисто підготовлено матеріал з питань визначення правової категорії «здоров'я» та визначено її інформаційну структуру обсягом 0,15 д.а.),

Всі інші праці виконані автором без співавторства.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях відділу проблем приватного права та Вченої

ради Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України.

Одержані в процесі дослідження висновки, узагальнення та пропозиції висвітлювалися у виступах та наукових повідомленнях на 22 міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних заходах: Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток господарсько-правового забезпечення сучасної економіки» (м. Донецьк, 27 жовтня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції молодих учених «П'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький 27–28 жовтня 2006 р.); Круглому столі «Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України» (25 травня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.); Другому всеукраїнському «круглому столі» «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (м. Львів, 1–2 грудня 2006 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблема правосуб'єктности: современные интерпретации» (м. Самара, Російська Федерація, 27 лютого 2009 р.); Науково-практичному круглому столі «Пан'європейська кодифікація приватного права та її вплив на кодифікацію цивільного законодавства України», (м. Хмельницький, 19 листопада 2010 р.); I науковій конференції «Перспективы развития частного права» (м. Єкатеринбург, Російська Федерація, 17–18 березня 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правоосвітницька діяльність юридичних клінік на базі вищих навчальних закладів» (м. Дніпропетровськ, 18 березня 2011 р.); V Міжнародній науковій конференції «Современные достижения в науке и образовании» (м. Нетанія, Ізраїль, 27 вересня – 4 жовтня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці держави» (м. Київ, 2 квітня 2013 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції (з міжнародною участю) «Реформування законодавства України в умовах інтеграції до Європейського Союзу» (м. Тернопіль 27 березня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове міжнародне право та

національне законодавство – нові завдання юридичної науки» (м. Київ 13–14 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 20–21 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Харків 20–21 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин» (м. Дніпропетровськ 4–5 березня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 8–9 квітня 2016 р.); VI Міжнародному цивілістичному форумі «Приватне право України і європейська інтеграція» (м. Київ, 14–15 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвеевські цивілістичні читання)» (Київ, 8 листопада 2016 р.); Всеукраїнському круглому столі «Права людини в Україні: реалізація, захист і перспективи» (м. Київ, 9 грудня 2016 р.); Міжнародному науково-практичному круглому столі «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» (м. Київ, 06 червня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» (м. Київ, 8 червня 2018 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації висвітлено у 90 публікаціях: одній одноосібній монографії «Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення»; одній колективній монографії «Суб'єктивні цивільні права на промисловий зразок: проблеми здійснення та захисту»; 26 статтях, опублікованих у вітчизняних фахових виданнях; 15 наукових статтях у наукових періодичних виданнях інших держав; 2 статтях у інших науково-періодичних виданнях та збірниках наукових праць; 23 коментарях законодавства та у матеріалах і тезах доповідей 22 науково-практичних конференцій і круглих столів.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають в себе тринадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та шести додатків. Загальний обсяг дисертації становить 473 сторінки, з них список використаних джерел складається з 456 найменувань та міститься на 44 сторінках та додатки – на 28 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКЕ ТА ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ
ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ТА ЇЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ
В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

1.1 Історико-правовий розвиток поняття «фізична особа»

Визначальним етапом розвитку української державності є здобуття незалежності та прийняття Конституції України, яка у своїх статтях гарантує кожній людині та громадянину комплекс прав та свобод. Дійсно, розбудова правової держави, в основу якої покладено громадянське суспільство, потребує не тільки регламентації правового статусу людини і громадянина, а й створення реальних механізмів та гарантій здійснення прав та свобод в державі. Вирішення цього завдання можливо лише за умов індивідуалізації окремих груп правовідносин та запровадження досконалих засобів їх правового регулювання. Насамперед це стосується окремих сфер законодавства, яке визначає основні категорії правовідносин, окреслює їх межі та регламентує зміст.

Пропонуємо зосередитись на цивільних правовідносинах, які відіграють в суспільстві доволі важливу роль, оскільки утворюють основу відносин у сфері власності, сімейних відносин та інших, не менш важливих сфер суспільного життя. На пріоритетне значення цивільних правовідносин у суспільстві вказує й вітчизняний законодавець, адже правове закріплення основних видів та особливостей цивільних правовідносин знаходимо вже у ч. 1 ст. 1 ЦК України, згідно з якою цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [1]. Із вказаного законодавчого положення вбачається, що предмет цивільного права охоплює найбільш значущі сфери суспільного життя, що,

безумовно, свідчить про об'єктивну необхідність детальної формалізації відповідних прав і свобод.

Аналіз статей Основного Закону свідчить про розуміння законодавцем важливості цієї проблеми, що потягнуло за собою спроби максимально регламентувати відповідний комплекс прав. Так, правам і свободам людини і громадянина присвячений цілий Розділ II Конституції України, в якому закріплений широкий спектр основоположних прав людини, що своєю чергою формує її конституційно-правовий статус. Загалом слід зауважити, що необхідність правового забезпечення розгалуженої системи прав і свобод людини на рівні Основного Закону перш за все обумовлена положеннями ст. 3 Конституції України, згідно з якими людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2].

Загалом слід зауважити, що проголошення людини найвищою соціальною цінністю, необхідність закріплення розгалуженої системи прав і свобод, а також забезпечення гарантій їх реалізації є результатом довготривалого історичного розвитку цивілізацій та суспільно-політичної думки, поступового формування міжнародних стандартів, що стали нормою життя сучасного демократичного суспільства.

На доктринальному рівні існують різноманітні концепції прав людини: природно-правова, позитивістська, соціалістична, теологічна та універсальна концепція міждержавного співробітництва у галузі прав людини [3, с. 10]. Сьогодні найчастіше права людини розглядаються як права, які притаманні кожній людині в силу того, що вона є людиною [4, с. 23].

Слушною є думка про те, що незважаючи на те, що концепція прав людини часто сприймається як така, що відбиває якісь ідеали, до яких необхідно прагнути, або взагалі як утопічна за своєю природою, суть її

полягає в тому, що права людини встановлюють той необхідний мінімум, який потрібен, щоб забезпечити людині «людське» існування [3, с. 10].

Аналіз джерел свідчить про те, що сучасна цілісна та універсальна система міжнародно-правових актів, присвячених регламентації визнання, закріплення та захисту прав і основних свобод людини, склалася після Другої світової війни і в основному в рамках Організації Об'єднаних Націй.

Найважливішим і, безумовно, фундаментальним документом із забезпечення прав людини є Загальна декларація прав людини, прийнята в 1948 році Генеральною Асамблеєю ООН. Декларація є базовим критерієм для всіх документів з прав людини, який став відправною точкою для інших міжнародних документів та конституцій держав. Загальна декларація прав людини складається з Преамбули та 30 статей, в яких закріплено права людини та основні свободи, що гарантуються кожній людині без будь-якої дискримінації. Вона передбачає широкий спектр цивільних, політичних, соціальних, економічних та культурних прав, серед яких: право на життя, свободу, особисту безпеку; право на рівність; свобода від дискримінації; свобода від рабства; свобода від катувань та від поводження, яке принижує людську гідність; право на визнання правосуб'єктності особистості перед законом; право на засоби судового захисту з боку компетентного трибуналу; право на вибір бажаної роботи та вступ до профспілок; право на освіту тощо [5].

Не менш важливим етапом розвитку міжнародного співробітництва у сфері захисту людини стало прийняття Радою Європи у 1950 р. Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), положення якої відповідають нормам Загальної декларації прав людини. Метою прийняття цього документа було визначено додержання країнами-учасницями Ради Європи та забезпечення на своїй території прав та основоположних свобод людини [6]. ЄКПЛ відіграє значну роль в процесі гармонізації стандартів у галузі захисту прав і свобод людини в Європі. Права, закріплені в ЄКПЛ, в країнах Європи мають обов'язкову силу. Ці права визначають мінімальні обов'язкові

стандарти, що відповідають вимогам сучасного європейського законодавства [7]. Ратифікація Конвенції Україною відбулась 17 липня 1997 року.

Наступним важливим етапом розвитку міжнародного законодавства у сфері забезпечення прав і свобод людини стало прийняття 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Важливо зауважити, що обидва пакти були розроблені з метою розширення на прав, викладених у Загальній декларації прав людини та надання їм юридичної сили. Разом із Загальною декларацією прав людини вони становлять Міжнародний білль про права [8]. Зауважимо, що Україна ратифікувала ці акти в 1973 році, тим самим взявши на себе зобов'язання привести своє національне законодавство у відповідність до положень Пактів.

У контексті аналізу міжнародно-правових актів, спрямованих на захист прав людини, не можемо залишити поза увагою такий важливий правозахисний документ, як Конвенція про права дитини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. і набрала чинності у вересні 1990 р. Варто зауважити, що Конвенція про права дитини отримала найбільш широке міжнародне визнання серед усіх документів з прав людини, її ратифікували всі країни світу, за виключенням двох. Конвенція поєднує в одному документі весь спектр прав людини, що мають відношення до дітей – громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав [9].

Серед інших міжнародно-правових актів щодо захисту прав людини слід також виокремити Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих людську гідність видів поводження і покарання (1984 р.), Конвенцію про захист прав усіх працівників-мігрантів і членів їх сімей (1990 р.), Конвенцію для захисту осіб від насильницьких зникнень (2006 р.) та ін.[8] .

Враховуючи зміст вказаних міжнародно-правових актів, можна стверджувати про існування розгалуженої комплексної системи міжнародно-правового захисту людини, що забезпечує визнання її найвищою соціальною цінністю, а також гарантує їй широкий спектр політичних, економічних, соціальних та інших прав. Тобто йдеться про закріплення на найвищому, міжнародному рівні принципу антропоцентризму як орієнтації держави та світового співтовариства перш за все на потреби людини. При цьому варто зауважити, що міжнародна співпраця у сфері забезпечення та захисту прав і свобод людини здійснюється шляхом спільної розробки та прийняття певних стандартів щодо обсягу і змісту правового статусу людини та покладення на держави взаємних зобов'язань щодо дотримання вказаних міжнародно-правових стандартів у своєму національному законодавстві. Важливість існування міжнародних стандартів прав людини полягає у тому, що саме вони встановлюють мінімальний рівень загальноновизнаних прав і свобод, на якому ці права і свободи повинні реалізовуватись.

Якщо говорити про людину як основного суб'єкта цивільного права, наділеного низкою суб'єктивних прав і обов'язків, у цьому контексті, на відміну від згаданих вище міжнародно-правових актів, вітчизняний законодавець зокрема у сфері цивільного права застосовує термін «фізична особа».

У літературі зазначається, що якщо раніше в центрі уваги знаходилася характеристика людини як громадянина, і тим самим підкреслювалося значення її взаємин з державою, то тепер увага акцентується на цінності і правовому статусі людини в приватноправових (цивільно-правових) відносинах. Категорії «фізична особа» та «людина» не є тотожними. Відмінність між ними полягає в тому, що поняттям «людина» охоплюється будь-яка біопсихосоціальна істота, незалежно від того, чи вступає вона в цивільні відносини, чи ні. Натомість «фізичною особою» є людина як суб'єкт цивільних відносин. Разом із тим людина може бути, а може й не бути учасником цивільних відносин, вона може бути суб'єктом права, а може розглядатися як об'єкт впливу в іншій системі суспільних зв'язків. Таким

чином, поняття фізичної особи в цивілістиці може не збігатися з поняттям людини, як істоти біологічної: іноді ці поняття тотожні, а іноді – поняття «фізична особа» вужче поняття «людина». Разом із тим поняття «фізична особа» та «людина» розглядаються як кореляти [10, с. 143].

З цього приводу цікавою та слушною є позиція й О. Д. Крупчана, що поняття фізичної особи рівнозначно поняттю людина. Людина є індивідом – фізична (біологічна) істота, якій притаманна вища форма розвитку психіки – свідомість. Оскільки людина – це соціальна істота, яка не може бути незалежною від суспільства, то вона і діє як особа, як суб'єкт цивільно-правових відносин. Це відображено у ст. 6 Декларації, де зазначається, що кожна людина, де б вона не знаходилась, має право на визнання її правосуб'єктності. Вона – член «людської сім'ї», під якою розуміється всесвітня, єдина людська сім'я. На цьому базується сучасне вчення про природні і невід'ємні права людини, а також практика спілкування держав, яка дістає своє закріплення у відповідних міжнародно-правових документах і в їх національному законодавстві. У статті 24 ЦК України передбачено, що людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою [11, с. 138].

З огляду вказане, а також беручи до уваги оперування ЦК України саме терміном «фізична особа», в контексті теми дослідження необхідно звернути увагу на категорію «фізична особа», яка і є основним суб'єктом цивільних правовідносин та носієм цивільних прав та обов'язків.

Дослідження правової природи та сутності категорії «фізична особа» потребує попереднього визначення тенденцій історико-правового розвитку даного поняття та його розуміння у правових доктринах різних часів. Екскурс в історію надасть можливість окреслити не тільки основні етапи становлення інституту фізичної особи в цивільному праві, а й сконцентрувати увагу на основних чинниках, що визначали розвиток та становлення даної правової категорії. Логічним початком цього екскурсу є дослідження передумов зародження категорії «фізична особа» у світовій правовій традиції.

Витоки зародження категорії «фізична особа» належать до періоду стародавніх часів (Індія, Китай, Греція, Рим). У розумінні мислителів тих часів, які відображені у відповідних міфах, земні порядки є невід'ємною частиною космічного порядку, який має теологічне походження. З урахуванням такого розуміння висвітлювалася тема життя людини, її суспільного та державного устрою, взаємовідносин, а також їх прав і обов'язків [12, с. 14]. Враховуючи вищенаведене, очевидно, що категорія «фізична особа» була своєрідним відображенням волі «вищої сили», що, безумовно, не передбачало наявності у людини значного обсягу прав та свобод, а отже і гарантій їх здійснення та захисту.

Крім цього, існування рабовласницького устрою та соціальної нерівності значно гальмувало становлення даної категорії, оскільки переважно мова йшла про домінування окремого класу, який і визначав «правила життя» для усього суспільства. За таких умов розвиток правовідносин відбувався дуже повільно та лише у чітко визначеному теологічною доктриною напрямі. Наприклад, за словами давньоримського юриста Ульпіана, «раби в цивільному праві вважаються ніким» [13]. Однак вже у ті часи починають започаткуватися вчення про природні права людини, які мають бути визнаними та гарантованими, що свідчить про увагу до категорії «фізична особа» з боку стародавніх юристів та мислителів. Підтвердженням цього є вчення філософа Стародавнього Китаю Сюнь-цзи, який наполягав на тому, що життя людей залежить не від неба, а від них самих [14, с. 30]. На нашу думку, подібні вчення складають основу концепції розвитку категорії «фізична особа» та її трансформації у той стан, який найбільше притаманний її сучасному розумінню.

Досліджені приклади дозволяють визначити основні передумови зародження категорії «фізична особа» в період Стародавнього світу, до яких, зокрема, слід віднести:

– перехід до державницької форми суспільного устрою обумовив потребу індивідуалізації людини як самостійної суспільної одиниці, що неминуче передбачало закріплення за нею комплексу прав та обов'язків;

– розвиток філософсько-правових вчень, відповідно до яких навіть теологічне походження людини передбачає наявність у неї відповідних прав і свобод, здійснення яких потребує запровадження певних механізмів;

– існування класового устрою суспільства, потребувало гарантування прав керуючого класу, що дозволяло їм демонструвати свою перевагу;

– поступова індивідуалізація суспільних відносин, тобто їх розподіл за специфікою, вимагав формування суб'єктного складу, оскільки кожна окрема соціальна група повинна мати свій, чітко окреслений правовий статус.

Значний прогрес у становленні категорії «фізична особа» відбувся у римському праві, здобутки якого покладено в основу сучасного цивільного права. Говорячи про категорію «фізична особа», слід зазначити, що найбільш наближеним до сучасного спеціального терміну «фізична особа» у римському праві був термін «*persona*», який завжди відбивав юридично значущий момент особистості у відносинах [15, с. 28]. Варто відзначити, що генеза категорії «фізична особа» у римському праві також відповідала формі суспільного устрою та тим тенденціям, які склалися у практиці цивільно-правового обігу. Передусім це стосується відсутності рівності учасників правовідносин, що виявлялося у наступному:

– віднесення окремих категорій осіб до об'єктів цивільного права, наприклад, рабів, які взагалі були позбавлені прав та свобод;

– наявність принципу класовості, що істотно впливало на обсяг правового статусу окремих суспільних груп та соціальних спільнот;

– створення багаторівневої системи правосуб'єктності, в основу якої було покладено походження людини та рівень її статків [16, с. 46].

Пропонуємо проаналізувати вказані вище чинники, зосередивши увагу на їх впливі на становлення категорії «фізична особа» у римському праві. Як зазначають Є. М. Орач та Б. Й. Тищик, «пам'ятки римського права, як

джерела пізнання не тільки права але й історії і культури Стародавнього Риму, свідчать, що тільки вільна людина є носієм прав і обов'язків і в цьому розумінні вона є особою, здатною до права» [17, с. 43]. Таким чином, у Стародавньому Римі категорія «фізична особа» не тільки утверджується в якості невід'ємного елемента цивільних правовідносин, а й отримує обов'язкову диференціюючу ознаку, а саме правосуб'єктність, яка дозволяє відповідним чином розмежувати усіх суб'єктів. З приводу цього С. О. Лозовська зазначає, що «правосуб'єктність розглядається як узагальнююча категорія, яка дозволяє охопити усіх суб'єктів цивільного права та виконує роль передумови наділення суб'єктивними правами» [18, с. 11]. На нашу думку, інститут правосуб'єктності у часи Стародавнього Риму мав дещо інше призначення, ніж сьогодні. На сучасному етапі він визначає момент, з настанням якого пов'язана можливість участі фізичної особи у якості суб'єкта цивільних правовідносин та наявність у неї відповідних прав та обов'язків тоді, як у ранньому римському праві він використовувався здебільшого для розподілу усіх осіб на відповідні категорії за ознакою наявності у них суб'єктивних прав. Іншими словами, у сучасній правовій доктрині правосуб'єктність визначається моментом досягнення фізичною особою певного віку та отримання, у зв'язку з цим, можливості бути суб'єктом деяких видів цивільних правовідносин, натомість у стародавні часи, правосуб'єктність використовувалася для встановлення обмежень прав та свобод, що могли мати безстроковий характер.

Наприклад, згідно з головним принципом давньоримського права, тільки римський громадянин (*civis Romanus*) користувався захистом права. Тому тільки *civis Romanus* міг бути членом римського суспільства і суб'єктом прав. Кожного негромадянина, кожного іноземця найперше вважали ворогом, який стоїть поза правовим спілкуванням і якого можна захопити в полон і перетворити в раба [17, с. 49]. Отже, як ми бачимо, тільки римські громадяни мали максимальний обсяг правосуб'єктності на відміну від інших категорій

осіб, правосуб'єктність яких була значно обмежена. Крім цього, доволі яскравим прикладом є той факт, що у Стародавньому Римі для визнання особи суб'єктом правовідносин було недостатньо самого факту фізичного існування, отже для того, щоб індивіду була надана правосуб'єктність, необхідно було щоб його положення відповідало трьом станам: стану свободи (*status libertatis*), стану громадянства (*status civitatis*) та сімейному стану (*status familiae*) [15, с. 29].

Слід підкреслити, що за часів Стародавнього Риму розуміння структури правосуб'єктності жодним чином не відрізнялося від загальної теорії права. Вона складалася з правоздатності, яка являє собою закріплену в законодавстві можливість суб'єкта мати юридичні права та нести юридичні обов'язки, а також дієздатності, що передбачає можливість суб'єкта самостійно власними діями здійснювати зазначені права та обов'язки [19, с. 309]. Таким чином, категорія «фізична особа» починає утвердження в цивільному праві, не дивлячись на наявність доволі істотних обмежень щодо правосуб'єктності осіб та виключення окремих категорій осіб із цивільного обігу.

Необхідно звернути увагу на ще один, доволі важливий чинник становлення категорії «фізична особа» у часи Стародавнього Риму, а саме запровадження багаторівневої системи правосуб'єктності, яке відбувалося через встановлення обмежень щодо правоздатності особи. Існувало три основні види обмежень правоздатності фізичної особи, що призводили до зміни її правосуб'єктності в цілому, а саме:

1. Мінімальні обмеження (*capitis deminutio minima*) – втрата окремих прав у зв'язку зі зміною сімейного стану особи (права на спадкування тощо) [15, с. 29]. Отже зміна сімейного стану призводила до суттєвих обмежень правосуб'єктності фізичної особи, що обумовлено доволі принциповим ставленням римлян до інституту шлюбу та сім'ї. Такі обмеження могли торкатися не тільки спадкових прав, а й наприклад, майнових прав членів сім'ї та навіть прав на торгівлю.

2. Медіальне обмеження (*capitus deminutio media*) – втрата певної частки прав у разі зміни статусу громадянства [15, с. 29]. Передусім такі обмеження були пов'язані зі сферою зовнішньої торгівлі та статусу професій, який був закріплений за відповідною фізичною особою. Крім цього, враховуючи те, що існувало декілька видів вільних громадян (римські громадяни, латини, перегрини, колони, вільновідпущеники) медіальні обмеження могли торкатися сфери власності на земельні ділянки або питань переселення.

3. Максимальне обмеження (*capitus deminutio maxima*) – повна втрата особистих та майнових прав, яка наставала через зміну статусу свободи (взяття фізичної особи в полон, продаж у рабство та інше) [15, с. 29]. Зазначимо, що категорія «свобода» мала вирішальне значення для правового становища фізичної особи та рівня його правосуб'єктності. Римське право встановлювало, що особа є вільною у разі, якщо вона: не є рабом; народжена від вільних батьків; народжена від вільної матері та невідомого батька; народжена від матері, яка зачала рабинєю, а народила вільною. Тобто наявність у фізичної особи статусу свободи вже передбачало можливість мати мінімальний рівень правосуб'єктності, що безперечно дозволяло їй бути суб'єктом цивільних правовідносин.

Потрібно констатувати й той факт, що на становлення категорії «фізична особа», у часи Стародавнього Риму, істотно впливав рівень дієздатності, який також характеризував окремі властивості фізичної особи. Здебільшого мова йде про віковий ценз, який застосовувався для індивідуалізації фізичних осіб у цивільно-правових відносинах. При чому дієздатність у римському праві мала пріоритетне значення при встановленні рівня правосуб'єктності фізичної особи. Так, незалежно від того, який обсяг прав є доступним для конкретної фізичної особи, вона не могла їх здійснювати не маючи необхідної для цього дієздатності, яка у римському праві існувала у вигляді наступних видів:

– абсолютно недієдатна фізична особа (*infates* – діти віком до 7 років), яка не мала права здійснювати будь-які правочини, а отже її правосуб'єктність була мінімальною;

– обмежено дієдатна фізична особа (*impubeles* – хлопці віком від 7 до 14 років та дівчата від 7 до 12 років), яка мала право здійснювати такі правочини, які призводили тільки до отримання нею певних благ без жодних витрат чи встановлення обов'язків. Для здійснення інших дій, такі особи повинні були отримати дозвіл опікуна в момент вчинення правочину;

– дієдатна фізична особа (чоловіки з 14, а дівчата – з 12 років), яка при наявності у неї відповідної правоздатності, мала право на вчинення будь-яких правочинів без отримання дозволу батьків чи осіб, які їх замінювали [15, с. 32].

Вважаємо, що подібний поділ фізичних осіб в залежності від їх дієдатності, дозволив започаткувати одну з основних ознак фізичної особи, а саме вік, який на сучасному етапі розвитку цивільного законодавства, здебільшого визначає її правове становище у правовідносинах. Ще однією важливою ознакою фізичної особи, згадки про яку з'являються саме у римському праві, є стан її здоров'я. Так, за часи римського юриста Юстиніана глухі, німі та глухонімі фізичні особи не могли вчиняти правочини шляхом стимуляції, тобто в усній формі. В свою чергу особи, які страждали психічною хворобою, визначалися під час хвороби недієдатними та як наслідок не могли вчиняти правочини без відповідно призначеного піклувальника. Говорячи про психофізіологічні особливості фізичної особи, необхідно згадати і досвід римських юристів щодо визнання усіх жінок частково недієдатними унаслідок так званого «природного легкодумства», що відбувалося за часи римського юриста Гая [15, с. 33].

На нашу думку, така позиція безперечно була помилковою, оскільки у сучасній правовій традиції це означає дискримінацію фізичної особи за статевою ознакою, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидію дискримінації в Україні» від 06 вересня 2012 р.,

пов'язано з обмеженням у визнанні, здійсненні та користуванні правами і свободами у будь-якій формі [20]. У подальшому за часів Юстиніана відповідна норма була скасована та жінки отримали повний обсяг дієздатності.

Доволі цікавим з позиції становлення категорії «фізична особа», вбачається досвід римського права щодо визначення такої категорії осіб, як *turpitude*, тобто особи з поганою репутацією. Підставами для отримання такого статусу були: марнотратство, засудження особи за злочин та приватне правопорушення, непорядна поведінка, а також порушення умов договору поруки та відносин у сфері опіки та піклування. Як наслідок така особа була значно обмежена у дієздатності, що виявлялося у наступному:

- заборона представництва у процесі інших осіб;
- заборона вступу у законний римський шлюб;
- встановлення обмежень щодо отримання спадщини [15, с. 33].

Враховуючи вищенаведене вбачається, що зазначений статус фізичної особи здебільшого характеризував соціально-психологічні аспекти існування фізичної особи, що безумовно має бути враховано в рамках цивільних правовідносин, оскільки від цього в більшості залежать підстави їх виникнення, зміни та припинення. Вважаємо, що у чинному цивільному законодавстві досліджений досвід реалізується за допомогою категорії «ділова репутація», яка відповідно до ст. 201 ЦК України належить до особистих немайнових благ.

Дослідження історії становлення категорії «фізична особа» у період римського права дозволило встановити низку важливих тенденцій, основними з яких є наступні:

- у період Стародавнього Риму відбувається започаткування категорії «фізична особа» як елементу цивільних правовідносин, який визначає їх склад та істотно впливає на подальший розвиток та трансформацію;
- у досліджений період категорія «фізична особа» отримує комплекс індивідуалізуючих ознак, які визначають її правове становище на даному етапі розвитку правової думки (вік, стан здоров'я, громадянство, стан

свободи та сімейний стан), що безперечно сприяє утвердженню даної категорії у правовій традиції тих часів;

– період римського права характеризується запровадженням таких важливих вимог до фізичної особи, як правоздатність та дієздатність, що в свою чергу складають її правосуб'єктність та як наслідок, окреслюють суб'єктний склад окремих видів цивільних правовідносин (договірні відносини, сімейні відносини, відносини у сфері опіки та піклування та інше);

– безумовно, існування рабовласницького устрою впливало на правове становище фізичної особи, але навіть за таких умов можна говорити про доволі серйозні зрушення у напрямку становлення категорії «фізична особа», оскільки надбання цього періоду активно використовувалися у її подальшій розробці.

Не менш важливим завданням в контексті дослідження генези становлення правової категорії «фізична особа» є вивчення даної категорії у правових доктринах Європи. У своїй роботі Ф. П. Шульженко та Т. Г. Андрусак доволі вдало визначають основну тенденцію розвитку правової категорії «фізична особа» у Європі ранньобуржуазного періоду, підкреслюючи, що «були започатковані умови для ліквідації особистої залежності селян від феодалів, збільшенню пропозицій вільної робочої сили, розвитку виробництва і торгівлі, а в цілому – формування нових економічних відносин з якісно іншими владними інститутами та розробку нових правових норм, які регулювали б ці відносини і належним чином забезпечували б захист інтересів власників» [21, с. 63].

Отже, зберігаючи певні традиції рабовласницького устрою, які були трансформовані у феодалізм, відбувається започаткування нових державно-правових концепцій, у яких фізична особа – це індивідуальність, яка від народження повинна бути вільною та мати комплекс невід'ємних прав та свобод. Однак зберігається тенденція домінування церкви у суспільстві, що обумовлює божественну природу прав фізичної особи. Натомість є принципові розбіжності з теологічними концепціями Стародавнього Китаю та Індії. Зокрема, за часи Г. Гоція виникає вчення про те, що «порядок природи

знаходиться поза межами впливу Бога. Тому і природне право не підпадає під вплив божественного права. Тільки в цьому випадку воно може бути спрямоване на захист або відновлення справедливості» [21, с. 70]. З урахуванням цього виокремлюється правова природа категорії «фізична особа», яка характеризує її як невід'ємний елемент будь-яких правовідносин та покладає на неї роль носія прав та певних обов'язків у даних правовідносинах.

Варто зазначити, що для правової доктрини Європи ранньофеодального періоду притаманні спроби надати статус суб'єкта цивільних правовідносин навіть тваринам. Так, німецький філософ і юрист А. Беккер відстоював думку про те, що тварини можуть бути суб'єктом цивільних правовідносин, наводячи приклад, коли особою було складено заповіт на користь собаки, яка фактично ставала власником майна [22, с. 14]. Однак у подальшому такі думки не набули розвитку, що, на нашу думку, обумовлено тим, що собака, як суб'єкт правовідносин теоретично є правоздатною, тобто згідно із заповітом вона отримала певні права та обов'язки відносно майна, натомість вона самостійно не може їх здійснювати, тобто є недієздатною. Саме тому загальноприйнятою стала думка, що саме фізична особа, яка призначалася у таких випадках представником інтересів, була повноцінним учасником правовідносин.

Загальні ознаки правового становища фізичної особи у період ранньобуржуазного суспільства в Європі доволі чітко окреслює М. М. Коркунов, відносячи до їх переліку наступні:

1. Наявність природних обмежень правосуб'єктності фізичної особи (стать, вік, колір шкіри, фізичні вади та інше). Наприклад, особи, які не досягли шлюбного віку не мали право брати законний шлюб, також були суттєво обмежені їх права щодо вчинення правочинів. Слід зазначити, що подібна практика була притаманна і дослідженому вище періоду Давньоримського права, коли фізіологічні ознаки впливали на рівень правосуб'єктності фізичної особи.

2. Наявність системи суспільних обмежень, які обумовлені становищем фізичної особи у суспільстві, тобто належністю до певної соціальної спільноти або групи. Як вдалий приклад, слід згадати про заборону особам, які належать до церкви утримувати розважальні заклади. Таким чином, наявною є доволі важлива тенденція історико-правового розвитку категорії «фізична особа», а саме поява у неї соціально-індивідуалізуючих ознак, які впливали на її правове становище у цивільних правовідносинах.

3. Наявність обмежень, пов'язаних з неможливістю одночасно бути суб'єктом деяких правовідносин. Переважно йдеться про заборону особі, яка вже знаходиться у шлюбі, брати шлюб з іншою особою, або наявність заборони займатися приватним підприємництвом у особи, яка займає державну посаду.

4. Наявність обмежень, які є наслідком судових обмежень, тобто прийнятих судом рішень. Наприклад, особи у судовому порядку можуть втратити права на спадщину або право приймати участь у правовідносинах щодо опіки та піклування [22, с. 53]. Подібні обмеження мають дещо іншу правову природу, ніж вище досліджені, оскільки у цьому випадку йдеться про обмеження, яке санкціонується іншою особою або особами (судом), яке є своєрідною реакцією на протиправну поведінку фізичної особи у цивільних правовідносинах.

Аналізуючи вказані ознаки, стає очевидною тенденція щодо індивідуалізації правової категорії «фізична особа» та визнання за нею мінімального комплексу прав і свобод, що, на нашу думку, є позитивним зрушенням у напрямку остаточного утвердження цієї категорії.

Необхідно звернути увагу на практику наукового опрацювання та нормативно-правового закріплення такої категорії, як «цивільно-процесуальна правоздатність фізичної особи», яка відбувалася у європейській правовій доктрині (1892 рік). Під цією категорією А. Х. Гольстен пропонував вважати наявність у фізичної особи усіх умов здійснення процесуальних прав та обов'язків [23, с. 59]. При цьому в

європейській правовій доктрині було зроблено поділ цивільно-процесуальної правоздатності на активну і пасивну. Активна закріплювалася за особою, яка зверталася до суду з позовом про захист порушеного права, а пасивна за особами, які були відповідачами у справі [24, с. 15]. На нашу думку, категорія «цивільно-процесуальна правоздатність» є складовою загальної правоздатності фізичної особи, тому виокремлення її в самостійну складову правосуб'єктності є недоцільним. Хоча слід підкреслити, що для правової думки тих часів подібний поділ, напевно, був спробою з'ясування обсягу правоздатності при вчиненні правочинів та при участі у судовому розгляді цивільно-правових спорів.

Доволі прогресивним з позиції становлення правової категорії «фізична особа» є період кінця XVIII – початку XIX століття, який ознаменувався розвитком цивільного права. Так, у 1804 році набирає чинності Цивільний кодекс Наполеона, у ст. 8 якого зазначалося, що «кожен француз має цивільне право». Тоді як ст. 7 документу встановлювала припис, відповідно до якого «здійснення цивільних прав не залежить від якості громадянина, яка може змінюватися у конституційному законодавстві» [25, с. 411]. Фактично у документі декларувалася доволі прогресивна для тих часів ідея рівності суб'єктів цивільних правовідносин, яка поширювалася на усіх громадян Франції. До того ж у контексті теми дослідження увагу привертає і той факт, що у Цивільному кодексі Наполеона була відсутня категорія «юридична особа», а це означає, що основним суб'єктом цивільних правовідносин визнавалася лише фізична особа.

Значення Цивільного кодексу Наполеона для загальноєвропейського процесу кодифікації цивільного законодавства важко переоцінити, адже його норми та положення знайшли відображення у кодифікованому цивільному законодавстві багатьох держав. Подекуди вони діють та врегульовують цивільні правовідносини й досі [26].

Безпосередньо ввели у дію Кодекс або взяли його майже повністю у якості зразка Бельгія, Люксембург, Монако, Румунія, Неаполітанське

королівство та деякі інші держави. При цьому у Бельгії, Люксембурзі та тих італійських державах, які тоді входили до складу Франції, Кодекс був безпосередньо введений у дію 1804 року [26, с. 396–397]. За його зразком були також розроблені кодекси кантонів Заходу і Півдня Швейцарії [27, с. 7–16].

Зокрема, у Бельгії та Нідерландах процес кодифікації цивільного права розпочався майже водночас, оскільки обидві країни мають спільне історичне минуле. Тривалий період територія сучасної Бельгії (під назвою Південні Нідерланди, а з 1713 року – Австрійські Нідерланди) та Нідерландів перебувала у складі Австрійської імперії. Однак 1795 року Бельгія за рішенням французького термідоріанського конвенту була приєднана до Франції. Відповідно після набрання чинності Цивільним кодексом Франції у 1804 році його дія була поширена і на цивільні правовідносини у Бельгії [29, с. 176] – на його основі видано Цивільний кодекс Бельгії від 21 березня 1804 року, який 13 вересня того ж року набрав чинності [30]. У Нідерландах цей кодекс почали застосовувати 1810 року [29, с. 176].

Бельгійські законодавці вирішили залишити чинним Цивільний кодекс Бельгії 1804 року, який, незважаючи на численні зміни, досі діє у Бельгії [30]. Новий цивільний кодекс Нідерландів набрав чинності лише 1838 року. Його було розроблено на основі Цивільного кодексу Франції 1804 року, при цьому значна частина статей була скопійована дослівно. Отже, норми французького цивільного права продовжували опосередковано діяти й у нідерландському праві, однак із часом стала очевидною потреба повної переробки цивільного кодексу, оскільки він не відповідав розвитку та змінам, що відбулись у приватній сфері правовідносин [31, с. 88]. Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що Цивільний кодекс Наполеона 1804 р. став основою правового регулювання приватноправових відносин у значній частині європейського континенту; його положення із впевненістю можна розцінювати як еталонні для кодифікацій цивільного законодавства таких європейських країн, як Бельгія, Нідерланди, Монако, Люксембург та ін. При цьому в контексті нашого дослідження важливо зауважити, що положення Цивільного кодексу

Наполеона загалом та Книги першої «Про осіб» зокрема фактично поклали початок закріплення в цивільних кодексах інших європейських держав ідеї рівності суб'єктів цивільних правовідносин.

Крім того, не можемо не згадати кодифікаційні процеси, що відбувались у ХІХ ст. на території Польщі. Дослідники вказують, що Цивільний кодекс Франції 1804 року суттєво вплинув також і на польське цивільне право [32]. Він був введений на території Варшавського князівства у 1808 р. в період короткочасного французького володарювання. При цьому в Королівстві Польському на початку його існування використовувалося законодавство Варшавського князівства. Впродовж 1810-х рр. у Королівстві Польському здійснена реформа цивільного права на основі наполеонівської кодифікації, розпочата ще за часів Варшавського князівства. 1820 р. за вказівкою імператора Олександра І комісія із представників Сенату, Посольської ізби та Ради стану отримала завдання поступового опрацювання детальних змін книг і титулів Цивільного кодексу Франції 1804 р., насамперед розділу «Про осіб». Проект першої книги Кодексу підготували у 1825 р., і Сейм ухвалив його як Цивільний кодекс Королівства Польського [33, с. 12].

Аналіз положень цього Кодексу свідчить про його структурну та змістову схожість із Цивільним кодексом Наполеона та відповідно рецепцію норм останнього. Так, Цивільний кодекс Королівства Польського також вміщував Книгу І під назвою «Про осіб», яка у свою чергу була поділена на глави та розділи. Значну частину Кодексу було присвячено правовому регулюванню відносин щодо використання, позбавлення та припинення цивільних прав. Зокрема, у ст. 7 зазначалось, що здійснення цивільних прав не залежить від володіння іншими правами, які набуваються та зберігаються відповідно до конституційного закону та статутів. Ст. 8 ж вказувала на те, що цивільні права використовуватиме поляк, що підпорядковується Королівству Польському [34]. Отже, можемо припустити, що можливість здійснювати весь спектр цивільних прав належала виключно польським підданам, а іноземці здійснювали ці права із певними обмеженнями.

Загалом Кодексом було охоплене надзвичайно широке коло приватноправових відносин, що отримували належне правове регулювання. Увага, зокрема, присвячувалась актам цивільного стану, правам та обов'язкам подружжя, розірванню шлюбу, народженню і вихованню дітей, проживанню тощо. Особливий інтерес у нас викликали положення Кодексу щодо неповнолітніх, догляду за неповнолітнім та емансипації. Так, ст. 345 визначала наступне: «Неповнолітньою є будь-яка особа, якій ще не виповнилося двадцяти одного року. Законодавець, встановлюючи особисту правоздатність за віком, виходить з обсягу природного потенціалу більшості жителів країни, уникаючи при цьому стан правової недієздатності, і це через інтереси людей, через незрілість віку недієздатних, зрештою заради загальних інтересів». Крім того, у ст. 489 йдеться про наступне: «Дорослого, а також емансипованого неповнолітнього, що знаходиться в постійному стані немочі, сплутаності почуттів або божевілля, слід позбавити власної волі, навіть якщо були прориви, що показують розум». Отже, вже в той час законодавець усвідомлював важливість забезпечення належного правового регулювання відносин, пов'язаних із визначенням правосуб'єктності фізичних осіб, зокрема, встановлення віку повноліття, надання повної цивільної дієздатності до досягнення повноліття (емансипація), обмеження дієздатності тощо. Загалом законодавчому закріпленню цивільно-правового статусу фізичних осіб Цивільний кодекс Королівства Польського присвятив більш, ніж 500 статей, що свідчить про намагання нормотворців того часу максимально деталізувати правове становище фізичних осіб та охопити правовим регулюванням значний спектр цивільних правовідносин.

Зазначені вище тенденції відстежуються і у цивільному законодавстві Німеччини, яке також розвивалося доволі стрімко. У 1896 р. було прийнято Німецьке цивільне уложення, яке стало першою та загалом вдалою спробою кодифікації цивільного права. Згідно з нормами Уложення правоздатність фізичних осіб ґрунтувалася на принципі юридичної рівності. Правоздатність

людини за пунктом 1 Уложення виникала з моменту народження, а цілковита громадянська дієздатність відповідно до Уложення наставала з 21 року. Деякі статті було присвячено обмеженій дієздатності неповнолітніх (§ 106-113). Недієздатними могли бути визнані душевнохворі чи недоумки, п'яниці та особи, що ведуть розгульний спосіб життя. Уложення передбачало деякі обмеження правового статусу жінки порівняно з правами чоловіка, але вони були значно м'якши ми, ніж у Кодексі Наполеона 1804 року. Важливо відзначити, що в Уложенні вперше введено поняття юридичної особи, при цьому Уложення виділяло два види юридичних осіб: юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права [35].

Окрім того, що в документі також гарантувалася рівність учасників цивільних правовідносин, кодекс містив такі соціально-етнічні ознаки фізичної особи, як «добра совість», «добрі звичаї» та «зловживання правом». Якщо звернути увагу на вказані ознаки, то стає зрозуміло, що йдеться не тільки про соціально-етнічні, а й про моральні властивості фізичної особи, які впливають на її статус у цивільних правовідносинах. На думку німецьких юристів тих часів, документ був доволі прогресивним відносно захисту прав звичайної особи, хоча і мав певні феодальні пережитки [25, с. 368].

Важливе місце у європейській правовій доктрині займає цивільне право Англії, яке уособлювало у своїх нормах ідею класовості суспільства, що безумовно впливало на статус фізичної особи у цивільних правовідносинах. Основними актами цивільного права Англії у сфері правового становища фізичної особи були: Акт «Про спеціальні правила при укладанні угод з нерухомістю», Акт «Про продаж товарів», закони у сфері вексельного права та довірчої власності. Таким чином, наявність пережитків феодального устрою, обумовлювало бажання влади захистити передусім домінуючий клас, що підтверджувалося законодавчою політикою монархії. Наприклад, у 1879 р. був прийнятий Статут про відповідальність учасників банківських і акціонерних компаній, а у 1914 р. – Акт «Про неспроможність», у якому регламентувалися питання банкрутства та задоволення претензій кредиторів [25, с. 288].

Дещо інша ситуація складалася у руському цивільному праві, що було обумовлено низкою чинників. З приводу цього Т. Ю. Удовиченко зазначає, що «в руському праві було відсутнє поняття «фізична особа», а також терміни, що її визначають, хоча в окремих законодавчих пам'ятках зустрічається поняття «особа», що відповідає латинській «persona». Натомість у подальшому концептуальним питанням руського цивільного права стало визнання однакового обсягу правосуб'єктності чоловіків та жінок. Крім цього, особливістю руського права є те, що фізичні та розумові вади, а також моральний стан фізичної особи впливав на її правосуб'єктність тільки тоді, коли цей стан унеможлилював здатність активного користування правами. Такі особи мали право володіти майном, однак можливість укласти угоди відносно такого майна була істотно обмежена [25, с. 13].

Зазначимо, що у руському праві, як і у цивільному праві Франції та Німеччини, існували обмеження правоздатності фізичної особи в залежності від її соціального стану. Вказані обмеження передусім торкалися цивільних прав залежно від значення того чи іншого класу для держави. Наприклад, особи, які були на державній службі отримували винагороду у вигляді родинних угідь, тоді як інші категорії фізичних осіб не мали на це право [36, с. 16].

Дослідження аспектів розвитку категорії «фізична особа» у європейській правовій доктрині достеменно показало, що:

– одночасно з фізіологічними фізична особа отримує соціально-етнічні індивідуалізуючі ознаки, які впливають на рівень її цивільної правосуб'єктності, окреслюючи при цьому її соціальне положення;

– поступового розвитку у європейській правовій традиції набуває принцип рівності учасників цивільних правовідносин, що в свою чергу передбачає отримання фізичною особою мінімального обсягу прав і свобод вже від народження;

– негативним аспектом у європейській правовій традиції, який гальмує історико-правовий розвиток категорії «фізична особа», залишається досвід феодалізму, який обумовлює класовість суспільства та як наслідок, існування дискримінації окремих категорій фізичних осіб у сфері цивільних правовідносин;

– у європейському праві відстежується неоднакове тлумачення правоздатності фізичної особи, яка має фізіологічні або розумові вади, що, на нашу думку, пов'язано зі ступенем реалізації принципу рівності сторін та гарантованості захисту їх прав і свобод.

Не менш цікавим вбачається утвердження правової категорії «фізична особа» у національному праві, що обумовлено бажанням усвідомити, які чинники вплинули на відображення даної категорії у сучасному українському цивільному законодавстві. Як слушно зазначає З. В. Ромовська, «предметом національної гордості та засобом утвердження гідності українців була Руська правда». На думку вченої, слід відзначити прогресивність даної пам'ятки права порівняно з тогочасним західноєвропейським правом. Передусім це стосується правового становища фізичної особи, яка згідно документа отримувала значний обсяг правосуб'єктності у сфері цивільних правовідносин (шлюб, опіка, піклування, майнові права). У «Руській правді» основними індивідуалізуючими ознаками фізичної особи є фізіологічні (стать, вік), які здебільшого і обумовлювали рівень правоздатності особи у правовідносинах. Не зважаючи на те, що в основі «Руської правди» було візантійське та церковне право, достатньо повно регламентується принцип рівності учасників цивільних правовідносин, однак залишаються і певні привілеї церкви (лише на користь церкви особа могла заповідати майно при наявності інших спадкоємців за законом [37, с. 15]).

Доволі цікавими в контексті теми дослідження вважаються «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1728 рік). Документ був написаний випускниками Києво-Могилянської академії, тобто високоосвіченими людьми, що й обумовило відображення у ньому найбільш прогресивних тенденцій розвитку правової категорії «фізична особа». Так, у главах

документа були детально регламентовані права та обов'язки особи у сферах: сімейних відносин, опіки та піклування, земських справах, спадкування, відшкодування шкоди, речового та зобов'язального права. Аналіз положень цих глав дозволяє говорити про формування правового статусу фізичної особи на засадах рівності та поваги до особистості, що у ті часи безперечно було передовим досвідом для національної правової системи [37, с. 22].

У процесі дослідження генези становлення правової категорії «фізична особа» було б неправильно залишити поза увагою такий важливий кодифікований акт кінця XVIII ст., як Цивільний кодекс Східної Галичини 1797 р., який, як зазначають дослідники, який є одним з перших кодифікованих актів в сфері цивільного права на території не тільки України чи Європи, але і світу [38, с. 29].

Структура Кодексу відповідала тогочасній класичній інституційній схемі побудови кодексів, властивій традиціям римського права. Джерелами цивільного Кодексу стали пандектне право, Пруське земське уложення 1794 р., провінційне право окремих австрійських країв, Статут Малої Польщі. Нормативним актом вказано на його загальнообов'язковість (ст. 11), на можливість застосування звичаю судами тільки в разі прямої вказівки в законі (ст. 19), а також на дію закону в часі, просторі і за колом осіб (ст. 18-19). У цьому Кодексі визначено загальну цивільну правоздатність, абсолютну рівність осіб в приватному праві. Рабство і особиста залежність не допускалися. Взаємини між селянами і поміщиками могли будуватися виключно щодо їх майнових прав на землю. Також в нормативному акті було встановлено рівність незалежно від віросповідання, а для багатонаціональної імперії це було дуже важливо і в той час прогресивно. Правоздатність належала всім громадянам від народження і набувалась разом із громадянством. Передбачалися випадки позбавлення громадянства, наприклад, при укладенні шлюбу жінок з іноземцями. Також була визнана повна цивільна правоздатність жінок. Вперше були передбачені рівні права для іноземців у сфері приватного права, що в той час не було передбачено

навіть Кодексом Наполеона 1804 р. Для іноземців визначалося отримання громадянства, якщо вони протягом 10 років постійно проживали на території монархії. Правоздатність набували також і юридичні особи (різні товариства і громади) [38, с. 31]. Із наведеного вбачається винятково передовий характер Цивільного кодексу Східної Галичини, значення якого для вітчизняного та світового законотворення важко переоцінити. Будучи одним із перших результатів кодифікації цивільного права у світі, цей нормативно-правовий акт, без сумніву, можна вважати зразковим з погляду як структурної побудови, так і змістового наповнення, що характеризується прогресивним підходом до визначення цивільно-правового статусу фізичних осіб та загалом до правового регулювання цивільних відносин у той час. Вважаємо, що вказаний кодифікований акт заслуговує бути предметом окремого комплексного дослідження.

Важливу роль в утвердженні правової категорії «фізична особа» у національній правовій системі відіграв «Збірник малоросійських прав» (1807 р.). У першій частині документу містилися розділи про народження, стать, вік та фізичну і моральну здатність до укладання договорів. Таким чином, це перша спроба на нормативно-правовому рівні регламентувати правовий статус фізичної особи у цивільних правовідносин, яка була здійснена в українському цивільному праві. Вказане було обумовлено тим, що «Збірник малоросійських прав» засвідчив збереження традицій Київської Русі, запозичення норм римського, німецького, литовського права, тобто мав європейську зорієнтованість. У цьому, він безумовно суперечив російському феодальному праву, в основу якого було покладено принцип класовості суспільства, що значно обмежувало правовий статус фізичної особи. Вихідною ідеєю правового становища фізичної особи, згідно положень збірника, було закріплення за нею комплексу цивільних прав від моменту народження, який трансформувався протягом її життя [37, с. 24]. На нашу думку, саме цей документ слід вважати початком утвердження категорії «фізична особа» як невід'ємного учасника цивільних правовідносин,

оскільки в ньому зроблена доволі вдала спроба поєднати європейські правові традиції та національну ментальність.

Логічним продовженням започаткованої у збірнику традиції стала Конституція Української Народної Республіки (1918 р.). У документі було декілька статей, які регламентували правове становище фізичної особи у цивільних правовідносинах, наприклад, ст. 11 встановлювала, що «актова, громадянська та політична правомочність громадянина УНР починається у двадцять років. Ніякої різниці у правах та обов'язках між жінкою і чоловіком право УНР не знає». Доволі цікавими вбачаються положення ст. 16 документу, відповідно до яких встановлювалася так звана «листова тайна», тобто таємниця кореспонденції [37, с. 27]. Варто зазначити, що закріплення за фізичною особою права на таємницю кореспонденції свідчить про визнання та закріплення за нею комплексу прав, притаманних особистості, тобто цивільні правовідносини окрім принципу рівності учасників, набувають конфіденційності, що у подальшому зумовлює розвиток вітчизняного цивільного законодавства.

Говорячи про становлення правової категорії «фізична особа» в українській правовій традиції, необхідно відзначити ст. 30 Конституції Західно-Української Народної Республіки, відповідно до якої «неповнолітні, душевнохворі, слабоумні та інші особи, які нездатні самостійно вирішувати свої справи, перебувають під особливим піклуванням держави» [37, с. 28]. Подібна практика свідчить про те, що обмеження правосуб'єктності зазначених категорій осіб носить достатньо умовний характер, оскільки держава гарантує таким особам допомогу у здійсненні їх прав та обов'язків у цивільних правовідносинах.

Досліджуючи історико-правовий розвиток категорії «фізична особа» в українському цивільному праві, слід зупинитися на аналізі Цивільного кодексу Української РСР (далі – ЦК УРСР), який набрав чинності 18 липня 1963 р. По-перше увагу привертає ст. 9 документу, яка закріплює, що здатність мати цивільні права та обов'язки визнається в однаковій мірі за

всіма громадянами Української РСР, а правоздатність громадянина виникає в момент його народження і припиняється зі смертю [39]. Як ми бачимо, на правове становище фізичної особи в цивільних правовідносинах більше не впливає його суспільний стан або походження, а отже на перший план виходять фізіологічні індивідуалізуючі ознаки. Наприклад, згідно зі ст. 13 ЦК УРСР неповнолітні віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років вправі укладати угоди за згодою своїх батьків (усиновителів) або піклувальників. Проте вони вправі самостійно учиняти дрібні побутові угоди [39]. Натомість, неправильно говорити про відсутність в документі соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи взагалі, адже вони трансформувалися відповідно до динаміки розвитку суспільних відносин.

Так, ст. 15 ЦК УРСР було регламентовано, що «громадянин, який внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами ставить себе і свою сім'ю в тяжке матеріальне становище, може бути обмежений судом у дієздатності, і над ним встановлюється піклування. Він може укладати угоди по розпорядженню майном, а також одержувати заробітну плату, пенсію або інші види доходів і розпоряджатись ними лише за згодою піклувальника, за винятком дрібних побутових угод. При припиненні громадянином зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами суд скасовує обмеження його дієздатності».

З аналізу вищезазначеного видно, що, на відміну від періоду римського права та надбань європейської правової доктрини ранньобуржуазних часів, соціально-індивідуалізуючі ознаки фізичної особи у радянський період здебільшого мали тимчасовий характер. Тобто походження особи визначало її правове становище від моменту народження до смерті, тоді як ведення аморального способу життя (алкоголізм та наркоманія) передбачало можливість скасування обмежень у разі відмови від такого способу життя [40, с. 117].

З приводу вказаного документу З. В. Ромовська зазначає, що «Цивільний кодекс Української РСР був дослівною копією Цивільного кодексу Російської РФСР, отже українською в ньому була лише

назва» [37, с. 31]. Підтвердженням вищенаведеної думки, є Закон СРСР від 08 грудня 1961 р. «Про затвердження основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік» ст. 8 якого фактично встановлює ті самі засади правового статусу фізичної особи у цивільних правовідносинах, що й ст. 9 ЦК УРСР, а саме заборону обмеження правосуб'єктності особи без наявних на те причин [41].

Однак, як зазначає Є. О. Харитонов, «Основи цивільного законодавства Союзу РСР та Союзних республік» в нашій країні так і не набули чинності. Натомість починається розробка концепції розвитку цивільного законодавства України, в основу якої було покладено нові уявлення про право, що ґрунтувались на ідеях громадянського суспільства та правової держави» [42]. Однак науковець здебільшого окреслює сучасний період незалежності України, тоді як за часи радянського періоду зазначений закон був орієнтиром для розвитку цивільного законодавства союзних республік, який сприймався їх владою як своєрідний шаблон, на основі якого відбувалася розробка та прийняття республіканських профільних нормативно-правових актів.

Дійсно, у радянський період самостійний розвиток національної правової системи був неможливим, що було обумовлено формою державного устрою, конституційними засадами СРСР, а також особливостями реалізації політичної влади в державі. Однак, на нашу думку, цей досвід є невід'ємною складовою становлення вітчизняного цивільного законодавства в цілому та правової категорії «фізична особа» в ньому зокрема.

Щодо останнього слід вказати, що на момент кодифікації цивільного законодавства незалежної України у 2003 р. введення терміну «фізична особа» до положень ЦК України вважалось однією з основних новел: людина як учасник цивільних відносин визнається фізичною особою [43, с. 58].

Варто зауважити, що з приводу доцільності запровадження цього терміну на рівні ЦК України велися жваві дискусії. Як вказує М. Сібільов, низка науковців, зокрема, В. Мамутов та О. Зверева висловлювали подив

щодо відсутності у ЦК України фігури «громадянина», яка, на їхню думку, штучно та необґрунтовано замінена на «фізичну особу» [44, с. 164].

Розробники чинного ЦК неодноразово підкреслювали, що він розроблявся саме як кодекс приватного права, кодекс громадянського суспільства, в якому переважають не відносини вертикальної підпорядкованості, а горизонтальні зв'язки між юридично рівноправними партнерами. Головною дійовою особою у таких відносинах виступає людинавласник. А отже, цивільно-правові відносини у громадянському суспільстві мають бути сферою, вільною від безпосереднього державного впливу. Роль держави зводиться лише до встановлення «правил гри», яких зобов'язані додержувати учасники цих відносин [45].

Ось чому саме людина як учасник цивільних відносин відповідно до ст. 24 ЦК вважається фізичною особою. Цим визначенням підкреслюється природний характер правосуб'єктності фізичної особи, як риси, що притаманна людині від народження. Крім того, цей термін підкреслює те, що людина існує реально, фізично, як витвір природи, на відміну від юридичної особи, яка є витвором закону [46].

На незбіг конституційних статусів людини і громадянина звертають увагу і українські конституціоналісти. Так, В. Шаповал та Т. Шаповал зазначають, зокрема, що конституційні статуси людини і громадянина перебувають у зв'язку, обумовленому співвідношенням понять людини і громадянина. Конституційний статус людини щодо відповідного статусу громадянина є вихідним. Таке значення статусу людини зумовлено сутністю прав людини, трактованих як природна за походженням реалія, що визначає саме існування індивіда. При цьому кожний громадянин є водночас людиною. З іншого боку, не кожна людина є громадянином конкретної або взагалі будь-якої держави. І, нарешті, зазначені дослідники підкреслюють, що юридична категорія людина пов'язана з поняттям фізичної особи, адже фізична особа – це насамперед людина (індивід), що виступає учасником правовідносин. Утім

поняття фізичної особи не зведено лише до відповідного трактування людини. Воно так само засвідчує правосуб'єктність громадян та іноземців [47].

З урахуванням цього, як слушно вказує М. Сібільов, не можна погодитися з думкою В. Мамутова та О. Зверєвої, що Конституція України не знає такого поняття, як «фізична особа», адже саме людина як учасник цивільних відносин і вважається фізичною особою. Саме людина, як уже зазначалося, визнається у ст. 3 Конституції України найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає саме перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [44, с. 165].

1.2 Поняття правосуб'єктності фізичної особи як цивільно-правової категорії

Здатність особи мати і здійснювати безпосередньо або через своїх представників суб'єктивні права та юридичні обов'язки знаходить своє відображення у категорії під назвою «правосуб'єктність». Правосуб'єктність має дві сторони – громадську (потреби, суспільний розвиток) та юридичну (закріплення ознак суб'єктів права в юридичних нормах). Як ознака фізичної особи вона поділяється на цивільну правоздатність та цивільну дієздатність. Але перш, ніж перейти до їх аналізу, зауважимо, що не у всіх правових системах термінологічно розрізняються категорії правоздатності та дієздатності. «Так, в Англії і США правоздатність та дієздатність визначаються одним терміном – «Правова здатність» (legal capacity). Хоча в літературі і практиці також використовують термін «пасивна правова здатність» (passive capacity), що відповідає поняттю правоздатності, і «активна правова здатність» (active capacity), що відповідає дієздатності. У Франції також немає чіткого розмежування між правоздатністю і дієздатністю. У ст. 3 Французького цивільного кодексу застосовується термін

«saparite», під яким розуміється правоздатність та дієздатність. Навпаки, в Німецькому цивільному укладенні для позначення правоздатності та дієздатності використовуються три терміни: «правоздатність» (rechtsfähigkeit), «дієздатність», (geschäftsfähigkeit), «деліктоздатність» (deliktsfähigkeit)» [18, с. 44].

Цивільна правоздатність – це здатність мати цивільні права та обов'язки. Як правило вона виникає з народження і припиняється зі смертю. Хоча це загальне правило знає і виключення. Так, в деяких країнах обов'язки формально не припиняються навіть зі смертю особи. Наприклад, в окремих країнах Європи та Латинської Америки земля на цвинтарі не продається, а передається в оренду. Сама особа завчасно може сплатити внесок за кілька років (іноді перші 25 років орендну плату сплачує держава), після чого цей обов'язок перекладається на родичів померлого. Якщо плата не надходить вчасно, співробітники цвинтаря руйнують могилу, викидають прах, а місце готують під нове поховання) [48]. Одну із форм «квазіправоздатності» можна помітити і в ч 2. ст. 25 ЦК України, якою охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Окрім цього, здатність мати окремі права та обов'язки може пов'язуватись з досягненням відповідного віку та іншими юридичними фактами та/або станами.

Досліджуючи сутність правоздатності, слід вказати, що в теорії цивільного права склалося два основні підходи. Прихильниця першого підходу С. Сулейманова вважає, що для розкриття природи цивільної правоздатності фізичної особи першочергове значення має обґрунтування тези про те, що правоздатність – це особливе суб'єктивне право [49, с. 44]. Щодо другого підходу, то його прибічники, зокрема, В. Надьон, навпаки стверджують про хибність та неможливість ототоження цивільної правоздатності із суб'єктивним цивільним правом [50, с. 39].

З цього приводу слід зазначити, що в теорії цивілістики існує позиція щодо визначення правоздатності як суб'єктивного права, який наділяє суб'єкта можливістю мати будь-які не заборонені законом права і виконувати

обов'язки. Як відзначав свого часу В. П. Грибанов, заперечення за правоздатністю якостей права означає заперечення за нею якості визнаної законом і охоронюваної державою можливості правоволодіння, що підриває основу реальності правоздатності [51, с. 6]. Отже, з цього С. Сулейманова підсумовує, що за своєю юридичною природою цивільна правоздатність фізичної особи є реальне і конкретне суб'єктивне право, суть якого - можливість певної поведінки особи [49, с. 44].

Не претендуючи на те, щоб поставити крапку в цій, на наш погляд, вічній цивілістичній дискусії, все ж вважаємо за необхідне підтримати позицію щодо сприйняття цивільної правоздатності як особливого суб'єктивного права з огляду на наступне. О. С. Іоффе розглядав схожість між правоздатністю й суб'єктивним правом у тому, що і суб'єктивне право, і правоздатність - це «міра можливої та дозволеної поведінки» [52, с. 104]. У свою чергу М. Агарков зазначав, що правоздатність залежить від тих чи інших взаємин особи з іншими особами, що й указує на можливість мати конкретні права та обов'язки [53, с. 70-71]. Тобто вчений визначав поняття правоздатності саме як можливість. Очевидно, виходячи з цих переконань, С. С. Алексєєв зробив висновок, що правоздатність є специфічним суб'єктивним правом, адже «юридичні можливості є нічим іншим, як суб'єктивними правами» [54, с. 74]. З цього приводу висловився й С. М. Братусь, який свого часу визначав правоздатність як самостійне своєрідне суб'єктивне право, що захищається державою проти всякого, хто посягає на це право, як невідчужуване особисте право [55, с. 35].

Дослідник Р. О. Стефанчук також підтримує позицію щодо розуміння цивільної правоздатності як суб'єктивного цивільного права певного спеціального роду (*sui generis*) [56, с. 116]. Цікавою є думка про те, що цінність правоздатності як суб'єктивного права полягає в реалізації закладених в ній можливостей [49, с. 46].

Натомість, на думку В. Й Кіселя та Р. Ю. Мамедова, правоздатність не може бути суб'єктивним правом, оскільки по своїй суті є передумовою

виникнення всіх суб'єктивних цивільних прав та обов'язків. Між правоздатністю і цивільним суб'єктивним правом є значна кількість відмінностей. Наприклад, правоздатністю в однаковій мірі наділені всі фізичні особи, і навпаки – обсяг суб'єктивних прав у всіх осіб є різним [57, с. 47].

Вважаємо вказане твердження недостатньо аргументованим з огляду на те, що, будучи за своєю природою передумовою виникнення цивільних прав і обов'язків, правоздатність при цьому не перестає бути одночасно й можливістю особи мати цивільні права і обов'язки. На нашу думку, хибно стверджувати, що така складова правоздатності, як передумова виникнення прав, виключає іншу її складову – можливість мати права. З цього погляду можна стверджувати про багатоаспектність правоздатності як правової категорії, яка, будучи можливістю мати право, є водночас і передумовою виникнення цивільних прав і обов'язків.

При цьому, в літературі зазначається, що цивільна правоздатність – це не тільки здатність мати права й обов'язки, але й свобода вибору із множини різних прав тих з них, які відповідають інтересам суб'єкта та не виходять за рамки дозволеної законом поведінки [18, с. 55].

Усвідомлюючи, що з огляду на достатню аргументуючу базу кожна із вказаних позицій має право на існування, та не надаючи перевагу жодній із них, звернемо увагу на специфічний характер правоздатності, що вказує на наявність притаманних тільки їй ознак. Вважаємо, що до особливостей правоздатності варто віднести:

– специфічний зміст, який полягає у здатності (можливості) мати будь-які законні цивільні права та обов'язки;

– специфічний обсяг, який полягає у тому, що всі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Перелік цивільних прав та обов'язків, які може мати фізична особа, є доволі широким і може містити всі особисті немайнові та майнові права і обов'язки, що встановлені Конституцією, ЦК України та іншими законами. Проте в окремих випадках цивільну правоздатність може бути обмежено законом. Її обмеження іншими

способами, наприклад, правочином, правовим актом Президента України, органу державної влади, ..., органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, є незаконним (ст. 27 ЦК України);

– специфічне призначення, оскільки вона покликана забезпечити кожній фізичній особі юридичну можливість набувати конкретних цивільних прав та обов'язків, використовуючи які, вона може задовольнити свої інтереси та досягти мети;

– наявність тісного зв'язку правоздатності з особою її носія, оскільки закон не допускає її відчуження чи передачу іншій особі [58, с. 31].

Необхідною передумовою здійснення цивільних прав та обов'язків є наявність в особи достатнього обсягу цивільної дієздатності. Згідно зі ст. 30 ЦК України цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється цим Кодексом і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

Як вказується в літературі, категорії «цивільна дієздатність» належить важлива роль у перетворенні цивільної правоздатності фізичної особи як абстрактної можливості правоволодіння в наявні, конкретні суб'єктивні права та обов'язки, носієм яких виступає певна персоніфікована фізична особа [59, с. 197].

Отже, дієздатність передбачає, що особа усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. При цьому важливо зауважити, що дієздатність не може бути однаковою, її обсяг встановлюється ЦК України з урахуванням віку та психічного стану здоров'я фізичних осіб. Закон визначає кілька різновидів дієздатності:

а) повна – мають особи, які досягли 18 років, або неповнолітні, які вступили в шлюб, працюють за трудовим договором, записані матір'ю чи батьком дитини, займаються підприємницькою діяльністю (ст. 34 ЦК України);

б) неповна – мають особи у віці від 14 до 18 років, які можуть самостійно розпоряджатись своєю стипендією, заробітком. Інші правочини вчиняються за згодою батьків (ст. 32 ЦК України);

в) часткова – мають особи, які не досягли 14 років (малолітні) і можуть вчиняти дрібні побутові правочини, а всі інші вчиняються батьками чи опікунами (ст. 31 ЦК України);

г) обмежено дієздатна особа – це особа, яка страждає на психічний розлад здоров'я, зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами і чим ставить себе і свою сім'ю в скрутне матеріальне становище. Обмежено дієздатною визнається особа тільки за рішенням суду, після чого встановлюється піклування (ст. 36 ЦК України);

г) недієздатна особа – це особа що страждає на стійкий, хронічний, психічний розлад здоров'я і не здатна усвідомлювати свої дії або керувати ними. Недієздатною визнається тільки за рішенням суду. Такій особі призначається опікун (ст. 39 ЦК України).

Водночас доцільно звернутися з цього приводу до теоретичних положень. Так, у літературі йдеться, що попри те, що цивільна дієздатність виникає у фізичної особи від народження, на відміну від цивільної правоздатності вона не має переважно сталого за змістом та незмінюваного характеру і не є рівною для фізичних осіб та може суттєво змінюватись і за змістом, і за обсягом, залежно від обставин, з якими такі наслідки пов'язує законодавець. Аналіз чинного законодавства дає підстави стверджувати, що в окремих випадках ставить у пряму залежність обсяг цивільної дієздатності від чітко визначених обставин. Так, наприклад, ст. ст. 31 та 32 ЦК України ставить обсяг дієздатності в залежність від віку фізичної особи, встановлюючи спеціальні різновиди дієздатності для малолітніх та неповнолітніх осіб. Натомість ст. 36 ЦК України встановлює підстави та порядок обмеження цивільної дієздатності особи, яка виражає певну адиктивність у своїй поведінці, чи то страждає на психічний розлад, який який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та

(або) керувати ними. Коли ж такий психічний розлад носить характер хронічного, стійкого та такого, що тягне за собою нездатність особи усвідомлювати значення своїх та (або) керувати ними, то відповідно до ст. 39 ЦК України це вже визнається підставою до судового визнання фізичної особи недієздатною. Тобто, як видно із наведеного, законодавець встановлює можливість зміни обсягу цивільної дієздатності залежно від деяких обставин, зокрема, віку фізичної особи, її психічного чи вольового стану. Водночас такий перелік підстав щодо можливості диференційованого підходу до обсягу цивільної дієздатності є необхідним, але недостатнім. На думку дослідників, до них слід додати також і можливість встановлювати обсяг цивільної дієздатності фізичної особи залежно від виконання нею тих чи інших публічних функцій. І тому пропонується закріпити в цивільному законодавстві специфічний правовий модус «фізична особа публічного права» [56, с. 120].

Обмірковуючи вказане твердження, доцільно було б більш детально дослідити поняття правового модусу загалом. Під правовим модусом В. А. Патюлін, який ввів до наукового обігу цю категорію, визначав сукупність норм об'єктивного права, що закріплюють права та обов'язки суб'єктів, які належать до визначених соціальних груп і відмежовані за певними критеріями. Думка В. А. Патюліна з цього приводу зводиться до конкретизації загального поняття правового статусу суб'єктів права даного виду (наприклад, громадян), конструювання на основі правового статусу правового модусу визначеної категорії цього виду суб'єктів права із визначеними (відповідними) ознаками (наприклад, вік, стать, рід занять, професія тощо) [60, с. 28–29].

Щодо доцільності використання терміну «правовий модус» (*modus* (лат.) – заходи, спосіб, образ, вид, норма) в юридичній науці спостерігається неоднозначне ставлення. Так, М. І. Матузов оцінює його як невдалий, не цілком «елегантний» стилістично і надлишковий; М. В. Вітрук без будь-яких переконливих аргументів надає перевагу категорії спеціального правового

статусу як більш виправданій і необхідній, тоді як Р. П. Мананкова, навпаки, зазначає точність і повноту цієї категорії в умовах небагатого понятійного апарату і вважає її оптимальним видом правової інформації про міжгалузеві права і обов'язки громадян [60, с. 28]. Співвідносячи поняття «правовий статус» і «правовий модус», дослідниця зазначає, що правовий статус - перший рівень конкретизації правосуб'єктності. У ньому дається зразковий набір вже закріплених в законі основних, в тому числі і конституційних, прав і обов'язків, а також правомочностей щодо набуття конкретних прав і обов'язків. Правовий статус Р. П. Мананкова визначає як динамічне явище, що складається з трьох рівнів, а саме зі статусу: загальноправового, спеціально-правового (модусу) та індивідуально-правового. У поняття «правовий модус» вона включає спеціальну правоздатність та дієздатність, а також специфічні суб'єктивні права і обов'язки в їх органічній єдності [61, с. 11].

Н. Якимчук зазначає, що правова категорія «правовий модус» одержує дедалі більше визнання і являє собою конкретизацію правового статусу, його елементів як таких, що реалізуються лише на певних стадіях відповідних процесів або в окремих сферах суспільних відносин. І оскільки правовий статус є правовою конструкцією, сформованою безпосередньо для моделювання правових можливостей та правових зв'язків абстрактного суб'єкта права, ця категорія не застосовується щодо об'єкта права, стосовно якого в праві формується правовий режим [62, с. 16].

У свою чергу Р. О. Стефанчук визначає правовий модус як сукупність прав, якими наділені лише окремі фізичні особи унаслідок здійснення ними певної поведінки, наділення певним спеціальним правовим статусом [63, с. 5].

У літературі вказується на різну природу правових категорії «правовий статус» і «правовий модус». Перша, крім конституційних, об'єднує лише деякі права і обов'язки з інших галузей права, відмінні за своєю спрямованістю і пов'язані із загальною правоздатністю особи. Правові модуси, що конкретизують правовий статус на рівні окремих соціальних груп, відрізняються різноманітнішою галузевою гамою. Так, вони можуть як

«складатися» в рамки однієї галузі (наприклад, державно-правовий модус депутата, цивільно-правовий модус підприємця, процесуально-правові фі експерта, обвинуваченого тощо), так і володіти комплексним характером (правові модуси посадової особи, неповнолітнього, військовослужбовця, членів сім'ї та ін.). При цьому обсяг спеціального статусу є базовим для формування категорії правового модусу як конкретизованої, соціально спеціалізованої і часто нетривалої в часі структури, оскільки в кожному правовому модусі проявляється лише певна частина спеціального правового статусу суб'єкта: 1) у відповідному процесі, що характеризується динамікою розкриття елементів спеціального правового статусу залежно від стадій цього процесу (модус операнді); 2) у відповідній сфері суспільних відносин, в яких може бути розкрито лише окрему сторону спеціального правового статусу, статичний аспект, що не залежить від стадій процесу (модус вівенді) [64, с. 87].

Отже, з урахуванням вищевказаного, можемо підсумувати, що якщо цивільна дієздатність є здатністю фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і обов'язків і їх здійснювати, а правовий модус є сукупністю правових норм, що закріплюють права та обов'язки фізичних осіб, які належать до визначених соціальних груп, то, на нашу думку, є всі підстави говорити про існування спеціальної модусної дієздатності, яка характеризується певними особливостями: 1) вона належить не всім фізичним особам, а лише визначеним категоріям осіб, що відмежовані певними критеріями (наявність спеціального правового статусу в залежності від виду діяльності, професії тощо); 2) її обсяг залежить від правового модусу, який безпосередньо визначає та конкретизує специфіку прав і обов'язків фізичної особи, тим самим створюючи для неї спеціальний правовий статус; при цьому в порівнянні із законодавчо закріпленим загальним цивільно-правовим статусом обсяг модусної цивільної дієздатності може варіюватись як у бік розширення прав і обов'язків, так і в бік звуження.

Щодо конкретних прикладів існування спеціальної модусної дієздатності, то в приватноправовій сфері правового регулювання можемо

виділити, наприклад, модусну дієдатність фізичної особи-підприємця як суб'єкта підприємницької діяльності, яка передбачає здатність особи здійснювати спеціалізовані суб'єктивні права та виконувати обов'язки у сфері здійснення господарської діяльності після офіційної процедури її легалізації. Окрім того, на нашу думку, можна виділити й модусну дієдатність фізичних осіб у сфері сімейно-правового регулювання. На її існування вказують, зокрема, положення ст. 65 СК України щодо необхідності письмової згоди другого з подружжя у разі укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації.

Також не можемо не згадати й про існування модусної дієдатності фізичної особи публічного права, доцільність закріплення на законодавчому рівні якої обгрунтовує Р. О. Стефанчук. При цьому під цим терміном дослідник розуміє фізичну особу, яка є посадовою чи службовою особою органу державної влади, органу місцевого самоврядування, іншим суб'єктом при здійсненні ним владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень [63, с. 4].

Цивільно-правова дієдатність припускає наявність у суб'єкта цивільного права волі, виступаючої передумовою виникнення дієдатності. Таким чином, крім зазначених ознак є і інші, такі як воля, волевиявлення та свідомість фізичної особи. Ці риси, безумовно, належать більш до психологічної науки, аніж до юридичної. Вдало з цього приводу висловлюється О. О. Фат'янов, який вважає, що розкриття змісту поняття «воля» з використанням тільки категоріального апарату юридичної науки навряд чи можливо. У зв'язку з тим, що воля нерозривно пов'язана з особистістю людини, з діяльністю її психіки, пріоритет цього поняття повинен бути наданий психології [65, с. 5]. Але як слушно зазначає І. А. Лаврінченко, правові науки не створюють відмінних від психології понять, а лише використовують їх [66, с. 226], з чим ми повністю згодні. Зазначимо, що не існує одностайного підходу до змістовного визначення

поняття «воля» у психології. Науковці сформуваали різноманітні теоретичні погляди, серед них: воля як волюнтаризм; як подолання перешкод, як зусилля; як здатність; як цілеспрямованість; як бажання, згода (вільний вибір); як особлива форма психічної регуляції [67, с. 11]. В. І. Селіванов визначає волю як усвідомлене регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, що виражається у вмінні подолати внутрішні і зовнішні труднощі при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків [68, с. 8]. М. Д. Громов характеризує волю як психічну діяльність людини, яка проявляється в активних зважених діях, спрямованих на досягнення свідомо поставлених цілей [69, с. 243]. В. О. Ойгензихт вважає, що воля – це внутрішній намір особи, спрямований на реалізацію певної правової мети, психічне регулювання поведінки особи, що полягає в детермінованому та мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів та докладанні зусиль для їх здійснення [67, с. 24]. Зовнішньою стороною волі виступає волевиявлення, яке включає в себе дію, тобто особа здійснює перехід від психологічної стадії до реалії (вчинок на практиці). Вольові процеси виникають, коли потрібно проявити активність задля досягнення поставленої мети. Наприклад, у особи, яка вчиняє правочин або укладає угоду, зовнішнє волевиявлення має відповідати її внутрішній волі, адже відповідно до ст.ст. 229-233 ЦК України правочин, вчинений під впливом помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною або внаслідок впливу тяжкої обставини, є оскаржуваним або ж відбувається розходження між внутрішньою волею і волевиявленням у випадках, коли угода укладається під впливом насильства. Таке співвідношення породжує цілий комплекс питань і проблем, що зрештою призводить до суперечки і судових розглядів. Наприклад, у справі № 2-2940/10 за позовом Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка до Особа 1 про відшкодування витрат в зв'язку зі звільненням за порушенням умов контракту, позивач просив суд стягнути з

відповідача у державний бюджет вартість навчання в сумі 38 847 грн. 46 коп. в зв'язку зі звільненням з органів внутрішніх справ за власним бажанням та через невиконання умов «Угоди про підготовку ад'юнкта». Як було встановлено під час судового провадження, відповідач був вимушений підписати контракт для того, щоб його не відрахували з ад'юнктури. Суд зазначив, що відповідно до ч.ч. 1, 3 ст. 203 ЦК України, зміст правочину не може суперечити Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі, тому у задоволенні позову було відмовлено [70].

Отже, як ми бачимо, категорія волевиявлення відіграє специфічну роль у цивільних відносинах. Судді мають ретельно урахувувати волевиявлення учасників перед тим, як оголошувати своє рішення.

Виділяють різноманітні способи вираження волі зовні, серед них:

– прямий (укладення договору внаслідок здійснення дій, передбачених у ч. 1 ст. 207, ст.ст. 638-646 ЦК України);

– непрямий (шляхом здійснення конклюдентних дій, які переконливо й однозначно свідчать про вираз особою своєї волі вчинити правочин);

– мовчазний (у випадках, передбачених домовленістю сторін або законом) [71, с. 245]. Серед ситуацій мовчазного способу вираження волі є:

а) стаття 764 ЦК України, яка свідчить, що у випадку, якщо після закінчення строку договору найму наймач продовжує користатися майном, а наймодавець не заперечує проти цього (мовчить) протягом одного місяця, договір вважається подовженим на раніше встановлений договором строк;

б) частина 2 ст. 1036 ЦК України, згідно якої у разі відсутності заяви однієї із сторін договору управління майном про припинення або зміну договору після припинення строку його дії, договір вважається продовженим на такий самий строк і на таких самих умовах;

в) частина 4 ст. 1060 ЦК України, яка декларує, що якщо вкладник за договором банківського вкладу не вимагає повернення суми строкового вкладу

або повернення суми вкладу, внесеного на інших умовах повернення, після настання визначених договором обставин договір вважається продовженим на умовах вкладу за вимогою, якщо інше не встановлено договором;

г) частина 3 ст. 1110 ЦК України яка зазначає, що якщо за шість місяців до спливу п'ятирічного строку дії ліцензійного договору жодна зі сторін не повідомить письмово другу сторону про відмову від договору, договір вважається продовженим на невизначений час.

Поміж цього, мовчання може розглядатися як згода з певними діями, так і відмова від укладення правочинів. Група вчених вважає, що укладаючи правочини, учасники цивільного обігу змушені мати справу перш за все з волевиявленням, а визначити справжню волю особи у більшості випадків досить складно [72, с. 22]. Також вони урівнюють значення волі та волевиявлення, підкреслюючи необхідність їх взаємоузгодження [73, с. 223; 74, с. 42]. В. І. Селіванов поділяє думку дослідників та зазначає, що «воля – це не яка-небудь абстрактна сила, а свідомо спрямована активність» [68, с. 94]. Від усвідомлення і волі особи залежить здійснення нею відповідних дій. Але виявляється, що волевиявлення та воля не завжди дають такий результат, який очікувався. Наприклад, особа «зовсім не хоче того результату, який мається на увазі правочином, або що вона, вчиняючи правочин, не має наміру виконувати зобов'язання, які вона взяла на себе, і їх виконання не хоче» [75, с. 42]. Проте, на жаль, у підході українського законодавця не передбачено дослідження дійсної волі осіб. Мабуть тому, що воля не виражається певним чином і не аналізується і не може аналізуватися як юридичний факт, який має значення, тому що вона – це суто невидимий намір особи. Отже, дія є зовнішньою стороною прояву волі, таким чином, це усвідомлений акт.

У волі відсутні правила щодо порядку її формування. Урешті, як ми визначили, воля трансформується у волевиявлення, і на цій стадії важливо усвідомлювати межі, за які недопустимо виходити. Тобто воля має входити в

рамки дозволеного правовим колом. Це також залежить від правосвідомості особи, її правової культури.

У юридичній літературі відсутні одностайні думки щодо визначення правової свідомості. І. Є. Фарбер визначає правосвідомість як сукупність правових поглядів та почуттів, які наділені нормативним характером та включають в себе як знання правових явищ, так і оцінку з точки зору класової (або загальнонародної) справедливості, а також нові правові вимоги, які відображають економічні та політичні потреби та інтереси суспільного розвитку [76, с. 204-205]. На думку Е. А. Лукашевої, правосвідомість – це погляди, уявлення, думки, почуття, настрої, які виражають розуміння необхідності встановлення та функціонування визначеного правового порядку в суспільстві [77, с. 17]. Правосвідомість супроводжує право на протязі усієї правової історії. Категорія «правосвідомість» відображує лише правову дійсність, яка впливає на функціонування майже кожного елементу правової системи, регулює суспільні відносини, тобто «правосвідомість не тільки виражає ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує її певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх» [78, с. 461-462]. Носіями правосвідомості можуть бути будь-які суб'єкти права: від особистості до суспільства в цілому. Під об'єктом пізнання правосвідомості виступає чинне право, охоплюючи також оцінку минулого (Римське право, Руська правда).

Поняття правосвідомості тісно пов'язане з поняттям правової культури. Вона формується і функціонує у сфері правових явищ, правомірної діяльності і правомірної поведінки, використовується задля характеристики цінностей, ідеалів та включає в себе тільки позитивні аспекти, такі як правомірна поведінка, високий рівень правосвідомості тощо, тому що негативні компоненти – не можуть бути культурними цінностями. Стаття 13 ЦК України називає обов'язок особи утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині, вчинення дій з наміром завдати шкоди іншій особі тощо. Досить

цікаво підмітив К. Скіданов, який вважає, що усі ці вимоги ... межують із формуванням категорії добросовісності в діях особи [71, с. 245].

Зазначимо, що принцип добросовісності має багатовікову історію: він ґрунтується на відомій ще римському праву доктрині добросовісності (*bona fides*), що протиставлена злому умислу (*dolus malus*). Ідея добросовісності одержала розповсюдження в римському праві завдяки спеціальній клаузулі *exceptio doli* (посилання на умисел). Якщо спочатку основною ідеєю концепції *bona fides* була охорона справжнього змісту договору перед його буквою, то пізніше клаузула *exceptio doli* стала використовуватися також для запровадження претором ідеї справедливості [79, с. 62–63]. На думку М. Бартошека, відповідно до давньоримської юридичної термінології *bona fides* – це власна чесність і довіра до чужої чесності, вірність слову, яке було надане, моральний обов'язок усіх людей виконувати власні зобов'язання, в чому б вони не втілювалися [80, с. 131]. Таким чином, добросовісність має моральну природу, вона проявляється у вигляді порядності, довіри, доброзичливості, чесності, поваги, у сумлінному виконанні своїх обов'язків, унеможливлення заподіяння шкоди третім особам, відмінної поведінки особи з морального та юридичного боку. Як влучно зазначив О. А. Боровиковський, «недобросовісність є смертельною хибою (пороком) правочину, оскільки в ньому відсутня душа. Застосувати до нього закон, розрахований на добросовісний правочин, означало би не лише не виконати закон, а й допустити його порушення, допустити глум над ним [71, с. 246].

Звісно, ми не можемо впевнено стверджувати, що критерій добросовісності притаманний виключно фізичній особі. Юридичні особи також прагнуть дотримуватися порядності, чесності, поваги та сумлінного виконання своїх обов'язків, як перед своїми клієнтами чи контрагентами, так і перед державою, однак джерело моральності у них не індивідуальне, а колективне, що дає можливість визнати прерогативу виникнення добросовісності саме у фізичної особи – суб'єкта цивільних правовідносин.

К. Скіданов наводить декілька напрямів реалізації принципу добросовісності: це ст. 330 ЦК України, в якій добросовісний набувач стає власником, якщо майно, набуте ним від особи, яка не мала права його відчужувати, відповідно до ст. 388 ЦК України не може бути в нього витребувано; у широкому розумінні про добросовісність може йтися стосовно дій як особи, яка їх спрямовувала, аби вплинути на волю іншої особи вчинити правочин (наявність або відсутність тиску, обману тощо), або того, хто сам діяв недобросовісно (при вчиненні правочину з малолітньою особою – ч. 4 ст. 221 ЦК України; з особою, яка на момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та/або не могла керувати ними, – ч. 3 ст. 225 ЦК України; з недієздатною особою – ч. 4 ст. 226 ЦК України; правочину, який порушує публічний порядок, – ст. 228 ЦК України) [71, с. 246].

Саме керуючись добросовісністю, особа утримується від вчинення протиправних дій, а тому вважаємо за необхідне включити до переліку ознак фізичної особи категорію добросовісності. Це надасть можливість персоніфікувати фізичну особу як специфічного суб'єкта цивільних правовідносин та створить поштовх для подальшого векторного дослідження цієї категорії.

Добросовісність виступає як елемент таких категорій, як розумність та справедливість. Як вважає Ю. А. Тобота, цим категоріям притаманний суб'єктивно-об'єктивний характер [81, с. 10-11]. Справедливість, «з одного боку, відображає намір учасника цивільних відносин зіставляти свої інтереси з інтересами інших учасників (наприклад, контрагентів за договором), з іншого боку, ... являє собою певну об'єктивну умову людського існування, без якої є немислимим весь цивільний обіг» [81, с. 10], також і розумність (зважене рішення з урахуванням інтересів учасників без заподіяння їм шкоди) характеризує особу та певні явища у цивільному праві. Зазначені категорії зводяться до того, що потрібно ставитися до інших учасників як до рівних за своїм правовим становищем осіб.

Бажання, сумлінна поведінка та усі вищезазначені дії знаходять своє відображення у свідомості особи. Як правило, свідомість – це здатність особи віддавати собі звіт про навколишній світ, приймати рішення і відповідно до ситуації керувати своєю поведінкою. У структурі свідомості О. Бондаревська виділяє три компоненти:

– по-перше, нормативний, до якого належать знання, поняття, принципи, ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості;

– по-друге, оціночний, до якого належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені оцінні критерії, що використовує особистість в практичній діяльності;

– по-третє, регулятивний, до якого належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості [82, с. 42].

У науковий обіг поняття «свідомість» було введено в середині ХІХ століття. Свідомість особи багатогранна, бо вона – це одне з фундаментальних понять філософії, психології, соціології, яке характеризує важливий системний компонент людської психіки. Функціонування свідомості забезпечує людині можливість створювати знання про зв'язки, відносини, закономірності об'єктивного світу, встановлювати цілі та розробляти плани, які представляють її діяльність, регулювати та контролювати емоційні, раціональні та предметно-практичні відносини з дійсністю, визначити ціннісні орієнтири свого буття та поліпшити умови свого існування [83, с. 632-633]. Свідомість людини в психології – це сформована в процесі суспільного життя вища форма психічного відображення дійсності у вигляді суб'єктивної моделі навколишнього світу у формі словесних понять та чуттєвих образів. Властива лише людині свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку людства. Свідомість людини характеризується активністю, спрямованістю на певний об'єкт, здатністю до самостереження і рефлексії, різним ступенем ясності

тощо [84, с. 316]. Свідомість із точки зору філософії – це специфічна форма ідеального відображення і духовного освоєння дійсності. Це вищий вид духовної активності особистості, яка виявляється в здатності відобразити реальність у формі почуттів та образів мислення, які передбачають практичну діяльність та повідомляють їх цілеспрямований характер [85, с. 78]. Усі ці ознаки свідомості зводяться до світогляду, духовності, погляду, переконань, установки та ціннісної орієнтації учасника цивільних відносин. Свідомість відображає ставлення до чинного права, до прав і обов'язків, законності та правопорядку. Основу складає порядність, обов'язок і внутрішня дисципліна, повага та довіра. Насамперед негативна свідомість допускає правове свавілля. Таким чином, здорові, міцні переконання утримують осіб від негідних вчинків.

Висновки до першого розділу

1. Проголошення людини найвищою соціальною цінністю, необхідність закріплення розгалуженої системи прав і свобод, а також забезпечення гарантій їх реалізації є результатом довготривалого історичного розвитку цивілізацій та суспільно-політичної думок, поступового формування міжнародних стандартів, що стали нормою життя сучасного демократичного суспільства.

2. Зародження категорії «фізична особа» тривало в доволі складних умовах, що пов'язано із еволюцією суспільного устрою, домінуванням теологічних доктрин суспільного життя, відсутністю розуміння найвищої соціальної цінності людини у державі в цілому та суспільних відносинах зокрема. Натомість саме у стародавні часи відбувається започаткування ідеї необхідності регулювання суспільних відносин, підґрунтям якого є утвердження системи суб'єктів, які мають бути наділені відповідними правами та обов'язками, або навпаки позбавлені них.

3. Надбання римського права надало можливість розглядати фізичну особу у цивільних правовідносинах не як біологічну істоту, а як невід'ємного учасника, який від народження має комплекс індивідуалізуючих ознак (фізіологічні та соціологічні), а також є носієм прав і свобод.

Досягненням римських юристів також є виокремлення категорії «правосуб'єктність», як основної умови участі фізичної особи у правовідносинах, яка складається з правоздатності (можливості бути носієм цивільних прав і обов'язків) та дієздатності (можливості на практиці здійснити власні права та нести відповідальність за невиконання обов'язків).

4. Встановлено винятково передовий характер Цивільного кодексу Східної Галичини 1797 р., значення якого для вітчизняного та світового законотворення важко переоцінити. Будучи одним із перших результатів кодифікації цивільного права у світі, цей нормативно-правовий акт, без сумніву, можна вважати зразковим з погляду як структурної побудови, так і змістового наповнення, що характеризується прогресивним підходом до визначення цивільно-правового статусу фізичних осіб та загалом до правового регулювання цивільних відносин у той час. Вважаємо, що вказаний кодифікований акт заслуговує бути предметом окремого комплексного дослідження.

5. Розвиток правової категорії «фізична особа» в українському цивільному праві відбувається доволі динамічно та характеризується максимальною повнотою реалізації принципу рівності, а також доволі прогресивним досвідом трансформації соціальних ознак, що пов'язано з рецепцією позитивного досвіду правового регулювання цивільних правовідносин європейських країн.

6. Будучи за своєю природою передумовою виникнення цивільних прав і обов'язків, правоздатність при цьому не перестає бути одночасно й можливістю особи мати цивільні права і обов'язки. На нашу думку, хибно стверджувати, що така змістова складова правоздатності, як передумова виникнення прав, виключає іншу її змістову складову – можливість мати

права. З цього погляду можна стверджувати про багатоаспектність правоздатності як правової категорії, яка, будучи специфічною здатністю мати право, є водночас і передумовою виникнення цивільних прав і обов'язків, і можливістю мати суб'єктивні права і обов'язки.

7. Саме керуючись добросовісністю, особа утримується від вчинення протиправних дій, а тому вважаємо за необхідне включити до переліку ознак фізичної особи категорію добросовісності. Це надасть можливість персоніфікувати фізичну особу як специфічного суб'єкта цивільних правовідносин та створить поштовх для подальшого векторного дослідження цієї категорії.

8. Визначено, що категорія добросовісності виникає на межі волі, волевиявлення та правосвідомості і притаманна будь-якій фізичній особі, яка дотримується встановлених у соціумі правових норм.

РОЗДІЛ 2

ІНДИВІДУАЛІЗУЮЧІ ОЗНАКИ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

2.1 Поняття та ознаки фізичної особи як самостійної цивільно-правової категорії

Категорія «фізична особа», безсумнівно, займає центральне місце у цивілістичній науці, незважаючи на те, що визначення фізичної особи як людини, що є учасником цивільних відносин, є новелою вітчизняного законодавства. ЦК України має стати «кодексом приватного життя людини», тобто виконувати ефективне регулювання цивільних відносин за участю фізичної особи, а для цього сутність категорії «фізична особа», тобто її поняття та ознаки, потребує одностайного розуміння та тлумачення як з боку законодавця так і доктринальних наукових шкіл.

Перш, ніж перейти до поглибленого аналізу самого поняття «фізична особа», вважаємо за доцільне спершу визначити загальні засади розуміння таких категорій, як «людина», «особа», «особистість» «особистий» та визначити їх роль і значення у сфері права.

Загалом варто вказати, що, досліджуючи природу і сутність людини, філософія та соціологія протягом усього часу свого існування роблять спроби віднайдення специфічних критеріїв, які були б притаманні тільки людині. Водночас, як слушно зауважує В. П. Тихий, питання «хто є людина?» до цього часу залишається спірним, невирішеним і найскладнішим філософським питанням. Під словом «людина» звичайно розуміється жива істота, яка володіє такими властивостями, які дають можливість відрізнити людей від інших живих істот. Людина – багатогранне, багатопланове, багатостороннє і надзвичайно складне явище. Проблему людини вивчають практично всі науки, але кожна з них під своїм кутом зору, ті аспекти, які обумовлені її потребами, і зосереджують увагу лише на певних якостях людини [86, с. 34].

Людина з точки зору природничих наук і психології – це біологічний вид, який має ряд якостей, властивих всьому виду, без урахування індивідуальних відмінностей [87, с. 188].

У літературі вказується, що людина має біосоціальну природу. З одного боку, це жива істота з притаманними їй загальними рисами, що властиві людському роду. З другого боку, в онтологічному аспекті, людина – істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності (праця), комунікації (мова), системи оцінки (критика) і самооцінки (самокритика) людина стає “суспільною твариною”, унікальним представником біосфери, що створила, на думку Володимира Вернадського, своє власне середовище існування – ноосферу. Таким чином, людина – жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе [88].

Людина є частиною природи, що має біологічні властивості (пряма хода на двох ногах, розмаїття функцій рук, біноккулярний (стереоскопічний) зір, великий мозок тощо), і в той же час є істотою соціальною [89, с. 258]. Отже, взявши за основу біологічні та соціальні сутнісні аспекти, можна виділити першочергові характерні ознаки поняття «людина», а саме: 1) біологічна основа існування та наявність низки характерних фізіологічних ознак; 2) розумність як результат активної мозкової діяльності; звідси – здатність до мислення; 3) свідомість як здатність вивчати та пізнавати явища навколишнього середовища; 4) комунікабельність як здатність вступати в різні відносини шляхом спілкування; 5) соціальність як усвідомлення себе повноцінним членом суспільства.

При цьому слід вказати, що поняття людини включене в сучасне тлумачення та розуміння поняття «особа»: поняття людини, що посідає певне, переважно високе, становище у суспільстві, у колективі тощо [90, с. 861]. Д. Д. Грім свого часу писав, що «... особа в юридичному розумінні (persona) є тим, хто може мати права, може бути суб'єктом права» [90, с. 65].

Продовжуючи цю думку, Ю. С. Гамбаров стверджував, що «людську особистість, її якості володіти відомими правами та нести відомі обов'язки, іменують зазвичай особою ... і положення, що вказує на людську особистість як на єдиного суб'єкта права, є одним із найбільш загальних положень права» [91, с. 456]. Важливість поняття «особа» має досить велике значення та повинне слугувати «точкою відправлення для цивілістичних побудов» [92, с. 237].

Сьогодні терміном «особа» у сучасних нормативно-правових актах позначають суб'єкта права. Під час першого етапу нормотворення за часів здобуття незалежності, у цивільному законодавстві України [39] не існувало чіткого визначення поняття «особа», оскільки «вказаний термін вживався і в розумінні «суб'єкта, який укладає угоду» (ч. 2 ст. 44 ЦК УРСР), «представника або суб'єкта, якого представляють» (ст. ст. 68, 69, 70 ЦК УРСР), «зобов'язальної сторони» (ст. 151 ЦК УРСР), «порушника зобов'язання» (ст. 209 ЦК УРСР) тощо, то чинний ЦК України вносить суттєву ясність у застосування цього терміну в законодавстві [93, с. 185]. ЦК України визначає «особу» як учасника цивільних правовідносин (ч. 1 ст. 2), проте, йдеться не тільки про фізичну особу, а про юридичну. Зазначимо, що юридичною особою є організація, яка створена і зареєстрована в порядку та на підставах, визначених законом. Вона може бути як комерційною, так і некомерційною. Якщо особи набувають правосуб'єктності при народженні, юридичні набувають її відповідно до закону.

Деякі науковці вважають, що поняття «фізична особа» поєднує в собі не дві, а три категорії суб'єктів права, включаючи ще й державу та інші публічно-правові утворення [94, с. 137; 95, с. 99]. Особливість поняття виникає за рахунок певних додаткових слів, які надають йому інший зміст та обсяг: «посадова особа», «підозрювана особа», «офіційна особа» тощо [96, с. 185].

Зазначимо, що у науковій літературі висловлюються думки про недоцільність використання поняття «особа». Деякі вчені вважають, що поняття «особа» є невизначеним, оскільки даний термін є «науковою соціологічною категорією, що стоїть в ряду таких понять, як особистість,

людина, індивід та громадянин»; це всього-на-всього є вираз, що ввійшов у вжиток і використовується в різних випадках та значеннях, причому, як правило з яким-небудь прикметником (фізична особа, юридична особа, приватна особа, підозрювана особа тощо)», тому вони вважають, що неправильно співвідносити термін «особа» із категоріями «особистість», «людина», «громадянин», «суб'єкт», оскільки останні загальноприйняті поняття цілком достатні, щоб відобразити наявні відмінності в правах їх носіїв» [97, с. 78].

Ми погоджуємося, що на сьогодні немає єдиного розуміння терміну «особа», але зазначимо, що нечіткість є результатом історичного розвитку цього поняття. Наприклад, М. Л. Дювернуа [92, с. 256] стверджує, що найбільш повно поняття «особа» відповідало меті в римській термінології. Римляни завжди і все, що являло собою відособлену правоздатність, іменували просто «особа» (persona). Схожої думки відносно цього поняття дотримуються і німці. Натомість французькі юристи не завжди правильно застосовують поняття «особа», використовуючи повсякчас інші неточні замітники. Р. О. Стефанчук виділяє причину у відсутності визначеності терміну та зазначає, що доволі часто, особливо що стосується перекладних праць, автори недотримуються коректності перекладу зазначених термінів. Причому це стосується як питання коректності перекладу в межах слов'янських мов (адже, наприклад, в українській мові поняття «особа» може бути перекладене російською мовою як «лицо», «особа», «личность», натомість російське поняття «лицо» має українські відповідники «обличчя», «лице», «особа» тощо), так і перекладу на інші мови (так, англійське слово «person» перекладається українською мовою як «особа», «особистість», «людина»). Вказаний стан речей призводить до того, що в переважній більшості наукових юридичних праць, що видані російською мовою, домінуючим з поміж інших є термін «особистість» («личность»), наприклад «права особистості» («права личности»), «правовий статус особистості» («правовой статус личности») тощо [93, с. 185-186]. Ми поділяємо думку

дослідника та вважаємо, що попри це недоцільно взагалі вилучати термін із наукового вжитку, адже поняття вже закріпилося у правовому полі та зараз визначається як домінуюче.

Із поняттям «особа» пов'язане також і поняття «особистість». Під «особистістю» розуміють конкретну людину з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки тощо; індивідуальність, особу [12, с. 150], також і самостійно відокремлену істоту [89, с. 259]; «як людину – суб'єкта відносин (до себе, інших людей, навколишнього світу) і свідомої діяльності» [99, с. 348]; «як соціальну значимість індивіда, його соціально-етичний і психологічний вигляд» [100, с. 214]; «як етичний феномен, що представляє собою зміст, центр і єдність актів, інтенціонально спрямованих на іншу особистість» [101, с. 244]. Тісний зв'язок між даними поняттями наводить на думку, що вони є синонімічні, проте категорії насправді мають свої відмінності. Особистість – термін складний і багатогранний, який втілює в себе психологічні та психічні характеристики.

Деякі автори стверджують, що особистість – це будь-яка людина, оскільки вона наділена соціальними властивостями, сукупністю соціально значимих властивостей, які лише (та попри свідомість і волю конкретного індивіда) створюють об'єктивну («родоутворюючу») ознаку особистості; «поняття людини та поняття особистості як наукові абстракції відрізняються одна від одної лише як такі (при цьому межа, що проводиться між ними виключно умовна), оскільки характеризують з різних сторін єдиний (такий, що розщепляється лише в абстракції, з метою більш глибокого його вивчення) об'єкт – людська особистість, людина» [102, с. 12].

Особистість – це людина як носій свідомості. Без свідомості та самосвідомості, без здатності зайняти певну суспільну позицію немає особистості» [103, с. 81]. Важливу роль відіграє поняття «особистість» у цивільному (приватному) праві. Як влучно висловився С. С. Алексєєв, приватне право тому «приватне», що воно юридично закріплює автономний, суверенний статус особистості, і свободу особистості в її, даної особистості,

справах – приватних справах [104, с. 109]. Проте, незважаючи на важливість, зазначимо, що цей термін практично не вживається у сучасних нормативно-правових актах скоріш всього через те, що, як було сказано вище, тільки поняття «особа» визначається як домінуюче.

Поряд із термінами «людина», «особа», «особистість» вживається також і термін «індивід». При цьому представники філософської думки визначають останній як значеннєвий місток від біологічного (людина) до соціального (особистість, індивідуальність). Під поняттям «індивід», як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, які притаманні всьому людському роду, «індивід» має свої особисті якості, завдяки яким він відрізняється від інших. Тут і фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), і природні задатки, і особливості його мислення і психіки (властивості пам'яті, уяви, темпераменту, характеру), а також специфічні потреби й інтереси. У цьому розумінні ми говоримо про індивідуальність людини. Отже, індивід – це окремо взятий представник людського роду із властивими йому неповторними індивідуальними рисами [105]. Варто зазначити, що вказаний термін лежить здебільшого у площині філософсько-психологічних досліджень, з огляду на це детальне вивчення його у правовому полі не є доцільним. Водночас можна із впевненістю стверджувати, що кожна людина, особа є індивідом з огляду на наявність в неї особливих індивідуалізуючих рис.

Аналіз терміну «особистий» також не привертав особливої уваги вчених. Під ним великий тлумачний словник української мови розуміє той об'єкт (дію), який: 1) є власністю окремої особи, безпосередньо належить їй, обслуговує її; персональний, власний; 2) безпосередньо стосується якої-небудь особи; пов'язаний з нею; 3) здійснюється безпосередньо, не через інших осіб [106, с. 708]. На думку Р. О. Стефанчука, «особисте» слід розуміти як:

1) таке, що належить безпосередньо особі та нерозривно з нею пов'язане нематеріалізоване благо (право) чи певна її внутрішня (духовна) якість особи;

2) таке, що присвоює безпосередньо особі на певному правовому титулі матеріальний об'єкт;

3) певну поведінку, яка здійснюється безпосередньо особою [93, с. 190-191].

Категорія особистого вживається у значно ширшому значенні, оскільки відображає не тільки режим власності, а й тісний зв'язок між проявом індивідуальності власника, його особистістю та матеріальними об'єктами, навіть з урахуванням психологічного аспекту власності як імунітету від соціальної апатії [37, с. 11]. Філософія і етика вважають особистою таку сферу, яка стосується виключно певної особи і відбувається за межами виробничої і громадської діяльності. Це щось автономне, вільне від зовнішньої соціальної регламентації, що регулюється внутрішніми моральними стимулами і не контрольоване суспільством і державою [107, с. 44].

Враховуючи вищенаведене, слід визнати, що поняття «особисте» більш наближене до поняття «особа (особистість)», ніж до поняття «фізична особа», з погляду превалювання в ньому психологічного та філософського аспектів.

При цьому надзвичайно важливим є відокремлення понять «фізична особа» та «особа», оскільки останнє є ширшим і означає як фізичних, так і юридичних осіб. Є також відмінність між поняттям «фізична особа» та «громадянин», оскільки громадянин є учасником здебільшого конституційних правовідносин і визначається як особа, яка в порядку, що передбачений законами України та міжнародними договорами, набула громадянство України (правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що виявляється у взаємних правах та обов'язках). Неправильним також було б і ототожнення понять «фізична особа» та «особистість», оскільки останнє є здебільшого поняттям психолого-філософським і означає особу, яка наділена певним рівнем психологічного розвитку [58, с. 30]. Таким чином, ми бачимо, що фізична особа – це індивідуальний суб'єкт права. Поміж цього, категорії притаманні і інші особливості, але спершу відзначимо, що у ЦК Української РСР 1963 р. та в інших правових нормативних актах використовувався термін «громадянин», який вважали більш належним по відношенню до

соціалістичного суспільства та який «більшою мірою свідчить про державно-правовий статус особи, його відносини з державою, а не характеризує особу як суб'єкта цивільного права, якими можуть бути громадяни як України, так і інших держав, а також особи без громадянства» [108, с. 44]. В. Форманюк вважає, що поняття «фізична особа» є неоднорідним, воно складається з двох частин. З одного боку, індивід є громадянином (іноземцем, особою без громадянства), виступає учасником публічно-правових відносин; з іншого – приватною особою, учасником приватноправових відносин [109, с. 23].

У сучасній українській правовій доктрині під «фізичною особою» розуміють людину, як суб'єкта цивільних правовідносин [58, с. 25]. Отже, поняття про особу в розумінні юридичному не збігається з поняттям про людину як істоту біологічну; іноді воно вужче, іноді – ширше, ніж поняття людської особистості [110, с. 30]. Ми вважаємо, що термін «фізична особа», на відміну від терміну «громадянин», є більш узагальненим, адже його використання вказує на те, що цивільні права та обов'язки можуть мати не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства. «ЦК України вживає термін «фізичні особи», тим самим підтримуючи загальноновизнану тенденцію про характеристику людини як носія цивільних прав та обов'язків, що підкреслює реальне, фізичне існування людини як частини живої природи. Відокремленість колективу людей як суб'єкта права досягається завдяки використанню терміна «юридична особа»» [111, с. 92]. На законодавчому рівні категорію «фізична особа» також визначено не достатньо повно, так у ст. 24 ЦК України зазначається, що «людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою» [8]. На нашу думку, таке визначення жодним чином не висвітлює правову природу даної категорії та особливості її правового статусу. З урахуванням цього під фізичною особою в цивільному праві пропонуємо розуміти людину як носія свідомості та волі, яка наділена цивільною правосуб'єктністю, що дозволяє їй бути учасником цивільних правовідносин. Вищенаведене визначення вважається за доцільне інтегрувати до тексту ст. 24 ЦК України на заміну існуючому.

Фізична особа має низку суспільних та природних ознак і властивостей, які її індивідуалізують і впливають на її правове становище – правовий статус. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «індивідуалізація» означає надання кому-, чому-небудь індивідуальних ознак [112, с. 398]. Загалом варто зауважити, що в науці цивільного права виділяють два основні способи індивідуалізації фізичних осіб: перший - це виявлення в суб'єкта характерних індивідуальних ознак, як-от зріст, вага, відбитки пальців, колір очей тощо; другий – шляхом надання суб'єкту індивідуальних ознак, наприклад, реєстрація імені фізичної особи, її місця проживання тощо [113, с. 82].

Отже, у контексті нашого дослідження індивідуалізація – це процес наділення фізичної особи сукупністю певних ознак, що ідентифікують її з-поміж інших фізичних осіб і визначають її унікальність та неповторність як суб'єкта цивільних правовідносин.

Науковці, що досліджували засоби індивідуалізації фізичних осіб, традиційно виділяли ім'я людини і місце її проживання. У той же час сучасні науковці, які досліджують особисті немайнові права, зараховують до їх числа групу прав, спрямованих на закріплення і розвиток індивідуальності фізичної особи: право на ім'я, на індивідуальний вигляд і голос, на честь, гідність і ділову репутацію [114, с. 1].

Аналіз теоретичних положень свідчить про існування диференційованих підходів до питання ознак індивідуалізації фізичних осіб. Так, наприклад, І. О. Михайлова відзначає такі ознаки, як ім'я, місце проживання і власний підпис [115, с. 29]. У свою чергу С. О. Лозовська відносить до таких ознак ім'я, громадянство і вік [18, с. 35]. Вказані позиції, на нашу думку, хоча і мають право на існування, проте заслуговують на справедливую критику, адже наведені в них індивідуалізуючі ознаки позбалені будь-якої системності та послідовності, що унеможлиблює формування розширеного бачення та розуміння цілісної системи ознак і способів індивідуалізації фізичних осіб.

Більш ґрунтовним, на наш погляд, є підхід Н. В. Волкової, яка зазначає, що, враховуючи велику кількість правових засобів індивідуалізації, а також специфіку і порядок їх застосування, всі правові засоби індивідуалізації слід поділяти на приватно-правові та публічно-правові. При цьому приватно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб випливають із самої природи людини, а публічно-правові засоби індивідуалізації встановлюються державою і служать для відокремлення фізичної особи саме як учасника публічних правовідносин (наприклад, громадянство, ідентифікаційний код, місце реєстрації тощо). Приватно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб включають цивільно-правові засоби індивідуалізації, тобто ті, що встановлені цивільним законодавством (ім'я, місце проживання, стани фізичної особи тощо) [114, с. 10]. Проте, на наш погляд, вказана диференціація, в основу якої покладений критерій інтересу правового закріплення, також сповна не розкриває сутності індивідуалізуючих ознак фізичної особи, їх специфіки та природи, а лише вказує на законодавчу регламентацію ознак у нормах приватних чи публічних галузей права. Більше того, існують і такі індивідуалізуючі ознаки, які наразі не отримали правового закріплення у нормах чинного законодавства.

На думку Р. Б. Шишки, індивідуалізуючі ознаки фізичної особи слід поділяти на наступні групи: 1) природного походження; 2) побутові; 3) психолого-характеризуючі; 4) територіальні; 5) формальні; 6) соціальні; 7) особисті; 8) професійні; 9) медичні; 10) юридичні; 11) комунікаційні; 12) майнові; 13) корпоративні; 14) освітянські та ін. [116, с. 189–191]. Вбачається, що такий підхід до диференціації індивідуалізуючих ознак фізичної особи має вагоме теоричне значення, адже дослідником проаналізовано широкий спектр способів індивідуалізації та класифіковано їх в залежності від специфіки, що вказує на їх різноманіття та невичерпний перелік. Водночас тут відсутній єдиний класифікаційний критерій, що позбавляє класифікацію ознаки цілісності та системності і тим самим

ускладнює розуміння підходу автора до структурної побудови ознак індивідуалізації фізичних осіб.

Беручи до уваги зазначені вище позиції щодо класифікації індивідуалізуючих ознак фізичних осіб, на наш погляд, неможливо однозначно стверджувати про теоретичну цінність та доцільність визнання якоїсь певної класифікації та хибність інших, адже кожна з них, безумовно, містить раціональне зерно та висвітлює особливості індивідуалізуючих ознак з точки зору певних класифікаційних критеріїв. Так, на основі критерію законодавчого закріплення можна виділити індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що передбачені та не передбачені правовими норми. Водночас індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що передбачені правовими нормами, можуть бути поділені на приватно-правові ознаки індивідуалізації, тобто ті, що встановлені цивільним законодавством, та публічно-правові ознаки, що встановлюються державою і служать для відокремлення фізичної особи як учасника публічних правовідносин. З сферами виникнення та існування індивідуалізуючі ознаки фізичної особи можна класифікувати на побутові, територіальні, медичні, професійні, корпоративні та інші.

Водночас, на нашу думку, з огляду характеристику фізичної особи як біосоціальної істоти, тобто поєднання в її сутності фізіологічних та соціальних чинників, найбільш вдалою в контексті нашого дослідження вважаємо диференціацію індивідуалізуючих ознак фізичної особи на фізіологічні (біометричні) та соціальні. Фізіологічні засоби індивідуалізації, або біометричні персональні дані, притаманні тільки фізичним особам, оскільки виявляються на основі фізіологічних ознак (наприклад, візерунка сітківки ока) та характеризуються, як правило, абсолютною оригінальністю. Під соціальними ж засобами індивідуалізації слід розуміти інформацію про ознаки, створені суспільством, що присвоюються кожній фізичній особі і дозволяють виділити її з-поміж інших осіб. Зазначені засоби (наприклад, ідентифікаційний номер платника податків) є результатом діяльності

суспільства, тому способи їх створення, застосування і охорони детально регламентуються нормативними правовими актами [117, с. 12].

Отже, зважаючи на вказане, фізіологічні засоби індивідуалізації фізичної особи, зумовлені її біологічною природою, є сукупністю унікальних зовнішніх та внутрішніх характеристик людського організму фізичної особи, які ідентифікують її з-поміж інших осіб. До них належать: статева приналежність, вік, колір очей, відбитки пальців, група крові, особливі зовнішні прикмети (шрами, родимки) тощо. При цьому слід вказати на первинність саме фізіологічних ознак, які є визначальними характеристиками фізичної особи як представника людського роду.

Своєю чергою до соціальних засобів індивідуалізації фізичних осіб, основою яких є соціальність фізичної особи, тобто усвідомлення себе членом соціуму з притаманними йому міжособистісними зв'язками, слід віднести: ім'я та прізвище фізичної особи, псевдонім, місце проживання та місце реєстрації, дата і місце народження, громадянство, цивільні стани, електронний підпис та ін.

2.2 Фізіологічні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи та їх значення для участі у цивільних правовідносинах

Складність та комплексність правового статусу фізичної особи у цивільних правовідносинах зумовлене поєднанням систем фізіологічних та соціальних ознак, які у своїй сукупності відіграють винятково важливу роль для комплексної характеристики індивіда як основного суб'єкта цивільних правовідносин. У своїй роботі колектив авторів під керівництвом Я. І. Федонюка визначає поняття «фізіологія» як сукупність функцій та процесів, що відбуваються в живому організмі на всіх його структурних рівнях та характеризують життєдіяльність даного організму у взаємодії з зовнішніми умовами його існування [118, с. 241]. Принциповою в контексті теми дослідження є теза про взаємозв'язок фізіологічних процесів із зовнішніми

умовами існування людського організму. Тим самим науковці визнають, що ці процеси та функції вписані в об'єктивну реальність, а отже, впливають на різні сфери життя особи, у тому числі й на сферу цивільних правовідносин.

У словниковій літературі надається дещо узагальнене визначення терміну «фізіологічні», а саме пов'язані з життєвими функціями організму та його життєдіяльністю [119]. Отже, вбачається, що фізіологічні індивідуалізуючі ознаки – це не штучний продукт суспільного життя, як, наприклад, акти цивільного стану або місце проживання особи, а стійкі чи змінні природні ознаки, які особа отримує від народження або набуває за життя. Таким чином, фізіологічні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи відображають унікальні властивості організму індивіда та дозволяють його ідентифікувати з-поміж інших фізичних осіб.

Вказані ознаки, як і соціально-індивідуалізуючі, носять характер персональної інформації, що підтверджується наявністю низки охоронних норм як міжнародного, так і національного права. Так, Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» у ст. 8 Розділу III вказує, що держави-члени забороняють обробку персональних даних, що стосуються здоров'я чи статевого життя людини [120]. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про захист персональних даних» дані, що стосуються здоров'я, статевого життя, біометричні або генетичні дані належать до персональних даних [121]. Це ж підтверджується й положеннями Наказу Уповноваженого з прав людини «Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних» від 08 січня 2014 р. № 1/02-14, згідно з яким відомості про стан здоров'я фізичної особи є її персональними даними [121]. Слід також звернути увагу на ще одну категорію, яка віднесена до персональних даних, а саме «біометричні дані особи», яка останнім часом набуває все більшої актуальності. [134] У ст. 3 Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20

листопада 2012 р. № 5492-VI (далі – Закон № 5492-VI) біометричні дані визначено, як «сукупність даних про особу, зібраних на основі фіксації її характеристик, що мають достатню стабільність та істотно відрізняються від аналогічних параметрів інших осіб (біометричні дані, параметри – відцифрований підпис особи, відцифрований образ обличчя особи, відцифровані відбитки пальців рук)» [123].

Виникає сумнів щодо належності відцифрованого підпису особи до її біометричних даних, а саме незрозуміло, чи слід його вважати проявом фізіологічних властивостей конкретної особи. Аналіз нормативно-правових актів довів, що на законодавчому рівні не встановлено поняття «підпис фізичної особи», що, безумовно, є істотним недоліком. Науковці також залишили це питання поза увагою, що не дозволяє однозначно відповісти на поставлене вище питання. На нашу думку, підпис фізичної особи – це графічне відображення особою свого імені (прізвища, власного ім'я та по батькові), або сукупність інших графічних символів, за допомогою яких особа засвідчує ті чи інші юридично значимі факти. Враховуючи той факт, що особа самостійно визначає свій підпис, який, до речі, може змінюватися на протязі її життя, пропонуємо вважати підпис біометричними даними, що характеризують фізіологічні особливості індивіда.

Варто звернути увагу на таку категорію, як біометричні параметри, яка відповідно до ст. 3 Закону № 5492-VI є «вимірювальними фізичними характеристики або особистісними поведінковими рисами, що використовуються для ідентифікації (впізнання) особи або верифікації наданої ідентифікаційної інформації про особу» [123]. У розглянутому вище визначенні поняття «біометричні дані», яке надається у Законі № 5492 VI, категорії «біометричні дані» та «біометричні параметри» фактично ототожнені (біометричні дані, параметри – відцифрований підпис особи, відцифрований образ обличчя особи...). Однак не зрозуміло, для чого закріплювати різні категорії, маючи при цьому однаковий зміст? Аналіз двох наведених вище визначень наводить нас на наступні міркування:

– біометричні параметри – це категорія, яка утворює біометричні дані, тобто, наприклад, відцифрований образ обличчя особи є біометричними даними, а колір волосся чи його відсутність, форма носу та губ є біометричними параметрами;

– при визначенні біометричних параметрів законодавець вказує на належність до даної категорії особистісних поведінкових рис, що, на нашу думку, може бути пов'язане з використанням зовнішньої схожості з іншою особою при копіюванні його звичок чи поведінки (манера говорити, жести та інше);

– біометричні параметри слід вважати джерелом біометричних даних особи, за допомогою яких відбувається фіксація достатньо стабільних фізіологічних характеристик.

Враховуючи усе вищенаведене, фізіологічні індивідуалізуючі ознаки слід розділити на дві основні групи: дані про стан здоров'я особи та біометричні дані. Пропонуємо дослідити правову природу, склад та наслідки зміни окремих ознак, віднесених до кожної групи, з урахуванням зазначеного поділу.

З приводу першої групи Д. В. Цвірюк зазначає, що «відомості про стан здоров'я фізичної особи мають важливе значення як для конкретного індивіда, так і для окремих соціальних груп (трудова колектив, студентська група тощо). З морально-етичного боку інформація про стан здоров'я людини, безперечно, має особистий, конфіденційний характер» [124, с. 26]. Однак слід уточнити, що у цивільно-правових відносинах значення має не тільки сама інформація щодо стану здоров'я, а й безпосередньо характеристика даного стану кожної особи, що визначає рівень її дієздатності. Підтвердженням вказаної думки є норма ст. 201 ЦК України, у якій йдеться про те, що здоров'я є особистим немайновим благом особи, яке охороняється законом. Про важливість даної категорії в українському цивільному праві, також свідчать ще дві статті ЦК України, якими регламентовано окремі аспекти цивільно-правового захисту інформації про стан здоров'я.

По-перше, це ст. 285 ЦК України, яка закріплює за повнолітньою особою право на достовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я. Обмеження даного права можливо лише за умов, якщо інформація про хворобу фізичної особи може погіршити стан здоров'я хворої особи або погіршити стан здоров'я батьків, опікунів чи піклувальників. Натомість, у разі смерті фізичної особи, члени її сім'ї або уповноважені ними особи, мають право бути присутніми при дослідженні причин її смерті та ознайомитись із висновками щодо причин смерті, а також право на оскарження цих висновків до суду.

На нашу думку, обмеження вказаного права по відношенню до батьків, опікунів та піклувальників є необґрунтованим, оскільки вказані учасники правовідносин зобов'язані утримувати дитину або особу, яка знаходиться під опікою чи піклуванням. За таких умов, вони повинні володіти повною та достовірною інформацією про стан здоров'я особи, що можливо дасть їм змогу ужити необхідних заходів, що прискорять одужання або нададуть шанс забезпечити хворій особі таке лікування, яке продовжить їй життя. Наприклад, якщо лікарі не повідомлять усиновлювачів про важку хворобу їх дитини, яка в Україні є невиліковною, то вони втратять час та можливість звернутись до іноземних клінік, досвід яких дозволяє підтримувати таких пацієнтів та гарантувати їм декілька років життя або навіть повне одужання. Саме тому, пропонуємо виключити з ч. 3 ст. 285 ЦК України вказаних осіб щодо встановлення по відношенню до них обмежень з надання відповідної інформації.

По-друге, слід звернути увагу на ст. 286 ЦК України, яка закріплює за особою право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні. Окрім цього, диспозиція даної статті фактично регламентує лікарську таємницю, адже містить норму, відповідно до якої фізична особа зобов'язана утримуватися від поширення інформації про стан

здоров'я, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків або з інших джерел.

Передусім такі питання мають бути гарантовані чинним законодавством про права пацієнтів, але сьогодні в Україні існує лише проект Закону України «Про права пацієнтів в Україні», у ст. 12 якого зазначено: «усі медичні дані про стан здоров'я пацієнта, діагноз, прогноз і лікування так само, як і будь-яка інша інформація персонального характеру, є конфіденційними і не можуть бути розкриті для третіх осіб навіть після його смерті» [125]. Як слушно зазначає Ю. А. Козаченко «значення законодавчого регулювання прав пацієнтів, правових механізмів своєчасного, чіткого та послідовного дотримання цих прав обумовлюється особливим психофізіологічним станом, залежністю хворої людини від лікаря, якому вона довіряє своє здоров'я [126, с. 4].

Враховуючи цей факт, вважаємо, що реалізація приписів розглянутих вище статей ЦК України можлива за умов формування в Україні ґрунтовної нормативно-правової основи щодо захисту прав пацієнтів, яка надасть можливість деталізувати право на достовірність інформації про стан здоров'я та її таємницю. Враховуючи напрями зовнішньої політики держави, орієнтиром для формування такої основи є Європейська хартія прав пацієнтів, яка була прийнята у листопаді 2002 р. у Римі та закріплює основні права фізичної особи у сфері медичного обслуговування [127].

Нормами ЦК України регламентовано ще декілька аспектів забезпечення належного стану здоров'я фізичної особи, а саме право на охорону здоров'я (ст. 283 ЦК України) та право на медичну допомогу (ст. 284 ЦК України). Міркуючи над питанням медичної інформації, стає очевидним, що зміна стану здоров'я особи неминуче призводить до відображення цього факту у відповідних документах. В свою чергу спекуляція такою інформацією може стати підставою для звернення до суду з цивільним позовом про порушення особистих немайнових прав пацієнта. Також можливі випадки, коли медичний заклад, з яким укладено договір про

надання медичних послуг, не виконає своїх зобов'язань, наприклад, після проведеної операції стан здоров'я пацієнта навпаки погіршиться тоді, як заклад гарантував одужання. У таких умовах зміна стану здоров'я також має юридичні наслідки, адже може бути підставою для звернення до суду з відповідним позовом.

Однак все ж таки більшість правових наслідків зміни стану здоров'я пов'язані з обмеженням дієздатності фізичної особи у цивільних правовідносинах, які було досліджено при аналізі актів цивільного стану громадян. Підтвердженням цього є Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 р. № 3 «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним», у якій йдеться, що «при проведенні підготовки справи до судового розгляду від заявника повинні бути витребувані дані про психічну хворобу, недоумство громадянина або зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами» [128]. Таким чином, вищий орган судової влади в державі акцентує увагу на тому факті, що саме стан здоров'я має вирішальне значення при прийнятті рішення про обмеження або позбавлення особи дієздатності. Нагадаємо, що правовими наслідками у даному випадку є встановлення опіки та піклування, обмеження щодо вчинення правочинів та розпорядження майном. Як ми бачимо, усі ці наслідки пов'язані зі створенням певного «бар'єра» в здійсненні цивільних прав та обов'язків, який встановлюється тимчасово, а у деяких випадках і на постійній основі.

Утім основну увагу на даному етапі дослідження пропонуємо сконцентрувати на другій групі фізіологічних індивідуалізуючих ознак, а саме на категорії «біометричні дані», запровадження яких у вітчизняному документообігу є вкрай перспективним напрямом діяльності влади країни, що передусім обумовлено інтеграційними процесами України до Європейського Співтовариства. Так, у ст. 15 Угоди про асоціацію між Україною з однієї сторони та Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами з іншої сторони від 27 червня 2006 р.

зазначається, що одним з пріоритетних напрямів діяльності сторін є забезпечення належного рівня захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів, зокрема відповідних документів Ради Європи [129].

З урахуванням взятих нашою країною зобов'язань в Указі Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна 2020» від 12 січня 2015 р. № 5/2015 окреслено вектор безпеки, який передбачає заходи щодо гарантування безпеки людини [130]. На нашу думку, захист біометричних даних особи є складовою безпеки особи та однією з гарантій здійснення нею комплексу цивільних прав і обов'язків. Тому, проаналізуємо окремі біометричні дані фізичної особи та правові наслідки їх зміни, що мають місце у цивільних правовідносинах.

Група вітчизняних вчених визначає термін «біометрія» як «технологію ідентифікації особи, яка використовує фізіологічні параметри суб'єкта (код ДНК, відбитки пальців, райдужна оболонка ока, відцифроване зображення обличчя та підпису) [131, с. 42]. В свою чергу Д. В. Соколов наголошує, що «біометрія – це наука про ідентифікацію особи по її фізіологічним та поведінковим характеристикам» [132]. Слід звернути увагу на друге визначення, у якому автор до числа біометричних даних зараховує особливості поведінки людини, відносячи до них голос, ходу та підпис фізичної особи. Це фактично підтверджує нашу думку, яка була висловлена вище, про належність підпису до біометричних даних. В. Швець та А. Фесенко до числа біометричних даних також зараховують сітківку ока та геометрію руки [133, с. 100], що, на нашу думку, є правильним. Узагальнюючи думки різних вчених, пропонуємо біометричними даними фізичної особи вважати: код ДНК; відбитки пальців; геометрію руки; райдужну оболонку ока; сітківку ока; відцифрований образ обличчя особи; відцифрований підпис особи; ходу; стать [134, с. 292].

Відносно останнього виду біометричних даних зазначимо, що, на нашу думку, він також характеризує фізіологічні особливості людини, а

необхідність надання відомостей про стать особи передбачена низкою нормативно-правових актів, що й обумовлює потребу віднесення даної ознаки до переліку біометричних даних. Наприклад, Наказом Міністерства охорони здоров'я від 21 травня 2007 р. № 246 «Про затвердження Порядку проведення медичних оглядів працівників певних категорій», закріплена Типова форма картки працівників, віднесених до вказаних категорій, яка передбачає графу «стать особи» [135]. Необхідність віднесення відомостей про стать особи до біометричних даних обумовлена тим, що вказана ознака у сукупності з іншими надає можливість конкретно ідентифікувати фізичну особу, що безумовно є визначальним моментом не дивлячись на принцип гендерної рівності, який прописаний у багатьох нормативно-правових актах. Зокрема у ст. 3 Закону України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні» йдеться, що «будь-які обмеження права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від їх ... статі ... забороняються» [136]. Отже, проаналізуємо кожен з видів біометричних даних, концентруючи увагу на можливості їх зміни упродовж життя особи та правових наслідках, пов'язаних з такою зміною.

Пояснюючи природу ДНК, колектив авторів під керівництвом Б. В. Михайличенко роз'яснює, що «кожне ядро соматичної клітки тіла людини містить 23 пари хромосом, а кожна хромосома має одну молекулу ДНК, яка є універсальним носієм генетичної інформації та спадкових ознак усіх організмів, за виключенням деяких мікроорганізмів. Молекула ДНК може бути використана для ідентифікації особи, встановлення належності біологічних об'єктів певній особі, а також при визначенні батьківства» [137, с. 5]. Варто зазначити, що код ДНК є незмінним видом біометричних даних, оскільки дозволяє ідентифікувати особу навіть після її смерті, що дуже важливо для цивільних правовідносин. Тобто у цьому випадку ми маємо стійку ознаку, яка тягне за собою правові наслідки при встановленні належності об'єкта біологічного походження до конкретної фізичної особи.

Вбачається, що даний вид біометричних даних здебільшого має значення у цивільно-процесуальних відносинах, оскільки судові експертизи призначаються саме в рамках розгляду та вирішення цивільних справ. При чому цивільно-правовими наслідками встановлення належності ДНК до конкретної особи є:

– ідентифікація померлої особи, яка була визнана безвісно відсутньою або померлою до закінчення строків, з якими законодавство пов'язує можливість переходу майнових та немайнових особистих прав до зацікавлених осіб (один та п'ять років відповідно). Передусім ідеться про право спадкування, авторське та суміжні права та право розпорядження майном такої особи;

– визначення факту батьківства чи материнства, яке згідно ст. ст. 128, 131 СК України передбачає наявність відповідного рішення суду, що в свою чергу обумовлює проведення попередньої молекулярно-генетичної експертизи [138]. Правовими наслідками встановлення даного юридичного факту, передусім, є поява у осіб, батьківство та материнство яких встановлено, комплексу прав та обов'язків, якими наділені батьки, відповідно до вітчизняного сімейного законодавства. Прикладом такої ситуації може бути Справа № 402/1893/13-ц, яка була розглянута Ульяновським районним судом Кіровоградської області 20 лютого 2014 р. За матеріалами справи, Особа 1 звернулася з позовом про оспорювання батьківства до Особи 2 щодо дитини. У зв'язку з цим суд виніс Ухвалу «Про призначення судово-медичної молекулярно-генетичної експертизи» [139];

– встановлення обсягу правосуб'єктності особи, наявності у неї цивільно-правових зобов'язань та комплексу прав у разі зміни особою зовнішності за допомогою втручання пластичних хірургів. На нашу думку, з урахуванням сучасного розвитку науково-технічного прогресу такий правовий наслідок вже не виглядає як сюжет фантастичного твору, а може бути цілком реальним випадком з практики судової експертизи;

– підтвердження факту споріднення з фізичною особою, яка є живою або померла, що передусім впливає на спадкові права. Так, ст. 1265 ЦК України, встановлюючи перелік осіб, що належать до п'ятої черги спадкоємців регламентує, що «у п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення». Отже, при підтвердженні факту споріднення, яке можливе в рамках проведення молекулярно-генетичної експертизи, особи набувають право спадкування або ж втрачають його, у разі не підтвердження такого факту.

Утвердження такого виду біометричних даних, як код ДНК, обумовлена тим, що в рамках цивільно-процесуальних відносин проведення судової молекулярно-генетичної експертизи дозволяє значно спростити процесуальні дії та строки провадження у справі, оскільки набагато швидше провести експертизу, аніж збирати документальні докази батьківства, материнства та споріднення, при чому, іноді такі докази не можливо зібрати внаслідок втрати або псування документів. Слід також констатувати той факт, що використання даного виду біометричних даних, як, до речі, й інших даних біометрії особи, напряму пов'язане з науково-технічним прогресом, здобутки якого і дозволяють суспільству розвиватись.

Продовживо аналіз найбільш поширених видів біометричних даних, що ідентифікують фізичну особу, серед яких важлива роль відведена відцифрованому образу обличчя. Перш, ніж перейти до дослідження особливостей цієї категорії, зазначимо, що ключовим для її розуміння є термін «зображення фізичної особи». Правовому регулюванню відносин щодо використання зображення фізичної особи присвячені положення ст. 307 ЦК України. Так, фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного

характеру. Фізична особа, яка погодилася на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, може вимагати припинення їх публічного показу в тій частині, яка стосується її особистого життя. Знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, в тому числі таємне, без згоди особи може бути проведене лише у випадках, встановлених законом.

Отже, вбачається, що зображення фізичної особи як немайновий об'єкт цивільних прав перебуває під правовими захистом, а його створення та використання чітко регламентоване правовими приписами. Водночас суттєвим недоліком є відсутність нормативного визначення поняття «зображення фізичної особи» як об'єкта цивільних прав та індивідуалізуючої ознаки фізичної особи, що ускладнює розуміння його особливостей та специфіки.

Водночас знаходимо досить вдале, на наш погляд, визначення поняття зображення фізичної особи у науковій праці О. О. Кулінич. Так, дослідниця під зображення фізичної особи пропонує розуміти зафіксовану (фото-, відео-, теле-, кінозйомкою) або відтворену (завдяки застосуванню прийомів малювання, скульптурування тощо) в об'єктивній формі, доступній для зорового, тактильного сприйняття, інформацію про зовнішній вигляд фізичної особи або його окремі елементи, котра містить, зокрема, індивідуальні ознаки і характерні риси обличчя, голови й інших частин тіла, фігури людини, рухів та одягу [140, с. 92]. Аналіз зазначеного визначення дозволяє зробити висновок щодо комплексності категорії зображення як засобу індивідуалізації фізичної особи з огляду на акумулювання в себе двох чинників, які в сукупності впливають на ідентифікацію особи – фізіологічних (риса обличчя, будова тіла, колір очей тощо) та соціальних (стиль одягу, зачіска тощо). Різновидом зображення як індивідуалізуючої ознаки фізичної особи є відцифрований образ обличчя особи.

Відповідно до Закону № 5492-VI відцифрований образ обличчя особи міститься на більшості документів, зокрема: паспорт громадянина України, дипломатичний паспорт, паспорт для виїзду за кордон, посвідчення водія та інше. З приводу даної ідентифікуючої ознаки науковці зазначають, що «хоча

обличчя людини – унікальний параметр, але досить динамічний; людина може посміхатися, відпускати бороду і вуса, надягати окуляри – все це додає труднощів у процедуру ідентифікації і вимагає досить потужної й дорогої апаратури, що відповідно впливає на ступінь поширення даного методу» [133, с. 110].

У цивільно-правових відносинах цей вид біометричних даних має важливе значення для ідентифікації фізичної особи, адже він є невід’ємним елементом документу, що засвідчує особу. Варто зазначити, що в країнах Євросоюзу спостерігається тенденція щодо активізації сфери використання документів, які містять відцифрований образ обличчя, а саме в Німеччині громадяни, які мають біометричний паспорт можуть, навіть не виходячи з дому, користуватись певними державними послугами, наприклад, зареєструвати куплений автомобіль [141]. Вважаємо це позитивним досвідом, прийнятним для нашої держави, та перспективним у сфері цивільно-правового обігу. Наприклад, при ідентифікації особи у разі інтернет-торгів, проведення тендерів та закупівель, а також у сфері ліцензування та патентування суб’єктів підприємницької діяльності.

Утім все ж таки звернемо увагу на доволі принципові проблеми ідентифікації особи за відцифрованим образом обличчя, а саме фіксацію окремих біометричних параметрів обличчя та ідентифікацію схожих осіб, близнюків та двійників. Як зазначалося вище, існує декілька ознак обличчя (колір волосся, колір очей та інші), які можна змінити, що у подальшому ускладнює процес ідентифікації особи. Наприклад, колір очей можна змінити за допомогою контактних лінз, а колір волосся – за одне відвідування салону краси або навіть в домашніх умовах. Слід також звернути увагу і на таку змінну ознаку, як рослинність на обличчі (борода та вуса), які ускладнюють ідентифікацію особи. Насамперед, йдеться про зміну форми та кольору бороди чи вусів, а також про зміну звички їх носити взагалі. Це в свою чергу обумовлює потребу використання додаткових даних, у тому числі й біометричних, які дозволять більш конкретно встановити особу.

Варто зауважити, що технології ідентифікації особи за відцифрованим образом обличчя сьогодні перебувають на вершині свого розвитку та постійно вдосконалюються. При цьому у спеціалізованій літературі вказується, що слід розрізняти розпізнавання (Facial Recognition) і порівняння облич (Face Comparison). Так, розпізнавання облич має на увазі пошук збіги із зображенням у великій базі даних, його широко використовують у правоохоронних органах (для пошуку фотографій злочинців), у системах безпеки (наприклад, для верифікації співробітників), у банківській сфері (для запобігання шахрайських операцій), у споживчому секторі (для здійснення платежів у реальному часі). У разі програм для порівняння облич, два фото однієї людини порівнюються один з одним.

В основу роботи біометричної системи розпізнавання облич закладений принцип побудови і порівняння математичних моделей особи, що дозволяє з високою точністю ідентифікувати або верифікувати особистість. Ці системи будують гіпотезу про те, чи збігається особа на одній фотографії з особою на іншій, незалежно від виразу обличчя та інших атрибутів, таких як вік, зачіска, аксесуари тощо.

У актуальний період всесвітньої пандемії COVID-19, коли практично у всіх країнах з метою запобігання поширення коронавірусу урядами запроваджено обов'язковий масковий режим, ідентифікація фізичних осіб за відцифрованим образом обличчя, здавалося б, повинна була стати проблематичною з огляду на прихованість більшої частини обличчя під час носіння захисної маски. Проте навіть за таких умов розробники сучасних інноваційних технологій знайшли вихід. Так, Китайська компанія Hanwang, одним із головних клієнтів якої є Міністерство громадської безпеки (а йому в свою чергу підпорядковується поліція), розробила алгоритм, що дозволяє розпізнати особистість людини під маскою з точністю 95%. Завдяки епідемії бази даних зображень, що використовуються для навчання нейромереж, поповнилися величезною кількістю фотографій людей у масках. Точність розпізнавання обличчя без маски алгоритмів Hanwang становить 99,5%.

Набирають популярності і гібридні системи розпізнавання, наприклад, поєднання технологій, котрі розпізнають геометрію обличчя, тіла і тепловізорів - для безконтактного вимірювання температури і встановлення особи, що допомагає виявити потенційних хворих на коронавірус, а також системи розпізнавання райдужної оболонки очей, оскільки малюнок райдужної оболонки - унікальна особливість кожної людини, як і відбитки пальців [142].

Говорячи про ідентифікацію близнюків, зазначимо, що вирішення цієї проблеми знаходиться у площині розширення кола біометричних даних, які вони надають для оформлення відповідних документів. Скажімо, це може бути один, утім стійкий біометричний параметр, який орган, що видає документ, вимагатиме від таких осіб, наприклад, дані сітківки ока або відбитки пальців. Натомість підкреслимо, що така пропозиція вимагає наявності в органах влади, службах та установах (нотаріальні контори, виконавча служба, органи реєстрації актів цивільного стану та інші) спеціального обладнання для ідентифікації. Таким чином, використовуючи додаткові унікальні біометричні дані, можна стовідсотково розрізнити близнюків та схожих осіб. Щодо питання ідентифікації двійників ми маємо наступні міркування:

– по-перше, двійник – це особа, яка копіює поведінкові та фізіологічні ознаки (колір волосся, зачіска, голос, хода та інше) конкретної особи, з метою отримання матеріальної вигоди чи задоволення інших потреб (бажання бути схожим на особу, якою цікавишся та яку маєш за кумира);

– по-друге, подібна поведінка двійника, якщо вона не порушує авторського чи суміжних прав або майнових та немайнових особистих прав особи яку копіюють, є цілком допустимою;

– і нарешті по-третє, двійник змінює свою зовнішність (зокрема хірургічним шляхом) за для досягнення схожості з оригіналом, тобто особою, яку він копіює.

Враховуючи вищенаведене, вважаємо необхідним встановити для двійників низку обмежень:

1. При виробленні відцифрованого образу обличчя на документи вони зобов'язані мати власний природній вигляд, тобто з'являться без гриму та інших штучно змінених фізіологічних ознак зовнішності.

2. При укладанні правочинів, здійсненні нотаріальних дій, реєстрації або розірванні шлюбу та інших юридично значимих подіях, особа також повинна мати власний природній вигляд.

3. У разі наявності у двійника природної схожості з особою, для його ідентифікації слід застосовувати ті самі правила, що при ідентифікації близнюків, тобто розширення кола біометричних даних, які вони надають для оформлення відповідних документів.

Важливе значення для ідентифікації фізичної особи має такий вид біометричних даних, як відбитки пальців, які вважаються специфічною, притаманною тільки конкретній людині «особистою карткою» (і саме в такій якості ця властивість застосовується в усьому світі) [133, с. 104]. Закон № 5492-VI встановлює вимоги щодо фіксації відбитків пальців тільки при оформленні біометричного паспорту громадянина України, до того ж така вимога встановлена правилами оформлення Шенгенської візи. Метою таких нововведень є контроль за незаконною міграцією, натомість істотним недоліком є той факт, що на даний час не передбачено обмін відомостями з європейською базою біометричних даних, а значить громадяни України будуть змушені здавати відбитки пальців двічі (при оформленні біометричного паспорту громадянина України та шенгенської візи) [143].

Враховуючи вищенаведене, зазначимо, що в рамках цивільно-правових відносин використання відбитків пальців для ідентифікації фізичної особи не передбачено, однак внесення даного виду біометричних даних до європейської бази (в рамках оформлення шенгенської візи) обумовлює виникнення в особи цивільних прав та обов'язків під час перебування в країнах шенгенської зони. Гарантування таких прав особі передбачено і в

Україні, і в країнах Європейського Союзу. Наприклад, відповідно до ст. 37 Конституції Польщі від 02 квітня 1997 р., «той, хто перебуває під владою Республіки Польща, користується усіма свободами та правами, забезпеченими в Конституції». Подальший аналіз статей документу дозволяє з'ясувати, що до таких прав зокрема слід віднести: право на недоторканість майна; право на правову охорону приватного та сімейного життя, а також гідності та власної репутації; право на майно, а також спадкування [144].

Слід підкреслити, що сьогодні вітчизняне законодавство рухається у тому самому напрямку, що й європейське, а саме у ст. 3 Закону України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» йдеться про наступне: «іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини» [145].

Таким чином зазначимо, що відбитки пальців як вид біометричних даних не розглядаються цивільним законодавством як самостійна індивідуалізуюча ознака фізичної особи, адже вони є лише фізіологічною особливістю людини, що фіксується в окремих документах. В свою чергу саме ці документи і слід розглядати як джерело відомостей про фізичну особу, що визначають рівень її правосуб'єктності у цивільно-правових відносинах.

Важливе значення в системі біометричних даних займають параметри сітківки та райдужної оболонки ока. Сканування сітківки відбувається з використанням інфрачервоного світла низької інтенсивності, спрямованого через зіницю до кровоносних судин на задній стінці ока [133, с. 108]. Міжнародний досвід використання даного виду біометричних даних для ідентифікації фізичної особи є доволі змістовний та позитивний. Так, у США вже діє нова система перевірки пасажирів, яка заснована на скануванні сітківки ока. Після сканування код буде зберігатись у базі даних разом з іншою інформацією про пасажирів, і у подальшому ідентифікація особи займатиме лише кілька секунд [133, с. 108].

Однак слід наголосити, що така процедура є абсолютно добровільною для пасажирів, що, на нашу думку, пов'язане з принципом недоторканості особистого життя, який позиціонується у цивільному законодавстві більшості розвинених країн. Переконані, що такий досвід є позитивним тому, що така ідентифікація впливає і на сферу цивільних правовідносин, адже пасажир має комплекс прав, гарантованих йому авіаперевізником (умови перельоту, страхування та інше). Отже, у разі обмеження або неналежного виконання своїх обов'язків компанією, особа матиме стовідсоткове підтвердження своїх вимог щодо цивільних правовідносин, які виникли з компанією у суді (якщо буде обрано даний вид захисту цивільних прав).

Слід звернути увагу на ще один приклад. Так, Англійська національна фізична лабораторія (National Physical Laboratory) за замовленням організації Communications Electronics Security Group, що спеціалізується на електронних засобах захисту систем зв'язку, провела дослідження різних біометричних технологій ідентифікації користувачів. В ході випробувань система розпізнавання користувачів за сітківкою ока не дозволила допуск жодному з більш, ніж 2,7 млн. «сторонніх» осіб, які не мали доступу до інформації [133, с. 108]. Таким чином, ідентифікація за сітківкою ока може бути використана у сфері захисту майнових та немайнових особистих прав користувачів інформаційних та телекомунікаційних мереж та відповідних компаній, що надають такі послуги.

Перспективним щодо використання для ідентифікації фізичної особи є такий вид біометричних даних, як райдужна оболонка ока. Унікальність малюнка райдужної оболонки обумовлена генотипом особистості, і суттєві відмінності райдужної оболонки спостерігаються навіть у близнюків. Отримане при скануванні райдужної оболонки ока зображення зазвичай виявляється більш інформативним, ніж оцифровані за допомогою сканування відбитки пальців [133, с. 109]. Враховуючи специфіку цивільних правовідносин, вважаємо, що даний вид біометричних даних може використовуватися для захисту комерційної таємниці, яка відповідно до ст. 505 ЦК України являє

собою «інформацію, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію».

Враховуючи стрімкі темпи інформатизації суспільства, значна кількість інформації, що становить комерційну таємницю, зберігається в електронному вигляді. Наприклад, комерційну інформацію можуть становити різні копіїляції даних (бази даних), які С. Й. Литвин визначає, як «набір логічно пов'язаних даних (матеріалів), систематизованих та доступних для сприйняття за допомогою електронних та інших засобів, а також самі додатки, необхідні для функціонування бази даних» [146, с. 174]. Вбачається, що такою копіїляцією може бути база даних пацієнтів медичного закладу, контрагентів компанії, працівників установи чи підприємства, студентів та інше. За таких умов можна передбачити процедуру ідентифікації особи, яка отримує доступ до такої бази даних за особливостями райдужної оболонки ока, що надасть можливість виключити випадки несанкціонованого доступу до комерційної таємниці. Підкреслимо, що сучасна комп'ютерна техніка та біометричні системи ідентифікації дозволяють виконати це завдання. В свою чергу, забезпечення захисту такої інформації відповідатиме вимогам конфіденційності та обмеженості відомостей, що становлять комерційну таємницю.

Говорячи про такий вид біометричних даних, як відцифрований підпис особи, слід констатувати, що підпис – один з класичних способів ідентифікації, що застосовується вже кілька століть в юридичній практиці, банківській справі та торгівлі. Існує два незалежних способи ідентифікації за підписом: ідентифікація за зображенням підпису на документі; ідентифікація за динамікою підпису, що вводиться в комп'ютер [133, с. 112]. Дійсно, у цивільному обігу підпис має доволі істотне значення, враховуючи хоча б той факт, що відповідно до ст. 207 ЦК України «правочин вважається вчинений у

письмовій формі, якщо він підписаний стороною (сторонами). Крім цього, слід звернути увагу на Постанову Національного Банку України від 12 листопада 2003 р. № 492 «Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах», у якій передбачена процедура ідентифікації клієнтів, у тому числі і шляхом отримання підпису особи – клієнта банку [147]. Таким чином, підпис фізичної особи використовується не тільки у відцифрованому вигляді у документах, а й засвідчує особу у договірних відносинах з банківськими установами та іншими суб'єктами господарювання, що надає цій ознаці важливого значення.

Ще одним видом біометричних даних, який ми пропонуємо розглянути в рамках даного дослідження, є стать особи. Як ми визначили раніше, стать впливає на ідентифікацію особи, оскільки у сукупності з іншими ознаками вона визначає її правове становище. Зі статтю пов'язане ім'я фізичної особи, яке взагалі має вирішальне значення при ідентифікації особи у цивільних правовідносинах. У зв'язку з цим пропонуємо звернути увагу на правові наслідки зміни статі особи, з приводу яких О. О. Бухановський та С. В. Простоев зазначають, що «при зміні статі людина, як біологічна одиниця продовжує існувати, утім багато прав, що обумовлені статевою належністю змінюються або втрачаються внаслідок чого виникає проблема правонаступництва» [148].

А. О. Гелич визначає правонаступництво як «перехід суб'єктивного права від однієї особи (праводавця) до іншої (правонаступника) в порядку похідного правонабуття. Характерною ознакою правонаступництва є зв'язок між набутими правами і обов'язками та правовідносинами, що продовжують існувати у зміненому вигляді» [149, с. 177].

У вітчизняному цивільному законодавстві здебільшого регламентовані аспекти правонаступництва у сфері спадкового права, підприємницької діяльності та авторського права. При чому підставами такого правонаступництва у більшості випадків є смерть фізичної особи, що, на

нашу думку, не відповідає тенденціям розвитку суспільних відносин. У сімейному законодавстві передбачено правонаступництво щодо спільної та сумісної власності, зокрема, житлових будинків, квартир, земельних ділянок, інших будівель чи споруд.

Утім жодним нормативно-правовим актом не регламентовано зміну статі як підставу правонаступництва, що, безумовно, є істотним недоліком, оскільки сьогодні зміна статі – це доволі поширений вид хірургічного втручання. Таким чином, зміна статі обумовлює необхідність правонаступництва щодо майнових та немайнових особистих прав, а також регламентації «нового» правового статусу особи, що змінила стать, а саме необхідно вирішити питання, чи може чоловік, який змінив стать, називатися батьком, або дружина – матір'ю. З приводу цього зазначимо, що за чинним сімейним законодавством зміна статі одним із подружжя є підставою для визнання шлюбу недійсним, оскільки в державі заборонені одностатеві шлюби. Натомість, якщо обидва з подружжя змінять стать, то формально вони повинні залишитись сім'єю, оскільки у даному випадку норми чинного сімейного законодавства не будуть порушені, тобто шлюб укладено між чоловіком та жінкою. Хоча, на нашу думку, зміна імен подружжя, обумовлене зміною статі, може стати підставою для визнання шлюбу недійсним та його подальшій перереєстрації в органах РАЦСу.

Враховуючи усе вищенаведене, зазначимо, що зміна статі має доволі важливі правові наслідки для статусу фізичної особи, адже вона фактично ідентифікується як абсолютно новий учасник цивільних правовідносин, але з комплексом набутих раніше майнових та немайнових особистих прав та обов'язків, захист яких неможливий без чіткої регламентації правового становища такого учасника. Отже, вирішення проблеми зміни статі особи знаходиться в площині розв'язання питання одностатевих шлюбів та у подальшому, формалізації прав та обов'язків такого подружжя. Це також стосується випадків, коли не йдеться про шлюб, оскільки так чи інакше змінюються внутрішні сімейні відносини, наприклад, брат, який змінив стать

вже не є братом та сином, а може ідентифікуватись як сестра та донька. Переконані, що в сучасних умовах вирішення цього питання є нагальною потребою, адже неприпустимо, щоб правовий статус представників певної соціальної групи в державі залишався невизначеним.

Як біометрична ознака стать особи впливає і на її становище у трудових правовідносинах. Так, Главою XII Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII встановлено низку обмежень щодо застосування праці жінок, обмеження праці жінок у нічний час, порядок розрахунку та надання відпусток жінкам та інші аспекти їх праці [150]. У таких умовах стать впливає на правове становище працівника, окреслюючи закріплені у законодавстві можливості використання їх праці та рівень соціальної підтримки з боку працедавця. Враховуючи той факт, що на сьогодні трудові відносини мають договірний характер, порушення вказаних меж та правил тягне за собою цивільно-правову, дисциплінарну, а іноді й кримінальну відповідальність.

У цій сфері наслідки зміни статі також не регламентовані, особливо враховуючи те, що змінивши стать особа змінюється фізіологічно але це не впливає на її фізичні здібності. Отже, виникає певна суперечність – з одного боку працівник вже не є чоловіком, а з іншого він зберіг свої якості, що дозволяє йому, наприклад, працювати на важких роботах. До того ж, цікавим вбачається питання чи має він право розраховувати на усі пільги, що передбачені для жінок. Зазначимо, що правові наслідки зміни статі виникають не тільки в цивільних, сімейних чи трудових правовідносинах, а навіть у спорті. Так, у 2008 році у Великобританії було дискваліфіковано жіночу команду з дартсу по причині того, що одна з учасниць команди у минулому була чоловіком [151]. Таким чином, не повідомивши про цей факт організаторів змагань, спортсменка фактично порушила правила, оскільки для чоловіків умови змагань та нормативи оцінювання вище ніж у жінок.

Якщо йдеться про зміну статі жінки, то тут ситуація ще складніше, оскільки така особа втрачає право на полегшення умов праці. Вважаємо, що

передумовою вирішення даної проблеми також є удосконалення сімейного законодавства, в залежності від якого буде визначено рівень правосуб'єктності особи, що змінила стать, а у подальшому це стане підставою для визначення її статусу в інших правовідносинах.

Насамкінець зазначимо про існування такого виду біометричних даних фізичної особи, як хода. В. Швець та А. Фесенко зазначають, що «хода – ставиться до поведінкових біометричних параметрів. Перевага цього методу ідентифікації – можливість розпізнавання людей на відстані, використовуючи відеозапис. Недолік – процедура розпізнавання дуже сильно залежить від умов, у яких перебуває об'єкт» [133, с. 112]. Зауважимо, що такий вид біометричних даних, як хода, використовується здебільшого для ідентифікації фізичної особи при проведенні криміналістичних досліджень відеодоказів та трасологічних досліджень відбитків взуття особи.

Дослідження сутності та правової природи біометричних даних як фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи вказує на одну доволі принципову проблему, а саме узгодженість збору біометричних даних з конституційними принципами непорушності свободи людини та недоторканості її особистого життя, що регламентовано ст. 29 Конституції України. На сьогодні в Україні надання біометричних даних – це право громадянина, однак відносно шенгенських віз та біометричного паспорта громадянина України – це безпосередньо обов'язок. У зарубіжних країнах це питання вирішується по-різному, наприклад, у Пакистані та Узбекистані у разі відмови здати біометричні дані для оформлення біометричного паспорта громадянина особа просто не отримує цього документа та фактично залишиться поза межами гарантованих громадянину прав та свобод [141]. І навпаки, досліджений нами досвід європейських країн свідчить про диспозитивність щодо надання біометричних даних та альтернативний характер документообігу у цих державах.

На нашу думку, запровадження біометричних даних є позитивним досвідом, адже влада країни робить це не для задоволення власних амбіцій, а

передусім для безпеки самих громадян та швидкості їх ідентифікації не тільки у сфері цивільного обігу, а й у інших галузях суспільного життя.[134] Однак існує два принципові моменти, які повинні стати вихідними принципами формування системи біометричної ідентифікації особи.

По-перше, обсяг біометричних даних, які особа надає органам влади, має бути адекватним факту ідентифікації. Іншими словами, якщо для повної ідентифікації достатньо відцифрованого образу обличчя та відбитків пальців, то не слід вимагати у особи інші параметри біометрії, які практично матимуть уточнюючий характер або взагалі можуть бути не використані. По-друге, уповноважені органи влади або посадові особи мають забезпечити захищеність баз біометричних даних, шляхом обмеження доступу до такої інформації. У цьому питанні слід запозичити досвід захисту персональної інформації, який вже сьогодні вдало використовується володільцями баз персональних даних.

Активізація таких загроз, як тероризм, торгівля людьми, нелегальна міграція виправдовує використання біометричних даних особи, які здатні попередити випадки проникнення в країну міжнародних злочинців, переміщення осіб через кордон проти їх волі, шахрайство та інші види правопорушень. Слід згадати і про ідентифікацію осіб, померлих в зоні АТО (ООС), яка не можлива без експертизи ДНК, що в свою чергу обумовлює появу майнових прав у рідних померлого бійця. Отже, вважаємо виправданим використання біометричної ідентифікації, оскільки, як ми з'ясували, зміна фізіологічних ознак має суттєві правові наслідки у цивільних правовідносинах та відповідно впливає на правосуб'єктність особи. Додатковим аргументом на користь цієї думки є одночасний розвиток суспільних відносин та науково-технічного прогресу, при чому перший, обумовлює потребу уніфікації засобів ідентифікації особи, що пов'язане з інтеграційними процесами в країни, а інший надає для цього усі необхідні технічні та технологічні можливості.

2.3 Соціальні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи та їх значення для участі у цивільних правовідносинах

На цьому етапі дослідження пропонуємо зосередити увагу та проаналізувати соціальні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, адже саме вони, на нашу думку, здебільшого визначають правове становище особи у цивільних правовідносинах, окреслюючи особливості її життя у соціумі. У словниковій літературі термін «соціальні» розтлумачено як «такий, що пов'язаний із життям людини у суспільстві» [119]. Таким чином, соціальні індивідуалізуючі ознаки – це комплекс властивостей, притаманних конкретній фізичній особі, які підкреслюють її індивідуальність у цивільних правовідносинах та характеризують особливості її суспільного буття.

У Главі 4 ЦК України, яка встановлює загальні положення про фізичних осіб, до переліку соціальних індивідуалізуючих ознак віднесено ім'я фізичної особи, місце її проживання та акти цивільного стану. Одразу ж слід звернути увагу на те, що перелічені вказані соціальні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи відповідно до законодавства належать до системи персональних даних, тобто надають можливість конкретно ідентифікувати цю особу. Водночас саме визначення персональних даних закріплене у ст. 2 Закону України «Про захист персональних даних», під якими слід розуміти відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована. Аналогічне визначення знаходимо й у ч. 1 ст. 11 Закону України «Про інформацію». При цьому варто зауважити, що поряд із терміном «персональні дані» вживається й термін «інформація про фізичну особу», при чому ці терміни визначені законодавцем як рівнозначні.

Вказаний підхід також знаходить своїх прихильників і серед науковців. Так, О. А. Дмитренко вказує, що поняття «персональні дані», тобто, будь-яка інформація, що стосується ідентифікованої фізичної особи або фізичної особи, яку можна ідентифікувати, є тотожним поняттю «інформація про

особу» [152, с. 4]. На думку О. О. Серебряник, між термінами «персональні дані» та «інформація про особу» можна поставити знак рівності [153, с. 38].

В той же час ч. 2 ст. 11 Закону «Про інформацію» закріплює термін «конфіденційна інформація про фізичну особу», або «конфіденційні персональні дані», до яких, зокрема, віднесено дані про національність, освіту, сімейний стан фізичної особи, відомості про її релігійні переконання, стан здоров'я, адресу, дату та місце народження [154]. При цьому саме конфіденційним персональним даним у цій же частині статті Закон надає особливий статус і передбачає застереження щодо недопущення їх збирання, зберігання, використання та поширення без згоди особи, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини. Отже, зважаючи на це, робимо висновок про те, що не всі персональні дані про фізичну особу носять характер конфіденційної, а лише ті, перелік яких закріплений законодавством, а саме: дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження. Зважаючи на це, поняття «персональні дані» і «конфіденційні персональні дані» слід співвідносити як загальне і спеціальне.

Разом із тим у ст. 21 Закону України «Про інформацію» знаходимо визначення конфіденційної інформації, згідно з якою конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Беручи до уваги зазначене, вбачається, що в цій статті конфіденційними законодавець визначає всі персональні дані фізичної особи як сукупність відомостей про неї, а не вичерпний їх перелік. Однак, зважаючи на те, що фізична особа у своїй життєдіяльності не є відокремленою від суспільства та перебуває у численних соціальних зв'язках із іншими особами, частина інформації про неї, безумовно, не може бути конфіденційною з огляду на її об'єктивний характер. Саме тому вважаємо за необхідне висловити рекомендацію законодавцеві щодо усунення зазначених нормативних

неузгодженостей шляхом внесення змін до ч. 2 ст. 21 Закону України «Про інформацію» у наступній редакції:

«Конфіденційною є інформація про фізичну особу, визначена ч. 2 ст. 11 цього Закону, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень».

Також слід констатувати, що в статтях ЦК України категорія «персональні дані» взагалі не отримала нормативного закріплення, що, на нашу думку, є істотним недоліком, адже захист персональних даних є перспективним напрямом діяльності у сфері державного управління. З приводу цього О. О. Шарабурина зазначає, що «в сучасний період у зв'язку з інтенсивним розвитком засобів збору, обробки, зберігання і передачі різних видів інформації, все більш актуальною стає проблема необхідності захисту конфіденційної інформації про фізичну особу – персональних даних» [155, с. 74].

З огляду на вищезазначені положення законодавства щодо закріплення поняття «персональні дані» як сукупності відомостей, основною властивістю яких є ідентифікація фізичної особи, а також зважаючи на відсутність закріплення цього поняття на рівні ЦК України як основного регулятора приватноправових відносин, з метою забезпечення термінологічної послідовності чинного законодавства вважаємо за необхідне доповнити ст. 24 ЦК України частиною 2 наступного змісту:

«Фізична особа як учасник цивільних правовідносин є суб'єктом персональних даних, які ідентифікують або можуть її ідентифікувати та відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» підлягають захисту з боку держави».

На нашу думку, закріпивши таку норму, ми фактично визнаємо, що персональні дані не тільки використовуються у цивільних правовідносинах та визначають статус фізичної особи, а й можуть розглядатися як об'єкт цивільно-правового захисту.

Слід погодитись із думкою , що передумовою формування правового інституту персональних даних є необхідність правової індивідуалізації фізичної

особи як суб'єкта цивільного права. І це цілком розумно, адже будь-яка особа є частиною соціуму і не може бути єдиним володарем інформації про себе. Інформація про особу постійно знаходиться в правовому обігу в суспільстві в той чи інший формі. Інформаційна персоніфікація фізичної особи також стає передумовою для реалізації її правосуб'єктності, оскільки є необхідною складовою вступу до відповідних цивільних правовідносин [156, с. 228].

Під персональними даними у доктрині цивільного права розуміють будь-яку інформацію, згенеровану людиною в процесі її життєдіяльності, за допомогою якої можна проводити її індивідуалізацію, незалежно від способу та рівня формалізації такої інформації [152, с. 7].

На думку А. В. Пазюка, визначальною ознакою персоніфікованої інформації є її індивідуалізований характер... Під час такої ідентифікації відбувається процес персоніфікації тих чи інших відомостей, тобто прив'язування їх до конкретної людини [157, с. 12]. Схожої думки притримується й А. В. Кардаш, яка вказує, що персональні дані – це не будь-яка інформація про фізичну особу, а лише інформація про ідентифіковану або таку, що може бути ідентифікована, фізичну особу. Таким чином, якщо фізична особа не ідентифікована (конкретно не визначена) і не може бути ідентифікована (конкретно визначена), то інформація, що стосується такої фізичної особи, не є персональними даними [158, с. 2–3].

Отже, зважаючи на вказане, можемо зробити висновок, що основною характеризуючою властивістю персональних даних є індивідуалізація фізичної особи як наділення її особливими, унікальними, властивими тільки їй ознаками, які у своїй сукупності створюють можливість ідентифікації фізичної особи з-поміж інших осіб. При цьому персональні дані слід вважати основним засобом індивідуалізації фізичної особи.

Аналіз вітчизняного законодавства, присвяченого правовому регулюванню відносин у сфері збору, використання і захисту персональних даних, свідчить про відсутність надання вичерпного переліку інформації, що належить до категорії «персональні дані фізичної особи» як засобу

індивідуалізації особи. Водночас в одному з попередніх підрозділів нами обґрунтовувалась доцільність поділу засобів індивідуалізації на фізіологічні, про які йшлося раніше, та соціальні. При цьому до соціальних засобів індивідуалізації фізичних осіб, основою яких є соціальність фізичної особи, тобто усвідомлення себе членом соціуму з притаманними йому міжособистісними зв'язками, слід відносити наступні персональні дані: ім'я та прізвище фізичної особи, псевдонім, місце проживання та місце реєстрації, дата і місце народження, громадянство, цивільні стани, електронний підпис та ін. З урахуванням цього вважаємо за доцільне поаналізувати окремо кожен ознаку та визначити, чи впливає вона на правове становище фізичної особи саме у цивільних правовідносинах. Також слід з'ясувати, яким чином відбувається зміна цих ознак на протязі життя фізичної особи та які вона має наслідки у цивільно-правових відносинах.

Пропонуємо почати з такої соціальної індивідуалізуючої ознаки, як ім'я фізичної особи. Так, найбільш дослідженою у теорії цивільного права є така ознака індивідуалізації фізичної особи, як ім'я. Як вказує Р. Б. Шишка, ним досягається персоніфікація правовідносин, забезпечується нормальне, ввічливе, поважливе спілкування між окремими індивідами. Ім'я фізичної особи має соціальне, психологічне і правове значення. Дейл Карнегі вважав, що ніщо не є більш приємним для людини як звук його власного імені [116, с. 193].

Правове регулювання відносин щодо використання імені фізичної особи забезпечено низкою статей ЦК України. Так, ст. 28 Кодексу говорить, що фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Ім'я фізичній особі надається відповідно до закону. Крім того, право фізичної особи на ім'я закріплене й у ст. 294 ЦК України, відповідно до якої фізична особа має

право на ім'я. Фізична особа має право на транскрибований запис її прізвища та імені відповідно до своєї національної традиції.

Отже, як вбачається, право на ім'я є особистим немайновим правом, яке надається кожній фізичній особі. При чому специфіка імені фізичної особи, його структура ставиться законодавцем у залежність від національної ознаки фізичної особи. Як зазначає Р. О. Стефанчук, зазагальним правилом структура імені фізичної особи «тричленна» і складається з прізвища фізичної особи (родового імені), імені (особистого імені) і по батькові (патріархального імені). Проте для своєї індивідуалізації фізична особа в окремих випадках може і не застосовувати усіх складових свого імені. Так, наприклад, особа може упускати таку складову, як по батькові, що відповідає європеїзованому застосуванню імені, або ж можливим є використання прізвища та ініціалів, що більш характерно у випадках зазначення авторства на об'єкти інтелектуальної власності тощо [159, с. 84].

Також вбачається, що з такою ознакою, як ім'я фізичної особи, законодавець пов'язує можливість участі конкретного індивіда у цивільних правовідносинах, тобто набуття та здійснення ним комплексу прав та обов'язків. На нашу думку, ім'я фізичної особи дозволяє ідентифікувати конкретного учасника у цивільному обігу та у подальшому визначити рівень його правосуб'єктності. Іншими словами, ця ознака характеризує певну унікальність суб'єкта цивільних правовідносин, виокремлюючи його з числа інших учасників.

У ч. 1 ст. 13 Закону України від 01 липня 2010 р. № 2398-VI «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» (Далі – Закону № 2398-VI) встановлено, що «державна реєстрація народження дитини проводиться з одночасним визначенням її походження та присвоєнням їй прізвища, власного імені та по батькові» [160]. З цього випливає, що фізична особа набуває ім'я шляхом державної реєстрації, яка і є підставою для надання особі даної соціальної індивідуалізуючої ознаки. В свою чергу ч. 7 ст. 13 даного нормативно-правового акту регламентує, що «прізвище, ім'я та по

батькові дитини, батьки якої невідомі, та відомості про батьків зазначаються на підставі рішення органу опіки та піклування». Як ми бачимо, обов'язок надання імені фізичній особі передусім покладається на батьків, але у разі їх відсутності держава, в особі уповноважених органів виконавчої влади, бере на себе функцію батьків.

Особливу увагу привертає ч. 5 ст. 13 Закону № 2398-VI, відповідно до якої «у разі народження дитини мертвою державна реєстрація народження проводиться без видачі свідоцтва про народження. Для підтвердження такої реєстрації орган державної реєстрації актів цивільного стану видає довідку про народження із зазначенням факту мертвонародження. Державна реєстрація смерті у такому випадку не проводиться». Із зазначеного не зрозуміло, чи передбачає державна реєстрація мертвонародження надання особі імені, чи ні?

Можливо, для того, щоб знайти відповідь на це питання, необхідно звернути увагу на п. 2 ч. 5 ст. 13 Закону № 2398-VI, у якому регламентовано, що «у разі якщо смерть дитини настала на першому тижні життя, державна реєстрація народження проводиться з видачею довідки про народження, у якій зазначено, що дитина померла. Державна реєстрація смерті дитини проводиться в установленому порядку з видачею свідоцтва про смерть. Отже, вбачається, що у зазначеному випадку особі надається ім'я, яке відображається у свідоцтві про смерть, оскільки протягом першого тижня життя на користь народженої дитини міг бути складений заповіт або оформлений договір дарування. У таких умовах, смерть дитини має юридичні наслідки для учасників цивільно-правових відносин, що передбачає обов'язкову конкретну ідентифікацію померлої фізичної особи.

Однак, на нашу думку, така ідентифікація необхідна і у разі смерті дитини під час пологів, адже у подальшому відомості про живих та померлих дітей матері можуть бути використані, наприклад, при укладанні шлюбного договору, в рамках якого чоловік вимагатиме від майбутньої дружини повідомити йому ці дані. Не слід виключати і ситуацію, коли на користь ще

ненародженої дитини міг бути складений заповіт, що також передбачено цивільним законодавством України. Напевно, з урахуванням значущості цих відомостей Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08 серпня 2006 р. № 545 «Про впорядкування ведення медичної документації, яка засвідчує випадки народження і смерті» затверджена Інструкція щодо заповнення і реєстрації лікарського свідоцтва про перинатальну смерть (форма 106-2/о), у якій передбачена графа 2 «Прізвище, ім'я та по батькові померлого» [161]. Враховуючи вищенаведене, істотним недоліком вважаємо відсутність державної реєстрації смерті у разі мертвонародження, для усунення якого необхідно передбачити таку можливість у ч. 5 ст. 13 Закону № 2398-VI, що надасть можливість документально засвідчити факт народження дитини.

На думку Н. А. Ковалевої «будь-яке правомірне існування суб'єкта, визнане таким з точки зору цивільного права, є основною передумовою для виникнення і наділення суб'єкта цивільною правоздатністю» [162, с. 114]. Саме ця теза є доволі вдалою анотацією до ч. 2 ст. 28 ЦК України, яка регламентує можливість використання особою псевдоніму, тобто вигаданого ім'я або ж діяти взагалі без зазначення імені. Отже, вбачається, що ім'я особи може бути вигадане, а використовуватися цілком законно, що відображає диспозитивність цивільного законодавства та його спрямованість на принцип свободи договору. Здебільшого це стосується сфери авторського права та суміжних прав, яка передбачає можливість використання не власного, а вигаданого імені. Так, у ст. 1 Закону України від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII «Про авторське право і суміжні права» закріплено, що псевдонім – це «вигадане ім'я, вибране автором чи виконавцем для позначення свого авторства» [163]. Під поняттям «псевдонім» у теорії розуміють різновид антропоніма, прибране (вигадане) особове іменування, яке використовують представники окремих груп суспільства (письменники, публіцисти, композитори, актори, художники, співаки, громадсько-політичні діячі, злочинні елементи) поряд із своїм справжнім іменем та прізвищем або

замість них з метою конспірації через причини особистісного, політичного та юридичного характеру [164, с. 31].

Виходячи з цього, зазначимо, що фізична особа як учасник цивільних правовідносин може мати декілька імен, при чому одне з них особа отримує від народження, а інше (псевдонім) може обирати самостійно. У таких умовах кожне з імен визначає рівень правосуб'єктності фізичної особи у цивільних правовідносинах. Як громадянин фізична особа від народження отримує ім'я, яке гарантує їй комплекс прав та обов'язків, а як виконавець чи автор твору, такий комплекс надається особі внаслідок факту створення нею твору, при чому, відповідно до ч. 2 ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права», для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей (це положення застосовується у разі опублікування твору і під власним іменем і під псевдонімом, який ідентифікує автора). Отже, вбачається, що ім'я істотно впливає на рівень правосуб'єктності, виконуючи роль своєрідного чинника обмеження, тобто доступності тих чи інших видів цивільних правовідносин конкретній фізичній особі.

Пояснити цю тезу можливо на прикладі Справи № 2/638/55/2013 «Про визнання авторського права, стягнення моральної шкоди, компенсації, зобов'язання вчинити певні дії, скасування свідоцтва про реєстрацію авторського права на твір», яка була розглянута Держинським районним судом міста Харкова 11 червня 2013 р. Суть справи полягає в тому, що Особа 1 (позивач) вимагає від суду зобов'язати Особу 2 (відповідач) припинити порушення авторського права через вилучення з обігу примірників твору. Суд встановив авторство позивача, який під власним псевдонімом опублікував твір та задовольнив його позовні вимоги у повній мірі [165]. Таким чином, особа, яка має відповідний псевдонім та є автором творів, має визначене правове становище у правовідносинах в сфері авторського права

на відміну від іншої особи, яка таких прав не має, але незаконно використовує авторський твір.

Слід підкреслити, що ім'я фізичної особи, може бути змінено особою протягом її життя, що обумовлено особливостями укладання шлюбу, усиновлення та власним бажанням фізичної особи. Усі аспекти зміни імені фізичною особою детально регламентовані Постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 915 «Про затвердження Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи», у якій зазначається, що «відділ державної реєстрації актів цивільного стану, дипломатичне представництво або консульська установа України на підставі документів про зміну імені та висновку органу внутрішніх справ про можливість зміни імені готує висновок про надання дозволу на зміну імені або відмову в його наданні та надсилає заявникові» [166]. Відповідно до ст. 295 ЦК України фізичній особі може бути відмовлено у зміні імені за наявності наступних підстав:

- перебування заявника під слідством, судом, адміністративним наглядом;
- наявність у заявника судимості, яку не погашено або не знято в установленому законом порядку;
- офіційне звернення правоохоронних органів іноземних держав про оголошення розшуку заявника;
- подання заявником неправдивих відомостей про себе.

Аналіз цивільного та сімейного законодавства України дозволяє говорити про те, що зміна імені фізичної особи майже не має наслідків для її становища у цивільних правовідносинах, оскільки за нею зберігається повний комплекс майнових та немайнових особистих прав (теж саме стосується і псевдоніму). Єдиною умовою їх здійснення є наявність в особи документа, що засвідчує факт зміни імені (свідоцтво про шлюб, документи відносно усиновлення та інше).

Єдиний наслідок зміни імені фізичної особи, регламентований вітчизняним сімейним законодавством, вказаний у ст. 148 СК України, де зазначається, що «у разі зміни прізвища обома батьками змінюється прізвище дитини, яка не досягла семи років». Таким чином, якщо на законних підставах буде змінено прізвище батьків, яке є частиною ім'я фізичної особи, то наслідком буде зміна ім'я дитини, як фізичної особи та учасника цивільних правовідносин. Отже, згідно сімейного законодавства дитина у цьому питанні є повністю залежною від батьків до досягнення нею семи років, після чого вона отримує право самостійно обирати, змінювати прізвище чи ні.

На нашу думку, ім'я фізичної особи як соціальна індивідуалізуюча ознака не може використовуватися самостійно, адже навіть в одному населеному пункті можуть проживати декілька осіб, які мають однакове прізвище, власне ім'я та по батькові. У таких умовах для індивідуалізації особи у цивільних правовідносинах необхідно залучати й інші ознаки, у тому числі й соціальні (місце проживання, дата та місце народження та інші). До того ж, слід звернути увагу на той факт, що ім'я фізичної особи може мати різне походження, а саме:

- надаватися батьками (особами, що їх замінюють) при народженні дитини;
- може бути вигадане самою фізичною особою (псевдонім або власне ім'я, прізвище та по батькові);
- надаватися при зміні цивільного стану фізичної особи (шлюб, усиновлення, встановлення батьківства та інше).

З урахуванням цього пропонуємо класифікувати ім'я фізичної особи на підставі такого критерію, як особливості набуття, на: загальне (ім'я, яке надається особі батьками або органом опіки при народженні), спеціальне (псевдонім, під яким особа працює в якості автора чи виконавця творів), та змінене (ім'я, яке особа змінює за власним бажанням або унаслідок зміни свого цивільного стану). Подібний розподіл надасть можливість відстежити генезу

цієї соціально-індивідуалізуючої ознаки щодо конкретної фізичної особи, що в свою чергу окреслить рівень її правосуб'єктності у цивільних правовідносинах.

Наступною соціальною індивідуалізуючою ознакою є місце проживання фізичної особи. Згідно ст. 29 ЦК України «місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово» (ч. 6 ст. 29 ЦК України закріплює за особою можливість мати декілька місць проживання). Законодавством України передбачена можливість вільного вибору місця проживання, зокрема у ст. 3 Закону України від 11 грудня 2003 р. № 1382-IV «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» за громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України закріплюється «право на вибір адміністративно-територіальної одиниці, де вони хочуть проживати чи перебувати» [167]. Отже, як соціальна індивідуалізуюча ознака, місце проживання – це адреса або декілька адрес в конкретній адміністративно-територіальній одиниці, за якими постійно або тимчасово перебуває фізична особа.

Враховуючи вищенаведене, місце проживання фізичної особи є комплексною ознакою, яка включає в себе назву адміністративно-територіальної одиниці, міста, села, селища, району, вулиці, номер будинку та квартири. Отже, тільки у своїй сукупності, зазначені відомості утворюють місце проживання фізичної особи, оскільки у різних адміністративно-територіальних одиницях дуже часто повторюються назви вулиць, районів, сіл, а також нумерація будинків.

У ст. 379 ЦК України зазначається, що «житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них». Таким чином, в цивільному законодавстві України ознака «місце проживання» закріплюється через категорію «житло»,

яка і характеризує конкретний будинок або квартиру, в яких постійно чи тимчасово проживає фізична особа.

Якщо звернутись до міжнародно-правового регулювання відносин щодо житла фізичної особи, то згідно ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції».

Цікавою з цього приводу є практика Європейського суду з прав людини, яка під поняттям «житло» у п. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод охоплює не лише житло фізичних осіб. Воно може поширюватися на офісні приміщення, які належать фізичним особам, а також офіси юридичних осіб, їх філій та інші приміщення. Слід звернути увагу на те, що поняття “житло” в сенсі ст. 8 Конвенції означає швидше «домівка» і тлумачиться доволі широко. Ним охоплюються: місце, облаштоване особою як її дім, навіть якщо його заснування не відповідало чинному законодавству (наприклад, традиційне циганське шатро, див. рішення у справі «Баклі проти Сполученого Королівства» (Case of Backley v. the United Kingdom) від 25 вересня 1996 р., Заява № 20348/92, п. 53); місце, куди особа має намір повернутися чи де було її постійне помешкання (рішення у справі «Гіллоу проти Сполученого Королівства» (Case of Gillow v. the United Kingdom) від 24 листопада 1986 р., серія А, № 109, п. 46); житло, яке має статус «службового» (справа «Новоселецький проти України»; (Case of Novoseleskiy vUkraine) від 22 лютого 2005 року, Заява № 47148/99); власність, яку особа щороку займає певний проміжок часу; приміщення, пов’язані з професійною діяльністю (офіси) адвоката (рішення у справі «Німітц проти Німеччини» (Case of Niemietz v. Germany) від 16 грудня 1992 р., Серія А, № 251-В, п. 29; «Смірнов проти Росії» (Case of Smirnov v. Russia) від 7 червня 2007 р., Заява № 71362/01) чи нотаріуса (рішення у справі «Пантелесенко проти України» (Case of Panteleyenko v. Ukraine) 2006 р., Заява № 11901/02); офісні приміщення (рішення у справі «Бук проти Німеччини» (Case of Buck v. Germany) від 28 квітня 2005 р., Заява № 41604/98; рішення у

справі «Ромен і Шміт проти Люксембургу» від 25 лютого 2003 р.); складські приміщення (рішення у справі «Товариство «Колас Ест» та інші проти Франції» (Case of Societe Colas Est and Others v. France) від 16 квітня 2002 р., Заява № 37971/97) [168].

Також в цьому контексті слід навести положення ст. 5 Житлового кодексу УРСР від 30 червня 1983 р., які встановлюють, що «жилі будинки і жилі приміщення призначаються для постійного або тимчасового проживання громадян, а також для використання у встановленому порядку як службових жилих приміщень і гуртожитків» [169]. Відповідно до цивільного законодавства житловим будинком є будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання (ст. 380 ЦК України), в свою чергу, квартирою є ізольоване помешкання в житловому будинку, призначене та придатне для постійного у ньому проживання.

Аналізуючи положення ст. 29 ЦК України, в якій надається визначення поняття «місце проживання», слід підкреслити, що законодавець, встановлюючи перелік об'єктів, які можуть бути місцем проживання (житловий будинок, квартира, гуртожиток, готель, тощо), встановлює одну, досить принципову для цивільних правовідносин умову, а саме – придатність приміщення для проживання в ньому. З приводу цього К. Поляник наголошує, що «придатність для проживання не є критерієм зміни цивільного призначення житла, і відповідно зміни правового режиму нерухомості» [170]. Слід погодитися з такою думку, адже навіть житло, яке після пожежі знаходиться у непридатному для проживання стані, може бути об'єктом договору купівлі-продажу та у подальшому відновлено власником.

Аналіз чинного законодавства дозволяє говорити про відсутність на нормативно-правовому рівні критеріїв придатності житла до проживання, що, на нашу думку, є істотним недоліком. На цю проблему вже звертали увагу науковці, зокрема Є. Мічурін до таких критеріїв відносить: завершеність споруди та зачислення її до житлового фонду [171, с. 93].

Вважаємо, що до числа зазначених критеріїв слід також додати наступні: наявність усіх комунальних послуг, необхідних для забезпечення належних умов життя людини; забезпечення нормальних експлуатаційних умов (технічні, санітарно-епідеміологічні, пожежні та інші).

На відміну від імені, зміна якого не має жодних наслідків для фізичної особи у цивільних правовідносинах, зміна місця проживання є доволі принциповим питанням, яка впливає на правове становище фізичної особи та має у цивільному праві значні наслідки, до переліку яких пропонуємо віднести наступні:

1. У ст. 43 ЦК України зафіксовано, що «фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування». У таких умовах, неповідомлення особою про зміну міста свого проживання може бути підставою для початку процедури визнання особи безвісно відсутньою або може вплинути на обчислення строку отримання останніх відомостей про місце її перебування. Згідно зі ст. 34 Закону України від 02 вересня 1992 р. № 3425-ХІІ «Про нотаріат» при наявності рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою, нотаріус проводить опис майна такої особи з подальшим встановленням опіки над даним майном за дорученням зацікавленої особи [172]. З урахуванням цього зазначимо, що неповідомлення про зміну місця проживання може бути підставами для визнання особи безвісно відсутньою, що значно обмежує її майнові права у цивільних правовідносинах.

У нормах ЦК України передбачена можливість скасування рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою у разі, якщо фізична особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування. Однак як ми бачимо, до моменту скасування такого рішення можуть настати доволі значні юридичні факти, наприклад, за рахунок майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою опікун (нотаріус) може надати утримання особам, які мають на

це право за законом (члени сім'ї, особи, які перебувають під опікою або піклуванням та інші).

2. Відповідно до ст. 46 ЦК України «фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років». У даному випадку, правові наслідки зміни місця проживання та неповідомлення про це зацікавлених осіб набагато серйозніші ніж у разі визнання особи безвісно відсутньою. На підтвердження цього, слід процитувати ст. 47 ЦК України у якій встановлено, що «правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті». Враховуючи той факт, що цивільна правоздатність особи припиняється у момент її смерті, визнання особи померлою призводить до втрати нею комплексу цивільних прав та обов'язків. Іншими словами, особа стає поза межами цивільно-правових відносин, втрачаючи при цьому не тільки правоздатність, а й, що є доволі логічним, цивільну дієздатність. Натомість законодавством передбачені певні гарантії щодо запобігання невідворотності правових наслідків визнання особи померлою у цивільних правовідносинах. Так, ч. 2 ст. 47 ЦК України містить норми, відповідно до яких «спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження».

Законодавством також передбачена можливість скасування судом рішення про визнання особи померлою, внаслідок чого особа отримує право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, якщо воно збереглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей та цінних паперів на пред'явника. Судовій практиці відомі такі випадки, про що свідчить Справа № 125/802/14, яка була розглянута Барським районним судом Вінницької області 02 квітня 2014 р. За

матеріалами справи Особа 1 зверталася до суду із заявою про скасування рішення про визнання її померлою. Про це рішення заявник дізнався в Управлінні Пенсійного фонду України у Барському районі. Насправді, Особа 1 змінила адресу свого проживання та мешкала зі своєю новоствореною родиною за новою адресою. Суд повністю задовольнив вимоги заявника, скасувавши відповідне рішення [173]. Таким чином, зміна місця проживання може стати підставою для визнання фізичної особи померлою з усіма, передбаченими законодавством наслідками.

3. Згідно зі ст. 62 ЦК України «опіка або піклування встановлюються за місцем проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або за місцем проживання опікуна чи піклувальника». Виходячи з цього, зміна місця проживання опікуна чи піклувальника або особи, яка потребує такої опіки чи піклування призводить до зміни місця встановлення опіки та піклування, а отже змінюється і орган опіки та піклування, у віданні якого знаходиться дана справа [55]. Крім цього, виникає потреба внесення відповідних змін до реєстраційної картки особи, яка потребує опіки чи піклування, форма якої передбачає наявність точної адреси даної особи, що зафіксовано у Наказі Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88 «Про затвердження Правил опіки та піклування» [174].

Цілком ймовірним наслідком зміни місця проживання опікуна чи піклувальника, на нашу думку, може бути припинення опіки чи піклування у разі, якщо нове житло не придатне для проживання. Особливо це стосується осіб, які є недієздатними або дієздатність яких обмежена судом (неповнолітні, особи, що страждають на важкі хвороби та інше), оскільки такі особи вимагають спеціальних умов догляду за ними. Тому, пропонуємо додати таку підставу припинення опіки та піклування відповідно до ст.ст. 76, 77 ЦК України, сформулювавши її наступним чином: «непридатність житла опікуна/піклувальника до проживання в ньому особи, яка потребує опіки/піклування».

4. Зміна місця проживання обумовлює потребу внесення змін до цивільно-правових договорів, якими встановлені певні зобов'язання фізичної особи. Наприклад, у ст. 532 ЦК України встановлено, що місцем виконання грошового зобов'язання є місце проживання кредитора, а за іншими зобов'язаннями – за місцем проживання боржника. Таким чином, у разі зміни місця проживання фізичної особи, яка має кредитні зобов'язання, необхідно внести зміни до зазначених договорів у частині адреси проживання кредитора. Якщо говорити про інші зобов'язання, то слід наголосити, що місце проживання боржника також має істотне значення. Наприклад, у ст. 20 Закону України від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV «Про виконавче провадження» зазначається, що «виконавчі дії провадяться державним виконавцем за місцем проживання, перебування, роботи боржника або за місцезнаходженням його майна» [175]. Враховуючи вищенаведене, зміна місця проживання боржника може вплинути на хід виконавчого провадження, зокрема якщо особа змінить місце проживання після винесення рішення суду та не повідомить про це державного виконавця, то виникне необхідність розшуку боржника, що позначиться на строках провадження виконавчих дій.

5. Стаття 109 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. містить норму згідно з якою «позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування» [176]. Отже, вбачається, що зміна місця проживання впливає на визначення підсудності щодо пред'явлення цивільного позову відносно фізичної особи. З приводу цього, колектив авторів під керівництвом С. Я. Фурси вказує на той факт, що «на позивача покладається обов'язок підтвердити достовірними доказами місцезнаходження майна та останнє відоме місце проживання чи перебування відповідача. До таких доказів належать: довідки офіційних органів, які мають подаватись суду при пред'явленні заяви, а саме: довідки

ЖЕУ, ЖБК, адресного бюро, довідки з місця роботи, органу опіки та піклування, нотаріуса тощо» [177, с. 257]. Безумовно, у разі зміни фізичною особою місця проживання, суд вимагатиме від позивача надання достовірних доказів цього факту, отримання яких може значно ускладнюватися бажанням відповідача приховати такі відомості у власних інтересах.

Як ми бачимо, така соціальна індивідуалізуюча ознака фізичної особи, як місце її проживання, має доволі істотне значення для цивільно-правових відносин, оскільки її зміна призводить до принципових наслідки для правового становища суб'єкта цивільних правовідносин, які здебільшого характеризуються обмеженням правосуб'єктності фізичної особи.

Наступною соціальною індивідуалізуючою ознакою фізичної особи є акти цивільного стану, які згідно зі ст. 49 ЦК України представляють собою «події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків». Вітчизняне цивільне законодавство до переліку актів цивільного стану відносить: народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, зміна імені, інвалідність, смерть тощо. Одразу ж звернемо увагу на такий акт цивільного стану, закріплений у ЦК України, як «інвалідність». На нашу думку, віднесення цієї категорії до числа актів цивільного стану є помилковим, оскільки цей факт не реєструється актами цивільного стану. Науковці у своїх коментарях до ЦК України також залишили це питання без уваги.

Аналізуючи вищенаведене, можна зазначити, що акти цивільного стану характеризують особливості суспільного життя фізичної особи шляхом фіксації відповідних даних у Державному реєстрі актів цивільного стану. На нашу думку, акти цивільного стану є певною консолідуючою категорією, яка

об'єднує в собі майже усі основні соціально-індивідуалізуючі ознаки фізичної особи. Порядок здійснення реєстраційних дій щодо актів цивільного стану регламентовано Наказом Міністерства юстиції України від 24 липня 2008 р. № 1269/5 «Про затвердження Інструкції з ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян», який регламентує не тільки порядок внесення актових записів, а й їх зміну у разі необхідності [178].

Окрім фіксації у Державному реєстрі, акти цивільного стану оформлюються відповідними документами, які надаються фізичній особі і використовуються нею у подальшому в рамках цивільно-правових відносин. Порядок оформлення таких документів є чітко визначеним та врегульованим підзаконними актами, а саме Постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2010 р. № 1025 «Про затвердження зразків актових записів цивільного стану, описів та зразків бланків свідоцтв про державну реєстрацію актів цивільного стану», яка встановлює зразки та форму відповідних бланків [179].

На початку цього етапу дослідження ми говорили про те, що соціальні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи фактично охоплюються її персональними даними. На прикладі актів цивільного стану це стає більш очевидним. Так, відомості про народження фізичної особи, про шлюб та його розірвання, інформація про усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, є інформацією про сімейний стан особи, яка віднесена до персональних даних. В свою чергу, відомості про народження фізичної особи та встановлення її походження, відповідають такому виду персональних даних, як національність, дата та місце народження особи. Нарешті, інформація про інвалідність, обмеження цивільної дієздатності та визнання особи недієздатною здебільшого характеризує такий вид персональних даних, як стан здоров'я фізичної особи. З урахуванням цього можемо стверджувати, що наявність у фізичної особи спеціального правового модусу, про які йшлося раніше, обумовлює специфіку індивідуалізуючих ознак, з огляду на що пропонуємо розглянути наслідки зміни актів цивільного стану для правового

становища фізичної особи, що опосередковують їх спеціальну модусну дієздатність, об'єднавши їх у три основні групи: наслідки для сімейного стану особи, наслідки, що випливають з рівня дієздатності особи та наслідки, обумовлені питаннями громадянства. Водночас зауважимо, що цей перелік не є вичерпним, адже досить часто мають місце поєднання різних правових модусів фізичної особи, що визначаються специфікою її правових статусів.

1. Норми сімейного права регулюють різні види сімейних відносин, унаслідок чого останні набувають якостей правовідносин, тобто відносин, які врегульовані нормами сімейного права. В сімейно-правовій літературі традиційним є широке розуміння поняття «сімейні правовідносини». Воно включає: а) правовідносини між членами сім'ї (внутрішні сімейні правовідносини); б) правовідносини, які визнаються сімейними, хоча вони виникають за межами сім'ї (зовнішні сімейні правовідносини) [180, с. 74]. Так само і наслідки зміни актів цивільного стану впливають і на внутрішні і на зовнішні сімейні правовідносини. Передусім такі наслідки пов'язані з фактом укладання або розірвання шлюбу, який призводить до започаткування, зміни та припинення окремих видів сімейних відносин. Згідно ст. 36 СК України, правовим наслідком шлюбу є виникнення прав та обов'язків подружжя. Таким чином, реєстрація шлюбу є зміною цивільного стану чоловіка та жінки, які внаслідок такої реєстрації отримують комплекс прав та обов'язків, що обумовлюють виникнення так званої «тріади сімейних правовідносин» (особисті немайнові та майнові права подружжя, а також права та обов'язки по взаємному утриманню) [181, с. 12].

У разі, якщо шлюб супроводжується укладанням шлюбного договору, то зміна цивільного стану одночасно призводить до виникнення договірних зобов'язань подружжя, виконання яких є їх обов'язком. «В свою чергу, невиконання умов шлюбного договору – це достатня підстава для його розірвання, якщо інший із подружжя вважатиме у цій ситуації свої права порушеними. У разі невиконання умов шлюбного договору може застосовуватися й режим роздільного проживання, який стимулюватиме

подружжя до належного виконання взятих на себе обов'язків. До того з подружжя, хто не виконуватиме або неналежно виконуватиме встановлені у шлюбному договорі обов'язки, можуть бути передбачені штрафні санкції, які будуть здатні компенсувати правопорушення» [181, с. 15]. З урахуванням вищенаведеного основні наслідки укладання шлюбу пов'язані з появою у подружжя взаємних прав та обов'язків, здійснення яких відбувається виключно в рамках сімейних правовідносин, тобто особи отримують повний рівень дієздатності у даній сфері.

Доволі істотні наслідки зміни актів цивільного стану пов'язані з розірванням шлюбу, що передусім передбачає забезпечення утримання, яке здебільшого надається у вигляді аліментів. Л. В. Афанасьєва визначає аліментне зобов'язання, як «правовідношення, що виникає на підставі передбачених у законі юридичних фактів, за якими одна сторона зобов'язана утримувати іншу сторону – дружину (чоловіка), жінку (чоловіка) за умови тривалого спільного проживання без реєстрації шлюбу, родича або свояка певного ступеня спорідненості чи свояцтва, особу, яка взяла у свою сім'ю дитину, що є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, вихованця, а останні вправі вимагати виконання даного обов'язку» [182, с. 8].

Позбавлення батьківських прав, як акт цивільного стану, також має правові наслідки, якими відповідно до ст. 166 Сімейного кодексу України є:

- втрата особистих немайнових прав щодо дитини та звільнення від обов'язків щодо її виховання;
- втрата права законного представництва дитини;
- втрата права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
- втрата можливості бути у подальшому усиновлювачем, опікуном та піклувальником.

В свою чергу поновлення батьківських прав є підставою для скасування зазначених вище обмежень, що створює умови для споріднення з дитиною та

набуття дієздатності у цій сфері. Варто підкреслити, що і усиновлення, як форма зміни цивільного стану громадян, має свої правові наслідки, перелік яких встановлено ст. 232 СК України. Зокрема, у статті вказано, що «з моменту здійснення усиновлення припиняються особисті та майнові права і обов'язки між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням». Крім цього, з моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому – між її дітьми, внуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням. Іншими словами, основні наслідки усиновлення – це виникнення у сторін (усиновлена особа та усиновлювач) комплексу взаємних прав і обов'язків, спрямованих на нормальне співіснування в рамках сімейних правовідносин (при чому мова йде як про майнові так і про особисті немайнові права сторін).

2. У ст. 30 ЦК України визначено, що «цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання». Отже, дієздатність відображає наявність у фізичної особи достатнього рівня психо-розумового розвитку, який дозволяє їй бути абсолютно самостійною та незалежною в рамках цивільного обігу. Говорячи про категорію «цивільна дієздатність», зазначимо, що принципове значення має момент надання особі часткової (до чотирнадцяти років), неповної (від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) та повної (з вісімнадцяти років) дієздатності, наслідками чого є поява у фізичної особи більшого обсягу прав та обов'язків з кожним рівнем дієздатності.

Однак пропонуємо зосередити увагу на правових наслідках обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, яке здійснюється судом у наступних випадках:

– якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

– якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

З приводу першої підстави В. Р. Ілейко та В. Б. Первомайський наголошують, що «медичним критерієм обмеженої дієздатності будуть психічні розлади непсихотичного рівня, а психологічним критерієм – здатність усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними, істотно знижена на період якоїсь юридичної дії під впливом наявних психічних розладів в інтелектуальній (тобто і у вольовій) частині або тільки у вольовій частині психологічного критерію» [183, с. 53]. Переконані, що відносно другої підстави можна застосовувати той самий критерій, оскільки особа, яка страждає на алкоголізм чи наркоманію навряд чи усвідомлює значення своїх дій та може ними керувати. Таким чином, обмеження дієздатності у цивільному праві має суто медичне підґрунтя та жодним чином не пов'язане з віком, статтю чи переконаннями особи.

За цивільним законодавством України, обмеження дієздатності приводить до встановлення над особою піклування, яке передбачає згоду піклувальника на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних, побутових, а також розпорядження ним доходами особи, дієздатність якої обмежена. У разі поновлення цивільної дієздатності, особа набуває повного комплексу прав та обов'язків, які вона мала раніше. Також законодавством формально закріплена можливість визнання особи недієздатною, зокрема у ст. 39 ЦК України йдеться про таке: «фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними». Констатація такого акту цивільного стану призводить до встановлення над даною особою опіки, що передбачає закріплення за опікуом права на вчинення від імені особи правочинів, а також фіксації обов'язку нести відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

Законодавчо закріплена можливість поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, що призводить до припинення опіки, внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану.

Враховуючи вищенаведене, можна говорити про наявність цивільно-правових наслідків обмеження дієздатності фізичної особи, які здебільшого мають тимчасовий характер, тобто пов'язані з певними періодами суспільного життя особи, хоча деякі підстави такого обмеження передусім мають психо-фізіологічний характер (наявність у особи психічного розладу).

3. Відповідно до ст. 1 Закону України від 18 січня 2001 р. № 2235-III «Про громадянство України» «громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов'язках [184]. Натомість набуття або припинення громадянства передусім позначається на конституційно-правових правах та обов'язках, сфері оподаткування та соціального забезпечення тоді, як цивільно-правові відносини не пов'язують зміну стану громадянства з настанням правових наслідків для фізичної особи. З приводу цього, у ст. 2 ЦК України зазначається, що «учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Отже, вбачається, що учасниками цивільно-правових відносин можуть бути і громадяни інших країн, які мають цивільну правосуб'єктність та діють виключно в рамках вітчизняного цивільного законодавства. Іншими словами, у цивільному праві України ключовою категорією є фізична особа, наділена комплексом індивідуалізуючих ознак, незалежно від її громадянства. При чому, це стосується і випадків участі у цивільних правовідносинах іноземців, і випадків, коли учасником є громадянин України, який вже подав заяву про вихід з громадянства.

Підтвердженням цього є ст. 20 Закону України «Про громадянство України», яка передбачає, що «громадянин України, який подав заяву про вихід з громадянства України або щодо якого оформляється втрата громадянства, до видання указу Президента України про припинення громадянства України

користується всіма правами і несе всі обов'язки громадянина України». Слід зазначити, що вказаний закон регламентує порядок набуття громадянства України у разі: усиновлення, встановлення опіки та піклування, визнання батьківства чи материнства, однак йдеться не про зміну у правовому статусі, а виключно про саму процедуру та підстави надання громадянства. Отже, можна стверджувати, що категорія «громадянство» як соціальна індивідуалізуюча ознака фізичної особи не впливає на її правове становище та рівень правосуб'єктності у цивільних правовідносинах.

Таким чином, акти цивільного стану відображають юридично значимі аспекти суспільного життя фізичної особи, які дозволяють індивідуалізувати її у цивільно-правових відносинах. На нашу думку, акти цивільного стану не слід розглядати як одну соціально-індивідуалізуючу ознаку, оскільки вони поєднують в собі особливості сімейного життя особи, стан її громадянства, аспекти психічного здоров'я та походження фізичної особи.

Наступною соціальною індивідуалізуючою ознакою особи є політичні, релігійні та світоглядні переконання фізичної особи. З цього приводу Д. В. Цвірюк зазначає, «інформація про релігійні переконання людини має особистий характер, а отже не впливає на її конституційно-правовий статус. Тому вбачається, що така інформація не повинна належати до категорії персональних даних через свій особистий характер, а також через те, що вона характеризує окремі духовні якості індивіда [124, с. 62]. Слід додати, що у цивільному законодавстві України релігійні переконання також не впливають на правове становище фізичної особи, що передусім пов'язане з відсутністю на конституційному рівні загальнообов'язкової релігії в державі.

Те ж саме слід зазначити і про світоглядні переконання, адже відповідно до ст. 2 Закону України від 23 квітня 1991 р. № 987-ХІІ «Про свободу совісті та релігійні організації», «ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду» [185]. Єдиною згадкою про політичну сферу життя суспільства у цивільному законодавстві, є ст. 314 ЦК України, яка встановлює право фізичної особи на свободу об'єднання у політичні

партії та громадські організації, однак жодних змін у цивільно-правовому статусі осіб, які здійснюють таке право не передбачено.

На нашу думку, слід все ж таки замислитися над питанням релігійних переконань фізичної особи та їх впливом на її статус. Вважаємо, що в сучасних умовах, коли значного розвитку набули різні релігійні течії, зокрема офіційно заборонені, організатори (духовні лідери) яких впливаючи на людину, можуть заволодіти її майном або грошовими коштами, слід закріпити у ст. 36 ЦК України окрім існуючих, нову підставу обмеження дієздатності фізичної особи у наступній редакції: «суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона відвідує заборонену релігійну організацію або релігійну організацію, яка довірою намагається заволодіти майном та коштами особи і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище».

Відносно такої соціальної індивідуалізуючої ознаки фізичної особи, як особливості її статевого життя зазначимо, що ні в цивільному, ані в сімейному законодавстві жодним чином не встановлено правових наслідків статевого життя особи. Хоча, на нашу думку, є одне принципове обмеження, обумовлене даною категорією, а саме право на державну реєстрацію шлюбу. Мова йде про те, що згідно зі ст. 21 СК України «шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану». Таким чином, особи, які належать до сексуальних меншин позбавлені права укладання шлюбу, адже одностатеві шлюби в Україні заборонені (теж саме стосується і питань усиновлення дитини такими парами). Однак навіть за наявності таких обмежень слід зарахувати особливості статевого життя особи до переліку соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи, особливо враховуючи той факт, що «фізична особа сама визначає своє особисте життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб та має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя».

Останніми соціально-індивідуалізуючими ознаками фізичної особи, які ми пропонуємо дослідити окремим блоком, є відомості про притягнення особи до цивільної, дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності та відомості про застосування щодо особи заходів в рамках досудового розслідування. Одразу ж пропонуємо звернути увагу на диспозицію двох статей ЦК України, а саме:

– ст. 1167, яка встановлює, що моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу, «якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт;

– ст. 1176, яка передбачає, що «шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

З урахуванням вищенаведеного зазначимо, що доведення факту незаконного притягнення особи до адміністративної чи кримінальної відповідальності та застосування щодо неї заходів в рамках досудового розслідування, обумовлює появу у особи права на відшкодування моральної та матеріальної шкоди та відповідного обов'язку у держави.

Наслідком притягнення особи до кримінальної чи адміністративної відповідальності також може бути подання цивільного позову про відшкодування шкоди, завданої діями підсудного. У ст. 128 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI закріплено право особи, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно

небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. У подальшому, ухвалюючи обвинувальний вирок, постановляючи ухвалу про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, суд залежно від доведеності підстав і розміру позову задовольняє цивільний позов повністю або частково чи відмовляє в ньому [186].

Підсумовуючи, зазначимо, що, не дивлячись на достатньо високий рівень розвитку вітчизняного цивільного законодавства, неопрацьованими залишаються деякі питання, одним з яких є сутність та зміст соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи. Крім цього, існують прогалини у законодавстві, пов'язані з фіксацією мертвонародження, недостатністю визначення підстав припинення опіки та піклування, а також відсутністю критеріїв придатності житла до проживання. В рамках дослідження нами розроблено пропозиції щодо усунення вказаних недоліків, що надасть можливість поглибити пізнання правової природи фізичної особи як учасника цивільних правовідносин.

Висновки до другого розділу

1. Взнявши за основу біологічні та соціальні сутнісні аспекти, можна виділити першочергові характерні ознаки поняття «людина», а саме: 1) біологічна основа існування та наявність низки характерних фізіологічних ознак; 2) розумність як результат активної мозкової діяльності; звідси – здатність до мислення; 3) свідомість як здатність вивчати та пізнавати явища навколишнього середовища; 4) комунікабельність як здатність вступати в

різні відносини шляхом спілкування; 5) соціальність як усвідомлення себе повноцінним членом суспільства.

2. Під фізичною особою в цивільному праві запропоновано розуміти людину як носія свідомості та волі, яка наділена цивільною правосуб'єктністю, що дозволяє їй бути учасником цивільних правовідносин.

3. Індивідуалізація фізичної особи – це процес наділення фізичної особи сукупністю певних ознак, що ідентифікують її з-поміж інших фізичних осіб і визначають її унікальність та неповторність як суб'єкта цивільних правовідносин.

4. Взявши до уваги проаналізовані позиції щодо класифікації індивідуалізуючих ознак фізичних осіб, на наш погляд, неможливо однозначно стверджувати про теоретичну цінність та доцільність визнання якоїсь певної класифікації та хибність інших, адже кожна з них, безумовно, містить раціональне зерно та висвітлює особливості індивідуалізуючих ознак з точки зору певних класифікаційних критеріїв. Так, на основі критерію законодавчого закріплення можна виділити індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що передбачені та не передбачені правовими нормами. Водночас індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, що передбачені правовими нормами, можуть бути поділені на приватно-правові ознаки індивідуалізації, тобто ті, що встановлені цивільним законодавством, та публічно-правові ознаки, що встановлюються державою і служать для відокремлення фізичної особи як учасника публічних правовідносин. З сферами виникнення та існування індивідуалізуючі ознаки фізичної особи можна класифікувати на побутові, територіальні, медичні, професійні, корпоративні та інші.

5. Фізіологічні індивідуалізуючі ознаки слід розділити на дві основні групи: дані про стан здоров'я особи та біометричні дані. Пропонуємо дослідити правову природу, склад та наслідки зміни окремих ознак, віднесених до кожної групи, з урахуванням зазначеного поділу.

6. Зроблено висновок щодо комплексності категорії зображення як засобу індивідуалізації фізичної особи з огляду на акумулювання в себе двох чинників, які в сукупності впливають на ідентифікацію особи – фізіологічних

(риси обличчя, будова тіла, колір очей тощо) та соціальних (стиль одягу, зачіска тощо). Різновидом зображення як індивідуалізуючої ознаки фізичної особи є відцифрований образ обличчя особи.

7. Зміна статі має доволі важливі правові наслідки для статусу фізичної особи, адже вона фактично ідентифікується як абсолютно новий учасник цивільних правовідносин, але з комплексом набутих раніше майнових та немайнових особистих прав та обов'язків, захист яких неможливий без чіткої регламентації правового становища такого учасника. Отже, вирішення проблеми зміни статі особи знаходиться в площині розв'язання питання одностатевих шлюбів та у подальшому, формалізації прав та обов'язків такого подружжя. Це також стосується випадків, коли не йдеться про шлюб, оскільки так чи інакше змінюються внутрішні сімейні відносини, наприклад, брат, який змінив стать вже не є братом та сином, а може ідентифікуватись як сестра та донька. Переконані, що в сучасних умовах вирішення цього питання є нагальною потребою, адже неприпустимо, щоб правовий статус представників певної соціальної групи в державі залишався невизначеним.

8. На сучасному етапі розвитку вітчизняного цивільного законодавства невирішеним залишається комплекс питань, пов'язаних з ідентифікацією особи за її фізіологічними ознаками, до числа яких слід віднести: відсутність закріплення процесуального значення змінних фізіологічних ознак (колір волосся, рослинність на обличчі та інше); відсутність формально закріплених приписів щодо ідентифікації близнюків, схожих осіб та двійників; відсутність механізмів правонаступництва у разі зміни особою статі, а також критеріїв визначення її правосуб'єктності; неналежний рівень використання практики ідентифікації за допомогою біометричних даних у сфері захисту комерційної таємниці, авторського права та інтелектуальної власності.

9. Не всі персональні дані про фізичну особу носять характер конфіденційної, а лише ті, перелік яких закріплений законодавством, а саме: дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження. Зважаючи на це, поняття

«персональні дані» і «конфіденційні персональні дані» слід співвідносити як загальне і спеціальне.

10. Запропоновано класифікувати ім'я фізичної особи на підставі такого критерію, як особливості набуття, на: загальне (ім'я, яке надається особі батьками або органом опіки при народженні), спеціальне (псевдонім, під яким особа працює в якості автора чи виконавця творів), та змінене (ім'я, яке особа змінює за власним бажанням або унаслідок зміни свого цивільного стану). Подібний розподіл надасть можливість відстежити генезу цієї соціально-індивідуалізуючої ознаки щодо конкретної фізичної особи, що в свою чергу окреслить рівень її правосуб'єктності у цивільних правовідносинах.

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНА ПРАВОЗДАТНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

3.1 Поняття цивільної правоздатності та його розвиток у цивільно-правовій доктрині

Концептуальне визначення та належна доктринальна інтерпретація фундаментальної юридичної категорії «цивільна правоздатність» є важливим завданням сучасної цивілістичної науки, зважаючи на недостатню урегульованість деяких аспектів здійснення правоздатності фізичної особи у чинному законодавстві. Це пояснюється, серед інших чинників, існуванням різних концепцій цивільної правоздатності у цивільно-правовій доктрині, зокрема щодо моменту виникнення цивільної правоздатності, способів здійснення, структурно-функціонального змісту досліджуваного поняття, підстав, порядку та особливостей обмеження правоздатності фізичної особи тощо.

Слід зазначити, що формування концепції цивільної правоздатності особи тісно пов'язане з виокремленням понять «людина», «індивід», «особистість» у філософії, соціології, психології, біології, а згодом – у загальній теорії права, конституційному та цивільному праві. Виходячи з подібного розуміння передумов виникнення окремого уявлення про цивільну правоздатність та її нормативно-правовий обсяг, вважаємо за доцільне проаналізувати питання розвитку цього поняття із застосуванням широкого міждисциплінарного підходу, що передбачає використання методологічного інструментарію не лише притаманного власне науці цивільного права, але і з урахуванням історичних аспектів розвитку вчення про особистість як носія юридичних прав, обов'язків й відповідальності, філософських, соціологічних та психологічних аспектів визначення понять «людина» й «особа», а також теоретико-правових і конституційно-правових методологічних та формально-догматичних конструкцій про правовий статус людини, який визначає

юридичні форми та реальні можливості її правомірної участі у суспільних, у тому числі – цивільно-правових, відносинах.

У загальному теоретичному контексті слід відзначити, що будь-яка людина для забезпечення свого існування й розвитку, для того, щоб стати особистістю, повинна мати певні можливості для власної свідомої діяльності, для самоутвердження, а їх сукупність характеризує той чи інший стан свободи, який слугує, таким чином, найбільш загальною, важливою передумовою задоволення потреб та інтересів кожного біосоціального індивіда [187, с. 17]. Саме такі можливості надає людині гарантована юридичними нормами правоздатність, наявність якої дає змогу розглядати біологічну людину у правовій якості фізичної особи [188, с. 125].

Відтак, поняття цивільної правоздатності фізичних осіб етіологічно, логіко-семантично та онтологічно породжується та повинно аналізуватися саме у контексті визначення змісту суспільно-юридичної конструкції «фізична особа». Фізичною особою у розумінні ст. 24 ЦК України є «людина як учасник цивільних правовідносин».

Отже, як можна зрозуміти з наведеного формулювання, фізичною особою як носієм цивільної правоздатності вважається не тільки громадяни України, але так само іноземні громадяни та особи без громадянства, тобто будь-які суб'єкти, які підходять за біологічними та соціальними ознаками під ознаки поняття «людина». Подібна сучасна інтерпретація співвідношення між конструкціями «людина» та «фізична особа» означає фактичну синонімізацію та ототожнення вказаних понять. Натомість, якщо розглядати історико-правовий аспект становлення та розвитку учення про фізичну особу як носія правового статусу, то фізичною особою вважалася не будь-яка людина, а виключно така, яка має правоздатність [189, с. 65], а це, у свою чергу, найчастіше пов'язувалося з наявністю стійкого політико-правового зв'язку особи з державою та її правовою системою, що виражалася у формі наявності конкретного громадянства або підданства людини у певний період часу та в чітко визначених територіальних межах відносин за типом «влада-

підпорядкування». Подібна інтерпретація врегульована і на конституційно-правовому рівні, адже відповідно до ст. 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства володіють рівною з громадянами України правоздатністю [188, с. 126].

Крім того, виходячи з положень ст. 24 Конституції України, зміст правоздатності громадян не залежить від раси, кольору шкіри, статі, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання або інших ознак, що є безпосередньою імплементацією загальноновизнаного міжнародно-правового підходу, закріпленого світовим співтовариством у ст. 2 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Водночас певні винятки із цього загального правила фундаментально-визначального характеру можуть встановлюватися Конституцією, законами або міжнародними договорами України (ст. 26 Конституції України).

В той же час рівність цивільної правоздатності фізичних осіб не виключає наявності різного обсягу суб'єктивних прав, що належать окремим особам, оскільки обсяг таких прав залежить від роду діяльності, освіти, віку, здібностей особи, рівня її доходів, сімейного становища тощо [189, с. 66]. Необхідно у цьому контексті зазначити і про стійкий взаємозв'язок суб'єктивних прав та обов'язків у структурі цивільної правоздатності, що також впливає на фактичний обсяг правоздатності кожної конкретної людини при дотриманні принципу загальної рівності цивільної правоздатності [188, с. 126].

В цілому нормативно-правове втілення ідеї принципу рівності цивільної правоздатності фізичних осіб дає змогу визначити властиві їй основні характерні ознаки, що наповнюють вказаний принцип реальним юридичним змістом у правозастосовчій практиці та правовому житті суспільства в цілому.

По-перше, ідея рівності цивільної правоздатності фізичних осіб, на нашу думку, має три дискурси у відповідності до суб'єктного складу її розповсюдження – внутрішній, змішаний та зовнішній. Внутрішній дискурс

означає рівність цивільної правоздатності усіх громадян України між собою незалежно від будь-яких ознак, вказаних у ст. 24 Конституції України. Змішаний дискурс спрямований на встановлення рівної цивільної правоздатності між громадянами України та іноземними громадянами й особами без громадянства. Зовнішній дискурс означає рівність цивільної правоздатності будь-яких іноземних громадян та осіб без громадянства між собою. Усі вказані три дискурси у діалектичному поєднанні складають комплексний суб'єктний зміст принципу рівності цивільної правоздатності в національній правовій системі України.

По-друге, Конституцією, законами та міжнародними договорами України можуть встановлюватися певні винятки із принципу загальної рівності цивільної правоздатності, тобто така рівність має не абсолютний, а відносний характер у реальній суспільно-правовій дійсності.

По-третє, слід розрізняти поняття «рівність цивільної правоздатності» та «обсяг суб'єктивних цивільних прав», адже при незмінності та недоторканості загального принципу рівності цивільної правоздатності фізичних осіб кожна окрема особа має властивий їй конкретний обсяг цивільних прав та обов'язків, виходячи з цілого комплексу індивідуальних особливостей людини [188, с. 127].

Загалом сучасна концепція цивільної правоздатності, втілена у нормативних приписах ЦК України, аксіологічно цілком ґрунтується на принципі рівності правоздатності фізичних осіб, що має досить глибоке філософське, світоглядне та суспільно-правове коріння.

Варто відзначити, що ідея рівності та рівної гідності усіх людей, які народилися та живуть у суспільстві та беруть участь у суспільних відносинах, з'явилася на теоретично-пізнавальному рівні, ще починаючи з часів пізньої античності, коли у представників школи стоїцизму з'являється концепція універсального розуму, що присутній у кожній людині. Важливою характеристикою вчення стоїків було визнання ними того, що людині від народження притаманне почуття зв'язку з іншими людьми, вона може

вважати себе «громадянином світу», а не тільки окремої держави. Космічна спільність розумних істот, стверджували вони, утворює єдину космічну (світову) державу, в якій силу закону має природне право, засноване на загальному для всієї природи Розумі (Логосі). Це природне право є єдиним джерелом різноманітних позитивних прав у різних державах. Усі відмінності в законах держав розглядалися як результат відступу від природного права. В єдиній космічній державі відмінності між людьми мають виключно моральний характер, що визначається в інтервалі «досконалий-недосконалий». У підсумку своїх світоглядних міркувань стоїки доходять висновку, що в основі позитивного права лежить космополітична мораль, тотожна природному праву людей, з чого логічно виводилась можливість загальної (єдиної) для всіх природи людини. Таке розуміння людської природи дозволяло обґрунтувати існування природного загального незмінного правопорядку, що стоїть над існуючими правовими системами, а отже і рівності обсягу суб'єктивних прав, наданих кожній людині навіть незалежно від її конкретного громадянства, місця проживання або будь-яких інших індивідуальних чинників.

В цілому оглядовий теоретико-методологічний аналіз праць мислителів античності, середньовіччя, Нового часу, класичної вітчизняної та зарубіжної філософської, а також теоретико-правової думки дозволяє зробити висновок про те, що фрагментарне обґрунтування принципу правової рівності усіх людей почалося ще з епохи античності (людиноцентричний підхід до права у софістів, Сократа, Платона, стоїків, Цицерона), потім функціонування суспільства і світу через людину обґрунтовувала і християнська філософія права (Аврелій Августин, Фома Аквінський, Оріген Олександрійський та ін.), що стало основою зародження ідеї про рівні права людини як найвищу соціальну цінність. Остаточна концепція рівності природних прав людини на життя і власність, їх захист, а також права на приватність формується філософсько-правовою традицією Нового часу (Т. Гоббс, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є). К.А. Гельвецій створює вчення про людину та державу,

зіставляючи інтереси особистості громадянина з основами суспільної моралі, права і політики. Значимість ідей І. Канта у становлення концепції рівної правоздатності фізичних осіб вбачається в тому, що правові засади, на думку філософа, дають орієнтир діяльності людини, функціонують як закони і правила у вигляді обов'язків, відтворюючи норми правового порядку. Г. Гегель реалізує антропологічний принцип через упровадження у свою систему права суб'єктивності й відшукує джерела права в людській свідомості. Л. Фейєрбах обґрунтовує антропологічний принцип через гуманізм та атеїзм, через любов до людини як частини світу природи [190, с. 385].

Отже, звернення до інтелектуально-теоретичних передумов формування концепції рівності цивільної правоздатності дозволяє стверджувати, що від самого початку свого виникнення ця ідея сприймалась як складний комплекс чи система прав людини. Попри всі об'єктивні розбіжності між окремими школами в тлумаченні сутності та специфіки феномену права як такого, жодна з них ніколи не ставила під сумнів ані загальну цінність прав і свобод людини й громадянина, ані їх системний характер. Виходячи з положення про те, що історія загалом й історія права зокрема відображає розвиток правового положення людини, як декларованого, так і реального, слід визнати, що з його утвердженням стверджується і гуманістична природа права, котра полягає у тому, що право є людським феноменом, який твориться (прямо чи опосередковано) людиною та існує для неї. Гуманістична природа права передусім проявляється у такій в даному випадку визначальній його характеристиці як гуманізм, людяність. Як справедливо зазначається у цьому зв'язку в літературі, концепція рівності невід'ємних людських прав стала наріжним каменем формування політико-правового ладу новоєвропейської цивілізації, прямими історичними продовжувачами якої є сучасні західні демократії. Як зазначають сучасні дослідники антропологічного підходу в юриспруденції, за культурно-цивілізаційними мірками і пануючою системою цінностей, ми все ще живемо у Новому часі (тією мірою, якою належимо до європейської цивілізації) [190,

с. 387]. В той же час нечуваний всесвітньо-історичний успіх європейських суспільств в останні три-чотири століття зробив їх систему цінностей, світоглядні настанови, політико-правові форми основою життя світової людської спільноти – котра, власне, й складалася під вирішальним впливом новоєвропейської, модерної цивілізації.

Подібне ставлення до рівноправності індивідів як базової сучасної суспільно-правової настанови розділяє і В. І. Філатов, на думку якого, без вирішення проблеми цілісності людини неможливо вирішити питання про зміст і цінність людського життя, про природу і сутність її внутрішнього світу. При цьому душа розглядається як інтегральна якість людини, що виражає її глибинні сфери і спрямованість розвитку через єдність знання, совісті, віри й установки [191, с. 9].

В той же час можна погодитися з твердженням Л. Г. Удовики про те, що цілісність не можна звести до структури, складеної з якихось елементів, адже за своєю природою людина є істотою принципово нецілісною, ексцентричною. У свою чергу цілісною людина може бути виключно за умови досягнення нерозривної єдності індивідуальності та соціальності, адже сама індивідуальність людини являє собою продукт антропосоціогенезу, тобто людина є людиною тільки тому, що її індивідуальність реалізується в рамках певної спільноти людей. При цьому конкретні властивості людини ніяк не зводяться до її індивідуальних якостей, а включають у себе і загальне, і особливе, а особистість формується успішно тоді, коли в індивідуальному відбитті присутні всезагальні складові. Отже, на думку вченого, значущість індивідуальності та її неповторності може бути виявленою тільки в суспільстві, спільності, групі й навіть сама унікальність і неповторність людської особистості втілює найбільшою мірою свій смисл лише в тій ролі, яку вона грає в суспільстві [192, с. 109], а подібної мети можливо досягти лише за умови забезпечення рівності правосуб'єктності фізичних осіб, яка і включає до себе як індивідуалізовані, так і соціальні аспекти повсякденного життя кожної людини.

Зв'язок між антропоцентричним розумінням суспільного життя та наділенням кожної людини рівним обсягом правоздатності проводить і В. С. Нерсисянц, за вдалим висловлюванням якого «...людина за своєю природою – істота правова. Але подібні судження зовсім не означають апріорності, природної даності, уродженої притаманності людині політичної чи правової сутності, політичних чи правових властивостей і якостей» [193, с. 40], тобто, іншими словами, людина стає реальним носієм належного обсягу суб'єктивних прав за умови формально-юридичного наділення її рівною правоздатністю з іншими членами суспільства.

Таким чином, можна констатувати, що концепція рівності цивільної правоздатності фізичних осіб отримала статус загальноприйнятого критерію демократичності, соціальності суспільства та відповідності національної правової системи на її галузевому цивільно-правовому рівні ознакам, що характеризують принцип верховенства права та модель правової держави у сучасному світі, знайшовши своє нормативне відображення і, у тому числі, в чинних нормативних положеннях ЦК України.

Розглядаючи різні підходи до визначення поняття цивільної правоздатності, можна констатувати, що у сучасній вітчизняній правовій доктрині склалося узагальнююче її розуміння як «здатності особи мати цивільні права та обов'язки» [194, с. 694], при цьому досить чітко розрізняється цивільна правоздатність фізичних та юридичних осіб.

Водночас існують різні доктринальні інтерпретації щодо окремих аспектів визначення поняття цивільної правоздатності. Так, І. В. Спасибо-Фатєєва вважає, що, являючи собою однаковий набір усіляких прав, що за бажанням та при різних збігах обставин для людини перетворюються на дійсність, правоздатність є певним згустком таких правових можливостей [195, с. 17], тобто пропонується ввести до структури логіко-семантичного пояснення категорії «цивільна правоздатність» принципово новий елемент – «правові можливості», що поєднує, на наш погляд, як нормативно-правову, так і фактично-правозастосовчу здатність особи до розпорядження власними

цивільними правами. На погляд Є. О. Суханова, цінність категорії «цивільна правоздатність» полягає в тому, що тільки за наявності правоздатності можливе виникнення конкретних суб'єктивних прав та обов'язків, тобто цивільна правоздатність виступає необхідною загальною передумовою, як їх виникнення, так і здійснення [196, с. 146]. Із зазначеними підходами можна погодитися, адже насправді категорія «цивільна правоздатність» охоплює два взаємопов'язані процеси – формально-юридичне закріплення певних цивільних прав та створення реальних можливостей у суспільстві для їх належного здійснення кожною правоздатною особою [188, с. 128].

За слушним твердженням Я. М. Магазинера, правоздатність як поняття корениться у вченні про правовідносини, яке є наслідком юридичних дій чи подій, тобто правоздатність – це здатність бути суб'єктом правовідносин, тобто мати права і нести обов'язки, а з іншого боку – своєрідна юридична властивість людини, на відміну від речей і тварин, які не можуть володіти жодним обсягом цивільної правоздатності [197, с. 241].

На думку В. Г. Антропова, правоздатність є системою передбачених правом ознак суб'єкта, необхідних і достатніх для приписування свідомовольового ставлення до вчинення певної поведінки суб'єкта, і стає такою лише внаслідок операції правової формалізації дієздатності, яка, у свою чергу, є предметною сферою психології [198, с. 2].

Визнаний класик радянської цивілістичної та загальнотеоретичної правової науки С. С. Алексєєв вважав правоздатність особливим суб'єктивним правом [199, с. 141], а згодом пропонував включити до наукового обігу самостійне поняття «право на право», під яким розумів суб'єктивне право людини на існування права об'єктивного [199, с. 629–630]. Така позиція вбачається не зовсім виваженою, оскільки, як здається, суб'єктивне та об'єктивне право являють собою усталену діалектичну єдність, що виникає органічно та одночасно, два аспекти одного і того ж самого явища під різним кутом зору, а правоздатність, у свою чергу, слід вважати не окремим суб'єктивним правом, а цілісною сукупністю усіх

можливих прав людини, гарантованих чинними правовими нормами. Так, на думку А. В. Пасічника, спроби надати правоздатності ознак суб'єктивного права в основному зумовлюються фактами легального закріплення дослідження категорії та нормативного встановлення гарантій їх непорушності. Втім, юридичними гарантіями можуть забезпечуватися не лише суб'єктивні права, а й інші бажані для права явища, тобто правоздатність є властивістю суб'єкта права [200, с. 30]. За твердженням В. В. Груздева, правоздатність – це якість невід'ємної складової категорії «особа», через яку людина стає суб'єктом цивільного права [201, с. 184].

М.І. Матузов визначав правоздатність як суспільно-правову властивість особи, що виражає його здатність бути носієм (власником) передбачених законом прав та обов'язків [202, с. 30]. Особливістю авторської інтерпретації правоздатності М.І. Матузова є і те, що до структури правоздатності він включає і вже згадані вище правові можливості, підкреслюючи, що «головне в правоздатності – не права, а принципова можливість або здатність їх мати» [203, с. 396], що перетинається з нашими міркуваннями про дихотомічний характер цивільної правоздатності як не тільки комплексу цивільно-правових норм, але ще й фактичної можливості їх здійснення у практичному правовому житті конкретного суспільства.

Своєрідну концепцію «динамічної» правоздатності запропонував М. М. Агарков, відповідно до якої правоздатність слід розглядати не виключно статичною категорією, а у динамічному вигляді, тобто правоздатність має для однієї особи в кожний певний момент часу та при виконанні різних юридично значущих дій різний обсяг у вигляді прав та обов'язків залежно від її взаємовідносин з іншими особами [204, с. 286-287]. Зазначена концепція піддалася досить аргументованій критиці у науковій літературі, про що мова піде у наступному підрозділі.

Зазначимо також, що В. В. Надьон пропонує умовно розрізнити залежно від прав та обов'язків два види правоздатності – активну правоздатність (здатність особи мати права та обов'язки, дозволені законом) і

пасивну правоздатність (здатність особи мати лише права, дозволені законом, що є характерним, наприклад, для осіб, які не досягли 14-річного віку та недієздатних фізичних осіб, які користуються виключно немайновими правами) [205]. На погляд автора, «при поділі правоздатності на активну та пасивну знімаються всі спірні питання, що виникають при розгляді на законодавчому рівні визначення правоздатності та деяких суміжних питань, передбачених нормами цивільного законодавства» [205].

Як зазначає А. Ю. Бабаскін, фізична правоздатність виникає у фізичної особи в момент її народження, але в той же час цивільне законодавство може охороняти й інтереси зачатої, але ще не народженої дитини, наприклад, спадкоємців за законом – дітей, які зачаті за життя спадкодавця й народилися після його смерті (ст. 1261 ЦК України) [194, с. 694]. У випадках, установлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку (наприклад, право займатися підприємницькою діяльністю, укладати певні правочини, обирати місце проживання). Цивільна правоздатність особи припиняється у момент її смерті.

При цьому, як вже зазначалося, визначальним, необхідним та основоположним принципом сучасної концепції цивільної правоздатності фізичної особи є рівність у здатності мати цивільні права та обов'язки, що означає здатність будь-якої фізичної особи мати всі особисті немайнові та майнові права, встановлені Конституцією України, ЦК України, та іншими законами. Більше того, фізична особа здатна мати і інші права, що не встановлені Конституцією України, ЦК України, іншими законодавчими актами, якщо вони не суперечать чинному законодавству та моральним засадам суспільства [194, с. 694].

Іншою важливою особливістю закріпленого у чинному законодавстві концептуального підходу до визначення змісту цивільної правоздатності фізичної особи є наявність в якості складових елементів правоздатності не тільки цивільних прав, але і обов'язків, що відповідає загальноновизнаному

розумінню змісту правового статусу людини, згідно якого кожному суб'єктивному праву відповідає певний обов'язок, що дає можливість здійснювати відповідні права та гарантувати правомірність у процесі належного здійснення фактичних цивільно-правових відносин.

Аналізуючи формально-юридичне закріплення концептуальних основ цивільної правоздатності фізичної особи у чинному вітчизняному цивільному законодавстві, необхідно вказати також на правовий стан забезпечення гарантій здійснення фізичними особами належних їм цивільних прав. Зокрема, йдеться про законодавче встановлення нікчемності правочинів, що обмежують можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права і обов'язки, а також встановлення неможливості такого обмеження правовими актами Президента України, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, крім випадків, коли таке обмеження передбачене Конституцією України [194, с. 694].

Таким чином, у підсумку ретельного наукового аналізу основних вітчизняних доктрин цивільної правоздатності та нормативних положень чинного ЦК України, можна систематизувати найважливіші характерні ознаки, які, на наш погляд, притаманні науково-методологічному та законодавчому розумінню зазначеної категорії у сучасній національній правовій системі України. До таких ознак слід віднести наступні: а) абсолютний характер цивільної правоздатності за суб'єктивним складом, тобто її номінальна наявність у будь-якої людини без жодних винятків; б) рівність правоздатності фізичних осіб у внутрішньому, синтетичному та зовнішньому дискурсах, що у комплексі охоплює усіх людей, які беруть участь у цивільно-правових відносинах; в) натусіальність (від лат. *natus* - народжений) цивільної правоздатності, тобто її виникнення в момент народження людини; г) комплексний характер функціональної структури цивільної правоздатності, що складається із взаємопов'язаних і взаємодетермінуючих прав та обов'язків; д) забезпеченість невідчужуваності

цивільної правоздатності державно-правовими засобами впливу; є) пожиттєвість цивільної правоздатності фізичної особи, тобто її припинення лише в момент біологічної смерті людини як встановленого юридичного факту; ж) необхідність реального забезпечення нормативно встановленої цивільної правоздатності особи реальним станом суспільних відносин; з) постійність та усталеність обсягу цивільної правоздатності, що відрізняє її від належного кожній конкретній людині обсягу суб'єктивних цивільних прав; і) спроможність цивільної правоздатності до об'єктивації певних правових можливостей людини у цивільно-правовій сфері.

Узагальнюючи наведені основні ознаки цивільної правоздатності, можна сформулювати її комплексне дефінітивне визначення з урахуванням сучасних доктринальних досягнень та положень чинного вітчизняного цивільного законодавства, у відповідності до якого цивільна правоздатність фізичних осіб (у сучасній українській цивілістичній науці) – це забезпечена правовими засобами впливу формальна здатність та можливість мати цивільні права та обов'язки, що належить фізичним особам як суб'єктам цивільно-правових відносин в рівному обсязі, яка виникає в момент народження людини, є постійною і сталою характеристикою правового становища протягом життя та припиняється в момент її біологічної смерті.

Розглядаючи історико-правовий аспект у контексті функціонування державно-правових систем у різні конкретно-історичні періоди, зазначимо, що перші системні спроби науково-практичного обґрунтування концепції цивільної правоздатності фізичних осіб, які знайшли безпосереднє відображення у законодавстві, були здійснені у римському праві, яке є першоджерелом та історико-правовою передумовою формування континентального цивільного права у його сучасному вигляді.

У цьому контексті слід відзначити ту обставину, що у римському праві особами (суб'єктами права) були як окремі люди (фізичні особи), так і об'єднання людей (рід, цех, корпорація), а також незалежні від них установи (юридичні особи) [15, с. 28]. Таким чином, як цілком слушно відзначається у

спеціальній літературі з юридичної романістики, здатність людини бути суб'єктом права у римському цивільному праві не вважалася її біологічною власністю, оскільки суб'єктами права визнавалися тільки вільні люди, а раби не мали правосуб'єктності і визнавалися не суб'єктами, а об'єктами права [15, с. 28]. Водночас не всі вільні люди мали однакову правоздатність. У римському праві особою вважався той, хто був правоздатний, тобто той, кому закон дозволяв володіти власністю, вступати в договірні відносини з іншими особами для того, щоб набувати права та створювати обов'язки.

При цьому важливо зазначити, що спеціального терміна, який би міг виразити поняття «правоздатність» у сучасному розумінні, притаманного і чинному цивільному законодавству України, у римському праві не існувало, хоча його фундаментальні основи і були окреслені та сформульовані римськими юристами. Дослідники римського права у цьому контексті вважають, що найбільше сучасному змісту категорії цивільної правоздатності відповідало поняття, що позначалося у римському праві терміном «*caput*».

Важливою відмінністю від сучасних концепцій цивільної правоздатності фізичної особи у римському праві було те, що для визнання її юридичною особистістю (особою) було недостатньо простого фізичного існування. Для того, щоб індивіду була надана правоздатність, необхідно було, щоб його положення відповідало трьом станам: а) стану свободи (*status libertatis*), б) стану громадянства (*status civitatis*), в) сімейному стану (*status familiae*). Стан свободи (*status libertatis*) означав, що людина є вільною, а не рабом. У найдавніші часи вільним вважався той, хто народився від вільних батьків. Згодом почали визнавати вільною також особу, яка народилася від вільної матері та невідомого батька. Нарешті, статусу вільного набував і той, хто був народжений від матері, яка зачала рабинею, але у період вагітності набула свободи (волі). Стан свободи був головним, базовим при визначенні правоздатності особи. Якщо людина є вільною, то вона вже має певний (мінімальний) обсяг правоздатності. Стан громадянства (*status civitatis*) вказував, що людина є римським громадянином, а не чужоземцем [15, с. 29].

У цьому контексті слід відзначити, що в процесі прогресивного історико-правового розвитку концепції рівності цивільної правоздатності розуміння спроможності мати повний обсяг суб'єктивних цивільних прав та обов'язків у суспільній свідомості пройшло еволюцію від концепції громадянства та соціального походження як визначальних критеріїв здатності фізичної особи бути носієм вказаного обсягу до концепції рівної правоздатності фізичних осіб як усіх людей, які є членами певного суспільства у конкретний час незалежно від індивідуально-персональних характеристик людини, що відрізняють її від інших індивідів.

Втім у відповідності до положень римського цивільного законодавства навіть не всі вільні люди мали однаковий обсяг правоздатності. На ранніх стадіях еволюційного прогресивного розвитку римської державно-правової матерії тільки римські громадяни мали правоздатність у всіх сферах. Іноземці, навіть і вільні, при цьому взагалі не мали жодних політичних і майнових прав. На думку О. А. Сурженко, відсутність правоздатності іноземців саме у сфері приватного права негативно впливала на цивільний обіг, що розвивався, особливо з поширенням зовнішньої торгівлі Рима, оскільки насамперед саме у сфері зовнішньої торгівлі римському громадянину доводилося вступати у договірні відносини з чужоземцями, вирішувати спори, що виникали з таких договорів [15, с. 29]. Подібна аргументація стала причиною подальшого внесення змін до принципу безправності іноземців шляхом запровадження цілого комплексу вилучень з зазначеного цивільно-правового принципу [15, с. 29]. Отже, як можна побачити, вже у римському праві поступово закладалися підвалини принципово нового законодавчого ставлення до сутності та змісту цивільної правоздатності особи, і саме об'єктивні умови необхідності належного забезпечення сталого товарообігу та ефективного здійснення інших цивільних правочинів, у тому числі – з іноземцями як бажаною стороною таких правочинів, стали основним спонукальним імпульсом до поступового

формування концепції рівної правоздатності фізичних осіб у її загальноновизнаній сучасній інтерпретації.

Нарешті, у III ст. н. е. формально була проголошена рівність у правоздатності всіх вільних людей. Водночас на практиці у реальній суспільно-правовій дійсності повне рівноправ'я імплементувати до правових відносин не вдалося. Зокрема, нерівність була спричинена виникненням у період імперії специфічних цивільних станів, що супроводжувалися прикріпленням до професій (сенатори, вершники, військові, міські декуріони чи куріали, торговці, ремісники, селяни тощо). За станом громадянства вільні люди поділялися на декілька груп: римські громадяни, латини, перегрини, вільновідпущеники, колони. Основний розподіл проходив між римськими громадянами та всіма іншими групами вільного населення римської держави, тому що саме римський громадянин мав більший обсяг правоздатності, ніж представник будь-якої іншої групи. Сімейний стан (*status familiae*) відбивав самостійність особи у сфері сімейних відносин. Найдавніша римська сім'я, так звана агнатська сім'я, являла собою союз людей, які об'єднані не кровним спорідненням, а підкорені владі глави родини (*pater familias*). *Status familiae* мав тільки глава сім'ї. Підвладні члени сім'ї не набували цього стану. Якщо навіть хтось із членів сім'ї вступав у майнові відносини, то він створював права не для себе, а для глави сімейства, не створюючи, однак, для останнього обов'язків. Поступово почала визнаватися відповідальність за договорами самих підвладних, а претор установив додаткову відповідальність домовладки за цими ж договорами.

Загалом повна правоздатність особи у сфері приватноправових відносин за римською концепцією правоздатності складалася з двох основних прав: а) права укладати законний шлюб, який регулюється римським правом (*ius conubii*); б) права бути суб'єктом усіх майнових правовідносин, зокрема право торгувати (*ius commercii*). Крім того, можна вважати, що до змісту правоздатності необхідно також віднести право робити заповідальні розпорядження та одержувати за заповітом (*ius testamentii*) [15, с. 30].

Певним чином регулювалося римським цивільним правом і досить важливе та дискусійне питання про момент настання правоздатності у фізичної особи. Для набуття правоздатності, перш за все, було необхідно, щоб людина існувала фактично. Правоздатності особа набувала з моменту її народження. При цьому вимагалися наступні умови: а) щоб дитина цілком відокремила від матері; б) щоб вона народилася живою; в) щоб вона мала людську подобу.

Крім того, у римському праві існувало правило, що дитина, яка була зачата, але ще не народжена, визнається суб'єктом прав у всіх випадках, якщо це відповідає її інтересам. Наприклад, Закони XII таблиць передбачали, що зачата дитина охороняється нарівні з уже існуючими у всіх випадках, якщо йдеться про вигоди зачатої дитини. Це положення стосувалося, зокрема, питань спадкування. Якщо у разі смерті *pater familias* («глави родини») виникало питання про розподіл його майна, то правоздатною вважалася і та дитина, яка перебувала в утробі матері [206, с. 21–33]. Цікаво, що у чинному цивільному законодавстві України вказана науково-практична проблема вирішується інакше. Йдеться лише про охорону інтересів ненародженої дитини (тобто дії інших осіб, спрямовані на забезпечення певного цивільно-правового становища ембріону у його майбутньому довершеному вигляді після фізичного народження та втрати безпосереднього біологічного зв'язку з організмом матері), а не про наявність у неї цивільної правоздатності ще до народження, що залишає, наприклад, можливість здійснення абортів, виходячи з того, що саме момент народження дитини вважається моментом настання у людини права на життя та набуття нею цивільної правоздатності, яка, згідно положенням ЦК України, належить кожній людині-фізичній особі, але не ембріону.

Зазначене питання є ключовим для визначення поняття «людина» у контексті її здатності бути носієм певного обсягу цивільних прав та обов'язків та спроможності виступати елементом структурно-функціональної архітектоніки юридичної формально-юридичної конструкції «цивільна правоздатність фізичної особи».

Як зазначає щодо вказаного досить складного доктринального питання А. П. Головащук, у випадку визначення ембріона як суб'єкта права за ним необхідно буде визнати право на життя [207, с. 193]. У свою чергу, для визначення правового статусу ембріона необхідно встановити біологічний момент початку життя, що визнається положеннями чинного законодавства у цивільно-правовому сенсі та подальшому практичному юридичному значенні. Дискусійність цього питання підкреслює та обставина, що у полідисциплінарній науковій літературі існують різноманітні погляди та концепції на момент початку життя. За однією з концепцій, початком життя є формування нервової системи. Так, Н. І. Беседкіна зазначає що «початком життя слід вважати не момент народження людини, а досягнення внутрішньоутробним плодом певного етапу розвитку, при цьому, досягнувши певного рівня розвитку, плід повинен бути визнаний людською істотою» [208]. Ембріональна концепція виходить із того, що право людини на життя виникає до моменту народження. Зокрема, З. В. Ромовська, розглядаючи це питання, стверджує, що право людини на життя повинно виникати безпосередньо із моменту зачаття [209, с. 274]. Інші науковці підтримують натусіальну концепцію, за якою життя починається з моменту народження.

У сучасних зарубіжних наукових доктринах, втілених у чинному цивільному законодавстві, по-різному визначається початок життя людини. Наприклад, у Франції життя людини захищається державним законом через 10 днів після зачаття, в Данії – після 12 тижнів, а в Швеції – 20. В Японії, як і в багатьох країнах, життя юридично захищено лише після народження [210].

У класичній вітчизняній юридичній літературі радянського та пострадянського періоду зазначається, що «початком життя людини є час фізіологічних пологів» [207, с. 193]. Посягання на плід людини до початку родового процесу не є посяганням на життя і може призвести лише до відповідальності за незаконне проведення абортів [207, с. 193], а законне проведення абортів взагалі вважається суб'єктивним правом матері та відповідною правомірною дією особи, яка мала відповідні повноваження та

компетентність, виражену у наявності правових підстав для здійснення вказаної медичної діяльності.

З формально-юридичної точки зору останній підхід здебільшого знайшов своє втілення у чинному українському конституційному та галузевому законодавстві. Так, відповідно до ст. 3 Конституції України, життя людини визнається в Україні найвищою соціальною цінністю. Згідно зі ст. 201 ЦК України життя є особистим немайновим благом, яке охороняється цивільним законодавством. Відповідно до ч. 1 ст. 269 ЦК України особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом. У ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства» [211] зазначається, що кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я.

Загалом підхід, що застосовується у цивільному праві України до проблематики визначення цивільної правоздатності ембріону, яка впливає і на концепцію цивільної правоздатності в цілому, є досить близьким до позиції класика вітчизняної цивілістики Г. Ф. Шершеневича, який зазначав, що «не зародок, а народжена дитина робить вплив на юридичні відносини, причому цей вплив відноситься до того моменту, коли він був ще зародком. Народження становить настільки необхідну умову для правоздатності, що поява мертвої дитини позбавлена юридичного значення, і зародок розглядається таким, що наче ніколи не існував» [212, с. 62].

Згідно зі ст. 25 ЦК України цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження, а припиняється у момент смерті. Хоча на законодавчому рівні й визначено момент початку і кінця цивільної правоздатності, все ж виникає певне непорозуміння. Це пов'язано з положенням ч. 2 ст. 25 ЦК України, де зазначено, що «у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини». Невизначеності також додають і деякі інші окремі норми ЦК України. Так, у ст. 1200 ЦК України зазначено, що у разі смерті потерпілого

право на відшкодування шкоди має дитина потерпілого, народжена після його смерті. Статтею 1222 ЦК України передбачено, що спадкоємцями є особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини.

З іншого боку, висловлюється позиція щодо можливості визнання ембріону об'єктом, а не суб'єктом правових відносин. У цьому зв'язку слід зазначити, що якщо визнати ембріон об'єктом, то тоді необхідно буде визначити і його оборотоздатність. Так, А. В. Майфат вважає, що об'єктом правовідносин може стати ембріон людини [213]. Водночас згідно зі ст. 177 ЦК України об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. Як можна побачити, у наведеному переліку серед об'єктів ембріона немає.

Однак у юридичній літературі зустрічається думка, що ембріон є об'єктом, і через свою особливість належить до речей, що обмежені у цивільному обігу. В англо-американській доктрині цивільної правоздатності фізичної особи показовим прикладом подібної інтерпретації правового статусу зародку може слугувати справа родини Девіс, коли людський ембріон став предметом спору, пов'язаного з розірванням шлюбу і розподілом майна. Фабула вказаної справи полягала у тому, що 8 грудня 1988 р. в лабораторії було проведено штучне запліднення, поза тілом матері, і було отримано дев'ять ембріонів. Два з них були імплантовані Мері Девіс, однак очікуваної вагітності не відбулося. Решта сім ембріонів були заморожені з метою можливої подальшої імплантації в тіло дружини. Однак незабаром подружжя розірвало шлюб і почався розділ майна. Єдине спірне питання полягало в тому, чи має хтось із подружжя виключне право на заморожені ембріони або має бути створений режим спільного користування, що виключає можливість розпорядження ембріонами тільки одним з колишнього подружжя. Суд однак виніс рішення про передачу ембріонів у тимчасове володіння Мері Девіс з

метою імплантації. Крім того, суд встановив, що людський ембріон не є об'єктом права власності. Ембріони не можуть входити в загальний обсяг майна, що належить подружжю, і до них не застосовуються загальні правила про розділ майна. В іншій судовій справі подружжя вимагало вилучити ембріон з дослідницької лабораторії університету, куди вони передали його на дослідження. Суд визнав за подружжям наявність майнового інтересу щодо ембріона і вимагав передати ембріон їм, однак не знайшов наявності права власності. Суд також підтвердив, що людський ембріон не є об'єктом права власності, оскільки це вже є початок людського життя іншої людини. Отже, з наведених прецедентних судових рішень можна зробити висновок про те, що загалом американська правова доктрина в принципі визнає можливість визнання ембріонів об'єктами правовідносин, але разом з тим зазначає, що це досить специфічний об'єкт. Виходячи з такого тлумачення, американські суди за загальним правилом відмовляють у визнанні права власності на ембріони на підставі того, що останні являють собою початок людського життя [214, с. 38].

У відповідності до українського цивільного законодавства ембріон людини у будь-якому випадку не є суб'єктом права та не має цивільної правоздатності, але, як вже було зазначено, може виступати специфічним об'єктом цивільно-правової охорони в частині певних цивільно-правових відносин, що можуть настати у майбутньому за умови перетворення відповідного зародку у людину як носія цивільних прав та обов'язків, безумовно належних будь-якій фізичній особі.

Загалом зазначені теоретико-методологічні підходи до поняття цивільної правоздатності та моменту її виникнення у принципових рисах відображені і в доктрині та цивільному законодавстві більшості сучасних зарубіжних країн, але в окремих національних правових системах водночас існують певні розбіжності. Так, наприклад, у французькому праві доктрина та судова практика трактують правоздатність як здатність мати права, а не права у діалектичному нерозривному поєднанні з обов'язками, як це має місце в українському законодавстві.

У цивільному праві країн англо-американської правової сім'ї (Великобританія, США тощо), незважаючи на відсутність загального, усталеного поняття «цивільна правоздатність», терміном «legal capacity» у науковій літературі та судових рішеннях позначають сенс категорії, подібної до досліджуваного поняття. Більше того, у судових рішеннях можна зустріти такі поняття, як «passive capacity» та «active capacity», тобто активна та пасивна правоздатність. Отже, у зазначених країнах поступово відбувається процес наближення та уніфікації цивільно-правового понятійно-категоріального апарату з тим, що є загально визнаним у континентальних правових системах, які безпосередньо породжені та рецепційовані з положень римського приватного права.

Концепції, висунуті у римському праві, значно вплинули й на формування в науці цивільного права багатьох зарубіжних країн досить цікавої теорії «умовної правоздатності» людського плоду. Так, в Угорщині, Словаччині та Чехії, досвід яких може бути особливо корисним для України у контексті адаптації її законодавства до європейських правових стандартів, у цивільних кодексах при визначенні правоздатності міститься умова – «якщо» народиться живою. Слово «якщо» при цьому свідчить про необхідну умову народження дитини живою. Подібним способом вказане питання регулюється за українським законодавством, однак цивільна правоздатність виникає з моменту народження, і з цього моменту дитина володіє цивільними правами та обов'язками, а в зазначених східноєвропейських країнах, якщо дитина народилася живою, то відсутній сумнів, коли вона почала володіти цивільними правами та обов'язками, тобто з моменту зачаття, і саме у такий спосіб належним чином забезпечуються права ненародженої дитини [215, с. 92].

Загалом позитивний досвід регулювання поняття та змісту цивільної правоздатності фізичної особи в зарубіжних країнах може стати важливим підґрунтям для удосконалення відповідного інституту у вітчизняному цивільному праві, спочатку в якості матеріалу наукових дискусій, а згодом – і при розробці відповідних корисних законопроектів.

3.2 Теорія «динамічної правоздатності» та її вплив на українську правову систему

Проблема правоздатності особи належить до числа найважливіших та найбільш дискусійних питань у науці приватного права, оскільки ця категорія є вирішальною передумовою виникнення та розвитку будь-яких цивільних, сімейних, трудових та інших соціально-економічних правовідносин. Отже, не є дивним те, що майже з початку ХХ ст. і до теперішнього часу в міжнародному та радянському, а згодом – вітчизняному українському праві збільшується питома вага і зростає значення норм, присвячених правоздатності, правосуб'єктності, правовому статусу особи. Визначення поняття правоздатності в цивільному праві є визначальним для характеристики суб'єктів цивільного права в цілому, виявлення загальних ознак учасників цивільних правовідносин, для аналізу конкретних форм виникнення і здійснення цивільних прав.

У законодавстві колишнього СРСР, починаючи з двадцятих років ХХ ст. (коли серед радянських вчених вперше ставиться питання про правоздатність), і в законодавстві незалежної суверенної України можна констатувати істотні відмінності, зокрема, щодо природи права тощо. Наприклад, на початку минулого століття П. І. Стучка запропонував визначати правоздатність як властивість, або право, делеговане, передоручене людині державою. «Особа має бути правоздатною, тобто мати законне право бути суб'єктом права». Саме влада, яка видає закон, визначає, хто має це право, яке нібито делеговано державною владою. Аналогічно радянський науковець пояснює розуміння правоздатності буржуазними юристами, де відповідно до теорії соціального договору всі волі об'єднуються в колективну волю держави, а від держави вже отримують свою рівну волю окремі особи [216, с. 183]. Можна лише зазначити, що в наш час людина стає володарем правоздатності без будь-яких зусиль з її боку. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за

свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ці вихідні та визначальні положення закріплено у ст. 3 Конституції України).

Слід підкреслити, що проблема правоздатності (у межах правосуб'єктності) вперше ставиться в цивілістичній науці лише в зв'язку з проведенням першої кодифікації радянського цивільного законодавства. Спочатку цивільна правосуб'єктність ототожнювалася з приватномайновою, товарно-грошовою персоніфікацією. Проте вже на цей час можна констатувати наявність певних теоретичних поглядів (концепцій) вчених того часу щодо змісту та інших властивостей правоздатності, які впливали на правове регулювання приватноправової сфери відносин. Наприклад, «теорія соціальних функцій» (один з найбільших прихильників – О. Г. Гойхбарг) та «мінова концепція» (підтримували – Є. Б. Пашуканіс, С. Н. Ландкоф) [217, с. 109–111]. З часом бачення тих чи інших аспектів цивільної правоздатності під впливом теоретичних бачень вчених змінювалося: доповнювалося, трансформувалося, набувало нових якостей. Безумовно, що за тих часів, радянські правові теорії, зокрема і цивілістичні, формувалися з огляду на процеси, які відбувалися у соціально-політичному та економічному житті СРСР та занотовувалися з рішень та вказівок верхівки правлячої партії. Але навіть за умов тоталітарного режиму, який існував протягом дуже тривалого часу, відбувалася генеза цивілістичної думки, розвивалася концепція природності та пріоритету прав людини, а отже і правоздатності – як обов'язкової передумови здійснення цих прав та виконання обов'язків у громадянському (радянському) суспільстві.

Спеціальні наукові дослідження проблеми правоздатності в радянському цивільному праві датуються 40-70-ми роками ХХ ст. Аналіз сучасних підручників та інших публікацій у галузі приватного права як українських, так й інших науковців країн пострадянського простору, дозволяє стверджувати, що й сьогодні багато висновків та актуальних теорій базується на ідеях та запозиченнях того часу. Але, навіть враховуючи гарний

стан розвитку цивілістичної науки, необхідно підкреслити, що явище правоздатності як теоретична та прикладна категорія й досі не перестає бути цікавою та спірною темою для дискутування. До того ж, покладаючись на науковий досвід В. В. Груздева, можна зазначити, що дотепер юридичною наукою як не вироблено єдиного, загального розуміння правоздатності, так саме й не знайдено загальних доктринальних підходів у тлумаченні її змісту [218, с. 183].

Якщо у попередній частині ми з'ясовували поняття цивільної правоздатності та його розвиток у цивільно-правовій доктрині, зокрема, наша увага була приділена історичному аспекту, проаналізовано класичні підходи, де підкреслювалася рівність правоздатності фізичних осіб, то у цьому параграфі ми спробуємо переглянути під власним кутом зору ознаки правоздатності, дослідити якісні риси її змісту у різноманітних проявах, – отже визначити її природу. Тому почнемо з аналізу особливостей нерівності правоздатності різних категорій фізичних осіб та демонстрації динаміки правоздатності у залежності від наявності та зміни індивідуалізуючих ознак потенційного чи реального суб'єкта цивільно-правових відносин.

На перший погляд, така мета дослідження може суперечити не лише нашим особистим попереднім висновкам, а й загальноприйнятним уявленням з цього питання інших вчених. Утім за допомогою саме критичного методу пізнання ми сподіваємося вирішити подвійне завдання: по-перше, проаналізувати джерела (чинне міжнародне та національне законодавство, а також наявні наукові публікації з зазначеного питання) з метою виявлення достовірної інформації, по-друге, реконструювати умовну теоретичну модель об'єктивної дійсності (природи) правоздатності на основі отриманих даних.

Доречно нагадати, що цивільна правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права та обов'язки. Така дефініція міститься фактично у кожному підручнику з цивільного права (наприклад, у виданнях за редакцією В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького [219, с. 114], або за редакцією В.Г. Фазикоша та С.Б. Булеци [220, с. 81] і т. д.), оскільки відповідає

змісту ст. 25 ЦК України. З метою встановлення нових рис та якостей правоздатності як загально-правової категорії, необхідно переглянути наявні у цивілістичній теорії погляди щодо її ознак та особливостей.

Є. О. Харитонов наводить наступні ознаки цивільної правоздатності фізичних осіб: а) рівність правоздатності для всіх осіб, незалежно від статі; б) невідчужуваність її на користь інших фізичних осіб; в) неможливість обмеження її актами суб'єктів приватного чи публічного права, крім випадків, прямо передбачених законом; г) існування правоздатності як природної невід'ємної властивості людини [221, с. 83]. С. Б. Булеца, перераховуючи ті ж самі ознаки, додає ще таку – правоздатність існує незалежно від громадянства особи та релігійного віросповідання [220, с. 81].

Наступні автори (Ю. О. Заїка, Р. О. Стефанчук) виокремлюють лише три, проте, на їх думку, характерні ознаки правоздатності. На переконання Ю. О. Заїки, ними є: а) реальність (гарантованість). Кожній фізичній особі гарантується можливість стати суб'єктом всіх прав та обов'язків (ст. 24 Конституції України). Будь-які перешкоди, які обмежують можливості набувати цивільні права і свободи, усуваються заходами державного примусу; б) рівність. У всіх фізичних осіб є рівні можливості мати передбачені законом права та обов'язки незалежно від раси, національності, політичних та релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, місця проживання, мовних та інших ознак; в) невід'ємність. Фізична особа не може передати свою правоздатність іншій особі за оплатним чи безоплатним договором [222, с. 29]. Р. О. Стефанчук ці ознаки бачить трохи по-іншому: а) рівність, б) невіддільність (невідчужуваність) та в) необмежуваність [56, с. 116]. Нарешті, окремі цивілісти, розглядаючи правоздатність як «право бути учасником цивільних правовідносин» (саме це, на їх думку, відрізняє цю категорію від суб'єктивного права конкретного учасника правовідносин), основні ознаки формулюють у такий спосіб: а) правоздатність є загальною, абстрактною можливістю мати права і обов'язки; б) правоздатність невідчужувана; в) правоздатність є органічною

(природною) властивістю суб'єкта цивільного правовідношення [223, с. 70]. У наведених варіантах окреслення характерних ознак цивільної правоздатності ми не вбачаємо принципових суперечностей, за більшістю позицій вони доволі збігаються, що може вказувати лише на їх об'єктивність.

Проте одним із дискусійних питань у загальному вченні про цивільну правоздатність, починаючи з 40-х років минулого століття (радянського періоду) до наших днів, залишається визначення її природи та змісту. Спір виник переважно через те, що вчені по-різному ставляться до того, чим є правоздатність: суб'єктивним правом, властивістю (якістю) суб'єкта, сумарним вираженням суб'єктивних прав особи або стадією розвитку суб'єктивного права. Навіть враховуючи, те, що «disceptatio» (лат. – *суперечка*) триває вже тривалий час, в наслідок чого з'явилося багато наукових праць з зазначеної полеміки – переконливої відповіді на питання чим є правоздатність, й досі не надано. На попередніх етапах дослідження ми розглядали деякі наукові позиції щодо сутності правоздатності фізичної особи. Водночас вважаємо, що у контексті цього підрозділу було б доцільним дослідити питання сутності категорії «правоздатність» більш детально.

Початком зазначеної наукової дискусії вважається теорія «динамічної правоздатності», яка була запропонована М. М. Агарковим [53, с. 70–73]. У свою чергу власне (протилежне попередньому) бачення цього питання – концепцію «статичної правоздатності» – ініціював С. М. Братусь [224, с. 31]. Крім нього, теорія динамічної правоздатності була критично оцінена також деякими іншими радянськими вченими – Я. Р. Веберсом [225, с. 44–45], А. В. Венедиктовим [226, с. 19], О. О. Красавчиковим та ін. [227, с. 19]. На той час це були основні, але не єдині спроби визначити природу цивільної правоздатності. Суперечності серед наукової спільноти точилися навколо питання чим є правоздатність: «суб'єктивним правом», «властивістю (якістю) суб'єкта», «сумарним вираженням суб'єктивних прав особи» або «стадією розвитку суб'єктивного права».

Так, Б. В. Пхаладзе вважав правоздатність сумарним вираженням прав особи [228, с. 41]. Однак, як зазначено у праці А. В. Пасічника, така точка зору не знайшла широкої підтримки серед науковців оскільки, по-перше, пропонувалася фактична підміна поняття «правоздатність» елементами такого явища, як правовий статус; по-друге, вказаний підхід не узгоджується із законодавством [229, с. 28]. Більше прихильників отримала теорія стадійного розвитку суб'єктивного права, запропонована Ц. А. Ямпольською [230, с. 153; 231, с. 174]. На її думку, суб'єктивне право у своєму розвитку проходить три стадії: правоздатності (потенційного стану суб'єктивного права), виникнення суб'єктивного права та стадію його здійснення. Натомість Я. Р. Веберс переконливо довів помилковість такого розуміння правоздатності [225, с. 53–55]. Критично оцінив зазначений підхід до визначення суті правоздатності М. В. Вітрук, який, принципово погоджуючись із стадійністю суб'єктивного права, виступав проти включення правоздатності до переліку етапів його розвитку [232, с. 103–109]. Отже, як доречно підсумував А. В. Пасічник, дискусія щодо суті правоздатності звелася до протистояння прихильників розуміння її як певної властивості чи якості особи та прихильників трактування правоздатності як суб'єктивного права [229, с. 29].

Практичне значення цивільної правоздатності полягає в тому, що якщо особа не здатна набувати конкретних цивільних прав і мати конкретні цивільні обов'язки, вона не може вступити у відповідні цивільні правовідносини, тобто не може стати його правомочною або уповноваженою стороною [233, с. 140].

Відповідно до динамічної концепції М. М. Агаркова, зміст правоздатності залежить від того, якими конкретними правами володіє правоздатна особа, перебуваючи у правовідносинах з іншими суб'єктами. Зі зміною правовідносин, коли особа стає учасником інших правовідносин, трансформується зміст правоздатності [204, с. 287]. Лояльне ставлення та подальший розвиток теорія динамічної правоздатності отримала у працях

деяких вчених, ровесниках М. М. Агаркова. Різноманітні інтерпретації теми містяться у роботах: В. А. Дозорцева, Г. І. Петрова – правоздатність (у динамічному контексті) розглядається в абстрактному та конкретному проявах; С. Ф. Кечекьяна, доводи та висновки якого подібні двом попереднім авторам, за виключенням лише того, що замість терміну «абстрактна» він застосовує «загальна правоздатність» [234, с. 15-18; 235, с. 17; 75, с. 85]. Автори вважають, що проявом динамічності є той аспект, що «конкретна» правоздатність є важливим етапом на шляху перетворення абстрактної правоздатності в суб'єктивне право.

Отож, однією з вихідних засад для прихильників першої концепції є бачення з приводу того, що цивільна правоздатність повинна тлумачитись як відповідна юридична якість особи, що створює їй можливість бути суб'єктом права [236, с. 6]. Зокрема, В. А. Кучинський писав, що «являючи собою ніби «право на право», правоздатність тим не менше залишається лише властивістю, але такою, без якої особа не може вважатися суб'єктом права [237, с. 45]».

Інший погляд відстоювали вчені, які вважали, що правоздатність за своєю правовою природою має характер суб'єктивного цивільного права. Родоначальник концепції «статичної правоздатності» С. М. Братусь підкреслював, що «правоздатність... є необхідною умовою для правоволодіння, тобто необхідною передумовою виникнення суб'єктивного права [224, с. 30]. При цьому, на його думку, природу правоздатності слід визначати як суб'єктивне право, оскільки «правоздатність – це право бути суб'єктом прав та обов'язків [224, с. 6]». Відповідно до статичної теорії зміст правоздатності залежить від її державного визнання, а не від відносин її носія з іншими особами. У відносинах з іншими особами формуються конкретні повноваження й обов'язки, зміст яких може змінюватися для кожної конкретної правосуб'єктної особи. Але правоздатність – це не конкретні права й обов'язки. Правоздатність – це абстрактна і всезагальна передумова володіння правами й обов'язками. Ця передумова не може диференціюватися

при зіставленні одного суб'єкта з іншим, тим більше не може змінюватися для одного і того ж суб'єкта в різних конкретних суспільних відносинах. Вона належить усім та кожному, залишаючись рівною та незмінною як за обсягом, так і за змістом [55, с. 5–10].

Цікавою з позиції дослідження антагоністичних концепцій є публікація Л. В. Козловської. Очевидними речами вважає автор те, що М. М. Агарков розглядає правоздатність як природну властивість особи, належну їй безвідносно до волевиявлення держави. Саме правове становище особи, яке змінюється так чи інакше протягом певного часу на підставі різних юридичних фактів, серед яких найбільш значиме місце належить правочинам, визначає правоздатність особи [238, с. 70–71].

Позиція про те, що правоздатність – це природна властивість кожної людини, є панівною й для західної цивілістичної думки. На сьогодні більшість українських учених дотримуються аналогічних поглядів. Напевно, виходячи, саме з позиції природності правоздатності фізичної особи укладачі Загальної декларації прав людини 1948 року у преамбулі цього міжнародного акту закріпили такі, наприклад, положення, як: «...визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру»; «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». До речі, питання пріоритетності правоздатності та закону також чітко визначається у цьому базовому правовстановлюючому документі: «необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися, як до останнього засобу, до повстання проти тиранії і гноблення». Тому, з позиції західної правової думки призначення закону – це лише правовий засіб охорони прав людини, тобто умова (як формальна оболонка) здійснення фізичною особою властивої їй від природи (від факту народження) правоздатності у вигляді набуття, користування та розпорядження конкретними суб'єктивними правами. Більше того, наведене формулювання з преамбули Загальної декларації свідчить про те, що

правоздатність людини привалює над законом та передбачає можливість його «скасування», навіть шляхом повстання, у випадку намагання зменшити природні права людини. Сумним прикладом цьому може слугувати нещодавні історичні події в Україні, коли ухвалення «законів 16 січня» (пакету законів, прийнятих Верховною Радою України від 16 січня 2014 року і підписаних президентом України наступного дня) призвело до гострого силового протистояння у м. Києві та за його межами. За попередньою оцінкою Ради Європи (висловленій у промові генерального секретаря Ради Європи Т. Ягланда 27 січня 2014 року) багато норм цих законів не відповідають Європейській конвенції з прав людини [239]. До речі, наступні статті змісту Декларації, а також норми інших міжнародно-правових актів з прав людини (наприклад, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [240], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [241]) пронизані виключно ідеєю природності та невід'ємності правоздатності людини. Отже, й держави, які ратифікували ці акти міжнародного права (зокрема й Україна) мали імплементувати закріплені у них положення до національної правової системи.

Приведені нами аргументи на користь правоздатності як природної властивості людини, яка належить їй незалежно від волевиявлення держави, є лише констатацією рівня розвитку правосвідомості людства (принаймні «західної культури»). Ми вважаємо, що це, так би мовити, загальна абстракція моделі правоздатності (універсальні вихідні положення). Але фактичне її втілення на рівні правовідносин так чи інакше прив'язується до меж територій держав, на які розповсюджується дія національних правових систем (національних законів). Такі закони діють з урахуванням загально сприйнятої свідомості суспільства, відбивають певні національні, культурні, а іноді й релігійні тенденції. Певна річ, що це може мати вплив на розбіжності в обсязі та змісті правоздатності людини у різних країнах, або навіть окремих їх територіальних утворень (штатів, земель тощо).

Для наочності таких розбіжностей візьмемо, наприклад, правоздатність фізичної особи з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Загальний обсяг можливостей такої людини мати права та обов'язки мало чим буде відрізнятися від інших подібних «*homo sapiens*», за винятком сімейних правовідносин. У цьому контексті існує два види правовідносин: 1) публічного характеру (наявність чи відсутність прямих заборон щодо ведення подібного способу життя, юридичного переслідування та відповідальності за це); 2) приватного характеру (можливість укласти одностатевий шлюб, всиновлювати (удочеряти) дітей тощо). Факт реєстрації шлюбу закріплює за парою певні права, які мають значення для подальших цивільно-правових відносин, як то: право на спільне майно, аліменти, спадкування, соціальне і медичне страхування, пільгове оподаткування та кредитування, спільне прізвище, право не свідчити в суді проти чоловіка (дружини), право виступати довіреною особою від імені чоловіка (дружини) в разі його (її) недієздатності за станом здоров'я, право на розпорядження тілом чоловіка (дружини) в разі його (її) смерті, право на спільне батьківство і виховання прийомних дітей, а також інші права, яких позбавлені незареєстровані пари. На сьогодні одностатеві шлюби реєструються лише в 20 країнах світу: Велика Британія, Нідерланди, США, Франція, Швеція та інші. Є країни де одностатеві шлюби не реєструються, але визнаються (більшість штатів Мексики); країни, де подібні відносини не заборонені, але норми конституції не дозволяють реєструвати одностатеві шлюби: Болгарія, Вірменія, Україна, Польща тощо; країни, де одностатеві шлюби заборонені та не визнаються, якщо такий шлюб було зареєстровано в іншій державі (Російська Федерація, Румунія).

Прибічники одностатевих шлюбів, ймовірно, спираються на природність походження правоздатності. Вони переконують суспільство, що закон повинен відповідати суспільним змінам, усувати наявну нерівноправність між людьми, як це і відбувається протягом останніх століть, коли поступово скасовувалися заборони, які існували раніше на реєстрацію

шлюбів (наприклад, між подружжям, що належать до різних соціальних верств, конфесій чи рас). Противники цих ідей вважають, що визнання державою та реєстрація одностатевого шлюбу змінює принципи цивільного законодавства, в якому замінюються слова «чоловік» і «дружина», «батько» і «мати» на безстатеві й загальні терміни («перший член подружжя» та «другий член подружжя», «батько 1» і «батько 2»). Крім того, при цьому скасовуються статеві особливості та переглядається принцип ідентичності людини, який властивий їй за природою.

Тож, як бачимо, опозиційні сторони спору мають переконливі доводи, спираючись при цьому на природність того чи іншого переконання. Проте остаточне рішення цієї проблеми може мати місце лише за умови внесення відповідних змін до Конституції (наприклад, ст. 51. Конституції України визначає, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка») та інших правових актів національного законодавства.

Наведені доводи спроможні похитнути стрілку на вагах критичного аналізу окреслених концепцій у бік переконання з приводу того, що правоздатність виникає не з моменту народження (вона набувається не від природи), а внаслідок закону, тобто є суспільною властивістю, певною юридичною можливістю (що є постулатом статичної теорії правоздатності).

Р. О. Стефанчук схильний вважати, що, крім приведених раніше двох концепцій (С. М. Братуся та М. М. Агаркова), в цивілістичній літературі існує ще одна позиція, яка знаходить прояв у працях М. П. Карпушина та М. Г. Александрова. Вона зводиться до того, що правоздатність пропонується розглядати як особливий вид правовідносин, що виникають між особою та державою. Так, на думку М. П. Карпушина, правоздатність – це елементарне та первинне правовідношення, яке подібне до правовідношення власності та деяких інших абсолютних правовідносин, де зобов'язаними стосовно правоздатної особи виступають інші особи. Підтримуючи цю точку зору, М. Г. Александров писав, що правоздатність – це особливі суспільні відносини у державно-організованому суспільстві.

Правоздатність ніщо без держави, яка визнає за особою певні правові можливості [56, с. 116].

Проте концепції про залежність чи незалежність правоздатності від волевиявлення держави – це не єдині, принаймні, не останні підходи до з'ясування походження цієї загально правової категорії. Навіть прихильники ідеї еволюції та пріоритету прав людини у країнах ісламського світу виходять з тих позицій, що правоздатність є вищим даром людині Господом: «...основні права і універсальні свободи в ісламі є невід'ємною частиною ісламської релігії..., ...ніхто не має права скасовувати їх повністю або частково або порушувати, або зневажати їх, оскільки вони є обов'язковими заповідями Господа, які містяться в Книгах одкровення Господа та були послані через останнього з його пророків для завершення попередніх божественних послань, що зробило їх дотримання актом молитви, а їх нехтування або порушення страшним гріхом, і тому кожна людина несе особисту відповідальність, а ісламський світ – колективну відповідальність за їх охорону [242]».

Вважаємо, що питання природи походження правоздатності людини не може бути вирішено остаточно у категоричній формі, оскільки, враховуючи суто теоретичну спрямованість, завжди може наповнюватися новими доводами та обґрунтуваннями переконливості тієї чи іншої концепції, які будуть сприйматися завжди суб'єктивно. Ми переконані у тому, що коріння цієї суперечки сягають у предмет дослідження онтології. Фактично йдеться про основне питання філософії, про співвідношення матеріального та ідеального, про те, що є первинним, а що похідним, вторинним. Найзагальнішим, абстрактним відображенням дійсності в історико-філософському аспекті є уявлення про «світ речей» і «світ ідей». Так само те, про що категорично заявляють прихильники концепції «статичної правоздатності» (переважно радянські автори, наукові праці яких вкладалися у «марксистську парадигму» історичного матеріалізму [243, с. 11–13]) – правоздатність залежить від її державного визнання, на наш погляд, є

матеріальним началом (у філософському розумінні). Та позиція, яка номінує природне походження правоздатності людини не залежно від волі держави, є ідеальним началом.

Компромісним рішенням має стати теорія, відповідно до якої цивільну правоздатність треба розглядати, як природну абстрактну здатність людини мати від народження права та обов'язки, зміст яких та умови здійснення окреслені у міжнародно-правових актах та національному законодавстві конкретної держави.

Проте розбіжності у концепціях динамічної та статичної правоздатності не обмежувалися лише за наслідками набуття (внаслідок природи чи закону). Одним з наріжних питань було те, що М. М. Агарков та його прихильники вважали, що сам зміст, наявної у кожної людини в однаковій мірі, правоздатності у різноманітних ситуаціях може динамічно змінюватися. Як ми загадували раніше, концепція динамічної правоздатності ставиться у залежність від того, якими конкретними правами володіє правоздатна особа, в яких відносинах з іншими суб'єктами вона фактично перебуває. Наприклад, будь-хто вправі страхувати майно. Але реальною така здатність стає лише для того, хто вже має яке-небудь майно як можливий об'єкт страхування. А оскільки конкретні відносини, учасником яких стає правоздатна особа, не залишаються незмінними, тому відповідно і правоздатність набуває динамічних якостей, змінюючи свій зміст щоразу для кожної окремої особи одночасно зі зміною її відносин з іншими суб'єктами. Ті науковці, які вважають, що правоздатність належить усім і кожному, залишаючись рівною і незмінною як за обсягом, так і за змістом, фактично ототожнюють її з суб'єктивним правом – виключним правом на право. Як вважають деякі автори – вітчизняний законодавець, визначаючи правоздатність у ст. 25 ЦК України як здатність мати будь-які права та обов'язки, які допускаються законом, дотримується положень статичної теорії [244].

Не погоджуючись із прихильниками теорії «статичної правоздатності» М. М. Агарков критично сприймав бачення правоздатності як суб'єктивного

цивільного права. У цьому контексті питання, яке ставить автор перед собою особисто та іншою науковою спільнотою, він формулює таким чином: «чи є можливості цивільними суб'єктивними правами?». Відповідь, а разом з тим й ґрунтовне заперечення своїм опонентам містили наступні доводи: «Та обставина, що юридична мова... використовує для позначення цих можливостей поняття «право», само по собі ще не є достатнім доводом для позитивної відповіді на питання. Не всяка допущена та забезпечена законом можливість є правом у спеціальному значенні суб'єктивного права [204, с. 279]. Він також категорично був упевнений у тому, що «неправильно уявляти собі правоздатність статично та вважати, що в будь-який момент особа може виявитися суб'єктом будь-якого цивільного правовідношення [204, с. 284–285]».

Якщо проаналізувати власні роботи науковців – прихильників теорії «динамічної правоздатності», як то М. М. Агаркова, В. А. Дозорцева, С. Ф. Кечекьяна, Г. І. Петрова, В. А. Кучинського, В. В. Надьон, А. В. Пасічника, В. В. Груздева, Р. Ю. Мамедова, О. Артикуленка, а також праці їх опонентів – С. М. Братуся, О. С. Іоффе, А. В. Венедиктова, Ю. К. Толстого, Р. О. Стефанчука, С. А. Сулейманової, В. А. Патюліна та ін., то стає зрозумілим, що саме покладається до основи теорії динамічної правоздатності. Річ у тому, що ще на початку ХІХ ст. провідний вчений своєї епохи (яка охоплювала дореволюційний та початок радянського періодів) Ю. С. Гамбаров відступив від традиційного розуміння правоздатності. Ним було запропоновано разом із абстрактною правоздатністю осіб виокремлювати також конкретну правоздатність з її можливими змінами [245]. Пізніше саме цей висновок поклав в основу своєї теорії «динамічної правоздатності» М. М. Агарков. Вчений виходив з того, що будь-яка особа на підставі закону володіє правоздатністю, тобто абстрактною можливістю мати права, яка за наявності певних юридичних фактів перетворюється у повноцінне суб'єктивне право, яке і стає елементом відповідного правовідношення. На нашу думку, зміст суб'єктивного цивільного права

складають три правомочності: а) правомочність на власну поведінку; б) правомочність вимоги поведінки від інших осіб; в) правомочність захисту свого суб'єктивного цивільного права [246, с. 11–12]. При цьому здійснення суб'єктивного права – це здійснення можливостей, які має уповноважена особа, тобто здійснення реальних конкретних дій, пов'язаних із перетворенням можливості, яка складає зміст суб'єктивного права, у дійсність [247, с. 30–31]; [248, с. 379]; [249]. В концепції М. М. Агаркова можливості, що стосуються «прав взагалі» – її статична складова, конкретних суб'єктивних прав – динамічна [53, с. 68–69].

Вважаємо, що у подальших працях позиція вченого під час розмірковувань, обґрунтовувань та висновків з різноманітних питань цивільно-правового характеру будувалася саме з вихідних положень запропонованої ним концепції. На прикладі витягів однієї з праць М. М. Агаркова (розділ III «Угода як правомірна юридична дія») спробуємо провести можливі аналогії з теорією динамічної правоздатності. Так у публікації автор зазначає: *«В силу ст. 30 ЦК (від себе зазначимо, що у цьому фрагменті та далі за текстом згадуються нормативно-правові акти, які були чинними на той час, так наприклад, йдеться про ЦК РРФСР 1922 року [249]– М.С.) недійсною є угода, укладена з метою, що суперечить закону або в обхід закону, а також угода, яка вчинена на шкоду державі. Припустімо, що здійснено продаж житлової площі в комунальному будинку. Така операція є правопорушенням (ст. 98 КК). Але за термінологією ст. 30 вона також є угодою. Таким чином, ЦК використовує термін «угода» не лише для позначення дій, які тягнуть за собою юридичний ефект, на який вони спрямовані, а й для позначення дій, які, хоч і спрямовані на такий ефект, але не призводять до нього, оскільки вони не відповідають умовам дійсності угод. У деяких випадках ЦК називає угодою неправомірну юридичну дію (правопорушення). Тому, якщо користуватися термінологією ЦК, в класифікації юридичних дій має посісти місце не «угода», а «дійсна угода». З точки зору законодавчої техніки доцільніше мати різні терміни для*

позначення дії, спрямованої на юридичний ефект, незалежно від того, настає цей ефект, чи ні, і для позначення дії, яка спрямована на певний ефект, і дійсно встановлює, змінює або припиняє правовідношення [250, с. 46]».

Отже, можна зробити припущення, що у наведеному фрагменті тексту робиться наголос на загальній правоздатності фізичної особи вільно розпоряджатися власним майном та укладати правочини щодо його відчуження. Але такі правочини не мають суперечити закону. А відтак конкретна правоздатність особи може змінюватися (аж до «неправоздатності»), якщо об'єктом правочину є невластиві суб'єкту повноваження (нерухоме майно комунальної власності). У цьому контексті можна навести думку М. М. Агаркова з його власної праці: «Термін «угода» повинен бути збережений лише для позначення дій, що створюють той правовий ефект, на який вони спрямовані. Крім цього, варто використовувати термін «волевиявлення». Волевиявлення, спрямоване на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин, може бути дійсним або недійсним. Якщо воно дійсне, воно є угодою [250, с. 47]».

Подальше дослідження та розвиток власної концепції привели М. М. Агаркова до висновку, що в теорію «динамічної правоздатності» органічно вписується висунута у наукових колах цивілістичної науки гіпотеза про існування у цивільних правовідносинах «секундарних прав». Науковець виходив з того, що будь-яка особа на підставі закону володіє правоздатністю, тобто абстрактною можливістю мати права, яка при наявності певних юридичних фактів перетворюється у повноцінне суб'єктивне право, яке і стає елементом відповідного правовідношення. Проте у певних випадках особа на підставі договору або закону наділяється можливістю своїм одностороннім волевиявленням викликати виникнення суб'єктивного права. Ця можливість ще не є повноцінним суб'єктивним правом, однак це вже й не абстрактна, а конкретно визначена можливість. Разом із тим М. М. Агарков наполягав на тому, що не кожен юридичну дію можна визнавати проявом суб'єктивного права, оскільки іноді вчинення такої

дії не породжує в іншій особі обов'язку здійснити відповідну дію, але на визначений строк певною мірою зв'язує її можливістю здійснення відповідної дії. Саме такі дії особи він відносив до секундарних прав. Так, М. М. Агарков стверджував, що пропозиція укласти договір – це ще не суб'єктивне право, а «виникаюче» або так зване секундарне право [53, с. 70-72]. Отже, М. М. Агарков розрізняв правоздатність у її динамічному стані, тобто можливість особи реалізувати (проявити) конкретні її складові; суб'єктивне право, яке виникає шляхом реалізації правоздатності і характеризується тим, що йому протистоїть обов'язок іншої особи, та секундарне право, яке не може вважатися суб'єктивним правом, оскільки воно не породжує обов'язку у третій особі здійснити відповідну дію [57, с. 34]. Як підкреслює з цього приводу П. Гринько: «вчений розглядав секундарне право як категорію, ширшу за правоздатність, але вужчу, ніж суб'єктивне право особи [251, с. 210]». На думку ж самого П. Гринька, під секундарним правом необхідно розуміти в одних випадках потенційне суб'єктивне цивільне право особи, а в інших – таку правову можливість, яка входить до складу суб'єктивного цивільного права особи і полягає у здійсненні односторонніх дій, наслідком яких є зміна або припинення суб'єктивного цивільного права, з метою задоволення охоронюваних законом інтересів особи [251, с. 216]. У свою чергу Ю. М. Жорнокуй вказує, що секундарне право є юридично захищеною (визнаною правопорядком) можливістю особи набути, мати і здійснювати (у т. ч. охороняти і захищати) те чи інше конкретне суб'єктивне право, а також розпоряджатися ним (визначати його юридичну долю). За своєю юридичною природою секундарні права є досить близькими до суб'єктивних прав. Це також вид і міра можливої поведінки, що дозволяє суб'єкту задовольнити його власні інтереси. Реалізація таких прав полягає в послідовності тих же стадій, що і здійснення інших суб'єктивних прав [252, с. 32].

До поглядів прихильників «динамічної правоздатності» критично ставився не лише початківець «статистичної» концепції С. М. Братусь.

А. В. Венедиктов в ідеї «динамічної» правоздатності бачить змішання проявів самої цивільної правоздатності із здійсненням окремих правомочностей, що належать носію конкретного суб'єктивного права. На його думку, здійснювати правочини або скласти заповіт, з одного боку, і здійснення таких окремих правомочностей, що входять у зміст конкретних суб'єктивних прав, як право розірвати договір або провести залік з іншого боку, не є «проявами» правоздатності, їх не можна ставити в один ряд [253, с. 501–502]. Ю. К. Толстой додає, що основний порок теорії динамічної правоздатності полягає в тому, що її прихильники змішують обсяг правоздатності суб'єкта права (громадянина чи організації) з об'ємом суб'єктивних прав, що належать особі в кожен даний момент [254, с. 12–13]. Зазначені бачення вчених стосовно даного питання, не виявилися спроможними скласти єдиного розуміння правоздатності. Але В. В. Надьон наголошує, що всі їх доктринальні підходи мають спільну рису – всі роздуми стосуються певної особи, її прав та обов'язків [205, с. 8].

Свого часу О. С. Іоффе намагався неупереджено проаналізувати усі негативні та позитивні прояви обох підходів до розуміння цивільної правоздатності. Звертаючи увагу на соціальні переваги статичної концепції правоздатності перед динамічною, цей вчений будував хід роздумів наступним чином: «Нас цікавить сутність полеміки, яка стосується змісту й елементів правовідношення. Дискусійне питання може бути сформульоване так: чи вичерпується зміст правовідношення суб'єктивними правами та обов'язками або ж до елементів правовідношення входить також специфічний стан юридичної зв'язаності, який означає право, не пов'язане кореспондуючим йому обов'язком. Це специфічне юридичне явище, яке займає нібито проміжне становище між правоздатністю та суб'єктивним правом, отримало назву секундарного права. З погляду динамічної та статичної концепції правоздатності, те, що для М. М. Агаркова є секундарним правом, для С. М. Братуся – або елемент правоздатності, або ж звичайне суб'єктивне право. А оскільки правоздатність – це сумарно

виражена здатність до правоволодіння, то будь-які її прояви не можуть бути не чим іншим, як суб'єктивними правами [255, с. 289]». О. С. Іоффе допускав існування юридично значимих дій, які проявляють правоздатність, але не втілюються в існуючих суб'єктивних правах. Суб'єктивне право опирається на правоздатність як на свою необхідну загальну передумову, але безпосередньо виникає не із правоздатності, а із передбачених законом юридичних фактів. У більшості випадків правовідносини виникають не з одиничного юридичного факту, а з певної їх сукупності. Унаслідок цього, саме утворення суб'єктивного права виливається в більш чи менш тривалий процес, роз'єднаний у часі на певні стадії, кожна з яких викликає свої особливі, хоча й далеко не завжди завершені юридичні наслідки. Тобто « ... на одному полюсі знаходиться правоздатність як абстрактна здатність правоволодіння, а на іншому суб'єктивне право як один із конкретних проявів правоздатності» [255, с. 289].

Наведені вище погляди на зміст та обґрунтованість теорії «динамічної правоздатності», зокрема як ті, що доводять існування цього феномену, так й ті, що заперечують проти нього, стосувалися, у переважній більшості, праць вчених минулого століття. Надалі ми розглянемо стан дослідження цього питання у роботах сучасних цивілістів, та проаналізуємо вплив цієї теорії на українську правову систему.

Звертаючи увагу на спільні риси «мати право» правоздатності та суб'єктивного права, О. С. Іоффе все ж таки констатував, що відповіді на питання про їх відмінність ні динамічна, ні статична теорії правоздатності не дають. Особисто науковець-цивіліст визначив такі критерії розмежування правоздатності та суб'єктивного права: а) правоздатність – передумова правовідношення, а суб'єктивне право – один із необхідних його елементів; б) правоздатність втілює відношення його носія з державою, а суб'єктивне право – з зобов'язаною особою; в) правоздатність визначає міру дозволеної поведінки її володільця, а суб'єктивне право – також міру поведінки зобов'язаних осіб, якої має право вимагати уповноважена особа [255, с. 291].

З цього приводу вже сучасний нам вітчизняний цивіліст Л. В. Козловська зазначає, що суб'єктивне право, перетворюючись із абстрактної можливості на реальне повноваження, тобто, набуваючи ознак суб'єктивного права, забезпечується обов'язком. У цьому розумінні міра можливої поведінки суб'єкта права дзеркально відображає міру необхідної поведінки суб'єкта обов'язку, проте остання все ж таки не входить до структури суб'єктивного права [238, с. 70–71].

В. В. Груздев дещо критично сприймає деякі висновки О. С. Іоффе. Зокрема, він ставить під сумнів те, що правосуб'єктність вичерпується мірою поведінки, дозволеної суб'єкту права, і не породжує сама по собі можливості вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб. До того ж схильність О. С. Іоффе розглядати правоздатність як правовий зв'язок з державою, наповнюючи правоздатність соціальним змістом, не може існувати як єдине пояснення розглянутого питання, і зокрема питання про соціальну сутність останньої правової категорії [218, с. 185].

На нашу думку, висновки О. С. Іоффе з приводу співвідношення правоздатності та конкретного суб'єктивного права можна розглядати як певний компроміс на шляху доведення існування динамічної правоздатності. Необхідним на цьому шляху є його зауваження з приводу того, що умовою виникнення суб'єктивного права є юридичні факти. У словнику правових термінів юридичні факти визначені, як – конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, припинення або зміну правових відносин. Юридичні факти характеризуються такими ознаками: а) виявляються у зовнішніх обставинах або подіях матеріального світу і пов'язані з їх наявністю або відсутністю; б) прямо або опосередковано передбачені нормами права; в) викликають передбачені законом юридичні наслідки [256, с. 555]. Поряд з цим категоричне переконання О. С. Іоффе, що ті ж самі суб'єктивні права виникають безпосередньо не із правоздатності, а із передбачених законом юридичних фактів, вважаємо не дуже коректним. І хоча чинний закон каже, що цивільні права та обов'язки виникають із дій

осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки (ч. 1 ст. 11 ЦК України), це не може нівелювати значення правоздатності. Так, абстрактна правоздатність вимагати відшкодування збитків, які завдані особі у результаті порушення її цивільного права закріплена у ч. 1 ст. 22 ЦК України та виникає з народження. Проте у кожному окремому випадку, крім юридичного факту (діяння, яке порушує право), необхідно з'ясувати наявність конкретної правоздатності особи на право, яке порушено [257, с. 35].

Намагання відтворити теорію «динамічної правоздатності» у новому форматі, з урахуванням національних (пострадянських) правових систем, зокрема Російської Федерації, спостерігаємо у працях В. А. Белова. У ході свого дослідження він робить висновок про те, що «... динамічне розуміння правоздатності ніяк не можна ототожнити з конструюванням принципово нового поняття динамічної правоздатності, тим більше – протиставлюваної правоздатності взагалі». На його думку, доцільніше казати про розподіл поняття правоздатності на дві органічно зведені складові: а) статичну (постійну та однакову для всіх суб'єктів певного виду) і б) динамічну (індивідуальну для кожного суб'єкта і при цьому змінну). На його думку, «існують юридично захищені можливості, які, з одного боку, не є елементами правоздатності в її традиційному розумінні, з іншого – не можуть бути зведені до суб'єктивних прав». Вони утворюють динамічну складову правоздатності. Відповідно сама «цивільна правоздатність не може бути представлена виключно у статичному становищі [258]. З приводу динамічного розуміння правоздатності, яка обґрунтовувалася М. М. Агарковим, В. А. Белов доходить висновку, що концепція, з одного боку, не виключає, а лише трохи змінює (доповнює) традиційне поняття правоздатності, з іншого – не ототожнюється з суб'єктивними правами. При цьому традиційні поняття суб'єктивного права та правоздатності «не завжди поєднуються, а точніше – не окреслюють усіх явищ юридичної дійсності, які

підлягають опису і характеристиці». Щоб усунути виниклі логічні суперечності, автор робить спробу «змінити поняття про цивільну правоздатність, визнавши, що вона складається з можливостей двох різних рівнів абстракції – мати (набувати, здійснювати і розпоряджатися) суб'єктивні права (нести, покласти, виконувати, припиняти обов'язки) взагалі і аналогічних можливостей, що відносяться до конкретних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків» [258].

Інший вчений В. В. Груздев диференційовано підходить до висновків В. А. Белова. Зокрема, він розподіляє позицію тих науковців, які вважають, що правоздатність не є специфічним суб'єктивним правом мати права, (правом на право), проте не підтримує твердження про наявність поведінкової складової в сутності правоздатності, яка покладається В. А. Беловим до основи динамічної теорії. Мотивуючи своє бачення цього питання, він вказує, що, припускаючи наявність специфічних поведінкових ознак правоздатності конкретного суб'єкта, не можна виключати того, що це буде наслідком придбаного суб'єктивного права з певним коригуванням від її традиційного розуміння. Поведінкова складова, на думку В. В. Груздева, є швидше суттю приналежності суб'єктивного права, яке за допомогою юридичних фактів перетворюється з норм права в можливість дії особи, трансформуючи об'єктивне право в суб'єктивне [218, с. 188–189].

Серед українських представників цивілістичної науки, які звертали увагу на теорію «динамічної правоздатності», також немає одностайності у поглядах щодо її обґрунтованості та корисності для теорії приватного права.

Так, Р. О. Стефанчук розуміє цивільну правоздатність як суб'єктивне цивільне право певного спеціального роду (*sui generis*) [63, с. 13]. Він вважає, що очевидними вадами динамічної концепції є заперечення рівності цивільної правоздатності фізичних осіб та ставлення її обсягу в залежність від низки інших обставин, що прямо суперечить позиції ЦК України. На зазначену критику можна відповісти припущеннями В. А. Белова, що правоздатність (у динамічному її розумінні) не виключає статистичної

складової – «постійної та однакової для всіх суб'єктів певного виду». З позиції динамічної теорії, наприклад, будь-яка особа (з урахуванням вимог статей 31–39 ЦК України про дієздатність) має однакову правоздатність на вчинення правочинів. Так само на підставі договору про надання правової допомоги здійснюється адвокатська діяльність (ст. 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [259]). Але адвокату, адвокатському бюро або адвокатському об'єднанню забороняється укласти договір про надання правової допомоги у разі конфлікту інтересів (ст. 28 цього ж Закону). Такий конфлікт інтересів може виникнути у випадку, якщо адвокат надає правову допомогу іншій особі, інтереси якої можуть суперечити інтересам особи, що звернулася для укладення договору про надання правової допомоги. І це аж ніяк не суперечить вимогам ЦК України. Така динамічна правоздатність адвоката може виникати у зв'язку з укладеними договорами про надання правової допомоги, які в часі укладені раніше, ніж виникла нагода укласти договір з іншим клієнтом, чиї інтереси суперечать інтересам попередніх клієнтів. Проте цей стан не позбавляє адвоката правоздатності в інших правочинах.

Такі особливості проявляються і в трудових правовідносинах. Право на працю є основним (конституційним) правом, яке закріплено у ст. 43 Конституції України – «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». Відповідне право знаходить відображення у ст. 2 Кодексу законів про працю України. Це, так би мовити, абстрактна правоздатність фізичної особи. Проте низка інших законів обмежує зазначену правоздатність, наприклад у разі, якщо людина прийнята на державну службу буде безпосередньо підпорядкована близьким їй особам (ст. 12 Закону України «Про державну службу» [260]; ст. 27 Закону України «Про запобігання корупції» [261]). Так, раніше не пов'язані між собою родинними та сімейними зв'язками особи мали однакові можливості поряд з іншими державними службовцями. У разі виникнення обставин, що порушують вимоги зазначених

вище правових норм, відповідні близькі особи вживають заходів щодо усунення таких обставин у п'ятнадцятиденний строк – переведення на іншу посаду до іншого підрозділу (установи), аж до звільнення. Цей приклад демонструє на фоні загальної рівності цивільної правоздатності фізичних осіб (навіть якщо вони здійснюють своє право на працю через державну службу), таку властивість правоздатності, як динамічність.

Л. В. Козловська, яка схиляється до статичної теорії, є категоричною у тому, що усі характеристики правоздатності мають розглядатися винятково як абстрактна можливість. За її переконанням, якщо повноваження належить визначеній особі щодо реально існуючого об'єкта, то йдеться вже про суб'єктивне право як елемент цивільного правовідношення у правовому механізмі здійснення та захисту [238, с. 71]. На наш погляд, таке знеособлення правоздатності занадто категоричне. Фактично подібна заява Л. В. Козловської виключає правоздатність з елементів правовідношення, тобто позбавляє її реального практичного значення, оскільки правовідносини не можуть виникати абстрактно – вони виникають, здійснюються та завершуються за обов'язковою участю хоча б одного суб'єкта. А обов'язкова наявність правоздатності та дієздатності, як умов участі особи (як то фізичної чи юридичної) у правовідносинах є догмою правової науки.

Наведена нами позиція не є поодиноким випадком у науці. Наприклад, А. В. Пасічник у своєму дослідженні доводить, що правоздатність є властивістю суб'єкта права [229, с. 30]. Т. В. Шлапко каже, що будь-яка особа може стати учасником конкретного правовідношення, а саме пенсійного правовідношення по інвалідності, лише за умови наявності у неї правосуб'єктності [262, с. 138].

Аналізуючи зміст декількох праць Т. В. Шлапко, ми доходимо висновку, що автор належить до вчених, які позитивно сприймають ті положення, на яких заснована теорія «динамічної правоздатності». І хоча у її публікаціях на пряму мова про це не йдеться – текст наукових праць Т. В. Шлапко містить деякі висновки, які можуть бути використані як

аргумент на доведенні права існування названої концепції. Так, в одній з наукових статей вказаного автора у висновках зазначено: «правоздатність поділяється на загальну, галузеву та спеціальну. Виникнення правоздатності у правомочного суб'єкта у сфері пенсійного забезпечення по інвалідності пов'язується з початком суспільно корисної діяльності чи настанням об'єктивних підстав для одержання пенсії [257, с. 36]. Обґрунтовується також виділення не лише спеціальної, а і видової та підвидової правоздатності [262, с. 139]». При цьому, такі висновки робляться посилаючись на праці інших визнаних науковців, зокрема: С.С. Алексєєва [263, с. 144], В. С. Афанасьєва, А. П. Герасимова, В. І. Гоймана [264, с. 188], В. С. Андрєєва [265, с. 122], К. Г. Тучкової [266, с. 39], Р. І. Іванової [267, с. 88–90], А. Д. Зайкіна, Н. Г. Александрова [268, с. 66].

В іншій статті Т. В. Шлапко звертає увагу на такі закріплені у вітчизняному законодавстві правила у сфері соціального забезпечення, як то: «...за призначенням пенсії по інвалідності до Пенсійного фонду можуть звертатися тільки особи, які повністю або частково втратили працездатність внаслідок загального захворювання і яким медико-соціальна експертна комісія встановила певну групу інвалідності. Пенсії призначаються на період встановлення інвалідності, а особам, що досягли пенсійного віку, – довічно. Головною умовою для призначення пенсії по інвалідності є наявність певного страхового стажу на час настання інвалідності [269, с. 169]». Наведене ще раз підтверджує можливість зміни обсягу однієї і тієї ж правоздатності у кожному конкретному випадку. Такі випадки залежать від попередніх відносин у яких брав участь суб'єкт відносин – фізична особа. При цьому наголосимо, що абстрактна загальна правоздатність залишається незмінною та однаковою для всіх – право громадян на пенсію закріплене в Конституції України і є матеріальною основою здійснення права громадян на соціальний захист.

Крім того, якщо переглянути норми Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», то, наприклад, зміст

ст. 35 також є прикладом прояву саме конкретної динамічної правоздатності – умови виплати пенсії по інвалідності в разі зміни групи інвалідності або відновлення працездатності: «у разі якщо особа не з'явилася в органи медико-соціальної експертизи на повторний огляд у визначений для цього строк, виплата пенсії по інвалідності зупиняється з першого числа місяця, наступного за місяцем, у якому вона мала з'явитися на повторний огляд. Якщо виплату пенсії інвалідові було припинено у зв'язку з відновленням здоров'я або якщо він не отримував пенсії внаслідок нез'явлення на повторний огляд без поважних причин, то в разі наступного визнання його інвалідом виплата раніше призначеної пенсії поновлюється... [270]».

Отже, з наведеного емпіричного матеріалу вже можна зробити висновок, що ми особисто допускаємо існування динамічного стану цивільної правоздатності фізичної особи. Така думка склалася з критичного аналізу досліджень як тих вчених, які спростовували об'єктивність теорії «динамічної правоздатності», так і тих, які або її підтримували або лише не заперечували. З метою виключення необґрунтованого суб'єктивізму у приведених нами аргументах власні погляди ми намагалися підкріплювати подібними думками інших авторів з тих питань, які були предметом різночитання.

Резюмуючи вже сказане раніше, вважаємо за необхідне вкотре підкреслити той аргумент, яким М. М. Агарков мотивував наявність динамічної правоздатності. До основи його теорії було покладено презумпцію, що суб'єктивному праву протистоїть обов'язок іншої особи. Якщо брати до уваги, що М. М. Агарков та його однодумці категорично заперечують тотожність правоздатності та суб'єктивного права («право на право»), то очевидний висновок, що правоздатність не порушує відповідного обов'язку з боку жодної особи. Вона є лише необхідною передумовою виникнення суб'єктивного права. А отже, у ланцюгу перетворення абстрактної можливості (на підставі правоздатності) у конкретне суб'єктивне право мають бути зумовлені кореспондуючі праву обов'язки. Відтак у

гіпотетичних приватних правовідносинах суб'єктивні права можуть виникнути на підставі юридичних фактів лише за можливості забезпечення їх відповідними обов'язками (передбачених законом) і навпаки. Або має місце так зване «секундарне право», яке не може вважатися суб'єктивним правом, оскільки воно не породжує обов'язку в третій особі вчиняти відповідну поведінку. Проте, виходячи з окреслених положень, використовувати семантичне поняття «право», маючи на увазі вказане правове явище також не цілком правильно. Скоріше це «секундарна правомочність», ніж право [257, с. 37]. Подібні висловлювання можна зустріти у працях С. С. Алексєєва (секундарні правомочності – це «другорядні» правові утворення...) [271, с. 58], І. Ю. Краська (...секундарною (вторинною) правомочністю...) [272, с. 81], Ф. О. Богатирьова (...секундарне право – це особлива секундарна правомочність, яка стоїть між правоздатністю і суб'єктивним правом) [273, с. 70] тощо.

Наведене, на нашу думку, й обумовлює динамічний стан правоздатності у конкретно взятих випадках.

В інших сферах гуманітарних та технічних наук динаміку розуміють як хід розвитку, зміну якогось явища, а так само його відтінки під впливом діючих на нього факторів.

Відтак, розглядаючи теорію «динамічної правоздатності», необхідно зазначити, що під цим поняттям треба розуміти саме динамічний стан цивільної правоздатності особи, який обумовлюється певними факторами, а також поведінкою (у минулому та (або) сьогодні) фізичної особи та (чи) його контрагента. При такому розумінні абстрактна правоздатність особи залишається незмінною, невідчужуваною та однаковою для фізичних осіб, що взагалі не суперечить ЦК України.

Наведемо декілька прикладів з вітчизняного законодавства. Згідно з ч. 4 ст. 12 ЦК України особа може за відплатним або безвідплатним договором передати своє майнове право іншій особі, крім випадків, встановлених законом. Коментарі з цього приводу з боку фахівців цивільного

права містять наступні пояснення: «не можуть бути передані іншій особі об'єкти обмеженої оборотоздатності, якщо інша особа не має відповідного спеціального дозволу [108, с. 24]». Отже, динамічний стан правоздатності обумовлює виникнення конкретного суб'єктивного права у фізичної особи покупця та обов'язку передати майнове право продавцем лише за умови, якщо перший має відповідний дозвіл.

Відповідно до вимог ст. 19 ЦК України способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Відповідно до коментованої статті дії, спрямовані на самостійний захист цивільного права, можуть мати місце лише у разі його порушення або протиправного посягання. У першому випадку самозахист цивільного права полягає у діях, які вчиняються вже після вчинення цивільного правопорушення, що спрямовані на припинення самого триваючого правопорушення, а також недопущення інших несприятливих наслідків, зумовлених таким порушенням (недопущення збільшення завданої шкоди та ін.). У другому випадку факту порушення ще немає, однак існують реальні підстави вважати, що у разі нездійснення заходів самозахисту цивільне право зазнає посягання [108, с. 37]. Вважаємо, що другий випадок здійснення самозахисту з приведеного коментування яскраво демонструє правоздатність особи на вчинення певних дій щодо недопущення несприятливих наслідків своїм інтересам у динамічному стані.

Проблему співвідношення динамічної і статистичної правоздатності в цивільно-правовій науці ми вважаємо складним питанням у плані розуміння. Тим більше, якщо це стосується розв'язання питань розуміння та застосування чинних норм приватного права. У зв'язку з цим має місце не тільки наявність полярних позицій у різних вчених, а й суперечливі трактування правових явищ (у площині бачення однієї концепції) з боку того ж самого фахівця.

Так, О. О. Ягельницький у праці, що стосується спадкового правозаступництва в праві на оспорювання угоди, аналізує бачення зазначеної проблематики різними цивілістами. Зокрема, у його дослідженні ми знаходимо посилання на роботу В. А. Белова. О. О. Ягельницький зазначає, що можливість особи власними односторонніми діями вплинути на правову сферу іншої особи (секундарне право) В. А. Белов відносить до прояву цивільної правоздатності, зводячи таке розуміння правоздатності до М. М. Агаркова. Відносно правоздатності першого роду (абстрактної) – здатності мати та здійснювати «права взагалі» – висновок про неможливість її переходу можна вважати цілком правильним. Щодо правоздатності другого роду (динамічної) питання не таке вже з'ясоване. О. О. Ягельницький припускає, що В. А. Белов переносить загальноприйнятий висновок про неприпустимість переходу правоздатності на правоздатність динамічну. Однак це здається неправильним, оскільки висновок про неможливість переходу правоздатності сформульовано стосовно саме до статичної правоздатності, бо рівна статична правоздатність є певним чином виразом рівності людей. Як переконливо заперечує О. О. Ягельницький, з роботи М. М. Агаркова (на якого В. А. Белов посилається як на автора динамічного розуміння правоздатності), не впливає висновок про обмеження спадкового переходу частини правоздатності, яка «розуміється динамічно». Навпаки, приклад частини динамічної правоздатності, що наводиться М. М. Агарковим, – можливість розпорядитися правом являє собою таку поведінкову можливість, в переході якої у спадок сумнівів бути не може [274].

В розвиток такої ідеї В. В. Валах робить висновки, які по суті подібні О. О. Ягельницькому, а саме: якщо спадкодавець за життя встиг висловити свою волю на приватизацію житлового приміщення (подав відповідні документи), але смерть завадила йому довести справу до кінця, то право на приватизацію вже перейшло до стадії реалізації, зупинившись на шляху до суб'єктивного права власності, а тому воно має стати об'єктом спадкового

правонаступництва [275, с. 216]. Позицію судових органів щодо окресленого вище питання можна знайти у Висновках Верховного Суду України, викладених в постановках, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК України. Верховний Суд України вказує, що «у тому разі, коли громадянин, який висловив волю на приватизацію займаної ним квартири, помер до прийняття компетентним органом рішення про приватизацію, але після збігу встановленого ч. 3 ст. 8 Закону України від 19 червня 1992 р. № 2482-ХІІ «Про приватизацію державного житлового фонду» строку, до його спадкоємців у порядку спадкування переходить право вимагати визнання за ними права власності на таку квартиру» (абз. 2 п. 2 Розділу «Спори, що виникають зі спадкових правовідносин») [276].

Отож, за наведеним аналізом різноманітних поглядів науковців та прикладами із законодавства можна зробити загальний, втім, на наш погляд, дуже важливий висновок, – теорія «динамічної правоздатності» (у розумінні наявності динамічного стану цивільної правоздатності) не лише має право посідати одне з визначальних місць у теорії сучасної правової науки, а й чинить практичний вплив на українську правову систему.

Говорячи про основні (характерні) ознаки правоздатності, ми наводили лише декілька авторських бачень (оскільки це питання у більш-менш стислому чи розгорнутому вигляді містить майже кожний класичний підручник з цивільного права), але і у наведених нами прикладах, і в інших виданнях автори приходять до спільної точки зору, що однією з визначальних ознак цивільної правоздатності є її рівність для усіх фізичних осіб.

Окремі науковці навіть акцентують на цьому увагу, говорячи про те, що для характеристики цивільної правоздатності принципове значення має закріплена чинним законодавством рівність прав громадян. Саме тому і правоздатність громадян закріплюється як рівна для всіх і однакова для кожного незалежно від походження, соціального і майнового становища, расової та національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії,

роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин [277, с. 61]. Так, І. А. Бірюков, Ю. О. Заїка, наголошують, що «...правоздатність визнається однаковою мірою за всіма фізичними особами незалежно від їх віку, стану здоров'я та інших факторів...» [278], подібної думки дотримується й М. І. Панченко [279, с. 35]. С. П. Гришаєв наголошує, що слід відрізнити правоздатність від суб'єктивного права. Правоздатність мають всі громадяни в однаковому обсязі. Обсяг же суб'єктивних прав у різних суб'єктів цивільного права неоднаковий; конкретне право може бути відсутнім у даної особи [280].

Рівність цивільної правоздатності є ключовою ознакою для прихильників теорії «статичної правоздатності». Нагадаємо, що у працях як С. М. Братуся, так і О. С. Іоффе абстрактність та універсальність правоздатності розглядалися як передумови володіння конкретними правами та обов'язками. Зазначені вчені розглядали правоздатність як специфічне суб'єктивне право, але таке право, яке не може диференціюватися при зіставленні одного суб'єкта з іншим, тим більше, змінюватися для того самого суб'єкта в різних конкретних суспільних відносинах. Вона належить усім і кожному, залишаючись рівною і незмінною як за обсягом, так і за змістом [281, с. 31]. Р. О. Стефанчук, який також вважає цивільну правоздатність за своєю природою суб'єктивним цивільним правом, називає цю властивість (...всі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права...) «специфічним обсягом», яким остання відрізняється від інших суб'єктивних прав [282, с. 40].

Загальна рівність будь-якої людини у можливості мати однакові права та обов'язки задекларована у низці міжнародних нормативно-правових актів. Але таке становище сформувалося не відразу. Відносно нещодавно мав місце період, коли різноманітні категорії людей згідно з чинними на той час законами мали доволі обмежену правоздатність. При цьому така ситуація мала місце далеко після рабовласництва та кріпосництва. Так, законодавство Російської імперії (до складу якої входила більша частина сучасної України)

вже на початку ХХ ст. передбачало низку обмежень у правоздатності іноземців (зокрема це стосувалося заборони іноземцям придбавати землю і взагалі нерухоме майно у прикордонних областях імперії, що спричиняло обмеження в заставному та спадковому праві); євреїв як осіб іудейського віросповідання й взагалі осіб нехристиянського віросповідання (в обмеженні права мешкання та займатися торгівлею (що призводило, в свою чергу, до обмежень в інших правовідносинах) поза так званою «смуги осілості»); осіб польського походження (заборонялося, крім спадкування за законом, нове придбання поміщицьких маєтків у двох західних губерніях, приймати у заставу маєтки та угіддя, що входять до їх складу, розташованих поза територією міст і містечок і т. ін.); селян (щодо продажу землі) та деяких інших категорій [283]. За законами СРСР радянські громадяни мали обмеження правоздатності щодо низки майнових прав, зокрема вони були позбавлені права власності на землю та на великі промислові підприємства, права здійснення зовнішньоторговельних операцій тощо... [284, с. 30].

Навіть серед чинних «гуманістичних» міжнародних правових актів можна знайти певні формальні ознаки нерівності правоздатності різних категорій осіб. Наприклад, якщо переглянути Каїрську декларацію про права людини в ісламі (1990 р.) то вже у преамбулі звертає на себе увагу наступне формулювання: «Всі люди є слуги Господні, та найбільш улюблені ним ті, які найбільш корисні іншим його слугам, і ніхто не має переваги над іншими людьми, хіба що в благочесті та добрих справах». Проте залишається відкритим питання, як така «божественна» перевага може бути трактована у правових системах теократичних держав. Крім того, у Міжнародних пактах про ... права (1966 р.) задекларовано, що держави, які беруть участь у цих Пактах, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма правами (ст. 3). Проте у тій самій Каїрській декларації про права людини в ісламі поряд з тим, що ст. 6 зрівнює жінку в правах з чоловіком, друга частина цієї норми підкреслює винятковий обов'язок чоловіка – відповідати за достаток і благополуччя родини.

Отже, постає питання, чи можна в сучасній українській правовій системі вважати ознаку рівності цивільної правоздатності абсолютною? У більшості ситуацій цей постулат є універсальним. Але окремі вчені подекуди висловлюються й про існування винятків з цього принципу (наприклад З. В. Ромовська [285, с. 53]. І. О. Зенін взагалі вважає, що рівна правоздатність носить формальний характер. Це наочно проявляється під час аналізу іншого боку правового статусу суб'єктів цивільного права – їх дієздатності, а точніше – тих реальних прав в майнових відносинах, якими вони володіють [286, с. 42].

Законодавець каже, що у випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку (ч. 3 ст. 25 ЦК України). Автори коментаря до ЦК України пояснюють це положення з необхідністю усвідомлення нею значення своїх дій та можливістю керувати ними. З певним віком пов'язується, наприклад, право займатись підприємницькою діяльністю, укладати певні правочини, обирати місце проживання, приймати рішення щодо зміни імені тощо [108, с. 45]. Проте у цьому випадку не можна ототожнювати такі обмеження з частковою та неповною цивільною дієздатністю фізичних осіб (що саме і роблять, на наш погляд, автори коментаря до ЦК України у наведеному вище уривку тексту, посилаючись на ст.ст. 31, 32 Кодексу).

Особи з «вадами» дієздатності залишаються при цьому правоздатними. Їх правоздатність реалізується через «допоміжну дієздатність» опікунів та піклувальників, включаючи батьків і усиновителів, які, як зазначає О. В. Остапенко, реалізують не власну, а чужу правоздатність, тобто правоздатність своїх підопічних, діючи при цьому в інтересах останніх [287, с. 8]. Якщо казати про «вади» правоздатності неповнолітніх осіб, то треба мати на увазі лише такі права, здатність мати які пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку.

В. М. Ігнатенко та О. П. Печений також підтримують цю точку зору. Вони до цього наводять приклади, що крім неповнолітнього, закон у певних випадках не визнає і недієздатну особу здатною мати право, наприклад, на складання заповітів, право давати доручення. Так само недієздатний не може вступати до кооперативу, не має права на підприємницьку діяльність, а отже – не може бути носієм цивільних прав та обов'язків, пов'язаних з його особою, і вони не можуть бути здійснені будь-ким іншим. Отже, це може свідчити про існування вікового та інтелектуального критеріїв цивільної правоздатності. Проте зазначені та деякі інші автори підтримують підхід, згідно з яким принцип рівності правоздатності не порушується тим, що деякі фізичні особи фактично чи за прямою вказівкою закону не можуть (не здатні) мати окремі права та обов'язки. Мотивують вони це тим, що неможливість мати деякі права поширюється однаковою мірою на усіх фізичних осіб [219, с. 115], [277, с. 61].

М. І. Панченко також визнає наявність виключень із загально визнаної рівності цивільної правоздатності. Він їх асоціює з обмеженнями законом, оскільки здатність мати окремі права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку (керувати автомобілем тощо) [279, с. 35–36].

Окремі автори зазначають, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах також мають рівні з громадянами України цивільні права, що означає надання їм національного режиму. Вони, як і громадяни України, можуть мати у власності майно, користуватися житлом та іншим майном, спадкувати та заповідати майно, мати інші майнові та особисті немайнові права, не заборонені законодавством. Винятки з цього режиму можуть встановлюватися лише Конституцією, законами та міжнародними договорами України [108, с. 46], [288, с. 68–70]. Проте саме в останній фразі і полягає особливість нерівності цивільної правоздатності такої категорій як іноземців та апатридів. Р. В. Чернолуцький на основі особистого дослідження робить висновок, що

іноземні громадяни, володіючи певним обсягом правоздатності, наданої їм вітчизняним правопорядком, під час свого перебування на території іншої держави не вправі посилатися на той обсяг прав, якими вони володіють у своїй державі [289, с. 12].

Так, наприклад, у ст. 13 Конституції України зазначено: «земля, її надра..., інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, ...є об'єктами права власності Українського народу». Яким чином це впливає на цивільну правоздатність іноземців та апатридів? Таким, що відповідно до частин 2 та 4 ст. 81 Земельного кодексу України іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності лише на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземцями, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню [290]. Отже, така категорія учасників цивільно-правових відносин позбавлена законом у правоздатності набути у власність та володіти землею сільськогосподарського призначення.

Більше того, ч. 1 ст. 212 СК України серед осіб, які не можуть бути усиновлювачами дітей в Україні визначено осіб без громадянства та іноземців, які не перебувають у шлюбі (крім випадків, коли іноземець є родичем дитини). До цього ж вказані особи, відповідно до ч. 3 ст. 244 СК України, не можуть бути опікунами чи піклувальниками. Дитина може бути усиновлена іноземцем, якщо не виявилось громадянина України, який бажав би її усиновити або взяти на виховання до себе в сім'ю (ч. 3 ст. 283 СК України).

Також норми міжнародного права допускають обмеження цивільної правоздатності іноземних громадян за рішенням КМУ у порядку відповідного реагування на дії тих держав, у яких є спеціальні обмеження

щодо здійснення прав і свобод громадянам України у вигляді міжнародних санкцій (реторсії) [219, с. 117], [291]. У той же час обсяг прав, якими наділені іноземні громадяни в іншій державі, може бути і більш значним, ніж той, який вони мають на своїй батьківщині [289, с. 12].

Крім випадків «недостатності» цивільної правоздатності іноземців в Україні, можна навести й протилежні ситуації. Як приклад можна навести право учасників правовідносин визначити, право якої держави підлягає застосуванню до правовідносин з іноземним елементом («вибір права»). Відповідно до ст. 5 Закону України «Про міжнародне приватне право» у випадках, передбачених законом, учасники (учасник) правовідносин можуть самостійно здійснювати вибір права, що підлягає застосуванню до змісту, наприклад, цивільно-правових відносин. Застосування права іноземної держави охоплює всі його норми, які регулюють відповідні правовідносини (ст. 6 Закону). У такому разі може бути застосовано так званий особистий закон фізичної особи, яким вважається право держави, громадянином якої вона є або право держави, у якій ця особа має місце проживання, а за його відсутності – місце перебування (для осіб без громадянства) [292].

Проте мета нашого дослідження не полягає у визначенні повного переліку випадків, у яких закон встановлює обмеження (переваги) для іноземців, осіб без громадянства або пріоритети громадян України перед зазначеними категоріями фізичних осіб у приватному секторі правовідносин, що впливають на стан та обсяг їх правоздатності. Натомість приведення навіть цих прикладів ми вважаємо достатніми для того, щоб визнати, що обсяг цивільної правоздатності у конкретних ситуаціях (правовідносинах) цієї категорії осіб є відмінним від правоздатності громадян України.

Дослівно ч. 1 ст. 26 ЦК України встановлює, що всі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Попри це не можна вважати це положення таким, що гарантує всім рівні права, оскільки теорія права в цілому та цивільного права зокрема містить таку правову категорію, як «переважні права».

В. П. Грибанов під переважними правами у цивільному праві розумів такі випадки, коли за всіх рівних умов перевага надається законом певному колу осіб, що володіють якими-небудь особливими ознаками [293, с. 295]. У такій дефініції – «переважні права як випадки» В. В. Боднар бачить певний дефект. Тому, на його розуміння, переважне право – це передусім право (правомочність), яке забезпечує першочерговість перед іншими особами на вчинення певної юридичної дії (наприклад, укладення договору) [294, с. 120]. Цікавим для нашого дослідження є те, що у своїй публікації В. В. Боднар акцентує увагу на винятковості переважного права, оскільки воно є винятком із встановленого ст. 1 ЦК України принципу юридичної рівності учасників цивільних відносин. Переважне право є виключним правом у будь-яких відносинах, які воно супроводжує. Зазначений науковець підкреслює, що це особливий вид особистого права, оскільки не може належати ні до речових ні до зобов'язальних прав, й відноситься його до аномалій у цивільному праві [294, с. 120]. Н. І. Майданик кваліфікує такі права «юридично недосконалими правами» [295, с. 848–861].

Прикладами переважних прав є: перевага призначення осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним (з урахуванням особистих стосунків між ними) опікунами або піклувальниками (ч. 4 ст. 63 ЦК України); передача земельних ділянок (при приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій працівникам цих підприємств, установ та організацій), працівникам державних та комунальних закладів освіти, культури, охорони здоров'я, розташованих на території відповідної ради, а також пенсіонерам з їх числа з визначенням кожному з них земельної частки (ч. 1 ст. 25 Земельного кодексу України) і т. ін.

Якщо переважному праву одного учасника цивільних відносин не протистоїть обов'язок іншого учасника цих відносин, на думку В.В. Боднара, є всі підстави відносити такі переважні права до секундарних прав [294, с. 122]. Такої ж думки дотримуються С. Косінов та М. Мороз [296, с. 99].

Таким чином, наявність інституту «переважних прав» та практичний його прояв у вітчизняних нормативно-правових актах остаточно ставить під сумнів абсолютність принципу «рівності правоздатності» для фізичних осіб. Навіть наділення їх рисами «аномальності», «юридичної недосконалості» є, по-суті, черговим визнанням існування винятків у загальному правилі рівності цивільної правоздатності. Отож, нехай ми окреслили не дуже багато категорій фізичних осіб, цивільна правоздатність яких у конкретних правовідносинах може бути відмінною від загальної (зокрема це: а) особи, які не досягли певного віку; б) особи, які визнані недієздатними; в) іноземці та особи без громадянства; г) особи, які згідно з законом мають переважні права тощо), втім навіть цього достатньо, щоб зробити висновок, що із загального правила про абстрактну рівність у здатності фізичних осіб мати права та обов'язки (цивільну правоздатність) можна зробити винятки. І як нами було доведено – вони реально існують. Це свідчить, що у конкретних правовідносинах можуть мати місце нерівності правоздатності певних категорій фізичних осіб.

Наведені нами приклади (назвемо їх не «аномалії», а «законні винятки», адже вони передбачаються законами) можуть гармонізувати із загальним правилом через такі причини. По-перше, як зазначалося раніше іншими авторами, неможливість мати деякі права, (а від себе додамо – або можливість мати деякі переваги) поширюється однаковою мірою на усіх фізичних осіб зазначеної категорії (у цьому є ознака рівності). По-друге, ті обставини, через які виникає така нерівність у правоздатності з часом або через поведінку (дії, бездіяльність) фізичної особи можуть перестати існувати. Наприклад, людина досягла необхідного віку для здійснення відповідного правочину або здійснення іншого немайнового права, або набула українського громадянства, змінила вид діяльності – перестала займатися фермерством (позбулася права отримати безоплатно у приватну власність надану у користування земельну ділянку у розмірі земельної частки

(паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради (ч. 1 ст. 32 Земельного кодексу України) тощо.

Зроблені нами висновки в аспекті з'ясування однієї з основних ознак правоздатності є додатковим аргументом на користь обґрунтування існування теорії «динамічної правоздатності».

Зміст правоздатності громадян тісно пов'язаний з особистістю людини, з необхідністю задоволення її матеріальних та духовних потреб. Тому правоздатність, не зважаючи на простоту конструкції, безмежна. О. М. Гатін з цього приводу каже, що перш за все закон виключає будь-які юридичні можливості експлуатації людини людиною. Фізична особа не може мати в особистій власності майно, вилучене з цивільного обороту, наприклад, об'єкти виключної власності держави тощо [291]. І. О. Зенін у своїх працях переконує нас у тому, що коли мова заходить про конкретні групи осіб, формальна рівність правоздатності перестає існувати [286, с. 42]. Можливо, така заява вченого є занадто категоричною, але, якщо розглядати зміст правоздатності фізичних осіб залежно від індивідуалізуючих ознак (таких наприклад, як вік, стать, громадянство, національність, сімейний стан і т. ін.), то насправді можна спостерігати певні зміни.

Проведений нами аналіз особливостей цивільної правоздатності дозволяє класифікувати певні індивідуалізуючі ознаки.

1) Вік – тривалість життя людини [297]. З віком пов'язані фізіологічно-психологічні зміни людини (дорослішання, старіння). По-перше, з цією ознакою законодавець пов'язує здатність не лише мати права, а й самостійно їх здійснювати (дієздатність). Цей процес має декілька етапів. До 14 років фізична особа має часткову дієздатність (ст. 31 ЦК України), з 14 до 18 років – неповну (ст. 32 ЦК України), і лише з 18 років – повну цивільну дієздатність (ст. 34 ЦК України).

Особи віком від 6 років (до 10 років – за письмовою згодою батьків, усиновителів, опікунів або піклувальників) набувають здатності стати індивідуальними членами дитячих громадських організацій (ст. 5 Закону

України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»). З 7 років зміна прізвища дитини (у разі зміни прізвища обома батьками), а також визначення батьками місця її проживання здійснюється лише за згодою такої дитини (ч. 2 ст. 148 та ч. 2 ст. 160 СК України). Фізична особа, яка досягла 14 років, має право на вільне самостійне пересування по території України і на вибір місця перебування. Дитина, яка не досягла цього віку, має право пересуватися по території України лише за згодою батьків (усиновлювачів), опікунів та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними. З 16 років людина, має право на вільний самостійний виїзд за межі України (ст. 313 ЦК України). Фізичні особи, які досягли 14-річного віку можуть стати засновниками молодіжних та дитячих громадських організацій в Україні (ст. 4 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»). По досягненню 18 років у людини виникає право на стерилізацію (ч. 5 ст. 281 ЦК України). Особам, які досягли 18-річного віку в установленому порядку може бути наданий дозвіл на придбання, володіння, та зберігання газових пістолетів, револьверів і патронів до них (сльозоточивої та дратівної дії), з 21-річного віку – на вогнепальну гладкоствольну мисливську зброю; з 25-річного віку – на вогнепальну мисливську нарізну зброю (Додаток 2 до Постанови ВРУ «Про право власності на окремі види майна»).

Проте поряд з набуттям з віком може бути пов'язано й припинення деяких проявів правоздатності. Так, у разі досягнення підопічним 14 років припиняється опіка (ч. 2 ст. 76 ЦК України), а з досягненням 18-річного віку – піклування (п. 1 ч. 1 ст. 77 ЦК України). З набуттям повноліття (особа віком до 18 років, якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше) припиняється правовий статус дитини (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»). Отже припиняється обов'язок батьків утримувати дитину (ч. 1 ст. 180 СК України). З 18 років особа втрачає право бути членом дитячих громадських організацій, а з 35-річного віку – й молодіжних громадських організацій (ст. 5 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»).

2) Наступною ознакою, з якою низка правових норм приватного права пов'язує набуття або, навпаки, втрату частини правоздатності, є цивільна дієздатність особи. Обмежено дієздатна особа – здатна мати право на: піклування (ч. 1 ст. 37, ст. 292 ЦК України); недієздатна особа – здатна мати право на опіку (ч. 1. ст. 41, ст. 292 ЦК України). Такі особи, наприклад, не можуть бути опікунами, піклувальниками (ч. 2 ст. 63 ЦК України), усиновлювачами (ч. 1 ст. 212 СК України), не мають права на здійснення підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 50 ЦК України). Відповідно до ч. 2 ст. 15 СК України, якщо особа визнана недієздатною, її сімейний обов'язок особистого немайнового характеру припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання. Шлюб, зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною є недійсним (ч. 3 ст. 39 СК України). Треба зауважити, що у разі поновлення (у порядку, передбаченому статтями 38 і 42 ЦК України та статтями 236–241 ЦПК України) цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, або цивільна дієздатність якої була обмежена, відновлюється і її правоздатність.

Цей приклад є вагомим аргументом на користь «динамічної теорії правоздатності», адже він ставить під сумнів один з постулатів статичної теорії С. М. Братуся, а саме – «правоздатність ... не може змінюватися для одного і того ж суб'єкта в різних конкретних суспільних відносинах [55, с. 5-10]». Якщо це ствердження сприймати категорично як засаду для розуміння теорії права, то вийде, що особа, яка була обмежена або позбавлена дієздатності, а, отже, позбулася здатності мати і певні права (які були нами наведені для прикладу), не матиме шансів на їх реанімацію у випадку поновлення дієздатності.

3) Обсяг цивільної правоздатності має залежність також і від статі, до якої належить фізична особа. Не зважаючи на те, що ст. 24 Конституції України виключає будь-які привілеї чи обмеження за ознакою статі, у приватному праві різниця у обсязі правоздатності таки існує. Так, лише жінки здатні мати право на материнство (ст. 49 СК України), і лише

чоловіки – на батьківство (ст. 50 СК України), але при цьому відповідно до ч. 6 ст. 281 ЦК України лише жінка наділяється можливістю штучного переривання вагітності (як однієї із форм відмови від права на материнство). Чоловік же позбавлений таких прав. Зазначена правоздатність є основою для урегулювання, наприклад, таких правовідносин, як небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини, так само, як відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини, що може бути причиною розірвання шлюбу. Виключно жінки здатні мати право на допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами, а також право на допомогу на дітей одиницями матерям (ст.ст. 7 та 18-1 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»).

4) Належність до національних меншин та мовні ознаки також можуть наділяти фізичну особу здатністю мати деякі особливі права та обов'язки порівняно із етнічними українцями. Наприклад, закон встановлює, що при вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 11 СК України). Згідно з ч. 2 ст. 35 СК України при реєстрації шлюбу складення більше двох прізвищ допускається винятково, якщо це впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений. Аналогічно вирішується справа при визначенні імені дитини – їй може бути дано більше двох імен, якщо це впливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати і (або) батько (ч. 2 ст. 146 СК України). До того ж, фізична особа має право на транскрибований запис її прізвища та імені відповідно до своєї національної традиції (ч. 2 ст. 294 ЦК України).

Крім цього, держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних

традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству, а також право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Громадяни, які належать до національних меншин, національні громадські об'єднання мають право у встановленому в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб тощо (статті 6, 10 та 15 Закону України «Про національні меншини в Україні»).

5) Наступною індивідуалізуючою ознакою фізичної особи, від якої залежить обсяг правоздатності, є громадянство України. І хоча більшість прав та обов'язків так само поширюються на іноземців та осіб без громадянства, як і на громадян України, є певні виключення. Не повертаючись до вищезгаданих особливостей правоздатності іноземців і осіб без громадянства, варто зазначити, що, відповідно до ч. 3 ст. 313 ЦК України фізична особа, яка є громадянином України, має право на безперешкодне повернення в Україну. Право на допомогу від держави при усиновленні дитини (з числа дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування) має особа, яка є громадянином України (ст. 12-1 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»). З числа депортованих осіб, які поселилися в сільській місцевості, безкоштовна передача у власність землі сільськогосподарського призначення в розмірі земельного паю, визначеного для цієї місцевості (за рахунок земель запасу та резервного фонду в разі їх наявності) здійснюється лише громадянам України (ст. 7 Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» та п. 6 ст. 25 Земельного кодексу України) тощо.

б) Ім'я є однією з основних індивідуалізуючих ознак фізичної особи, яке найбільшою мірою індивідуалізує її у цивільно-правових відносинах. Саме ім'я є тією зв'язуючою ланкою, яка поєднує безпосередньо саму фізичну особу та обсяг її прав і обов'язків, що їй належить. Особливості обсягу правоздатності, що пов'язані з участю фізичної особи у цивільних правовідносинах мають місце при здійсненні авторських прав під псевдонімом або анонімно. Автор твору має право як взагалі заборонити під час публічного використання твору згадування свого імені (п. 2 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права») так і використовувати вигадане ім'я. Якщо твір опубліковано анонімно чи під псевдонімом видавець твору має право захищати права автора, зокрема у суді. Верховний Суд України у Постанові від 04.06.2010 р. № 5 (п. 9) наголошує на тому, що у таких випадках суд не вправі вимагати розкриття імені автора, доки автор твору не вирішить розкрити своє ім'я і не заявить про своє авторство [298].

7) Наступна індивідуалізуюча ознака – місце проживання (перебування). У цьому випадку, як правило, обсяг правоздатності фізичної особи може бути змінено, якщо для цього місця існує якийсь відмінний від загальної території режим – особлива правоздатність для тих, хто проживає за кордоном, на території режимних об'єктів, в зонах відчуження, перебуває або перебував у зоні збройних конфліктів (антитерористичної операції) тощо. Так, не підлягають оподаткуванню земельні ділянки та будинки, розташовані на території зон гарантованого добровільного відселення і посиленого радіоекологічного контролю, що належать громадянам, які проживають поза межами зон радіоактивного забруднення (ст. 7 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»). Громадянам, які працюють у зоні відчуження, встановлюється доплата у порядку і розмірах, визначених КМУ (ч. 1. ст. 39 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»).

Протилежні за суттю, але також залежні від місця проживання, виникають відносини у випадку наявності обставин, які передбачені ст. 43 ЦК України, а саме – фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування. У такій ситуації фізична особа, яка визнана безвісно відсутньою, а також фізична особа, місце перебування якої невідоме має можливість розраховувати на опіку над її майном. При цьому така правоздатність буде реалізована також за рахунок дієздатності інших осіб у порядку встановленому законом (ст. 44 ЦК України).

8) Правоздатність людини може мати свої особливості залежно від сімейного стану та родинних стосунків з іншими фізичними особами. Відповідно з цим, право на розірвання шлюбу мають лише особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі, а право на вступ у шлюб – особи, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі (ст. 25 СК України). У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення (ст. 26 СК України). Якщо на обліку для можливого усиновлення дітей-сиріт перебувають рідні брати та сестри, вони не можуть бути роз'єднані при їх усиновленні (крім виключних випадків за рішенням суду) (ст. 210 СК України).

У випадку завдання смерті фізичній особі, той член подружжя, який залишився, батьки (усиновлювачі), діти (усиновлені), а також особи, які проживали з нею однією сім'єю мають право на відшкодування моральної шкоди (ч. 2 ст. 1168 ЦК України). Від ступеню родинних зв'язків залежить черга спадкоємців за законом, звідки впливають й інші права та обов'язки таких осіб щодо спадкування (статті 1261–1263 ЦК України).

9) Стан здоров'я (в тому числі психічний) та певні види залежності також вносять певні корективи до обсягу цивільної правоздатності. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Крім того, цивільна дієздатність

фізичної особи може бути обмежена, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище (ст. 36 ЦК України). Якщо людина внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, вона взагалі може бути визнана судом недієздатною (ст. 39 ЦК України). Відповідні обмеження дієздатності впливають на обсяг правоздатності фізичної особи (що було прокоментовано нами раніше).

Не можуть бути усиновлювачами дитини особи, які: перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері; зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами (ч. 1 ст. 212 СК України).

За заявою наречених реєстрація шлюбу може відбутися за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо вони не можуть з поважних причин прибути до органу державної реєстрації актів цивільного стану (ч. 2 ст. 33 СК України). Інваліди, які отримують пенсію, що не перевищує мінімального розміру пенсії, або державну соціальну допомогу, призначену замість пенсії, діти-інваліди мають право на безплатне придбання лікарських засобів за рецептами лікарів у разі амбулаторного лікування. Інваліди першої і другої груп мають право при амбулаторному лікуванні на придбання лікарських засобів за рецептами лікарів з оплатою 50 відсотків їх вартості; на позачергове обслуговування в касах міського та міжміського транспорту, а також на підприємствах, установах та організаціях усіх форм власності та підпорядкування, які надають будь-які послуги населенню. Інваліди і діти-інваліди за наявності медичних показань мають право на безплатне забезпечення санаторно-курортними путівками (ст. 38 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»).

Безумовно, що це не вичерпний перелік пільг та переваг, які встановлюються законодавцем з метою компенсувати наявні вади здоров'я, поліпшити повноцінне суспільне життя зазначеної категорії фізичних осіб, або, навпаки обмежень – щоб не допустити негативного впливу на інших з боку осіб, які мають негативні залежності.

10) Підприємницька правоздатність. Сторонами в договорі комерційної концесії можуть бути фізична та юридична особи, які є суб'єктами підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 1117 ЦК України). Управителем може бути суб'єкт підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 1033 ЦК України).

11) Релігійні переконання, професійні досягнення і репутаційні чинники (освіта, науковий ступень, вчене звання, правовий статус адвоката тощо) та ін. Цей перелік є далеко не вичерпний, адже навіть окремі складові правового статусу (їх наявність, відсутність чи зміна) можуть впливати на обсяг правоздатності у конкретно взятий відрізок часу.

Відмінності обсягу правоздатності можуть мати місце і за умови сукупності двох і більше ознак, які є самостійними або утворюють певний юридичний стан.

12) Повноліття і дієздатність. Повнолітня дієздатна фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, має право відмовитися від лікування (ч. 4 ст. 284 ЦК України). Медичні, наукові та інші дослідження можуть провадитися також, лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою (ч. 3 ст. 281 ЦК України). Повнолітня дієздатна фізична особа має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин (ч. 1 ст. 290 ЦК України). Набувачем у договорі довічного утримання (догляду) може бути повнолітня дієздатна фізична особа (ч. 2 ст. 746 ЦК України).

13) Повноліття і стан здоров'я. Повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій (ч. 7 ст. 281 ЦК України). Повнолітня фізична особа має право на достовірну і повну інформацію про

стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я (ч. 1 ст. 285 ЦК України).

14) Дієздатність і стан здоров'я. Дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я не може самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, має право обрати собі помічника (ч. 1 ст. 78 ЦК України).

15) Вік і «додаткова» ознака. По досягненню 16 років фізична особа, яка працює за трудовим договором та/або бажає займатися підприємницькою діяльністю, по досягненню 14 років фізична особа, яка записана матір'ю або батьком дитини – мають право отримати повну дієздатність (ч.ч. 1–3 ст. 35 ЦК України). Стаття 16 СК України закріплює право на надання неповнолітнім батькам допомоги (з боку близьких родичів) у здійсненні батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків. Неповнолітні батьки, які досягли 14 років, мають право на звернення до суду за захистом прав та інтересів своєї дитини, а також, право на безоплатну правову допомогу (ст. 156 СК України).

16) Стан здоров'я та «додаткова» ознака. Дружина, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка – батька дитини до досягнення дитиною 3 років. Якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку, дружина, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка до досягнення дитиною 6 років. Право на утримання вагітна дружина, а також дружина, з якою проживає дитина, має незалежно від того, чи вона працює, та незалежно від її матеріального становища, за умови, що чоловік може надавати матеріальну допомогу (ст. 84 СК України).

17) Пенсійна правоздатність (вік + трудовий стаж). Право на пенсію за віком мають: чоловіки – після досягнення 60 років і при стажі роботи не менше 25 років; жінки – після досягнення 55 років і при стажі роботи не менше 20 років... (ст. 12 Закону України «Про пенсійне забезпечення»).

Індивідуалізація обсягу правоздатності може мати й більш складну конструкцію – включати більше двох ключових ознак.

18) Вік + трудовий стаж + «додаткова ознака». Додатковою ознакою може виступати, наприклад фізіологічні особливості людини. Так особи, хворі на гіпофізарний нанізм (ліліпути), і диспропорційні карлики мають право на пенсію за віком, наприклад, чоловіки – після досягнення 45 років і при стажі роботи не менше 20 років тощо (ст. 18 Закону України «Про пенсійне забезпечення»). Також додатковою ознакою може бути стать. Наприклад, закон встановлює пенсії за віком багатодітним матерям і матерям інвалідів з дитинства (ст. 17 Закону України «Про пенсійне забезпечення») тощо.

Прикладом синтезу та взаємообумовленості наших попередніх висновків (щодо динамічного стану правоздатності залежно від певних факторів, а також поведінки (у минулому та (або) сьогодні) фізичної особи та (чи) його контрагента) із роллю ознак, які індивідуалізують фізичну особу є наступний приклад з судової практики (п. 9 Листа Вищого спеціалізованого суду від 16.05.2013 р. № 24-753/0/4-13).

При встановленні судами факту проживання зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до дня смерті (четверта черга спадкоємців за законом), судам необхідно враховувати положення ст. 3 СК України, відповідно до якої сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, а також те, що сім'я створюється на підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Рішенням Новоушицького районного суду Хмельницької області від 9 березня 2011 року задоволено заяву Г. і встановлено факт проживання його однією сім'єю з С. із грудня 1991 року по 3 січня 2011 року в с. Гута Глібівська, Новоушицького району Хмельницької області. Із заяви заявника та доданих доказів (паспорта заявника) вбачається, що Г. дійсно проживав із С. разом, вони спільно вели господарство.

Якщо при визначенні конкретної правоздатності фізичної особи Г. приймати до уваги лише попередню поведінку (проживання разом із С.), то таке рішення суду першої інстанції цілком обґрунтоване.

Однак судом не враховано, що Г. в цей період перебував у зареєстрованому шлюбі з П., і шлюб у встановленому порядку не припинено (*індивідуалізуюча ознака «сімейний стан» – М.С.*). Тому Вищий спеціалізований суд зазначає, що створення сім'ї з С. суперечить моральним засадам суспільства, і заявник не може набувати право на спадщину, як спадкоємець четвертої черги за законом. У цьому випадку встановлення факту не зумовлює юридичних наслідків, тому підстави для задоволення заяви відсутні [299].

Підтримуючи з цього приводу позицію Р.О. Стефанчука, який зазначає, що як учасник цивільних правовідносин, фізична особа повинна бути наділена низкою ознак, які її індивідуалізують, виокремлюють з-поміж інших та персоніфікують як учасника цих правовідносин [282, с. 37], можна стверджувати, що ці вихідні ознаки обумовлюють динаміку цивільної правоздатності певних категорій осіб.

Індивідуалізувати обсяг правоздатності може як одна, так і декілька ознак у сукупності. Залежно від наявності цих особливостей, що характеризують стан людини, конкретна фізична особа або набуває «виняткових» прав та обов'язків (які не властиві іншим), або навпаки – не має тих прав (обов'язків), які властиві загальній більшості учасників правовідносин у приватній сфері.

На наш погляд, така ситуація може трохи інакше характеризувати співвідношення статичної та динамічної складової правоздатності. Якщо розглядати правоздатність певної людини в конкретний проміжок часу, то вона може задаватися статичною (незмінною), але відмінною за одним або декількома елементами від правоздатності інших. Якщо ж розглядати правоздатність однієї і тієї самої особи в різні проміжки часу, то можна помітити, що вона відрізняється як за обсягом так і за змістом. У цьому і проявляється так звана загальна

динаміка правоздатності. В конкретних але типових ситуаціях врахування динамічності може давати правильне уявлення про стан правоздатності у разі зміни певних обставин (наприклад у випадку презумпції відновлення правоздатності у випадку поновлення дієздатності особи).

3.3 «Обмежена правоздатність» та проблеми її застосування

Концепція «обмеженої правоздатності» є одним із найбільш проблемних та дискусійних питань у сучасній цивілістичній науці. Зважаючи на необхідність встановлення змістовного обсягу цивільної правоздатності та її структурно-функціонального співвідношення з цивільною дієздатністю фізичної особи, всебічне дослідження має бути проведено у напрямі виявлення загальних закономірностей здійснення суб'єктивних цивільних прав та окреслення меж компетенції публічно-владних інститутів щодо встановлення тих чи інших правових обмежень цивільно-правового статусу правоздатної особи.

У цьому контексті слід зазначити, що концепція «обмеженої правоздатності» у цивільному праві фундаментально ґрунтується на понятті правових обмежень як загальної категорії суспільно-правового життя.

В історико-правовому контексті необхідно відзначити, що можливість обмеження цивільної правоздатності особи була передбачена ще у римському праві, яке є першоосною та концептуально-методологічним фундаментом сучасного матеріально-правового і процесуального розуміння категорії «обмеженої правоздатності».

Так, римське право виробило низку природних умов, які могли обмежувати правосуб'єктність фізичних осіб – стать, вік і здоров'я. При цьому римське право визнавало дві статі – чоловічу і жіночу. Різниця за статевою ознакою була найбільш відчутною у публічному праві, де жінки повністю були позбавлені політичних прав. Щодо приватного життя, то у відповідності до положень законодавства Юстиніана, жінка володіла такою ж

правоздатністю, що і чоловік, але з певними обмеженнями і привілеями, які вона отримувала натомість. Другою природною умовою, що впливала на обсяг правосуб'єктності, був вік, у відповідності до якої повністю дієздатною особа ставала по досягненню нею 25 років, тобто повноліття. Нарешті, третьою природною умовою обмеження цивільної правоздатності фізичних осіб у Стародавньому Римі було здоров'я [300, с. 11]. Отже, римське приватне право не пов'язувало обмеження правоздатності з фактом скоєння правопорушення, а концентрувало свої положення на індивідуально-природних характеристиках фізичної особи.

Подібний підхід знайшов своє відображення у чинному цивільному законодавстві як обмеження дієздатності фізичної особи або визнання особи недієздатною, що необхідно відрізнити від обмеження цивільної правоздатності в цілому. У першому випадку йдеться про природні умови, що індивідуально характеризують особистість, яка не спроможна самостійно користуватися правами, тобто бути саме дієздатною, активною, самостійно позиціонувати себе у цивільно-правових відносинах. У подібний спосіб обмежується фактичне користування та розпорядження належними особі окремими суб'єктивними цивільними правами. Водночас цивільна правоздатність як здатність бути носієм цивільних прав та обов'язків може бути обмежена або у порядку самообмеження за бажанням самої правоздатної особи, або як наслідок санкції за скоєне правопорушення, внаслідок якої обмежується її здатність мати цивільні права та нести обов'язки, а не тільки фактично користуватися та виконувати їх.

На рівні міжнародно-правових стандартів теоретична можливість обмеження правоздатності фізичної особи в цілому, як юридичної здатності бути певним носієм цивільних прав та обов'язків, встановлюється на формально-догматичному міжнародно-правовому універсальному рівні положенням ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., згідно якої держава може встановлювати тільки такі обмеження прав, які визначені законом, і лише стільки, скільки це є сумісним з їх природою,

виключно з метою сприяння загальному добробуту у демократичному суспільстві. Зазначена ідея знаходить свій прояв і на рівні Конституції України. Зокрема, ст. 64 Основного Закону вказує, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. При цьому, як слушно зауважує Р. О. Стефанчук, аналіз Конституції дає підстави стверджувати, що обмеження цивільної правоздатності фізичної особи в частині встановлення можливості мати окремі цивільні права можливе лише: а) за умов визначення цих обмежень у законі та встановлення їх за вироком суду (ст. 63 Конституції України); б) в умовах воєнного чи надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України). Однак і перша, і друга підстави мають декілька своїх суттєвих обмежень. Насамперед вказані вище підстави для обмеження окремих прав повинні встановлюватись із обов'язковим зазначенням строку дії цих обмежень. По-друге, незалежно від будь-яких обставин не можуть бути обмежені, а відповідно й виключені із загальної цивільної дієздатності такі особисті немайнові права, як право на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканість тощо (ч. 2 ст. 64 Конституції України). І по-третє, ті особисті немайнові права, які включені до змісту цивільної правоздатності та мають своє конституційне закріплення, не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22 Конституції України) [56, с. 117–118].

Варто відзначити, що у цивілістичній науці існують досить різні підходи до обмеження цивільних прав фізичної особи.

Так, О. О. Кот при дослідженні особливостей меж здійснення цивільних прав слушно зауважує, що свобода кожної окремої особи в суспільстві можлива лише тоді, коли вона має певні межі. Те саме стосується і суб'єктивного цивільного права як юридично гарантованої свободи особи [301, с. 128].

На думку В. Ф. Ерна, висловлений щодо суспільно-правової та соціально-психологічної природи самообмеження майнових прав громадян, істотна ознака власності, «моє», вноситься не зовнішнім елементом, а психічним моментом, присвоєнням, внутрішнім встановленням межі, границі й перешкоди для іншого. Межі власності при цьому визначаються не чимось зовнішнім, а внутрішнім психічним моментом [302, с. 197].

Слід погодитися з думкою Є. О. Мічуріна про неможливість застосування подібної позиції у цивільному правозастосуванні, оскільки вказаний підхід охоплює виключно психологічний аспект обмеження цивільних прав (самообмеження як добровільний акт людини відповідно до її усвідомлюваного психічного ставлення щодо конкретного матеріального об'єкта цивільно-правових відносин) [303, с. 171]. У такому контексті слід відзначити інший методологічний підхід, запропонований теоретичною правовою наукою, згідно якого виключно правове регулювання відносин є достатньою гарантією від свавілля держави [304, с. 359].

У спеціальних цивільно-правових дослідженнях найчастіше використовується позитивістський підхід до правових обмежень, відповідно до якого обмеження прав фізичних осіб (тобто їх правоздатності у тому чи іншому її структурно-функціональному елементі) встановлюються через державне правове регулювання [305, с. 157]. Таким чином, держава встановлює чіткі обмеження прав фізичних осіб завдяки правовому регулюванню суспільних відносин. Цей підхід, за слушним спостереженням Є. О. Мічуріна, відповідає існуючому правовому регулюванню, наприклад, Міжнародній конвенції про захист прав і основних свобод людини [303, с. 172].

У контексті вказаного важливим є визначення співвідношення обмежень майнових прав фізичних осіб з суб'єктивним правом.

Слід відзначити, що обмеження є включеними у суб'єктивні цивільні права в якості необхідного елемента, який дозволяє забезпечити законні інтереси усіх зацікавлених осіб, а також належним чином врахувати публічно-правові інтереси суспільства та держави в цілому. Так, наприклад,

згідно ст. 322 ЦК України тягар утримання власності несе власник майна, якщо інше не встановлене договором або законом, що означає обтяження права власності на майно додатковим обмеженням у вигляді обов'язку належного утримання. Подібний підхід у такий спосіб дозволяє гарантувати як приватні, так і публічні правові інтереси абсолютного кола інших осіб, суспільства, держави. Іншим прикладом є обмеження первинного суб'єктного кола права інтелектуальної власності (ст. 421 ЦК України) фізичними особами на відміну від юридичних, що дає змогу забезпечити суб'єктивні цивільні права авторів об'єктів інтелектуальної власності.

Отже, як можна побачити, обмеження суб'єктивних цивільних прав органічно знаходяться у тих конкретних правах, що входять до змісту цивільної правоздатності фізичної особи, які здійснюються в існуючих межах, однак з урахуванням особливостей правовідносин через дію механізму правового регулювання їх здійснення піддається певному додатковому ускладненню.

Слід також відзначити, що межі здійснення суб'єктивного права пов'язані з мірою можливості здійснення повноважень, які надані особі законом та існують завжди стосовно будь-якого суб'єктивного права. Зміст суб'єктивного цивільного права, попри встановлення обмежень, продовжує містити можливості для особи діяти на власний розсуд, але в окремих правовідносинах через ускладнення здійснення суб'єктивного права для особи встановлюється необхідність діяти певним чином, відповідно до чого вона має коригувати свою поведінку. Наприклад, для створення юридичної особи (ч. 1 ст. 87 ЦК України) її учасники зобов'язані розробити установчі документи для того, щоб мати правову можливість здійснювати належне їм як носіям повної цивільної правоздатності право на створення та участь в юридичних особах. При цьому вказаної процедури замало, адже юридична особа вважається створеною з моменту її державної реєстрації (ч. 4 ст. 87 ЦК України). Але у будь-якому випадку, кожна правоздатна особа має право на створення юридичної особи, незалежно від бажання користуватися

зазначеним правом та факту виконання відповідних законодавчих вимог. Реальна ж можливість створення юридичної особи обмежується тими додатковими умовами, що матеріально та процедурно обтяжують вказане суб'єктивне цивільне право.

Таким чином, обмеження не впливають на загальний юридичний зміст суб'єктивного цивільного права, однак ускладнюють можливості його здійснення у цивільно-правових відносинах.

У контексті висловлених міркувань важливо вказати і на ту обставину, що обмеження застосовуються в механізмі правового регулювання як засіб стримування особи, що ускладнює можливості здійснення окремих суб'єктивних цивільних прав [303, с. 172]. Залежно від правового режиму, умов чи правил здійснення окремих цивільних прав, встановлених законом, обмеження ускладнюють здійснення цивільних прав у певних межах. Особливості дії обмежень у правовій нормі, актах застосування права, актах цивільного законодавства існують і полягають у наступному. У актах застосування права обмеження застосовуються при діяльності судів і актах місцевих органів самоврядування, виданих на підставі закону, що містить обмеження. Зокрема, правозастосовні органи на виконання правової норми, в якій міститься обмеження, сприяють впровадженню та результативній дії норми права через її застосування щодо конкретної ситуації, персоніфікованого об'єкта та суб'єкта правовідносин [303, с. 172].

Так, рішення суду, прийняті згідно з законом, сприяють відновленню прав особи та впровадженню обмежень у правовідносини, що стимулює осіб до виконання приписів цивільного законодавства, якими встановлюються обмеження; акти інших державних органів та органів місцевого самоврядування сприяють додержанню обмежень у випадках, коли це прямо передбачено законом.

Загалом, як зазначає О. О. Кот, явища, які в сучасній науковій літературі та законодавстві йменуються «обмеженнями права», у дійсності є обмеженнями здійснення суб'єктивних прав [301, с. 132]. Схожої позиції

дотримується і Є. О. Мічурін: обмеження, які входять безпосередньо до змісту суб'єктивного цивільного права як такого, не впливають на зміст відповідного права (а отже, і на обсяг цивільної правоздатності фізичної особи), однак ускладнюють можливості його здійснення, адже попри дію обмежень суб'єктивне право продовжує вміщувати складаючи його повноваження. Крім того, на думку вченого, межі здійснення суб'єктивного права пов'язані з мірою можливості здійснення повноважень, які надані особі законом та існують завжди стосовно будь-якого суб'єктивного права. У свою чергу, встановлені чинним законодавством обмеження існують щодо окремих цивільних прав та ускладнюють можливості здійснення цих прав, а підвищення ефективності дії обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання залежить від цілої низки чинників, зокрема: а) якості нормотворчості, відповідно до чого закон має чітко встановлювати коло прав та обов'язків суб'єктів, відносно яких встановлюються обмеження, особливості здійснення прав, які обмежені визначати зміст цих обмежень; б) досягнення невідворотності дії закону щодо обмежень через акти застосування права при захисті порушених прав осіб у судах та впровадженні обмежень через дії інших правозастосовних органів; в) спрямованості на забезпечення здійснення суб'єктивного цивільного права з урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів [303, с. 173].

У контексті аналізу природних умов обмеження цивільної правоздатності варто зазначити і про те, що окремі права особа може набувати лише з досягненням певного віку (стати донором, володіти зброєю, купувати тютюнові вироби та алкогольні напої тощо), але у даному випадку знову ж таки йдеться саме про тимчасове, до настання встановленого чинними нормативними положеннями ЦК України, обмеження дієздатності фізичної особи, а не її правоздатності як такої, тобто правоздатність в особи з неповною дієздатністю присутня, але до настання певних природних умов

вона не може скористатися притаманним їй повним обсягом суб'єктивних цивільних прав.

Від подібного законодавчо регламентованого обмеження обсягу окремих суб'єктивних цивільних прав та можливості активного, дієздатного користування ними необхідно відрізнити обмеження цивільної правоздатності або через самообмеження, або через відповідне рішення компетентного державного органу в якості функціональної складової юридичної відповідальності, що випливає з певного встановленого законодавством комплексу негативних наслідків за скоєне відповідальним суб'єктом – носієм цивільної правоздатності адміністративне правопорушення чи кримінальний злочин.

Таким чином, якщо вважати самообмеження однією з можливих моделей реалізації концепції «обмеженої правоздатності» у цивільному праві, необхідно констатувати, що обмеження цивільної правоздатності за вольовим ставленням особи до подібної зміни її правового статусу може бути примусовим та добровільним.

У загальному філософському вимірі самообмеження людиною належних їй інтересів та суб'єктивних прав сприймається як один з найважливіших проявів свободи особистості, сутності людини. Цей феномен протягом усієї історії людства відігравав роль своєрідної осі, навколо якої обертались цілі філософські, зокрема етичні, системи. Наприклад, «золоте правило» моралі («не учиняй по відношенню до інших так, як ти не хотів би, щоб інші учиняли по відношенню до тебе») спирається на самообмеження: «не учиняй». Принцип самообмеження складає внутрішню основу етичних систем Демокрита, Платона, Епікура, І. Канта та інших видатних мислителів. Слід зазначити, що значна увага моралістів різних епох до проблеми самообмеження адекватно відображає її значення в моральній практиці людей, адже самообмеження як феномен взаємопов'язаного та взаємообумовленого суспільного життя виконує важливу регулятивну функцію у сучасному суспільстві [306, с. 139–140], оскільки, за нашим глибоким переконанням, будь-яке суспільне життя можливе лише за умови

певного взаємного обмеження бажань, інтересів, прагнень, у тому числі – у площині реалізації цивільно-правових інтересів людини.

Крім того, зважаючи на особливості здійснення немайнових суб'єктивних цивільних прав як елементу цивільної правоздатності фізичної особи, необхідно звернути увагу на те, що самообмеження відіграє значну роль в особливій комунікативній сфері життя – міжособистісному спілкуванні як основній функціонально-просторовій площині задоволення цивільних інтересів немайнового характеру. Соціальне середовище змушує людину враховувати законні інтереси інших членів соціуму, обмежуючи себе у своїх бажаннях не інстинктивно, підсвідомо, а усвідомлюючи його необхідність і спрямовуючи свої вчинки відповідно до свідомо обраних орієнтирів, а тому будь-яке людське спілкування з точки зору сучасної філософії можливе лише за умови певного взаємообмеження бажань, інтересів [307, с. 140].

У практичному правозастосуванні фізична особа може добровільно обмежити свою правоздатність, наприклад, якщо свідомо обирає ту чи іншу професію, специфіка якої вимагає відмовитися від певних прав, у тому числі – тих, що знаходяться у цивільно-правовій площині. Так, наприклад, працівники поліції, суду, прокуратури, інших правоохоронних органів, військовослужбовці не можуть бути членами політичних партій, займатися підприємницькою діяльністю тощо.

Водночас самообмеження відноситься, перш за все, до психічної сфери людської діяльності, виникає на рівні свідомості та підсвідомості людини, а згодом породжує певні правові наслідки лише у тому разі, якщо самообмеження стає спонукальним мотивом до певної юридично значущої дії, наприклад – у формі працевлаштування за однією із вказаних вище професій особливого роду (*sui generis*).

Таким чином, можна сформулювати принципово нову для цивілістичної науки категорію – «самообмежувальні правові обставини особливого роду (*sui generis*)», під якими ми розуміємо такі юридичні факти,

настання яких залежить від власної волі фізичної особи – носія цивільної правоздатності та є підставою для самообмеження такої особи в її правоздатності через зменшення обсягу належних їй суб'єктивних цивільних прав до усунення відповідного юридичного факту. Іншими словами, йдеться про своєрідне обтяження правового статусу фізичної особи, яке приймається людиною добровільно та складає елемент її правосуб'єктності до фактичної зміни зазначеної суб'єктивно-індивідуалізованої складової. При цьому межі, юридичний зміст та умови застосування подібних самообмежень встановлюються спеціальними законами інституціонального характеру про правовий статус окремих органів публічної влади або певні види діяльності.

З іншого боку, більш складною з практичного та доктринального погляду є ситуація примусового обмеження цивільної правоздатності особи компетентним державним органом в якості тимчасової (секундарної) або постійної (наприклад, позиттєве ув'язнення у кримінальному праві) санкції, оскільки, у відповідності до загального апріорного правила, цивільна правоздатність властива кожній людині, від неї не можна відмовитися чи уступити будь-кому. Вона виникає з народження і припиняється зі смертю. Правоздатність не залежить від фізичного чи психічного стану людини, від того, чи здатна вона її здійснювати (іншими словами, і новонароджений, і душевнохворий мають цивільну правоздатність так само, як і доросла здорова людина, оскільки вони можуть стати суб'єктами права власності, спадкування, користування житловим приміщенням тощо).

Крім того, правоздатність як комплексне юридичне явище, певний правовий феномен, необхідно відмежовувати від окремого суб'єктивного цивільного права, адже правоздатність – це абстрактна можливість мати зазначені у законі права та обов'язки. Суб'єктивне право – це вже існуюче право, яке належить конкретній особі. Так, права власності на конкретний житловий будинок, земельну ділянку, транспортний засіб у громадянина може і не бути, але в нього завжди залишається можливість набути ці конкретні суб'єктивні права, оскільки чинне цивільне законодавство

допускає їх набуття. Від суб'єктивного права правоздатність відрізняється і тим, що вона не може бути передана іншій особі, на відміну від більшості майнових прав.

При цьому наявність повної цивільної правоздатності є гарантованою та реальною, оскільки згідно зі ст. 24 Конституції України кожній фізичній особі гарантується можливість стати суб'єктом усіх прав та обов'язків. При цьому будь-які перешкоди, які обмежують можливості набувати цивільних прав і свобод, усуваються заходами державного примусу.

Важливим принципом цивільної правоздатності є також її рівність, у відповідності до якого у всіх фізичних осіб є рівні можливості мати передбачені законом права та обов'язки незалежно від раси, національності, політичних та релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, місця проживання, мовних та інших ознак, а також невід'ємність, з чого випливає неможливість передання фізичною особою належної їй правоздатності іншій особі за оплатним чи безоплатним договором.

Конкретний обсяг (зміст) правоздатності становлять усі цивільні права та обов'язки, які фізична особа може набувати згідно із законом: мати майно у приватній власності чи в користуванні, спадкувати, заповідати, обирати рід занять, місце проживання, набувати авторських прав, інші майнові та немайнові права. При цьому у чинному законодавстві не наводиться вичерпний перелік можливих цивільних прав, які може набувати фізична особа, оскільки їх коло досить широке і перерахувати їх у законодавчій формі неможливо, а тому їх коло є практично невичерпним та змінюється під впливом постійного розширення кількості та якості суспільних відносин, які реально складаються між носіями цивільної правоздатності у той чи інший конкретно-історичний період розвитку суспільства, адже зі змінами у політичній, правовій, соціально-економічній, культурно-духовній ситуації в суспільстві та державі в обсяг правоздатності можуть включатися нові права, а існуючі – якісно змінюватися чи навіть зникати з площини нормативно-правової регламентації.

Так, у свій час ст. 15 Кримінального кодексу УРСР [308] заборонялася та розглядалася як склад злочину приватнопідприємницька діяльність, тобто «діяльність, яка здійснювалися з метою наживи», а в ст. 151 того ж нормативно-правового кодифікованого акту передбачалася міра покарання до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна за комерційне посередництво. Але у липні 1992 р. ці статті втратили силу, оскільки з набуттям чинності Закону України «Про підприємництво» [309] підприємницька діяльність була легалізована як самостійна діяльність на свій ризик з метою отримання прибутку.

Важливою гарантією при санкціональному обмеженні цивільної правоздатності фізичної особи є фундаментальне положення, згідно якого ніхто не може бути обмежений у правоздатності окрім випадків і в порядку, передбаченому законом. Подібний висновок можна однозначно зробити зі змісту статей 24 та 64 Конституції України, відповідно до яких обмеження прав людини і громадянина можливе лише на підставі закону і тільки тією мірою, в якій це необхідно для захисту конституційного ладу, моралі, здоров'я, прав та інтересів інших осіб, забезпечення безпеки і оборони країни.

На розвиток зазначеного конституційного положення у цивільному законодавстві було сформульоване положення, згідно якого правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним (ч. 1 ст. 27 ЦК України).

В той же час існують винятки, у відповідності до яких особа за рішенням суду може бути примусово обмежена у цивільній правоздатності в порядку кримінального провадження чи у справі про адміністративне правопорушення.

Так, у кримінально-правовій сфері особа обмежується у її цивільній правоздатності на підставі вироку суду, якщо:

а) засуджена до позбавлення, обмеження волі або арешту (у цьому випадку вона обмежена у таких правах, як обрання місця проживання роду, занять, права на зовнішній вигляд тощо);

б) у порядку ст. 51 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [310] як додаткова міра покарання особа позбавляється можливості обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, оскільки у цьому випадку обмежується її право на обрання роду занять (водій, бухгалтер, лікар, вихователь тощо).

Зазначені випадки потребують окремого розгляду та ретельного науково-практичного аналізу впливу деяких кримінально-правових санкцій саме на принципову можливість участі особи в цивільно-правовому житті і володіння певним обсягом цивільної правоздатності.

Слід зазначити, що ціла група науковців навіть розглядають кримінальну відповідальність, в першу чергу, з точки зору покладання певних додаткових обов'язків на особу, що обмежує її нормальний правовий статус, тобто – правоздатність. Так, на думку П. С. Матишевського, «кримінальна відповідальність – це правовий обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнавати заходів державного впливу (підкоритися) та бути покараною» [311, с. 86]. Т. А. Гончар стверджує, що кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнати певних позбавлень особистого чи майнового характеру, пов'язаних із призначенням їй покарання [312, с. 42].

Водночас кримінальна відповідальність виражається у відповідній юридичній формі, основною з яких є покарання винної у скоєнні злочину особи. У зв'язку з цим необхідно навести думку О. О. Дудорова про те, що «покарання, будучи похідним від кримінальної відповідальності, – основна, проте не єдина форма реалізації кримінальної відповідальності: не виключаються випадки, коли ... державний осуд злочину і злочинця не поєднується з призначенням покарання та його відбуванням, тобто можлива кримінальна відповідальність без покарання. Заходи ж кримінально-правового впливу – це передусім (але не завжди) кримінальне покарання. До заходів, що, як і покарання, обмежують права і свободи того, хто вчинив злочин, відносять, наприклад, примусові заходи виховного характеру,

примусові заходи медичного характеру» [313, с. 139]. Отже, кримінальна відповідальність поділяється на покарання та інші заходи кримінально-правового впливу.

Як можна побачити з наведених дефінітивних визначень, у будь-якому випадку необхідним елементом кримінальної відповідальності завжди є передбачене законом «обмеження прав і свобод засудженого» (ч. 1 ст. 50 КК України), у тому числі, як буде логічно припустити, тих, що безпосередньо є частиною його цивільної правоздатності. Зміст кримінальної відповідальності в частині правових обмежень складають обмеження прав і свобод особи, винної у вчиненні злочину, що притаманні кримінальним покаранням, судимості особи та правообмеженням при звільненні особи від відбування покарання з випробуванням [314, с. 143].

Слід звернути увагу і на компетенцію державних органів при встановленні обмежень цивільної правоздатності особи у порядку кримінального судочинства, а також порядок ухвалення подібних юридичних рішень. В цілому, варто відзначити, що діяльність законодавчих, судових та виконавчих публічних органів влади щодо встановлення, індивідуалізації та реалізації обмеження цивільної правоздатності особи у примусовому порядку хоча і має свій відмінний правовий зміст та форму, різні підстави, початок та закінчення і здійснюється в межах певних правовідносин, але разом з тим їх об'єднує, зокрема, та обставина, що всі вони відображають соціальну та правову сутність кримінальної відповідальності, а саме – обмежують цивільні права злочинця як елемент його індивідуальної цивільної правоздатності [315, с. 341].

Загалом, діяльність органів державної влади щодо обмеження цивільної правоздатності фізичної особи представляє собою діалектичну єдність трьох складових – суб'єкта такої діяльності, її об'єкта та безпосередньо самої діяльності, яка розпочинається, здійснюється і завершується в певній правовій формі та у вигляді цілісної сукупності декількох функціональних стадій.

Першою стадією та нормативно-правовою передумовою примусового застосування концепції «обмеженої правоздатності» є встановлення кримінальної відповідальності за злочини Верховною Радою України, що входить до її виключної законодавчої компетенції (ст. 75 Конституції України). На цій стадії діяльність Верховної Ради України спрямовується на такий специфічний об'єкт правового регулювання, як обмеження прав і свобод осіб, які вчинили злочин, встановлюючи такі обмеження у формі положень КК України. Вказана стадія здійснюється в межах конституційно-правових відносин та відображає криміналізацію певного виду суспільно небезпечної поведінки людини у суспільстві.

Другою стадією обмеження цивільної правоздатності особи є індивідуалізація (за іншим досить слушним визначенням – конкретизація) кримінальної відповідальності шляхом ухвалення обвинувального вироку суду, адже єдиним державним органом, до компетенції якого входить вирішення питання про обмеження цивільної правоздатності конкретної особи шляхом призначення їй покарання, є виключно суд (ст. 62 Конституції України). Водночас суд при встановленні обмежень правоздатності зв'язаний кваліфікацією відповідної статті Особливої частини КК, оскільки кожна санкція є типізованою і залежить від того виду та характеру злочину, у вчиненні якого дану особу було визнано винною.

При цьому можна відзначити три форми реалізації судом своїх повноважень в межах кримінального судочинства, що впливають на фактичне встановлення обмеженої правоздатності фізичної особи: 1) обмеження цивільних немайнових прав особи, в першу чергу – її гідності, «права на добре ім'я»; 2) винесення обвинувального вироку з призначенням певного виду і міри покарання, від відбування якого вона звільняється (умовно чи безумовно); 3) винесення обвинувального вироку з призначенням фізичній особі певного виду і міри покарання, поєднане з необхідністю його відбування.

Саме в останньому, найбільш поширеному у поточній судовій практиці випадку, особа при призначенні таких видів покарань, як позбавлення волі,

обмеження волі або арешт, втрачає значну частину своєї цивільної правоздатності як в частині немайнових, так і майнових суб'єктивних прав, тобто набуває тимчасово або постійно (при призначенні покарання у формі пожиттєвого позбавлення волі) особливий правовий статус особи з обмеженою цивільною правоздатністю, а не тільки дієздатністю, оскільки в останньому випадку йдеться, по-перше, виключно про можливість здійснення належних особі прав, а по-друге, охоплюються лише майнові цивільні права. Натомість, при обмеженні правоздатності особи у відповідності до обвинувального вироку суду, дефекту зазнають і деякі немайнові права, що дає змогу відрізнити примусове обмеження правоздатності від обмеження дієздатності. У процесуальному аспекті різниця полягає у тому, що дієздатність фізичної особи обмежується в порядку цивільно-процесуального судочинства, а обмеження правоздатності ширше за наслідками та завжди є безпосереднім наслідком застосування до особи кримінально-правової чи адміністративно-правової санкції з необхідністю зазнавати певні негативні обтяження власного правового статусу.

Нарешті, на третій стадії обмеження цивільної правоздатності особи на підставі кримінально-правових санкцій відбувається виконання вироку суду спеціальним органом державної виконавчої влади (Державною пенітенціарною службою), до компетенції якої входить реальне, фактичне обмеження індивідуалізованих судом цивільних прав винної особи.

При цьому втрата чи обмеження цивільних майнових прав при відбутті кримінального покарання, яке виступає основною конкретизованою формою кримінальної відповідальності як підстави обмеження цивільної правоздатності особи, може виявлятися залежно від виду покарання у штрафі, повній або частковій конфіскації майна, втраті чи обмеженні прав користування особистим майном.

Так, кримінально-виконавчим законодавством, наприклад, встановлені обмеження у виборі одягу і взуття, необхідності носити одяг і взуття

встановленого зразка, обмеженні асортименту й кількості продуктів харчування та речей першої необхідності, які можна придбати у легальному порядку.

У сфері особистих немайнових прав фізичної особи передбачається спрощений порядок розірвання шлюбу із засудженим за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як на три роки (ст. 107 СК України) (в останньому випадку, за умови розірвання шлюбу, прямо чи опосередковано, правові наслідки, окрім немайнових, зазвичай настають і для майнових інтересів засудженого).

Таким чином, низка обмежень цивільної правоздатності особи, що регламентується кримінальним, кримінально-виконавчим, сімейним, трудовим законодавством, залежить від режиму відбування покарання та безпосередньо пов'язана із спеціальним статусом засудженого. Причому метою покарання є не тільки кара, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК України).

Виходячи зі змісту ч. 3 ст. 63 Конституції України, ще одним джерелом обмежень цивільних прав засуджених може бути і безпосередньо вирок суду, адже «суд, виходячи з власного переконання та розсуду при призначенні покарання, бере безпосередню участь у формуванні обсягу комплексу прав і обов'язків, які потім взаємокореспондуються між установою виконання покарань та засудженим. Саме в цих межах суд впливає на формування статусу засуджених» [316, с. 122].

Водночас переконання суду формується та реалізується лише в допустимих кримінальним законом межах. На думку О. С. Наташева, закріплення вироком суду певного «набору» основних і додаткових покарань, які в сукупності визначають правове становище засудженого, відмінне від інших, не є підставою для вказівки на вирок як джерело обмежень правового статусу громадян, оскільки він не вводить нових правових обмежень. Вони у вичерпному порядку повинні міститись у законодавстві [317, с. 33]. У цьому сенсі вирок суду слід розглядати як

підставу, юридичний факт, при настанні якого з'являється спеціальний статус засудженого.

Ще більше звужує обсяг цивільної правоздатності фізичної особи тимчасове (секундарне) застосування такої кримінально-правової санкції, як арешт. Цей вид покарання передбачає виникнення у особи спеціального правового статусу, який передбачає цілу низку майнових та немайнових вилучень із повного обсягу правоздатності. Зокрема, безпосередньо можливості повного здійснення суб'єктивних прав стосуються такі обмеження кримінально-виконавчого характеру (додатково до тих, які застосовуються при позбавленні волі), як заборона на отримання посилок (передач), що містять предмети одягу за сезоном (у даному випадку йдеться про обмеження немайнового права мати свою індивідуальність, що виражається, у тому числі, і через вільний вибір будь-якого одягу, що завжди забезпечується фізичній особі з повною цивільною правоздатністю, включаючи осіб з обмеженою дієздатністю чи недієздатних, адже обмеження дієздатності завжди має виключно майновий характер та спрямовано на захист інтересів цих та інших зацікавлених осіб, а не характер санкції за вчинене правопорушення). Засуджені до арешту з відбуванням в арештному домі мають право витратити на місяць на придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші в сумі 70 % мінімального розміру заробітної плати. Їм надається щоденна прогулянка тривалістю до 1 години, а неповнолітнім – до 2 годин. Також до обмеження цивільної правоздатності можна віднести положення про те, що в арештному домі засуджені не працюють, тобто не мають можливості на свій розсуд здійснювати своє право на працю та отримати відповідну грошову винагороду або отримувати винагороду за виконання послуг чи робіт відповідно до цивільно-правових договорів (вказана правова можливість відсутня і в засуджених до позбавлення або обмеження волі, тобто їх правоздатність у площині укладання цивільно-правових договорів на виконання робіт та послуг фактично тимчасово припиняється) [193, с. 37–38].

Виходячи з наведеного вище, можна констатувати, що тільки закон може бути єдиним нормативним джерелом правових обмежень для засуджених. До того ж, як вже акцентувалося у нашому дослідженні, згідно з п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, при здійсненні своїх прав та обов'язків кожна людина повинна піддаватись тільки таким обмеженням, які встановлені законом, а відповідно до ч. 1 ст. 64 Конституції України, конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Більше того, як вже було окреслено вище, у ч. 3 ст. 63 Конституції України зазначається, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду, який і застосовує цей закон. Тому можна зробити висновок, що будь-які обмеження правового статусу засудженого можуть встановлюватись виключно судом в обвинувальному вирокі, а не будь-яким іншим органом державної влади. Очевидно, що важливість цих прав, свобод та законних інтересів, рівень можливості їх обмеження і всього правового статусу засудженого до позбавлення волі взагалі, вимагає саме судового рішення. З огляду на це, органи виконавчої влади та адміністрації кримінально-виконавчих установ не здійснюють правосуддя і до судової системи не належать, тому, поза сумнівом, встановлювати обмеження у правах до конкретної особи ці установи не повинні, інакше вони перебиратимуть на себе компетенцію суду. Втім, і суд може встановлювати тільки ті обмеження правоздатності винної особи, які встановлені у чинному законодавстві та впливають з санкції відповідної статті Особливої частини КК України.

Іншим випадком можливого обмеження цивільної правоздатності фізичної особи є притягнення її до адміністративно-правової відповідальності, і цей випадок також має чітко виражений публічний характер, оскільки суб'єктом тимчасового (секундарного) обмеження правоздатності особи є держава через її спеціальні органи.

Виходячи з подібного методологічного підходу, Є. В. Додін досить вдало розглядає адміністративну відповідальність як визначення повноважними державними органами через застосування адміністративно-примусових заходів обмежень майнових, а також особистих благ та інтересів за здійснення адміністративних правопорушень [318, с. 265–274]. Важливість висловленої вченим доктринальної позиції, на наш погляд, полягає у тому, що в ній цілком справедливо наголошується на подвійній природі обмеження саме правоздатності особи, а не її дієздатності, що у примусовому порядку (на відміну від природних чинників та самообмеження) настає як секундарна санкція за вчинене правопорушення. Ця подвійна природа полягає у поєднанні обмежень майнових та немайнових суб'єктивних прав, причому не окремих, а відносно цілісної їх сукупності, що дозволяє стверджувати про тимчасове обмеження цивільної правоздатності загалом як здатності особи до нормальної участі у різноманітних цивільно-правових відносинах.

Крім того, у випадках, передбачених законом, адміністративна відповідальність може виступати як засіб забезпечення зобов'язань, що впливають із договорів та інших відносин поза сферою державного управління. В даному випадку відносини адміністративної відповідальності відносяться до адміністративно-правових, в основному, за ознакою участі в них органів, наділених виконавчо-розпорядчими повноваженнями. Проте здійснення цих повноважень має обслуговуючий, сервісний характер, а конкретну користь від такої діяльності отримують як ті суб'єкти, чиї права порушені, так і держава. Інтерес однієї із сторін, наприклад, цивільно-правових відносин, задовольняється за рахунок владного впливу на іншу сторону – правопорушника, а інтерес держави задовольняється за рахунок надходження до бюджету відповідних сум штрафних санкцій [315, с. 230]. Порушник при цьому апріорі зазнає певних обмежень його цивільної правоздатності на час здійснення компетентним державним органом провадження про адміністративне правопорушення.

Досить поширеним прикладом застосування обмежень цивільної правоздатності особи в адміністративно-деліктному порядку є притягнення особи до адміністративної відповідальності на підставі ст. 44 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КупАП) [319], яка передбачає відповідальність за незаконне придбання, виробництво, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів і психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах.

Крім того, певну цікавість у площині нашого дослідження становить судова практика застосування законодавства про примусове лікування хронічних алкоголіків, наркоманів та інших категорій осіб, які хворіють на соціально небезпечні захворювання, такі як туберкульоз, психічні, венеричні захворювання, СНІД, лепра, токсикоманія тощо, що є фактичним тимчасовим обмеженням їх цивільної правоздатності.

Узагальнюючи практику застосування вказаних примусових заходів щодо хронічних алкоголіків, Постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 25 грудня 1981 р. [320] вказує на те, що в постановах про направлення на примусове лікування не завжди міститься аналіз поданих органами внутрішніх справ матеріалів, а також належне мотивування висновків. У ряді постанов не вказуються мотиви незгоди суду з рекомендованим медичною комісією строком лікування. Такий строк суди нерідко визначають без урахування ступеня суспільної небезпечності хронічного алкоголіка і стадії захворювання. Приймаючи рішення про дострокове звільнення осіб, які пройшли курс лікування, суди інколи не перевіряють дані, що містяться в поданні адміністрації профілакторію, які характеризують цих осіб. Вказується також і на той процесуальний недолік, що деякі суди не реагують окремими постановами на факти невиконання законодавства, спрямованого на подолання пияцтва і алкоголізму.

З висловлених міркувань можна відзначити необхідність комплексного вивчення особи наркомана, алкоголіка чи особи, яка хворіє на інше соціально небезпечне захворювання, її працездатність, характеристики з місця роботи

та проживання, тенденції покращення стану здоров'я та інші індивідуальні чинники, оскільки йдеться про максимальне обмеження цивільної правоздатності вказаних осіб, яке за обсягом можна порівняти з кримінальним покаранням у вигляді позбавлення волі. Тому підходити до визначення доцільності застосування примусових заходів медичного характеру необхідно виважено, враховуючи усю повноту наявних фактів.

Висновки до третього розділу

1. Ідея рівності цивільної правоздатності фізичних осіб має три дискурси у відповідності до суб'єктного складу її розповсюдження – внутрішній, синтетичний (змішаний) та зовнішній. Внутрішній дискурс означає рівність цивільної правоздатності усіх громадян України між собою незалежно від будь-яких ознак, вказаних у ст. 24 Конституції України. Синтетичний (змішаний) дискурс спрямований на встановлення рівної цивільної правоздатності між громадянами України та іноземними громадянами й особами без громадянства. Зовнішній дискурс означає рівність цивільної правоздатності будь-яких іноземних громадян та осіб без громадянства між собою. Усі вказані три дискурси у діалектичному поєднанні складають комплексний суб'єктний зміст принципу рівності цивільної правоздатності в національній правовій системі України.

2. Конституцією, законами та міжнародними договорами України можуть встановлюватися певні винятки із принципу загальної рівності цивільної правоздатності, тобто така рівність має не абсолютний, а відносний характер у реальній суспільно-правовій дійсності;

3. До характерних ознак цивільної правоздатності фізичних осіб у сучасній правовій думці України слід віднести наступні: абсолютний характер цивільної правоздатності за суб'єктним складом, тобто її номінальна наявність у будь-якої людини без жодних винятків; рівність правоздатності фізичних осіб у внутрішньому, синтетичному та зовнішньому

дискурсах, що у комплексі охоплює усіх людей, які беруть участь у цивільно-правових відносинах; натусіальність цивільної правоздатності, тобто її виникнення в момент народження людини; комплексний характер функціональної структури цивільної правоздатності, що складається із взаємопов'язаних і взаємодетермінуючих прав та обов'язків; забезпеченість невідчужуваності цивільної правоздатності державно-правовими засобами впливу; позиттєвість цивільної правоздатності фізичної особи, тобто її припинення лише в момент біологічної смерті людини як встановленого юридичного факту; необхідність реального забезпечення нормативно встановленої цивільної правоздатності особи реальним станом суспільних відносин; постійність та усталеність обсягу цивільної правоздатності, що відрізняє її від належного кожній конкретній людині обсягу суб'єктивних цивільних прав; спроможність цивільної правоздатності до об'єктивації певних правових можливостей людини у цивільно-правовій сфері.

4. Наведені у дослідженні аргументи на користь правоздатності як природної властивості людини, яка належить їй незалежно від волевиявлення держави, є лише констатацією рівня розвитку правосвідомості людства (принаймні «західної культури»). Це, так би мовити, загальна абстракція моделі правоздатності (універсальні вихідні положення). Але фактичне її втілення на рівні правовідносин так чи інакше прив'язується до меж територій держав, на які розповсюджується дія національних правових систем (національних законів). Такі закони діють з урахуванням загально сприйнятої свідомості суспільства, відбивають певні національні, культурні, а іноді й релігійні тенденції. Певна річ, що це може мати вплив на розбіжності в обсязі та змісті правоздатності людини у різних країнах, або навіть окремих їх територіальних утворень (штатів, земель тощо).

5. Теорія «динамічної правоздатності» (у розумінні наявності динамічного стану цивільної правоздатності) не лише має право посідати одне з визначальних місць у теорії сучасної правової науки, а й чинить практичний вплив на українську правову систему.

6. Індивідуалізувати обсяг правоздатності може як одна, так і декілька ознак у сукупності. Залежно від наявності цих особливостей, що характеризують стан людини, конкретна фізична особа або набуває «виняткових» прав та обов'язків (які не властиві іншим), або навпаки – не має тих прав (обов'язків), які властиві загальній більшості учасників правовідносин у приватній сфері.

7. Під обмеженням цивільної правоздатності слід розуміти тимчасове чи постійне виключення комплексної сукупності як майнових, так і немайнових цивільних суб'єктивних прав фізичної особи з юридичного змісту її правоздатності, яке настає добровільно (самообмеження) або за рішенням компетентного органу публічної влади (примусове обмеження), причому таке рішення ухвалюється виключно в якості секундарної (тимчасової) або пожиттєвої санкції за скоєне особою правопорушення в межах кримінально-правової або адміністративно-правової відповідальності.

8. Самообмеження цивільної правоздатності відноситься перш за все до психічної сфери людської діяльності, виникає на рівні свідомості та підсвідомості людини, а згодом породжує певні правові наслідки лише у тому разі, якщо самообмеження стає спонукальним мотивом до певної юридично значущої дії, наприклад – у формі працевлаштування за однією професій особливого роду (*sui generis*).

9. Виходячи з концептуально-методологічної природи самообмеження у праві, можна сформулювати принципово нову для цивілістичної науки категорію – «самообмежувальні правові обставини особливого роду (*sui generis*)», під якими розуміються такі юридичні факти, настання яких залежить від власної волі фізичної особи – носія цивільної правоздатності та є підставою для самообмеження такої особи в її правоздатності через зменшення обсягу належних їй суб'єктивних цивільних прав до усунення відповідного юридичного факту. Іншими словами, йдеться про своєрідне обтяження правового статусу фізичної особи, яке приймається людиною добровільно та складає елемент її правосуб'єктності до фактичної зміни

зазначеної суб'єктивно-індивідуалізованої складової. При цьому межі, юридичний зміст та умови застосування подібних самообмежень встановлюються спеціальними законами інституціонального характеру про правовий статус окремих органів публічної влади або певні види діяльності.

РОЗДІЛ 4

ЦИВІЛЬНА ДІЄЗДАТНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ (ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ І ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ)

4.1 Поняття цивільної дієздатності та його розвиток у цивільно-правовій доктрині

Правоздатній особі для життя та існування потрібно мати правову можливість діяти. Властивість вирішувати в які правовідносини вступати, яких прав набувати та створювати обов'язки, надає фізичній особі правова категорія «дієздатність».

Дієздатність фізичної особи – це здатність своїми діями набувати для себе права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі невиконання обов'язків або порушення прав та інтересів інших осіб. Дієздатність забезпечує активну юридичну участь фізичної особи в політичних, економічних, цивільних, трудових, сімейних та інших правовідносинах.

Дієздатність – категорія матеріального та процесуального права, порядок набуття, обмеження та визнання особи недієздатною встановлюється нормами цивільного та цивільно-процесуального права.

Зазначена правові категорія тісно пов'язана з правоздатністю, так як остання обумовлює те, що особа може набувати, створювати та використовувати лише ті права та обов'язки, які визначаються змістом правоздатності. Дієздатність є способом здійснення правоздатності та є специфічним суб'єктивним правом. Остання, на відміну від правоздатності, не є рівною від народження та на протязі життя людини, її обсяг та вид буде залежати від віку та психічного стану фізичної особи. Як і правоздатність, дієздатність є невідчужуваною від особи, але вона може бути обмежена та

особа може бути визнана недієздатною лише у встановленому законом порядку та лише судовим рішенням.

Юридичним джерелам притаманна мінливість, багато правових норм змінюються не тільки з роками, але й впродовж місяців, однак правова категорія «дієздатність» характеризується певною усталеністю. Впродовж багатьох століть «дієздатність» визначає можливість фізичної особи діяти. Структура елементів дієздатності може змінюватися під впливом розвитку економічних та політичних відносин всередині держави, але зміст багато століть залишається незмінним.

Як зазначають теоретики права, дієздатність походить від англійського терміну *active capacity* та є передбаченою нормами права здатністю особи самостійно, своїми усвідомленими діями, здійснювати (використовувати і виконувати) суб'єктивні права і юридичні обов'язки [78, с. 539]. Існує й інша думка, стосовно виникнення терміну. Г.М. Бойченко стверджує, що термін «дієздатність» сформувався приблизно всередині XIX ст. В словник 1847 року термін не увійшов, але починаючи зі словника В.І. Даля 1880 року почав зустрічатися. В літературній мові термін дієздатність почав застосовуватись у 50-60 р.р. XIX ст. вважається, що на процес його утворення вплинуло нім. *Handlungsfähigkeit* (ср. *Handlungsfähig*) (дієздатність; *Handlungsfähigkeit*) [321, с. 94].

Зародження правової категорії «дієздатність» відбувалось одночасно з виникненням та встановленням права. Нормативно закріплені заборони та можливість вчинення певних дій, які залежать від віку, розумових здібностей, фізичного чи психічного здоров'я вказує на обсяг прав, свобод та обов'язків суб'єкта, що становить правосуб'єктність фізичної особи.

Умови для зародження правової категорії «дієздатність» виникли з зародженням Київської Русі. Джерела права, які регулювали правовідносини активно використовували зміст «дієздатності», незважаючи на те, що самого поняття «дієздатності» не існувало. «Руська Правда» є найважливішим джерелом феодального права Київської Русі, результатом розвитку

юридичної думки Київської Русі та відображає суспільні відносини, які склалися та розвивалися в даній державі під впливом природи «давньоруського» феодального суспільства. Списки «Руської Правди», залежно від їх змісту, поділяються на такі редакції: Коротка Правда, Поширена Правда та Скорочена Правда [322, с. 29].

Подальший розвиток інституту «дієздатності» відбувався під впливом політичних, економічних та соціальних процесів суспільства. Приватне римське право, феодальне право Київської Русі, закони цивільні, проект цивільного уложення (в якому передбачалось введення інституту дієздатності), західноєвропейський правовий досвід могли слугувати теоретичною базою для юридичного оформлення такого соціально-значимого інституту. Великих зусиль щоб створити необхідну базу для законодавчого закріплення поняття «дієздатність» доклали вчені.

Римська держава існувала приблизно 13 століть. За цей час було побудовано унікальну правову систему, яка стала «материнським правом» для багатьох правових систем сучасності. Винятковість та значимість Римського права полягає в тому, що багато юридичних категорій, які були створені римськими юристами не тільки не втратили свого юридичного значення, але й застосовуються в сучасній цивілістиці. Римське право засноване на конкретних юридичних випадках, казусах, справах, спірних правовідносинах, тощо.

Римська держава визнавала особою (*persona*), тобто суб'єктом права, не кожну людину, а правоздатність (здатність бути суб'єктом та носієм прав) не була природною якістю, якою була наділена кожна людина. Належність людини до тієї чи іншої сфери соціального життя визначав статус особи (*statys*). Чим вище статус, тим повніше правоздатність – можливість бути суб'єктом прав та обов'язків.

Термін «дієздатність» в римському праві не існував, а сучасному терміну «правоздатність» в Римі відповідав термін «*caput*», зміст якого становила здатність особи мати права та обов'язки, яка визначалась терміном

«caput habere», а відсутність такої можливості – «non habere» або «nullum caput habere». Також термін «caput» для римських юристів значив «голова», тобто визначаючий в загальному сенсі людського індивіда. Хоча Римське право не містило саме термін «дієздатність», але його зміст активно використовувало на практиці.

Правоздатність виникала в момент народження, але в деяких випадках момент зачаття приймався до уваги для визначення статусу новонародженої дитини. Давньоримські юристи зазначали: «хто знаходиться у лоні матері, охороняється, нібито він знаходиться серед людей, оскільки йдеться про вигоди самого плоду». Тому, якщо ненароджена дитина могла претендувати на майно, вона була суб'єктом права. Припинялась правоздатність смертю людини, або продажем у рабство, полон або засудженням до тяжких видів покарання [323, с. 263].

Правоздатність складалась з трьох основних станів або статусів (*statys*): статус свободи (*status libertatis*), статус громадянства (*status civitatis*) та сімейним статусом (*status familiae*). Відповідно до «*status libertatis*» люди поділялись на вільних та рабів; відповідно до «*status civitatis*» на римських громадян та інших вільних осіб (латини, перегрини); «*status familiae*» поділяв на самостійних (*sui iuris*), батьків сімейств (*patres familias*) та осіб підвладних якому-небудь батьку сімейства (*alieni iuris*) [324, с. 60].

Раби практично не мали цивільної правоздатності, за двійнятком деліктів. Хоча в цілому, їх становище не набагато відрізнялось від статусу інших підвладних *patresfamilias*. В Законах XII Таблиць згадок про перегринів (іноземців) не було, так як під дію римського цивільного права вони, як правило, не підпадали. Можливість участі в торгівельному обороті вони отримували завдяки укладанню між ним і римлянином договору про патронат. Усією сукупністю публічних і приватних прав володіли повноправні члени родової організації Риму – патриції. Тільки їм належало право окупації земель з громадського фонду (*ager publicus*); укладання деяких видів шлюбів (*cum manu*), діти, народжені в такому шлюбі, отримували певні

привілеї в майбутньому. В якості залежних членів до фамілії і роду патриціїв входили клієнти. Патрон повинен був охороняти і захищати клієнтів, які в свою чергу повинні були виконувати низку обов'язків щодо свого патрона. Для Риму того періоду клієнти мали такий важливий елемент правоздатності, як доступ до громадських земель. До родової структури раннього Риму не входили плебеї, хоча і були вільними людьми. Одним з істотних обмежень їх правоздатності було те, що вони не допускались до поділу земель громадського фонду. Також вони не могли укладати шлюбів з патриціями та були обмежені щодо форми заповіту [325, с. 96–97].

Відповідно до «*caput*» в римському праві розрізняли приватноправові і публічно – правові повноваження особи. Зміст «цивільної правоздатності» в приватноправових відносинах охоплював два елементи: «*jus conubii*» – право вступати в римський законний шлюб, тобто шлюб, який супроводжувався особливими юридичними наслідками (наприклад, батьківська влада над дітьми, право дітей на спадщину, діти набувають статусу римського громадянства, тощо); «*jus commercii*» – право бути суб'єктом майнових відносин (тобто набувати власність, звертатися до суду для захисту своїх майнових інтересів та ін.). В період принципату в «*jus commercii*» почали окремо приділяти увагу складанню заповіту (виникнення активної тестаментоздатності) та також праву бути спадкоємцем (виникнення пасивної тестаментоздатності). Право бути учасником цивільного обігу означало, що особа є деліктоздатною [323, с. 264].

В публічно-правових відносинах зміст дієздатності об'єднував такі елементи: «*jus suffragii*» – право голосу в народних зборах; «*jus honorum*» – право виступати кандидатом на заміщення державних посад.

Римському громадянину для того, щоб користуватись визначеними можливостями, не було достатньо однієї цивільної правоздатності. В законодавчих актах зміст дієздатності проявлявся такими категоріями, як «здатність своїми діями набувати прав», «здатність створювати обов'язки», «здатність відповідати за вчинені делікти», тощо. Дієздатною визнавалась

особа, яка була здатна від свого імені за власною волею виконувати правові дії та виконувати свої обов'язки. Дуже вдало критерії дієздатності описують в наукових працях І. Пухан та М. Поленок-Акимовська, які зазначають, що в римському праві з давніх часів визначається, що самостійно розпоряджатися власними правами та нести відповідальність за протиправні дії можуть лише ті фізичні особи, які за своїм віком, своїми психічними, моральними та фізичними якостями, своєю статтю гарантують, що можуть вести себе як розумні люди. В тих випадках, коли через недостатність віку, статі, психічних, моральних або фізичних недоліків суб'єкта права не було таких гарантій, то відповідно до римського права у таких дефектних суб'єктів виключалась дієздатність повністю або частково [326, с. 89].

Відповідно до вимог, які визначені нормами римського права, вбачається наявність необхідних критеріїв дієздатності: інтелектуального – діє вчиняються за власною волею суб'єкта; юридичного – розпоряджатися правами та нести відповідальність; медичного – здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, такі дії не мали права вчиняти діти, душевнохворі, марнотратники, жінки, тощо.

Дієздатність римських громадян залежала від багатьох чинників, таких як громадянська честь, стать, релігійна приналежність, вік, психічні хвороби та психічний стан, марнотратство, постійне місце проживання.

Дієздатність людини завжди залежала від віку, так як розуміння змісту власних дій, здатність володіти собою, приймати рішення приходить з роками. В римському праві одним з критеріїв дієздатності визначався вік. Малолітніми особами в римському праві вважались особи чоловічої та жіночої статі, які не досягли віку статевої зрілості, тому для кожної особи цей вік визначався індивідуально. Для жіночої статі існувало припущення, що вони досягають статевої зрілості в 12 років, тому можуть бути видані заміж. Це рішення в класичний період захищали сабініанці, в той час як прокуліанці (думку яких підтримував Юстиніан) вважали, що для чоловіків

необхідно встановити досягнення статевої зрілості з 14 років. Тому, малолітні особи поділялись на такі групи:

1. Абсолютно недієздатні (*infantes*) – до них належали діти до 7 років.
2. Обмежено дієздатні (*impuberes*) – хлопчики з 7 до 14 років, дівчатка з 7 до 12 років.

Дієздатність таких осіб була обмежена, вони могли здійснювати правові дії, якими покращували своє матеріальне становище (*melio rem condicionem facere*) та не мали права здійснювати дії, які погіршували матеріальне становище (*deteriorem condicionem facere*). За спричинену шкоду малолітні особи несли відповідальність тільки з 10 років [326, с. 89–90].

Після досягнення дівчатами 12 років та хлопчиків 14 років вони відносились до наступної вікової групи – *adulescentes*, зазначений вік дієздатності зберігався до досягнення ними 25 років.

В римському праві жінки не наділялися дієздатністю, так як вважалось, що жінки «*propter levitatem animi*» або «*propter sexus infirmitatem et rerum foresi-um ignorantiam*» не здатні керувати своїми діями. Після досягнення ними 12 років вони звільнялись з під опіки над неповнолітніми, але повною дієздатністю вони не наділялись, залишались обмежено дієздатними та підпадали під владу опікуна над повнолітніми жінками (*Tutor mulierum*). Щодо обсягу дієздатності осіб чоловічої статі, які досягли 14 років, то в класичний період розвитку римського права звернули увагу на те, що у віці 14 років особа ще не має достатнього досвіду для участі у правовідносинах. Якщо особи молодше 25 років при здійсненні правовідносин зазнавали шкоди, то претор дозволяв у відношенні таких осіб «*restitutio in integram ob aetatem*», тобто повернення до первісного стану. Тому з часом при здійсненні правочинів з особами, молодшими 25 років почали запрошувати піклувальника, а з II ст. його присутність стала обов'язковою [326, с. 92].

Довгий час в римському праві для жінок щодо обсягу дієздатності існували суттєві обмеження. В республіканському римському праві жінка знаходилась під постійною опікою батька, чоловіка, найближчого родича. В

класичний період було переглянуто такий підхід та визнано, що дорослі жінки, які не знаходяться під владою батька або чоловіка, самостійні в управлінні та розпорядженні своїм майном, але не в праві приймати на себе у будь-якій формі відповідальність за чужі борги. За часів Юстиніана обмеження дієздатності були послаблені, але рівності з чоловіками не було [324, с. 64].

Після досягнення 25 років цивільна дієздатність ставала необмеженою, якщо не було інших чинників, що її обмежували. Фізичний стан особи впливав на обсяг її дієздатності (при наявності вади слуху, зору, мови), але значно більше обмеження торкались осіб з психічними розладами.

Закони XII таблиць (451-450 рр. до н.е.) містив наступні положення: Таблиця V, п. 7 а «Якщо людина збожеволіла, то нехай владу над нею самою і над її майном візьмуть її агнати або родичі» [327, с. 76].

Психічні хвороби вважались підставою повної недієздатності особи, що призводило до встановлення над нею піклування. Законодавство Юстиніана розрізняло наступні види душевного розладу: божевілля (*insania*); несповна розуму з обманом почуттів (*dementia*); недоумкуватість (*fatuitus*); схиблені (*mentis capti*) тощо. Характер хвороби впливав на вид піклування. Недоумкуваті та душевнохворі визнавались абсолютно недієздатними та не могли самостійно вчиняти правочини. «Как сумасшедшие и дураки у Римлян почитались не иначе как мертвые, то они и не могли никаких по себе оставлять духовных» [328, с. 59].

Всі психічнохворі особи поділялись на дві групи: 1) особи, розумова діяльність яких повністю відсутня або зведена до мінімуму, і які майже не мають свідомості або не можуть мислити через розлад душевних здібностей; 2) особи, які мають повну розумову діяльність, але вона має хибний напрямок, не можуть вірно розуміти своїх дій тільки тому, що знаходяться під впливом будь-якої упередженої думки, яка змушує їх ухилятися від правильного складу думок [329, с. 266–267].

Марнотратство також впливало на обсяг дієздатності особи, римляни до них відносились, як до «напівбожевільних», тому вони потребували піклувальника. Марнотратники вважались особами зі слабою волею, які не здатні дотримуватись необхідних обмежень в використанні майна і використовують його таким чином, що виникає загроза його втрати.

Піклувальник призначався марнотратнику відповідно до преторського декрету та особа визнавалась обмежено дієздатною тільки відповідно до судової постанови. В «Догмах Римського права» Л.Б. Дорн зазначив : «Так как ты расточаешь свое имущество, отцовское и дедовское, то я запрещаю тебе пользоваться своим имуществом» [329, с. 268–269].

В римському праві існувала така підстава обмеження дієздатності, як втрата будь-якого із статусів «capitis deminutio», що впливало взагалі на можливість бути суб'єктом права.

Позбавлення громадянської честі для римського громадянина також впливало на обсяг дієздатності. Існувало дві форми: повне позбавлення честі, як результат покарання судом і пов'язане з втратою громадянства, та припинення честі. Припинення честі наступало у таких формах: *infamie* – бесчестя, наставало внаслідок засудження за злочин або порушення договорів доручення, в результаті порушення деяких правових норм, які стосуються шлюбу. Таке обмеження тягло за собою позбавлення права виступати в суді представником іншої особи, бути опікуном. Другою формою припинення честі було *turpitude* – безчестя, як результат певних дій особи, або способу її життя, що позбавляло її спадкових прав. Третя форма – *infestabilis* – була передбачена вже Законами XII таблиць і наступало тоді, коли особа брала участь при укладанні договору як свідок, а в суді відмовлялась засвідчити цей факт [323, с. 266].

Унікальним у римському праві є те, що для визначення обсягу правоздатності та дієздатності вирішальним було не тільки приналежність до певного прошарку, вік, стать, психічне здоров'я, а й дотримання правових норм, певної форми поведінки, спосіб життя тощо.

Концептуальні ідеї, теорії, погляди щодо права та державно правової дійсності для кожної держави індивідуальні, проте певні інститути цивільного права мають багато спільного. Багато держав Європейського континенту об'єднує романо-германська цивільно-правова система.

У XIX столітті «законодавцями моди» у цивільному праві були Франція та Германія, які суттєво вплинули на становлення національних цивільно-правових систем суміжних держав. Залежно від того, законодавство якої держави слугувало зразком для розвитку національного цивільного законодавства розрізняють дві основні групи романо-германської цивільно-правової системи – романська і німецька. Нормативною моделлю для держав романської групи був Французький цивільний кодекс 1804 р., який називають Кодексом Наполеона. Для країни німецької групи основою стало Німецьке цивільне уложення 1896 р. [330, с. 54].

Правовий статус фізичної особи в кожній державі регулюється відповідними правовими нормами та розкривається через такі поняття як дієздатність та правоздатність. В деяких державах дієздатність та правоздатність визначаються одним терміном – «правова здатність» (legal capacity). В судовій практиці застосовується також термін «пасивна правова здатність» (passive capacity), що за змістом відповідає правоздатності та «активна правова здатність» (active capacity), що відповідає дієздатності [331, с. 59].

У всіх зарубіжних країнах активну правоздатність (дієздатність) розуміють як здатність фізичних осіб своїми діями набувати цивільних прав та обов'язків. На обсяг активної правоздатності впливають вік та розумовий стан фізичної особи, який вказує на здатність особи усвідомлювати й правильно оцінювати характер і значення дій, які вона вчиняє [332, с. 62].

Німецьке цивільне уложення (Burgerliches Gesetzbuch) застосовує три терміна: правоздатність (rechtsfahigkeit), дієздатність (geschafsfahigkeit) та деликтоздатність (deliktsfahigkeit) [331, с. 59]. В германському цивільному праві під «дієздатністю» розуміється здатність фізичної особи здійснювати в цивільному обороті дійсне волевиявлення (шляхом вчинення правочинів

набувати прав та створювати обов'язки). Критеріями дієздатності є вік та психічне здоров'я. Недієздатними особами вважаються особи: які не досягли семирічного віку; перебувають в стані хворобливого розладу психічної діяльності, яка виключає свободу волевиявлення, якщо цей стан за своєю природою не є тимчасовим. У віці від семи до вісімнадцяти років фізична особа обмежена в дієздатності. Повну дієздатність фізична особа набуває по досягненню 18 років [333, с. 22–23].

Французьке цивільне законодавство не містить чіткого розмежування правоздатності та дієздатності, правове положення фізичної особи визначається терміном «sursite» (здатність). Дієздатність фізичної особи залежить від віку, до 18 років особа вважається недієздатною [333, с. 64], та психічного здоров'я [334, с. 220–221]. До настання повноліття майном фізичної особи управляють батьки або опікуни, укладають від її імені угоди. Після досягнення 16 років неповнолітній вже має право без згоди батьків вступати в трудові правовідносини, самостійно розпоряджатися заробітком, вкладом за договором банківського вкладу, складати заповіт на частину свого майна, а також укладати будь-які інші правочини, якщо вони не порушують прав та інтересів неповнолітньої особи і не завдають збитків. Також для континентальної правової системи характерно наявність інституту емансипації. Відповідно до французького цивільного законодавства неповнолітня особа може отримати повну цивільну дієздатність за рішенням суду або після укладання шлюбу після досягнення 16 років [332, с. 63].

І. А. Безклубий вважає, що Київська Русь і Україна – поняття тотожні, що так звана «давньоруська народність», яка проживала на території Київської Русі, є суто давньоукраїнською народністю [335, с. 31]. На Русі у IX-X ст.ст. існувала система звичаєвого права, частина норм яких не зафіксована у збірках права й літописах, котрі були складені у XI-XII ст.ст. Деякі норми знайшли своє відображення у давній частині Короткої редакції Руської Правди [336, с. 71].

В Київській Русі в кінці IX-XII ст.ст. були закладені основи цивільного права та відбувалися процеси, аналогічні римському праву, де зміст правоздатності та дієздатності фізичної особи залежав від походження, віку, статі. Поняття «правоздатності» та «дієздатності» в давньоукраїнському праві не існувало, але їх зміст активно застосовувався. Приймати участь у майнових правовідносинах могли всі вільні мешканці Київської Русі, за винятком холопів, які не були суб'єктами права. Цивільна правоздатність виникала в момент народження, а припинялась зі смертю або перетворенням з різних причин у холопи. Чіткого визначення віку, з якого особа набувала можливості самостійно діяти, не було, але зазначалось, що така можливість виникала у чоловіків з виходом з-під батьківського дому, а у жінок – з заміжжям. Шлюбний вік для жінок становив 16–18 років, для чоловіків 18 років.

Відповідно до норм давньоукраїнського права, жінки були дієздатними, вони могли самостійно укласти деякі види договорів: купівлі-продажу, позики, застави, дарування, успадкування тощо. Жінка (мати), відповідно до ст. 103 «Просторової правди», мала право самостійно визначати спадкоємця її майна [335, с. 54]. В Давньоукраїнському праві, крім віку, для самостійного вчинення дій, особа повинна була перебувати ще й у відповідному психічному стані. Князь Володимир в законодавчому акті «Закон Судный – людям» зазначив: «завещающие свое имущество должны быть в здравом уме и твердой памяти» [337, с. 14].

«Поширена Правда» містить положення, відповідно до яких були обмеження щодо спадкування, що також свідчить про наявність розбіжностей обсягу дієздатності залежно від статі. Відповідно до ст. 100 Поширеної правди успадкувати могли тільки сини. Дочки спадкоємцями не могли бути, бо інакше, одружившись, вони виносили б майно за межі свого роду [335, с. 54].

За період польсько-литовського панування в правовій сфері поступово відбувалися зміни, хоча даний період характеризується як дещо специфічний.

На початку XIV ст. Польща і Литва зберігали нормативне регулювання, засноване на давньоруському праві. Протягом періоду зближення обох держав, який тривав більше двох століть, кожна держава здійснювала законодавчі запровадження в українських землях відповідно до своїх правових актів. Після заснування Речі Посполитої на українських землях, які входили до Великого князівства Литовського, зберігалась своєрідність литовсько-руського права, а в Галичині продовжувало діяти суто польське законодавство та українське звичаєве право.

На початку XV ст. правоздатність у підданих Великого князівства Литовського виникала в момент народження та припинялася зі смертю. Повна дієздатність виникала після одруження, яке дозволялося чоловікам з 15 років, а жінкам – з 13 років. Дорослі сини, якщо вони проживали разом із батьками, дорослі дочки, дружини не мали повної дієздатності. Також були обмеження дієздатності за релігійною належністю, яка існувала до другої половини XV ст. поки влада законодавчо не ліквідувала такі обмеження. Обмежено дієздатними вважались ченці, черниці, невільники, полонені, двірська челядь, шляхтичі, вигнані із сільської громади [335, с. 124–125]. Психічний стан фізичної особи давав підставу для визнання її недієздатною, тому божевільні не мали права вчиняти будь-яких правових дій.

Аналіз результатів досліджень істориків А. Й. Рогожина, В. С. Кульчицького, І. А. Безклубого І. С. Гриценко, показує, що населення Великого князівства Литовського складалось з феодалів та феодално-залежних селян й у правовому положенні всі мешканці поділялися на стани. Правовий статус суб'єктів цивільно-правових відносин був неоднаковий та залежав від обсягу правоздатності та дієздатності, які залежали від їх станової приналежності.

Повну правоздатність мали держава, церква, монастирі та феодали, їх інтереси реально захищалися не лише нормами цивільного, а й кримінального права. Зазначені суб'єкти мали право вільно, без обмежень розпоряджатися своїм майном, укласти будь-які цивільно-правові угоди.

Цивільною правоздатністю наділялась й дрібна шляхта, але литовські статuti встановлювали ряд обмежень у здійсненні ними певних прав: заборона професійного заняття ремеслом і торгівлею, обмеження права розпоряджатися службовими маєтками. Феодально-залежні селяни, холопи і челядь наділялися ще меншою правоздатністю. Селяни без дозволу свого феодала не мали права розпоряджатися своїм господарством і отримувати у власність землю. Холопи і челядь не могли розпоряджатися майном, складати заповіти, отримувати спадщину. Міщани могли брати участь у цивільних правочинах, крім купівлі маєтків, які обслуговувались феодально-залежними людьми [337, с. 89–90].

На нашу думку, це гальмувало розвиток категорії «дієздатність», так як для правової системи цього історичного періоду характерним є те, що правовий статус суб'єкта складався в більшості з обов'язків та обмежень вчиняти певні дії. Якщо людина не належала до певного стану, то фактично не мала прав, а «дієздатність» - є здатністю, можливістю вчиняти певні дії. Тому для розвитку даної правової категорії не було правового підґрунтя.

Литовський статут 1566 р. при визначенні правового статусу фізичної особи застосовував такі критерії як, стать, вік та психічний стан. Так, відповідно до артикулу 1 розділу VI встановлювався вік повноліття для чоловіків – 18 років, для жінок – 15 років. Артикул 6-7 визначав, що у Литовсько-Руській державі неповнолітні мали обмежену дієздатність: при заподіянні їм шкоди їхні інтереси в суді захищав опікун. Неповнолітні діти не мали право позиватися до суду, крім як у спеціально визначених випадках, навіть через опікунів. Артикул 1 розділу VIII визначав обмеження щодо складання заповіту. Заповіт не мали права складати недієздатні особи, тобто неповнолітні діти, особи з психічними та розумовими розладами, невільники тощо [339, с. 482]. Ми вважаємо, позитивним кроком в II Литовському статуті введення обмеженої дієздатності неповнолітніх, що є спробою визначення видів дієздатності за віковим критерієм.

Литовський статут 1588 р. дещо змінив вік дієздатності жінок, знову понизивши його до 13 років [340, с. 528-529]. На наш погляд, таке нововведення не сприяло розвитку правової категорії «дієздатність», так як для здійснення певних прав людина повинна розуміти значення своїх дій, що безпосередньо залежить від віку особи. Зменшення віку дієздатності для жінок позбавило їх можливості критично оцінювати та аналізувати власні бажання та дії.

Відповідно до Литовського статуту обмеження прав жінок були в наступному: розпорядженні майном – заборонялось вчиняти будь-яку діяльність, спрямовану на збільшення свого майна; позбавлення майна дівчат, які одружились без дозволу батьків; відсутність влади над дітьми, підкорення батькам [341, с. 230].

Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. та створення української національної держави призвели до істотних змін не тільки чинного права, а й суспільного ладу в цілому. Знищення станового поділу надало українському населенню право вільно обирати характер занять, змінювати місце проживання.

Незважаючи на такі значущі зміни, люди рівними в правах не були. Повноправними визнавалися «вільні люди», яких розділяли за станом і за професією: люди «духовного і світського звання і чину», «шляхетського й військового звання й чину, міське населення, або міщани». Проте й вони не мали однакових прав. Обсяг прав фізичних осіб залежав, зокрема, від таких факторів: віку, статі, стану здоров'я, законності народження, соціального стану, віросповідання і національності, честі, поваги та моральної поведінки, найбільш обмеженими, а іноді повністю безправними були невольники. І. Й. Бойко відзначає, що наявність привілеїв у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» свідчить про соціальну нерівність у Гетьманщині [342, с. 13]. Згодом обсяг дієздатності жінок було розширено, у спадкових правовідносинах з'явилася тенденція до розширення спадкових прав за жіночою лінією. Жінки стали суб'єктами цивільно-правових відносин і користувались не тільки правоздатністю, а й дієздатністю. Вони могли укладати будь-які договори, захищати свої права у суді, успадковувати майно

тощо. Крім того, існувала така особлива форма власності – материзна (спадщина від матері), яка була виключно власністю жінки, тому її спадкування здійснювалось лише по жіночій лінії, хоча, згідно із законом, материзну могли успадкувати й сини.

В 1743 р. були створені «Права, за якими судиться малоросійський народ», які визначали правові засади життя українського народу. Регулювання цивільних правовідносин починається з глави одинадцятої: – «Про опікунів та їх опіку над сиротами, також про нероздільні маєтки братів та сестер дорослих з недорослими і про поділ між ними», якою були визначені правила щодо опіки. Відповідно до цієї глави, опіки потребували «недорослі» діти, опіка тривала до повноліття, яке наставало для чоловіків у 18 років, а для жінок, поки не буде видана «в заможество» (шлюбний вік для жінок – 13 років). Глава 12 «Про тестаменти та духовні записи» була присвячена порядку складання заповіту. Обмеження прав щодо складання заповіту стосувались злочинців проти Государя, «безчестные и к смерти приговоренные», німі та глухі від природи і сліпі від народження, «умалишенные и природные дураки, поки в лишеної ума суть» [37, с. 21]. В 1785 році Катериною II було збільшено вік повноліття до 21 року [343, с. 200]. Таким чином, правовий статус суб'єктів не залишався без уваги державної влади. Шляхом збільшення віку дієздатності, встановлення підстав недійсності заповіту, визначення осіб, які потребують опіки тощо, інституту «дієздатності» поступовий розвивався набуваючи сучасного вигляду.

«Правами за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. позбавлялись права отримання спадщини євреї, відступники від християнської віри; марнотратники, п'яниці, позашлюбні діти (бенкарти); дочки, які виходили заміж без згоди батьків, а після їх смерті – без згоди братів або інших близьких родичів [342, с. 19].

Сини перебували під батьківською владою до настання повноліття та «виділу» батьками, а дочки – поки не одружувались. Батьківська влада визначалась такими правилами: а) в разі необхідної потреби, зокрема під час

голоду або лиха, які призводили до втрати сімейного майна, батьки мали право невиділених синів і дочок віддати у найми або дати в заставу на службу християнинові; б) батьки не несли відповідальності перед судом за скаргами чи позовами своїх дітей; в) майно, набуте дітьми під час спільного життя з батьками, залишалося під владою батьків; г) діти мали право виступати в суді тільки у справах, доручених батьками; д) спадщина, яку одержували діти, а також майно, яке вони самостійно набували законним шляхом, у випадку їх смерті переходило до батьків. «Права, за якими судиться малоросійський народ» регулювали порядок «виділу» дітей, який полягав у тому, що батьки, виділяючи синів, давали їм за свого життя частину майна з тим, щоб вони створили власну сім'ю, самі себе утримували і жодних претензій на спадщину після їх смерті не мали. Виділ дітей проводили у присутності свідків і записували його до урядових книг разом з письмовим зобов'язанням дітей не вимагати після смерті батьків більше, ніж одержали за життя [342, с. 18].

Як раніше вказувалось, важливим законодавчим актом, спрямованим на регламентацію приватноправових відносин, був Галицький цивільний кодекс 1797 року, який став першою галузевою кодифікацією цивільного законодавства у світі. У ньому було закріплено першу систему галузевої кодифікації, яка включала низку фундаментальних інститутів, починаючи із загальних положень (учасники цивільних правовідносин, інститут опіки, позовна давність, об'єкти цивільних правовідносин тощо) [344, с. 76].

Знову наголосимо, що положення Кодексу на той час носили доволі прогресивний характер, адже ними визначались загальна цивільна правоздатність та абсолютна рівність осіб у приватному праві. Крім того, було встановлено рівність незалежно від віросповідання. Правоздатність належала всім громадянам від народження і набувалась разом із громадянством. Також була визнана повна цивільна правоздатність жінок.

Характерною особливістю структури Цивільного кодексу 1797 р. було те, що частини кодексу не мали чітких назв – вони лише поширювалися на

певні правові інститути. Перша частина містила загальні норми, які роз'яснювали поняття права та держави і визначали права осіб. Окремо було відрегульовано відносини між батьками та дітьми, а також між службовими особами [345]. Зокрема, цікавими є положення ст. 25 Кодексу, яка відмежовувала поняття «людина» і «особа». Так, згідно вказаної статті люди, які користувалися правами, визнавалися особами. Глава II «Про права осіб» містила норми, що визначали особливості наділення фізичних осіб як природніми, так і вродженими правами. Зокрема, у ст. 31 Кодексу був закладений принцип рівності прав людини, за яким природні права людини не змінюють суспільством: все, що дозволено одній людині, не може бути не дозволено іншій; і навпаки, все, що заборонено одному, повинно бути заборонено й іншому. Ст. 34 визначала принцип недопущення порушень прав особи: «право, надане людині законом чи природою, містить засоби, за допомогою яких відбувається найбільш вільне застосування права. Тим самим створюється такий цивільний стан, при якому жодне право чи його застосування не буде порушене» [346, с. 45–47].

Важливими у контексті нашого дослідження є положення ст. 42 Кодексу, які закріплювали гарантованість особливої опіки закону для осіб, чий обсяг цивільної дієздатності був обмеженим з огляду на вік, психічний чи фізичний стан. Так, ті, хто внаслідок віку або пороку душі чи тіла не можуть самостійно керувати своїми справами, перебувають під особливою опікою закону. До них належали діти, що не досягли віку 7 років, неповнолітні до 14 років, мінори до 24 років, божевільні, недоумкуваті, позбавлені глузду чи нездатні усвідомлювати наслідки своїх дій, розтратники, яким суддя заборонив вести справи. Отже, обсяг обмеженості дієздатності фізичних осіб ставився у залежність від їх віку (при цьому слід вирізняти дієздатність осіб віком до 7 років, неповнолітніх – від 7 до 14 років, мінорів – від 14 до 24 років), психічного стану, стану здоров'я, а також від здатності до розтрат. Крім того, визначалось, що зачаті, але не народжені діти також потребують опіки закону. Наступні статті Глави II

присвячувались правовому регулюванню відносин щодо визнання осіб зниклими безвісти та померлими, відносин подружжя, батьків і дітей тощо [346, с. 49].

Положення «Собрания малороссийських прав» 1807 р. у главі III зазначали, що чоловік до 18 років, а жінки до 13 років вважаються неповнолітніми, та у разі смерті батьків потребують опіки. Особи, які досягли зазначеного віку, виходять з-під опіки та «вступають во владение именем» [322, с. 220]. Редактор «Собрания малороссийських прав» 1807 р. Ф. І. Давидович не дає загального визначення понять правоздатності та дієздатності, але чітко визначає моменти виникнення у особи правоздатності, яку вона набуває ще до народження. Правоздатність та дієздатність залишались нерівними для осіб та залежали від походження, статі, стану здоров'я, станової належності, національності, віросповідання, обмежувались в правах марнотратники [347, с. 16].

Згодом економічний розвиток, що втягував селян у товарно-грошові відносини, змушував царський уряд зменшувати обмеження їх правоздатності та дієздатності. Указами 1808 та 1826 рр. державним селянам надали права здійснювати роздрібну та оптову торгівлю не лише за місцем їх проживання; вони отримали право на відкриття трактирів і промислових підприємств в інших місцевостях; приймати участь у торгах. Укази 1811, 1823, 1824 та 1825 рр. ще розширили правоздатність та дієздатність державних селян та дозволили їх участь у підрядах і поставках, давати і одержувати грошові зобов'язання, їх було визнано суб'єктами права власності на землю [335, с. 237–238].

У розвитку цивільного права України важливою подією було введення в 1840–1842 рр. Зводу Законів Російської Імперії, у X томі якого вперше систематизоване цивільне законодавство [14, с. 79].

Цей період розвитку цивілістики характеризується розмежуванням понять «правоздатність» та «дієздатність». Так, Д. І. Мейер вказував, якщо фізична особа однаково здатна до прав, правоздатна весь час від народження

до смерті, то здійснення прав передбачає здатність до цивільної діяльності, дієздатності (Handlungsfähigkeit), волі; здійснення права передбачає волю особи на здійснення дій [348, с. 200–201].

Поступово відбувається зміна цивільно-правових категорій «правоздатність» та «дієздатність». Правоздатність фізичної особи виникає в момент народження та існувала до смерті. Водночас визначилось таке поняття, як «цивільна смерть», яка наставала у разі позбавлення судом усіх прав стану, постригу в ченці, безвісної відсутності особи у місті проживання протягом 10 років. Повна дієздатність виникала по досягненні 21 року, до цього моменту особа вважалась неповнолітньою, при цьому розмежовували три віки: від народження до чотирнадцяти, другий – від чотирнадцяти до сімнадцяти, третій – від сімнадцяти до двадцяти одного року [349, с. 26].

Після досягнення 21 року особи набували дієздатності, виняток становили глухонімі, які через свою хворобу від народження та до досягнення 21 року прирівнювались до малолітніх. Після досягнення зазначеного віку у відношенні них проводилось медичне освідування та якщо виявиться, що особа може вільно виражати свої думки та виявляти волю, то їй надавалось право вільно управляти та розпоряджатися своїм майном на рівні з іншими повнолітніми. Сенат, де проводилось освідування, міг призначити їй піклувальника, чим прирівнював таких осіб до неповнолітніх. Якщо в результаті освідування буде зроблений висновок, що глухонімих не може самостійно розпоряджатися майном, то йому призначався опікун та на все життя цей глухонімих прирівнювався до малолітньої особи [343, с. 202].

Психічне здоров'я також було одним з критеріїв дієздатності. «Звід законів цивільних» регламентував порядок освідування особи з метою підтвердження у неї психічної хвороби для наступного прийняття рішення Сенатом про призначення опіки, такі особи визнавались «безумними» або «сумасшедшими». «Безумними» були особи, які не мали «здорового рассудка с самого их младенчества». «Сумасшедшими» визнавались ті, «коих безумие происходит от случайных причин и, составляя болезнь, доводящую иногда до

бешенства, может наносить обоюдный вред обществу и им самим и потому требует особенного за ними надзора» (ст.ст. 365–366 Свода Законов Гражданских) [350, с. 791]. Обмеження дієздатності заміжніх жінок проявлялось у неможливості без згоди чоловіка видавати векселі та укладати договір особистого найму [351, с. 79].

Обмеження дієздатності щодо станової належності продовжували існувати та проявлялись у забороні селянам виходити з общини та закріплювати за собою право власності на належний їм наділ. Якщо селянин не мав у приватній власності нерухомого майна і не мав торгових свідчень, то він не мав права видавати векселі. Духовні особи обмежувались в дієздатності з приводу видачі векселів, їм заборонялось здійснювати договори підряду і постачання. Поляки не мали права купувати, брати в заклад та орендувати земельні ділянки в деяких губерніях [351, с. 79].

За національністю обмеження дієздатності встановлювались «Положенням про євреїв», зокрема, їм заборонялось мешкати в певних губерніях та областях, наймати на постійні роботи християн, укладати шлюби з християнами тощо [322, с. 224]. В цей же час на українських землях Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, які знаходились під владою Австрійської імперії, діяв Цивільний кодекс 1811 р. введений у дію в Австрійській імперії з 1 січня 1812 р. Зі змісту ст. 21 вищенаведеного кодексу вбачається, що обмеження у правах встановлювалось для дітей, які не досягли 7 років; малолітніх, які не досягли 14 років; неповнолітніх, які не досягли 24 років; скажених, божевільних та недоумкуватих, які повністю позбавлені розуму або не здатні розуміти наслідки своїх дій; марнотратників. Наприкінці першої половини XIX ст. окремі положення кодексу були змінені розширив права жінок і позашлюбних дітей [350, с. 392].

Проект цивільного уложення 1898-1905 рр., який так і залишився проектом, передбачав «прорив» цивілістики та нормативно закріплював поняття дієздатності. В. І. Синайський зазначав, що проект вводить поняття «дієздатності», але дає невдале визначення дієздатності, як «способности

лица самостоятельно располагать собой и своим имуществом» (ст. 6, ст. 4 Положення про введення). Повноліття наставало по досягненню 21 року, але при досягненні 18 років особа могла бути оголошена самостійною (характерна риса інституту емансипації, який раніше російському цивільному праву відомий не був) [352, с. 19].

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. і повалення самодержавства в Росії призвели до кардинальних змін у суспільно-політичному устрою. Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнятий у 1922 році [353, с. 2], вперше закріпив інститути правоздатності та дієздатності. Стать, раса, національність, віросповідання, походження вже не мають ніякого впливу на обсяг цивільної правоздатності. Дієздатність визначається як здатність особи своїми діями набувати цивільні права і створювати для себе цивільні обов'язки. Дієздатність в повному обсязі настає по досягненні 18 років. Нормативне закріплення правової категорії «дієздатність» дає поштовх нового підходу для вивчення такого правового явища [351, с. 80].

Наступним етапом становлення категорії «дієздатність» було прийняття в 1963 році Цивільного Кодексу УРСР. Стаття 11 визначала дієздатність як здатність громадянина своїми діями набувати цивільні права і створювати для себе цивільні обов'язки. Обсяг дієздатності залежить від віку, психологічного стану та психічного розладу. Громадянин, який зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами та ставить себе і свою сім'ю в скрутне матеріальне становище може бути обмежений в дієздатності. Якщо внаслідок душевної хвороби або недоумства фізична особа не може розуміти значення своїх дій або керувати ними, може бути визнана судом недієздатною.

Цивільний Кодекс України 2004 року розширив поняття дієздатності, яка є здатністю фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність

у разі їх невиконання. Чинним законодавством передбачені такі види дієздатності: часткова дієздатність осіб, які не досягли 14 років; неповна цивільна дієздатність особи у віці від 14 до 18 років; повна цивільна дієздатність – по досягненні 18 років; обмежена цивільна дієздатність; недієздатність [108, с. 50–55].

Чинний ЦК України, на відміну від ЦК 1963 року, розширив підстави для обмеження дієздатності, такі як: психічний розлад, який істотно впливає на здатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; якщо особа зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Підстава визнання особи недієздатною передбачена ст. 39 ЦК України – хронічний, стійкий психічний розлад, який призводить до нездатності особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Для визнання фізичної особи недієздатною психічний розлад має бути одночасно хронічним та стійким, крім того, внаслідок такого розладу особа має не усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

К. Неволін свого часу зазначав: «с самих древних времен существовало сознание о невозможности упражнять свое право при отсутствии гарантий разумения, представленных зрелым возрастом» [343, с. 200]. Дійсно, з моменту виникнення права та до сьогодення критерії дієздатності постійно змінювались під впливом розвитку та зміни політичних, соціальних, економічних та суспільних відносин. Для кожного історичного періоду характерним є сукупність чинників, які визначали обсяг та здатність фізичної особи до здійснення певних дій, але загальними для всіх історичних періодів є такі критерії як вік та психічний стан фізичної особи.

Соціальний стан, стать, національність та сімейний стан впливали на обсяг дієздатності фізичної особи відповідно до політичного настрою в суспільстві. Довгий час термін «дієздатність» не був закріплений в

законодавстві, хоча на практиці розмежування «правоздатності» та «дієздатності» існували. Наразі в законодавстві міститься дуже вдале визначення та зміст дієздатності, що дає змогу правильно розуміти природно-правовий стан фізичної особи.

В цивілістичній літературі не існує єдиної думки щодо змісту дієздатності, такі вчені, як С. М. Братусь, Я. Р. Веберс, М. П. Журавльов, Л. Г. Кузнецова, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов та інші висувають своє бачення змісту дієздатності.

Так, С. М. Братусь визначає, що дієздатність вказує не тільки на здатність вчиняти правочини та інші правомірні дії, але й здатність к вчиненню правопорушень (деліктоздатність); у деліквентів виникає обов'язок відшкодувати завдану шкоду [55, с. 64]. Таке розуміння деліктоздатності підтримували К. А. Флейшиц, О. С. Іоффе, Б. Б. Черепакін, С. М. Корнеєв та ін.

Я. Р. Веберс зазначив, що дієздатність містить дві здатності – здатність до вчинення правомірних юридичних дій (правочиноздатність) та здатність відповідати за правопорушення (деліктоздатність) [225, с. 124].

Такої думки дотримувався І. Д. Шапакідзе, який стверджував, що дієздатність повинна розглядатись як збиральна категорія, що передбачає здатність до вчинення юридичних дій (правочиноздатність) та до відповідальності за правопорушення (деліктоздатність). Акумулявати здатність до вчинення правомірних дій та здатність нести відповідальність можливо завдяки однаковим психологічним передумовам – наявність у особи розумових здібностей, таких як здатність розуміти значення своїх дій та керувати ним [354, с. 12]. М. П. Журавльов обмежував зміст дієздатності лише здатністю громадянина самостійно вчиняти цивільно-правові правочини [355, с. 19]. Ми не згодні з думкою М. П. Журавльова, так як обмеження змісту дієздатності фізичної особи тільки здатністю вчиняти цивільно-правові правочини загрожує правам та інтересам інших суб'єктів, створює можливість для зловживання правами. Якщо існує право суб'єкта

на підкріплене обов'язком іншого суб'єкта, це позбавляє можливості притягати до відповідальності у випадку порушення права.

Р. О. Стефанчук пропонує багатоскладову структуру цивільної дієздатності, яка повинна включати такі основні складові:

1) правонабувальна та обов'язкостворювана здатність, яка характеризується здатністю своєю поведінкою набувати для себе цивільних прав та створювати цивільні обов'язки;

2) правоздійснювальна та обов'язковиконувана здатність, яка розкриває здатність своєю поведінкою здійснювати права та виконувати створені обов'язки;

3) право-, обов'язкозмінювальна здатність, це здатність своєю поведінкою змінювати створені права чи набуті обов'язки, а також змінювати спосіб їх здійснення чи виконання;

4) право-, обов'язкоприпинювальна здатність, характеризується здатністю припиняти (призупиняти) існування свого права чи його здійснення, а також існування свого обов'язку чи його виконання. Складовими такої здатності можуть виступати: правовідмовлювальна та обов'язкозвільнювальна здатність, яка дає можливість відмовитись від набутого права та бути звільненим від створеного обов'язку, а також право-, обов'язкопередавальна здатність, яка дає можливість своєю поведінкою здійснити передачу своїх прав та обов'язків іншим особам;

5) право-, обов'язкопоновлювана здатність, тобто здатність своєю поведінкою відновити права, від яких особа відмовилась та поновити обов'язки, від яких особа була звільнена [56, с. 118–119].

В основу змісту дієздатності Р. О. Стефанчук ставить можливі варіанти здатностей, але при цьому деліктоздатність розглядається як обов'язковиконувальна здатність. Такий підхід є досить новаторським та дискусійним. Чинним цивільним законодавством визначається різний вік, з якого фізична особа може притягатися до відповідальності та на неї

покладаються певні обов'язки, тому прийнято розглядати «обов'язки» та «відповідальність» як окремі елементи дієздатності.

Є. О. Харитонов зазначає, що структурно елементами змісту дієздатності фізичної особи є: 1) правочиноздатність; 2) деліктоздатність; 3) тестаментоздатність; 4) транс дієздатність; 5) бізнес дієздатність [356, с. 76].

Якщо дослідити кожен елемент застосовуючи вольовий, інтелектуальний, медичний та юридичний критерій, це допоможе дійти висновку, що виникнення цих елементів не є одночасним та обсяг кожного може відрізнятися від обсягу дієздатності фізичної особи.

Фізична особа набуває та здійснює права, виконує обов'язки за допомогою правомірних вольових актів, які вчиняються відповідно до діючого законодавства та іменуються правочинами. Здатність фізичної особи самостійного вчинення правочинів є правочиноздатністю. Остання є першим елементом правового статусу фізичної особи, яка дозволяла вступати у відносини особі ще в римському праві.

Правочиноздатність виникає з моменту народження; фізична особа може бути позбавлена її лише у разі хронічного, стійкого психічного розладу, який призводить до нездатності особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Держава дає можливість особі самостійно використовувати та створювати права, які передбачені законодавством, та втручається в її життя лише у тих випадках, коли особа самостійно не може захищати свої права та інтереси. Подібне втручання допустиме у випадку, коли психічний розлад не дає можливість особі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, тобто за наявності медичного та юридичного критерію недієздатності.

Як окремий елемент дієздатності правочиноздатність виникає в момент народження, тому що відповідно до ст. 31 ЦК України, фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини.

Стаття 32 ЦК України надає можливість неповнолітній особі крім вчинення дрібних побутових правочинів самостійно розпоряджатися своїм

заробітком; здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності; бути учасником (засновником) юридичних осіб; самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я; вчиняти інші правочини за згодою батьків.

Другим елементом дієздатності є деліктоздатність – можливість нести самостійну майнову відповідальність. На відміну від правочиноздатності, деліктоздатність залежить від віку фізичної особи та додаткових умов. Відповідно до чинного законодавства особа, яка не досягла віку 14 років не несе відповідальність за завдану нею шкоду, таким чином, малолітня особа не наділяється деліктоздатністю. Особа у віці від 14 до 18 років, тобто неповнолітня особа, може особисто нести цивільну відповідальність за договорами, які вони укладають самостійно. В інших випадках, неповнолітня особа несе матеріальну відповідальність за умови наявності у неї майна.

Тестаментоздатність Є. О. Харитонов розглядає як можливість скласти заповіт та бути спадкоємцем та стверджує, що право на заповіт виникає лише у особи з повною цивільною дієздатністю, тобто у особи, яка досягла повноліття [356, с. 117–118].

Стаття 32 ЦК України визначає право неповнолітньої особи самостійного розпорядження своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, здійснення права на результаті інтелектуальної, творчої діяльності, право бути учасником (засновником) юридичних осіб, самостійного укладання договору банківського вкладу (рахунку) та розпорядження таким вкладом, що дає підстави вважати наявність можливості здійснення таких дій неповнолітньої особи без згоди законних представників. Самостійне розпорядження такими доходами включає також можливість заповідати як їх, так і майно, придбане за рахунок таких коштів [108, с. 54]. Таку позицію підтримують вчені В. Ю. Чуйкова, І. В. Жилінкова та інші. Пасивна тестаментоздатність віком не обмежена, що дає можливість особі бути спадкоємцем у будь-якому віці.

Трансдієздатність розглядається як можливість обирати собі

представника та самому виступати як представник, така можливість виникає лише при досягненні повноліття.

Бізнесдієздатність надає можливість займатися підприємницькою діяльністю. В ст. 50 ЦК України зазначається, що займатися підприємницькою діяльністю має право особа, яка наділена повною цивільною дієздатністю, а ст. 35 ЦК України зазначає, що повна цивільна дієздатність може бути надана особі, яка досягла 16 років та бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Н. О. Саніахметова та Є. О. Харитонов, крім вище названих елементів дієздатності, виділяють ще шлюбно-сімейну дієздатність – можливість бути учасником сімейних відносин [357, с. 77]. Спосіб визначення елементів дієздатності, який пропонують Є. О. Харитонов та Н. О. Саніахметова, базується на поєднанні підстав виникнення, зміни чи припинення правовідносин, які регулюються різними галузями права (цивільне, господарське, сімейне, тощо) є досить вдалим, однак проблемним питанням залишається такий елемент як «деліктоздатність».

На теперішній час існує декілька підходів щодо визначення місця деліктоздатності в структурі правосуб'єктності. Деліктоздатність, окрім як складову цивільної дієздатності, можна розглядати як самостійний елемент правосуб'єктності, поряд з правосудатністю та дієздатністю. Деякі вчені-цивілісти відмічають велике теоретичне та практичне значення виокремлення деліктоздатності, як окремого елемента правосуб'єктності.

Так, Т. І. Ілларіонова підкреслює, що дослідження деліктоздатності в межах дієздатності не визначило ясності в розумінні даної категорії, у зв'язку з чим не порушувалось питання про її функціональну роль [358, с. 53]. О. В. Скакун також розглядає деліктоздатність як окремий елемент структури правосуб'єктності фізичної особи та зазначає, що у ряді випадків деліктоздатність передуює настанню повної дієздатності [78, с. 541].

Правова категорія дієздатність регулюється нормами цивільного права, але її зміст та обсяг суттєво впливає на інші правовідносини. Якщо фізична

особа визнається недієздатною, то це впливає на трудові правовідносини (порядку розірвання трудового договору з недієздатною особою не передбачено, але є припущення, що до юридичного оформлення недієздатності трудові правовідносини припиняються у зв'язку з встановленням інвалідності фізичної особи), сімейні правовідносини (одностороннє розірвання шлюбу, усиновлення дітей тощо) та інші правовідносини. Кожна галузь права України регулює певну групу правовідносин та правове положення суб'єктів цих правовідносин, тому потрібно в цивільному законодавстві обмежити інститут дієздатності тільки цивільними правовідносинами.

Враховуючи різноманітні підходи визначення змісту дієздатності вченими-цивілістами, буде правильним розглядати цивільну дієздатність відокремлено від інших видів дієздатності (яка встановлюється господарським, адміністративним, сімейним, трудовим правом) як категорію, що складається зі: 1) здатності вчиняти юридичні дії (правочиноздатність, тестаментоздатність, трансдієздатність) та 2) здатності виконувати обов'язки. Деліктоздатність, як обов'язок відповідати за вчинений делікт, потрібно розглядати не як елемент дієздатності, а як рівний з нею компонент правосуб'єктності.

У зв'язку з цим, потрібно в цивільному законодавстві конкретизувати дієздатність та визначити її як здатність бути учасником саме цивільних правовідносин та виключити з відповідних галузей права правові наслідки визнання особи недієздатною. Пропонуємо внести зміни до ст. 30 Цивільного Кодексу України такого змісту: «Цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи вчиняти юридичні дії або утримуватись від них в рамках цивільних правовідносин (правочиноздатність, тестаментоздатність, трансдієздатність), у тому числі виконувати цивільно-правові обов'язки, а також своїми діями створювати для себе нові права та обов'язки і їх здійснювати».

4.2 Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав малолітніми в межах своєї дієздатності

У зв'язку з постійним рухом соціально-економічних процесів, впровадженням у життєдіяльність людства досягнень науки (розповсюдження Інтернет-мережі, доступ до ІТ-технологій, використання web-грошей і т. ін.) здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб потребує нового правового осмислення. З цього приводу слушною є думка Я. М. Шевченко, яка вважає, що положення суб'єктів цивільного права України визначається організацією економіки України, розвитком суспільних відносин, іманентних цьому суспільству, врахуванням програм щодо інтеграції України до Європейського Союзу, розвитку громадянського суспільства, упорядкуванню і вирішенню проблем співвідношення цивільного та інших споріднених галузей законодавства тощо [359, с. 39]. Важливим є питання визначення особливостей правосуб'єктності окремих учасників цивільного обороту, зокрема малолітніх, неповнолітніх осіб, осіб з обмеженою дієздатністю тощо. Колишні поняття «правосуб'єктності», «правоздатності», «дієздатності», використовувані в законодавстві та практиці, з часом «de facto» змінюються, наповнюються новими елементами.

Міру можливої (дозволеної) поведінки, тобто можливість діяти визначеним державою способом визначає зміст права, яким наділений суб'єкт цивільно-правових відносин. Зокрема, таку можливість отримують фізичні особи. Проте одна лише можливість стати носієм права по суті нічого не означає. Для перетворення такої можливості на дійсність необхідно, щоб суб'єкт права був наділений здатністю мати це право і можливістю розпоряджатися ним. Саме тому в юридичній літературі та законодавстві й існують взаємопов'язані правові категорії «правоздатність» та «дієздатність» [360].

Цивільна правоздатність фізичної особи – це здатність особи мати цивільні права та обов'язки (ст. 25 ЦК України). На законодавчому рівні

закріплено, що цивільну правоздатність мають усі фізичні особи. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси навіть ще не народженої (зачатої) дитини. Крім того, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися законодавцем з досягненням фізичною особою відповідного віку. Цивільна правоздатність фізичної особи припиняється у момент її смерті.

Поряд з цим створювати фактично для себе цивільні права та обов'язки особа може лише у межах наділеної дієздатності. Відповідно до статті 30 ЦК України повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Отже, узагальнюючим поняттям, що відбиває статус суб'єкта права в цілому є правосуб'єктність, яка структурно складається з двох наведених вище елементів: а) цивільної правоздатності б) цивільної дієздатності.

На сьогодні існують різноманітні, іноді, досить відмінні погляди щодо розуміння такої правової категорії, як дієздатність та її обсягів, не лише серед представників української юридичної науки, а й серед науковців інших країн. Слід підтримати Г. Резнік у тому, що дієздатність юридично забезпечує активну участь особи в економічному обороті, здійснення своїх майнових прав, і, у першу чергу, права власності, а також особистих немайнових прав [360].

Є. О. Харитонов та Н. О. Саніахметова розглядають дієздатність як здатність особи здійснювати дії з правовими наслідками. Автори підкреслюють, що дієздатна особа сама для себе, своїми діями набуває прав і обов'язків і в результаті власних дій стає учасником правовідносин [357, с. 87]. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи визначається виключно ЦК України і може бути обмежений на підставах і у порядку, чітко

визначених у законі. У свою чергу Я. М. Шевченко зазначала, що зміст дієздатності містить у собі такі складові частини, як: а) здатність особи своїми діями набувати цивільні права та створювати для себе цивільні обов'язки; б) здатність самостійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки; в) здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення. При цьому вчена вважає, що дієздатність належить не до природних прав людини, а наданих їй в силу закону [108, с. 142].

Зміст дієздатності як суб'єктивного права становить можливість певної поведінки для самої фізичної особи, що володіє відповідним обсягом дієздатності. Разом з тим, невід'ємним компонентом цього права має бути обов'язок усіх інших осіб не допускати порушень зазначеного права.

За своєю природою дієздатність є абсолютним особистим правом, яке не може існувати окремо від носія (особи). Вона не може бути відчужена або обмежена. З цього приводу ч. 2 ст. 30 ЦК України каже, що цивільна дієздатність фізичної особи може бути обмежена виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

Як відзначає С. М. Попова, «дієздатність припускає усвідомлену і правильну оцінку людиною скоєних нею дій, що мають правове значення, тобто ця властивість суб'єкта цивільного права залежить від ступеня психічної зрілості особи [361, с. 75–76]». Вираження волі постає як акт здійснення особливого суб'єктивного права – дієздатності. Недаремно В. А. Ойгензіхт наголошує, що воля – «це єдиний, комплексний процес психічного регулювання поведінки (дій, вчинків) суб'єкта» [67, с. 24].

Дієздатність передбачає поєднання в одне двох моментів, які її характеризують – інтелектуального і вольового. Інтелектуальний момент дієздатності полягає в можливості усвідомлювати свої вчинки та їх наслідки; вольовий – у можливості керувати вчинками (це, як було нами зазначено раніше, впливає зі ст. 30 ЦК України). За віковим цензом для осіб до 18 років виокремлюють часткову та неповну відповідальність.

З погляду науки, в історії дитячої психології було чимало спроб

створити вікову періодизацію психічного розвитку дитини. Ці питання розглядалися Л. С. Виготським, А. В. Петровським, В. М. Русаловим, А. М. Леонтьєвим, Д. Б. Ельконіним, В. В. Давидовим, М. С. Лейтесом, Г. І. Щукіною, Р. С. Немовим та іншими. Р. С. Немов, наприклад, виділяє чотири етапи розвитку особистості, два з яких припадають на дошкільне дитинство (від народження до 3 років та від 3 до 6 років) та два – на шкільні роки (від 6-7 до 10-11 років та від 11-12 до 15-16 років). Цілком слушною є його думка, що процес повного розвитку особистості виходить за межі шкільного віку [357, с. 149-150]. І. Суравегіна, вказуючи на приблизні вікові межі підліткового віку (з 12-13 до 17-18 років), звертає увагу на умовності такого розмежування [358, с. 44].

Питання про вікові межі дитинства розглядалося в соціологічних дослідженнях, що проводилися Ф. Р. Філіпповим. Відповідно до основної концепції походження меж дитинства від способу життя запропоновано, зокрема, відносити нижню межу до 2-3 років, коли дитина вперше включається в колектив однолітків, а верхню – до 15 років, тобто до часу закінчення першого етапу загальної освіти [364, с. 52].

Щодо застосування терміну «діти» в інших сферах державної діяльності, то, наприклад, установи статистики у структурі населення відрізняють групи за демографічними поколіннями: діти (0-15 років), батьки (16-49 років), прабатьки (50 років і старші) [365, с. 67]. Всесвітня організація охорони здоров'я розглядає потерпілих від різноманітних видів травматизму за такою віковою періодизацією: 0-4 роки, 5-14 років, 15-29 років, ... [366, с. 13].

Враховуючи особливості психічного розвитку та становлення дитини як особистості, законодавець у сучасному ЦК України встановлює часткову цивільну дієздатність для фізичних осіб віком до 14 років (малолітніх) та неповну цивільну дієздатність для фізичних осіб у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх). До речі, у деяких працях вчених (кінець 90-х років) ми знаходимо трохи відмінний поділ різновидів дієздатності залежно від вікового фактору, а саме: 1) повна ; 2) часткова; 3) мінімальна [277, с. 91–92].

У цьому підрозділі нашого дослідження ми розглянемо межі дієздатності малолітніх, з огляду на що проаналізуємо особливості здійснення та захисту їх суб'єктивних цивільних прав.

Здійснення суб'єктивних цивільних прав ґрунтується на вільній ініціативі уповноважених осіб і забезпечується заходами захисту їх цивільних прав та інтересів. Однак здійсненність формально закріплених законодавством можливостей та ефективність цивільно-правового захисту залежать від багатьох правових, соціально-економічних, культурних і політичних чинників, а також від власних вольових зусиль особи. У зв'язку з цим інколи виділяють об'єктивні (зовнішні щодо суб'єкта права) та суб'єктивні (ті, що стосуються самої особи або її поведінки) умови здійснення цивільних прав [277, с. 222–224].

Об'єктивні умови, про які йдеться, обумовлюються багатьма зовнішніми (стосовно фізичної особи) чинниками: рівнем правової культури суспільства; вшануванням традицій та правових звичаїв; станом розвитку політичної системи певної країни; рівнем матеріального статку населення тощо. Зазначені елементи створюють об'єктивні передумови та підґрунтя для здійснення суб'єктивного цивільного права.

Так, цивільне законодавство і цивілістична наука зарубіжних країн мають певні відмінності в розумінні дієздатності малолітніх осіб та її обсягу. Необхідно вказати, що в деяких країнах частково дієздатні особи називаються недієздатними або такими, що позбавлені дієздатності. Наприклад, японський Цивільний кодекс вважає недієздатними: неповнолітніх, осіб, визнаних недієздатними, обмежено дієздатними. В США до осіб, «позбавлених дієздатності», відносять: неповнолітніх, психічнохворих, осіб у стані алкогольного сп'яніння, одружених жінок, іноземців та корпорації. Проте більшість із названих суб'єктів, виключаючи душевнохворих і малолітніх до 7 років, фактично наділені частковою дієздатністю. Розділ другий Загальних положень цивільного права Китайської Народної Республіки містить положення про цивільну

правоздатність та дієздатність, які загалом не відрізняються від аналогічних положень ЦК України. Проте неповнолітні до 10 років є недієздатними, а неповнолітні від 10 років і старше вважаються обмежено дієздатними. Повнолітніми у Китаї стають з 18 років. Відповідно, законні представники здійснюють цивільну діяльність від імені неповнолітніх або дають згоду на вчинення таких дій [360].

Поряд з цим суб'єктивними умовами здійснення суб'єктивних цивільних прав є зміст та обсяг дієздатності фізичної особи та фактичне дотримання нею під час участі у цивільних правовідносинах канонів добросовісності, розумності, самостійності, диспозитивності й т. ін. Слід зазначити, що вказані складові суб'єктивних умов здійснення суб'єктивних цивільних прав малолітніми є доволі умовними. Ми ж категорію добросовісності у цивільному праві ототожнюємо із поняттям «безвинність» і, навпаки, «недобросовісність» із «виною» [282, с. 106]. Оскільки малолітня особа неделіктоздатна (не несе відповідальності за заподіяну нею шкоду) – не можна говорити про винуватість таких осіб або про їх недобросовісність. Самостійність та диспозитивність здійснення малолітніми своїх суб'єктивних цивільних прав є також доволі відносною, оскільки може бути реалізована лише у тому обсязі, що встановлений законом.

В Україні законодавець мінімальної вікової межі часткової цивільної дієздатності не встановлює. На думку вчених, це положення не скасовує активності дитини, а сприяє її розвитку [37, с. 250]. С. Б. Булеца до цього додає, що кожна дитина по-своєму розвивається, і не можна все це об'єднати в правові рамки [220, с. 86]. Проте остаточної позиції з цього питання у цивілістичній теорії не сформовано. Про суперечність поглядів з цього питання зазначалося у дослідженнях Ж. Л. Чорної [367], Т. В. Водоп'ян [368] та інших дослідників.

На відміну від України, правові системи деяких інших країн передбачають і нижчу межу часткової (мінімальної) дієздатності. Так, за ЦК РФ дитина може вчиняти дрібні побутові правочини після досягнення нею 6 років,

у ФРН – 7 років. У Німеччині відповідно до § 104 Німецького цивільного уложення дитина, яка не досягла семи років є повністю недієздатною. Обмежено дієздатною є особа віком від 7 до 18 років і, за загальним правилом, здійснює угоди за згодою законних представників [369, с. 45].

На наш погляд, встановлення такого вікового цензу є обґрунтованим та доцільним, оскільки наділення правом активно приймати участь (навіть у мінімальних межах) у цивільно-правових відносинах усіх дітей без виключення (навіть немовлят) є формалізованою прокламацією. За даними педіатрії та дитячої психіатрії, як правило, дитина починає самостійно ходити від одного до півтора року, навички мовлення у людини формуються протягом одного – п'яти років.

Наявність цивільної правоздатності з моменту народження ніхто не заперечує, але наділення частковою дієздатністю (тобто здатністю здійснювати ці права та обов'язки) ми вважаємо надмірним та з позиції здорового логічного мислення неправильним. На підтвердження такої позиції можна навести висловлення І. А. Бірюкова та Ю. О. Заїки: «для того, щоб вільно виявляти свою волю особа повинна бути волєздатною, тобто здатною самостійно оцінювати ті життєві ситуації, в яких вона опинилась, приймати адекватні рішення щодо виходу з них... Якщо ж особа не володіє або володіє недостатньо волєздатністю, то її дії, як правило, не мають юридичної сили. Здатність здійснювати права та обов'язки, в зазначеному розумінні, виникає не одразу після народження, а поступово, в міру досягнення фізичною особою певного віку [288, с. 72–73]». Ж. Л. Чорна хоча і не є категоричною в тому щоб прирівнювати дітей до 6 років до недієздатних, але каже, що не слід ототожнювати дієздатність особи віком, наприклад, до 6 років і дієздатність особи віком від 6 до 14 років і наділяти їх однаковою цивільною дієздатністю [367, с. 61].

На наш погляд, вік набуття часткової дієздатності дитиною має бути уведений у рамки від 6 до 14 років. Саме з цим віком низка інших законодавчих актів пов'язує початок участі дитини у певних

правовідносинах. Як правило, з 6 років дитина починає відвідувати школу (ч. 1 ст. 20 Закону України «Про загальну середню освіту»); може стати індивідуальним членом дитячих громадських організацій (ч. 4 ст. 5 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»); у разі зміни прізвища обома батьками або одного з батьків прізвище дитини, яка досягла семи років, змінюється (може бути змінено) за її згодою (ч.ч. 2 та 3 ст. 148 Сімейного кодексу України). Тобто з 6-7 років малолітній «індивідуум» включається у процес соціалізації. Де-факто, лише з цього віку можна починати говорити про ймовірну можливість здійснення дитиною деякого обсягу своїх прав.

Здійснення суб'єктивних цивільних прав – це процес здійснення уповноваженою особою повноважень, що належать до змісту конкретного суб'єктивного права, для досягнення певного правового результату [282, с. 100]. Здійснення суб'єктивного цивільного права може відбуватися шляхом активної або пасивної поведінки. У загальному вигляді формами здійснення суб'єктивних цивільних прав є дотримання (зобов'язані суб'єкти виконують свої обов'язки і тим самим сприяють здійсненню суб'єктивного права уповноваженої особи); використання (особа своєю власною поведінкою здійснює своє суб'єктивне право); застосування (у цьому випадку здійснення суб'єктивного права залежить від поведінки публічних органів та їх посадових осіб). Крім того, певні науковці виокремлюють ще одну форму (спосіб) – це відмова від свого суб'єктивного цивільного права (так, опікун може відмовитися від своїх прав лише з дозволу органів опіки та піклування (п. 1 ч. 1 ст. 71 ЦК України), оскільки зобов'язаний дбати про збереження та використання майна підопічного в його інтересах [282, с. 100–101]. Здійснення суб'єктивних цивільних прав малолітніми особами має свої особливості, що обумовлено обсягом їхньої дієздатності.

Способи здійснення суб'єктивних цивільних прав, у тому числі й особами віком до 14 років, поділяють на фактичні та юридичні. Під фактичними способами слід розуміти діяння, які зазвичай не є юридично

значущими, наприклад, коли особа фактично проживає у будинку, чим здійснює своє право власності на нього. Так Я. М. Шевченко з приводу фактичних способів зазначала, що вони полягають у здійсненні таких дій, які викликають їх майнові і немайнові наслідки, що стосуються прав та інтересів окремих осіб, але наслідки ці не мають юридичного характеру [108, с. 80]. Юридичними способами слід вважати юридично значущі діяння, наслідком яких є виникнення, зміна чи припинення правовідносин. Це, зокрема, укладення різноманітних правочинів, створення авторського твору, виявлення скарбу тощо [282, с. 102].

Не можемо не погодитися з тим, що здійснення цивільних прав можливе за таких основних умов: а) особу має бути наділено необхідною правоздатністю щодо її цивільних прав; б) суб'єкта правовідносин має бути наділено необхідним обсягом дієздатності; в) дії зі здійснення цивільних прав мають відповідати принципам здійснення цивільних прав, а саме закріпленим в нормах цивільного закону загальнообов'язковим положенням, що визначають первинні вимоги до поведінки суб'єкта при здійсненні ним свого суб'єктивного права (принципи автономії волі, законності, розумності та добросовісності) [282, с. 102].

У структурі цивільної дієздатності вчені (наприклад, Я. М. Шевченко [381, с. 142]) традиційно виокремлюють два основних елементи: а) здібність до здійснення правомірних дій та б) здатність до несення цивільно-правової відповідальності (втіленням цього є закріплене у законі визначення (ст. 30 ЦК України). Перший елемент поділяється на здатність здійснювати операції (правочиноздатність) та інші правомірні дії, а другий – на здатність нести договірну та позадоговірну відповідальність.

Переважну більшість прав осіб віком до 14 років здійснюють їх батьки (усиновлювачі) або опікун, які є її законними представниками та діють від її імені та в її інтересах. Однак у ст. 31 ЦК України визначено низку прав, які малолітня особа уповноважена здійснювати самостійно. На сьогодні закон встановлює, що часткова дієздатність малолітньої особи обмежується

можливостями: 1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини; 2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (ст. 31 ЦК України).

В. Д. Фролов правочиноздатність розглядає як надану нормами законодавства можливість вчиняти правомірні дії, спрямовані на встановлення, зміну, припинення тощо цивільних прав і обов'язків (з бажаними для особи юридичними наслідками). При цьому автор підкреслює ту обставину, що стосовно фізичної особи поняття правочиноздатності трактується широко, охоплюючи не лише можливість здійснювати правочини, але й вчиняти інші правомірні дії з юридичними наслідками [370, с. 10]. О. В. Остапенко вважає, що основною ознакою правочиноздатності, зокрема, дієздатності в цілому виступає вольовий критерій, який розуміється як здатність індивідуума до формування, виявлення ззовні й реалізації власної волі, включаючи й вибір конкретних способів такої реалізації [287, с. 17].

Серед загальних вимог, додержання яких є необхідним для чинності правочину, ч. 2 ст. 203 ЦК України передбачає умову, що особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. При цьому автори науково-практичного коментаря до Кодексу підкреслюють, що самі малолітні можуть самостійно вчиняти лише правочини, зазначені у ч. 1 ст. 31 ЦК України [108, с. 285].

Частковий рівень дієздатності малолітніх дітей означає, що вони можуть самостійно вчиняти лише незначний перелік правочинів. Ознаками таких правочинів є: а) спрямованість на задоволення особою своїх побутових потреб; б) відповідність фізичному, духовному чи соціальному розвитку особи; в) невисока вартість предмета правочину. При цьому, важливо, щоб усі ці ознаки характеризували даний правочин у сукупності [368]. Наведені критерії дрібного побутового правочину у законі встановлені у загальних рисах. Такі категорії, як «побутові потреби», «відповідність розвитку особи», «невисока вартість», є доволі оціночними, і у кожному окремому випадку можуть трактуватися досить різноманітно [15, с. 52].

Т. В. Водоп'ян вважає, що для сімей з різним рівнем матеріального забезпечення поняття невисока вартість буде набувати різного значення [368]. Тому, як вважають І. А. Бірюков та Ю. О. Заїка у разі виникнення спору в кожному конкретному випадку необхідно буде вирішувати питання щодо «невисокої» вартості предмету правочину, оцінювати «ступінь» фізичного, духовного та соціального розвитку малолітнього. Крім того, в законі не враховано такої загально визнаної ознаки дрібного побутового правочину як те, що він має виконуватись при його укладанні [288, с. 73]. Одні автори науково-практичних коментарів до ЦК України вважають, що такі правочини малолітня особа має здійснювати за рахунок коштів, що надані їй на такі цілі її законними представниками; як правило, такі угоди виконуються при їх здійсненні [108, с. 52]. Інші доповнюють, що дрібний побутовий правочин має повністю виконуватись сторонами в момент його вчинення, а тому він може вчинятися або усно (ч. 1 ст. 205 ЦК України), або шляхом здійснення конклюдентних дій (ч. 2 ст. 205 ЦК України) [371, с. 100]. Окремі науковці, пояснюючи, як вони розуміють дрібний побутовий правочин, наводять приклади: купівля шкільних сніданків, квитків у кіно, підручників [223, с. 32]. Ж. Л. Чорна пропонує для визначення вартості вчинюваного малолітнім правочину відштовхуватись від конкретної межі, наприклад взяти за основу неоподаткований мінімум доходів громадян [367, с. 61]. Таким чином, вчені приходять до висновку, що «у разі спору суд, виходячи з оцінки фактичних обставин справи, повинен кваліфікувати правочин як дрібний побутовий або як такий, що не відповідає вказаним ознакам» [220, с. 137].

Вихід за межі дієздатності не таке вже й рідкісне явище. Однак дії можуть набути юридичного значення, якщо не будуть оскаржені самими учасниками цивільних правовідносин. В останньому випадку питання визнання недійсними правочинів доводиться вирішувати суду.

Згідно зі ст. 221 ЦК України правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її

батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, чи опікуном. При цьому позиція законодавця з того приводу, що правочин поза межами дієздатності малолітньої особи вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні усуває зайві формальності та невизначеність у часі. Теоретично зазначені положення закону авансують особі віком до 14 років додатковий обсяг дієздатності (правочиноздатності). Законодавець встановлює презумпцію добросовісності, пріоритету інтересів дитини у здійсненні нею своїх суб'єктивних цивільних прав у правовідносинах, що виникають з приводу укладання правочинів. Поряд з цим зміст ст. 221 ЦК України у жодному випадку не нівелює вимоги ст. 31 цього ж Кодексу. По-перше, закон висуває вимогу про гласність такого правочину для зацікавлених осіб, тобто хоча б один з батьків (усиновлювачів) або опікун були проінформовані про такий правочин. А по-друге, у разі відсутності схвалення правочину він таки буде вважатися нікчемним. Лише якщо буде встановлено, що правочин вчинений на користь малолітньої особи, то на вимогу зацікавленої особи суд може визнати його дійсним.

Заслуговує на увагу позиція науковців С. В. Осипової, О. В. Остапенка з приводу надання права малолітнім самостійно здійснювати операції щодо розпорядження коштами, наданими ним законним представником або за згодою останнього третьою особою задля певної мети або для вільного розпорядження. Автори підтримують висловлену в російській науковій літературі точки зору про те, що до угод з розпорядження малолітніми грошовими коштами слід віднести будь-які цивільно-правові угоди, крім тих, які потребують нотаріального посвідчення або державної реєстрації [372, с. 14; 287, с. 18]. Угоди, спрямовані на безоплатне отримання вигоди, які не потребують нотаріального посвідчення або державної реєстрації, мають дві ознаки: а) вони повинні бути безоплатними для малолітнього (тобто повинні дозволяти йому отримувати вигоду, не перекладаючи на нього відповідних

зобов'язань); б) не повинні супроводжуватися нотаріальним посвідченням або державною реєстрацією.

Українська цивілістична наука дотепер не виносила це питання на розсуд. Проте зазначені відносини знову ж таки «де-факто» мають поширення. Вірогідно, що на сьогодні у випадку виникнення подібної ситуації правозастосувач розв'язує її керуючись вимогами ст. 221 ЦК України. Але у такому випадку дієздатність малолітньої особи все ж таки перебуває у залежності від схвалення (згоди) батьків (усиновлювачів, опікуна) [373, с. 51].

Наступним питанням, яке, на наш погляд, потребує вивчення та подальшого врегулювання у вітчизняному законодавстві, це здійснення малолітніми операцій з ініціювання переказу коштів, а також виконання інших операцій з використанням функціональних можливостей платіжних пристроїв та терміналів. Використання подібних пристроїв у багатьох випадках фактично не обмежує можливості здійснення цих операцій малолітніми. Наприклад, програмно-технічний комплекс самообслуговування – пристрій, що дає змогу користувачеві здійснювати операції з ініціювання переказу коштів, а також виконувати інші операції відповідно до функціональних можливостей цього пристрою без безпосередньої участі оператора (касира) [374], а отже не вимагає ідентифікації особи, зокрема її віку та дієздатності [375, с. 54].

На сьогодні можна констатувати певну залежність дітей віком до 14 років від комп'ютерних ігор, Інтернету, онлайн-розваг. Результати декількох епідеміологічних досліджень, у які залучено школярів, свідчать, що рівень поширеності інтернет-залежності становить від 1 % у Греції до 36,7 % в Італії. Інтернет-адикція також привернула увагу медичних працівників, працівників освіти та громадськості, оскільки виявлено, що в подальшому це призводить до негативних наслідків для користувачів [376].

Крім того, окремої уваги заслуговують і масштаби користування соціальними мережами, які набули серед підлітків значної популярності

протягом останнього десятиліття. За даними міжнародного дослідницького проєкту ESPAD, у 2019 році лише 6,7 % опитаних підлітків в Україні не користувались соціальними мережам. Майже 45 % підлітків проводять у соціальних мережах до 3 годин на день, а ще приблизно 50 % – 4 та більше годин [377].

За соціальним опитуванням у межах нашого дослідження було з'ясовано, що приблизно 75 % респондентів (це діти – школярі віком від 8 до 14 років) 1/3 частину свого вільного часу проводять за розвагами в Інтернеті (перегляд фільмів-онлайн, спілкування у соціальних мережах, ігри-онлайн) [373, с. 51].

До основи багатьох Інтернет-ігор, сайтів, соціальних мереж покладено отримання їх провайдерами від користувачів прямого або «прихованого» грошового прибутку. Так, геймеру надаються додаткові переваги, ігрові квести за так звану «валюту гри», яка отримується шляхом перерахування готівки на певні рахунки. Такі перерахування можуть бути вчинені за допомогою банківської картки, мобільного телефону, платіжного терміналу (оплата послуг «соціальні мережі»), електронних грошей (наприклад, Webmoney.ua – системи розрахунків online) тощо. Провайдери онлайн-послуг висувають фактично публічну оферту до необмеженого кола осіб (адресатів). Вікових обмежень або не існує, або вони окреслені лише формально (фактичного контролю за їх дотриманням не здійснюється).

Серед опитуваних респондентів (діти різних вікових категорій) зазначили, що вони самостійно витрачають гроші на розваги в Інтернеті (з використанням комп'ютерів, планшетів, телефонів), які їм дають батьки або інші дорослі особи у таких пропорціях на місяць: у віці від 8 до 10 років понад 50 грн. – 18,6 %, понад 100 грн. – 5,4 %; у віці від 11-12 років понад 50 грн. – 23,4 %, понад 100 грн. – 10 %; у віці від 13-14 років понад 50 грн. – 64 %, понад 100 грн. – 30 %. У свою чергу з 240 дорослих осіб – батьків малолітніх дітей фактично 70 % відсотків зазначили, що вони особисто поповнюють для дітей віком 8-12 років рахунки на їх телефонах, Інтернеті

тощо. А для дітей віком 13-14 років – лише до 30 % батьків, або осіб, які виконують їх обов'язки. При цьому 10 % батьків осіб віком 13-14 років зазначили, що такі гроші їх діти або заробляють особисто, або отримують від інших близьких родичів (баби, діда і т. ін.) [373, с. 51].

У контексті розширення часткової дієздатності малолітніх осіб треба звернути увагу та підтримати наступні пропозиції О. В. Остапенка. Останній аргументує висновок про те, що у випадках, коли малолітній, ще не досягнувши 14-річного віку, тим не менш, працює за трудовим договором (наприклад, у відповідних сферах мистецтва – кіноіндустрії, цирку тощо), йому має бути надано право вільного розпорядження своїми доходами (виняткова дієздатність) [287, с. 19]. Сформулювати це правило пропонується аналогічно нормі про емансипацію неповнолітніх (ст. 35 ЦК України), проте без надання малолітнім повної дієздатності, а саме: «малолітній, що досяг дванадцятирічного віку, якщо він працює за трудовим договором, у тому числі за контрактом, зокрема за акторською професією або у цирку (циркові династії), займається професійно спортом, вправі самостійно розпоряджатися сумою свого заробітку та несе самостійну відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах цієї суми (виключна дієздатність). У разі нестачі коштів малолітнього, субсидіарну деліктну відповідальність за його зобов'язаннями несуть його законні представники» [375, с. 54].

Відповідно до Конституції України фізична особа має право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на повагу до гідності та честі, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність житла, право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості. Зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя.

Як визначає закон (ст. 418 ЦК України), право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК України та іншим законом. До структури права інтелектуальної власності входять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності. До об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, належать: літературні та художні твори; комп'ютерні програми тощо.

Особистими немайновими правами інтелектуальної власності є: а) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності; б) право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності; в) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. Особисті немайнові права інтелектуальної власності належать творцеві об'єкта права інтелектуальної власності, вони не можуть відчужуватися (передаватися), за винятками, встановленими законом.

Попередньо нами було зазначено, що до часткової дієздатності малолітніх осіб належить право здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (ч. 2 ст. 31 ЦК України). Закон закріплює право осіб віком до 14 років самостійно здійснювати лише немайнові права, отже, усі майнові права інтелектуальної власності малолітніх можуть здійснюватися лише їх законними представниками. Зокрема, до таких прав належать: а) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; б) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності і т. ін. (ст. 424 ЦК України) [375, с. 55].

Для повноцінної реалізації правоздатності малолітніх (все те, що не входить в обсяг їхньої часткової дієздатності) ЦК України передбачено механізм сприяння в здійсненні їх прав діями батьків, усиновлювачів, опікунів, а також діяльністю органів опіки та піклування. Правочини, які

здійснюють законні представники від імені малолітніх, не слід розглядати як угоди на користь третьої особи, оскільки у даному випадку має місце законне представництво [372, с. 14]. Відповідно до ч. 1 ст. 242 ЦК України батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей (так зване законне представництво). Саме вони зобов'язані вчиняти такі правочини та інші юридичні дії від імені малолітньої особи.

Відповідно до ст. 177 СК України батьки управляють майном, належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження. Проте вони не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав: укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; видавати письмові зобов'язання від імені дитини; відмовлятися від майнових прав дитини.

За певних обставин органи опіки та піклування можуть відмовити у наданні дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини з одночасним зверненням до нотаріуса щодо накладення заборони відчуження такого майна. Таку відмову може бути вчинено лише у випадках, якщо органами опіки та піклування встановлено, що мати та/або батько дитини, які звернулися за дозволом, позбавлені судом батьківських прав відповідно до ст. 164 СК України; судом, органом опіки та піклування або прокурором постановлено (прийнято) рішення про відібрання дитини від батьків (або того з них, який звернувся за дозволом) без позбавлення їх батьківських прав відповідно до ст. 170 СК України; до суду подано позов про позбавлення батьків дитини (або того з них, який звернувся за дозволом) батьківських прав особами, зазначеними у ст. 165 СК України; особа, яка звернулася за дозволом, повідомила про себе неправдиві відомості, що мають суттєве значення для вирішення питання про надання дозволу чи відмову в його наданні; між батьками дитини немає згоди стосовно вчинення правочину щодо нерухомого майна дитини; між батьками дитини або між одним з них та

третіми особами існує судовий спір стосовно нерухомого майна, за дозволом на вчинення правочину щодо якого звернулися батьки дитини (або один з них); вчинення правочину призведе до звуження обсягу існуючих майнових прав дитини та/або порушення охоронюваних законом інтересів дитини.

При вчиненні одним із батьків правочинів щодо майна малолітньої дитини вважається, що він діє за згодою другого з батьків. Другий з батьків має право звернутися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним, як укладеного без його згоди, якщо цей правочин виходить за межі дрібного побутового. На вчинення одним із батьків правочинів щодо транспортних засобів та нерухомого майна малолітньої дитини повинна бути письмова нотаріально засвідчена згода другого з батьків. Якщо той з батьків, хто проживає окремо від дитини протягом не менш як шість місяців, не бере участі у вихованні та утриманні дитини або якщо місце його проживання невідоме, правочини, зазначені в попередньому реченні, можуть бути вчинені без його згоди. Батьки вирішують питання про управління майном дитини спільно, якщо інше не передбачено договором між ними. Спори, які виникають між батьками щодо управління майном дитини, можуть вирішуватися органом опіки та піклування або судом (частини 1-7 ст. 177 СК України).

Після припинення управління батьки зобов'язані повернути дитині майно, яким вони управляли, а також доходи від нього. Неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою для покладення на них обов'язку відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду та повернути доходи, одержані від управління її майном.

Відповідно до ст. 58 ЦК України та ч. 1 ст. 243 СК України над малолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування, дітьми, які є сиротами, встановлюється опіка. Як вважає Н. А. Д'ячкова інститут опіки є комплексним міжгалузевим правовим інститутом, який є системою норм різних галузей права, основною метою яких є охорона особистих та майнових прав малолітніх осіб тощо [378, с. 18]. Опіку над малолітньою особою встановлює орган опіки та піклування, крім випадків, якщо при розгляді

справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування. У такому разі суд призначає опікуна за поданням органу опіки та піклування (ч. 3 ст. 60 та ст. 61 ЦК України). Статтею 63 ЦК України регламентовано, що опікуном може бути призначена лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю, і лише за її письмовою заявою. Опікун призначається переважно з осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника. При призначенні опікуна для малолітньої особи враховується бажання підопічного.

Опікун виступає як законний представник підопічної дитини. У сфері майнового обороту опікун вчиняє правочини від імені та в інтересах опікуваного. Опікун повністю заміщає у майновій сфері підопічного, крім випадків, коли відповідно до чинного законодавства малолітня особа може вчиняти правочини самостійно (дрібні побутові правочини). Також ст. 68 ЦК України діє вичерпний перелік правочинів, які не може вчиняти опікун, а ст. 71 цього ж Кодексу – правочини, які вчиняються лише з дозволу органу опіки та піклування, зокрема: а) відмовитися від майнових прав підопічного; б) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного; в) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; г) укладати договори щодо іншого цінного майна.

Опікун зобов'язаний дбати про збереження та використання майна підопічного в його інтересах. При цьому, якщо підопічним є малолітня особа, яка може самостійно визначити свої потреби та інтереси, опікун, здійснюючи управління її майном, повинен враховувати її бажання. Опікун самостійно здійснює витрати, необхідні для задоволення потреб підопічного, за рахунок пенсії, аліментів, доходів від майна підопічного тощо (ст. 72 ЦК України).

Здійснення прав підопічної особи у цивільних правовідносинах можлива за договором управління майном. Необхідність використання інституту управління майном у відносинах опіки виникає за умови наявності у власності

підопічного нерухомості та іншого цінного майна (наприклад, цінних паперів) та потреби постійного управління ним (ч. 4 ст. 72 ЦК України).

За змістом ч. 3 ст. 1032 ЦК установником управління може бути опікун або орган опіки та піклування, якщо власником майна є малолітня особа або фізична особа, яка визнана недієздатною. При цьому з положень ч. 4 ст. 72 ЦК України випливає, що якщо майно потребує постійного управління, опікун може з дозволу органу опіки та піклування управляти цим майном особисто або передати його за договором в управління іншій особі. Цілком правильним є висновок Д. С. Прутян з приводу того, що малолітня особа не може виступати установником, оскільки з огляду на вимоги ст. 31 ЦК України така особа не має права самостійно здійснювати переважну більшість правочинів, за винятком тих, що становлять її часткову дієздатність [379, с. 77].

На практиці часто виникає питання, чи можуть батьки, усиновителі або опікуни видавати довіреності від імені малолітніх осіб. Відповіді на нього надаються, як то часто буває, прямо протилежні. Кожна з позицій має свою аргументацію. У з'ясуванні цього питання пропонуємо покласти на науково-правовий висновок провідного науковця-цивіліста І. В. Спасибо-Фатєєвої, яка аргументує та доводить можливість для законних представників видавати довіреність від імені малолітньої особи. При цьому до таких дій мають застосовуватися загальні вимоги про вчинення правочинів. Зокрема, ст.ст. 71, 224, ч. 1 ст. 245 ЦК України. Якщо йдеться про договір, який потребує нотаріального посвідчення, то довіреність, яка видається законними представниками малолітньої особи на його вчинення, має бути нотаріально посвідчена. При посвідченні цього договору має бути надана згода органу опіки та піклування. Тобто для посвідчення довіреності така згода не потрібна, але при укладенні договору це правило має бути додержано. Адже якщо це правило буде порушено, правочин може бути визнаним нікчемним [380].

На підставі викладеного можна дійти наступного висновку: особливість дієздатності законних представників полягає у цільовій спрямованості зазначених дій, які здійснюються в інтересах інших осіб – малолітніх. Отже, така дієздатність з теоретичної точки зору є типовим проявом трансдієздатності, тому пропонується іменувати її допоміжною. Якщо казати про трансдієздатність осіб віком до 14 років, то закон містить дуже обмежені (мінімальні) її риси. Що стосується можливості малолітньому обирати собі представника, законом чітко встановлено перелік таких осіб, а щодо малолітнього лише говориться про з'ясування його думки, наприклад, при обранні йому опікуна. Право ж виступати представником для малолітньої особи законом взагалі не передбачено.

Суб'єктивне право має бути захищено правовими гарантіями від безпідставного та протизаконного втручання з боку інших учасників правовідносин. Тільки за таких умов це право буде вважатися мірилом потенціальної та допустимої поведінки індивідуума. Запорукою цьому є можливість фізичної особи вимагати цивільно-правового захисту суб'єктивних прав.

Загалом слід зауважити, що у доктрині цивільного права не склалось уніфікованого підходу до поняття цивільно-правового захисту. Право на захист – це суб'єктивне цивільне право певної особи, тобто вид і міра її можливої (дозволеної) поведінки із захисту своїх прав [279, с. 121]. Деякі дослідники під поняттям цивільно-правового захисту розуміють передбачені законом вид і міру можливого або обов'язкового впливу на суспільні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оспореного права [282, с. 116]. Т. В. Боднар зазначає, що цивільно-правовий захист є реалізацією встановленого законом суб'єктивного права особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання шляхом застосування обраних самою особою чи встановлених договором чи актами цивільного законодавства правоохоронних заходів – способів захисту цивільних прав

[381, с. 172]. Своєю чергою О. О. Кот пропонує під цивільно-правовим захистом (правом на захист) розуміти передбачену законом можливість застосувати встановлені законом або договором примусові заходи, спрямовані на припинення правопорушення та відновлення порушеного права або у разі неможливості його відновлення – на компенсацію спричинених його порушенням збитків та моральної шкоди [382, с. 232].

Отже, така поведінка індивіда щодо захисту або поновлення своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав (інтересів) буде цілком залежати від його волевиявлення та наданих законом меж активно діяти особисто або через певні уповноважені органи.

Визначення цієї поведінки через право (можливість) або через обов'язок залежить від суб'єкта здійснення діяльності стосовно захисту, а також волевиявлення учасника цивільних правовідносин, право якого зазнало несприятливого впливу. Доведенням цьому є такі твердження та висновки: 1. Застосування захисту є правом особи як самостійно здійснити поновлення порушеного права у межах і у порядку, визначеному законом (самозахист), так і звернутися до уповноваженого державного, самоврядного чи громадського органу чи особи за захистом свого права чи інтересу. Для останніх же здійснення такого захисту, якщо воно належить до їхніх повноважень, є обов'язком. 2. Захисту підлягає суб'єктивне цивільне право та інтерес, який охороняється законом [282, с. 116]. 3. Здійснення суб'єктивних прав завжди пов'язані: можливість здійснення власних активних дій особою з можливістю вимагати виконання або дотримання юридичних обов'язків іншими особами [383, с. 83].

Якщо взяти наведене в останньому абзаці за незаперечну істину, для того, щоб визначити особливості захисту цивільних прав малолітніх осіб треба акцентувати увагу на наступних опорних елементах: а) «цивільне право певної особи»; б) «передбачені законом»; в) «міра її можливої (дозволеної) поведінки». З урахуванням цього та вимог законодавства (які були розглянуті нами раніше) очевидним є висновок, що захист цивільних прав осіб віком до

14 років мають здійснювати їх законні представники за сприяння та (або) під контролем органів опіки та піклування.

Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань, у тому числі здійснюючи поновлення порушеного чи оспореного права самостійно. Види захисту можна розглядати як залежно від способів та форм, так і за суб'єктами здійснення такої діяльності. Залежно від суб'єктів здійснення дій щодо захисту права чи інтересу, який охороняється законом, останній поділяють на юрисдикційний та неюрисдикційний. Наведена класифікація полягає у визначенні уповноваженого на здійснення захисту малолітніх у цивільно-правових відносинах суб'єкта.

Юрисдикційний захист цивільних прав дітей крім законних представників здійснюють уповноважені на це державні та громадські органи (особи), яким на підставі закону чи договору надано право вживати відповідні заходи для поновлення порушеного, оспореного або невизнаного права. Наприклад, відповідно до ст. 55 Конституції України та ст. 15 ЦК України кожен має право на судовий захист. Стаття 17 ЦК України регламентує право осіб звертатися за захистом цивільного права та інтересу до органів державної влади (місцевого самоврядування). Здійснити захист цивільних прав можуть (а у встановлених законом випадках зобов'язані) й органи нотаріату та прокуратури. Однак діяльність вказаних осіб має характер сприяння у поновленні порушеного, невизнаного чи оспореного права.

Неюрисдикційним захистом суб'єктивного права та інтересу, який охороняється законом, слід визнавати відповідні дії суб'єкта, права та інтереси якого порушено. Основним неюрисдикційним захистом виступає самозахист застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 19 ЦК України).

СК України у ст. 154 містить наступні положення: батьки мають право на самозахист своєї дитини; батьки мають право звертатися до суду, органів

державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, як їх законні представники без спеціальних на те повноважень; батьки мають право звернутися за захистом прав та інтересів дітей і тоді, коли відповідно до закону вони самі мають право звернутися за таким захистом.

Стосовно захисту своїх прав малолітньою особою в порядку самозахисту закон будь-яких прямих обмежень не містить. І хоча Ю. В. Білоусов вважає, що основною характерною ознакою самозахисту є те, що суб'єкт цивільного права захищає себе або інших осіб власними діями, без звернення до суду або іншого органу, який здійснює захист цивільного права [282, с. 119], досить важко уявити собі ситуацію, яким чином дитина може здійснювати самозахист стосовно своїх цивільних прав, через те, що фактичну більшість цивільних правовідносин за неї (дитину) здійснюють її законні представники. Проте потребує розгляду питання, яким чином дитина може здійснювати самозахист стосовно своїх батьків чи опікунів, адміністрації дитячих будинків і т. ін., якщо вони порушують її права, адже ці люди є дорослими та фізично сильнішими за таких малолітніх чи неповнолітніх.

Один зі способів захисту прав дитини – закріплена в ч. 4 ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» можливість особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Особисто звертатися та виконувати свої обов'язки у суді дитина набуває у передбачених законом випадках лише після досягнення нею 14 років (ч. 2 ст. 29 ЦПК України). Проте реальні передумови здійснення права звернутися до органу опіки та піклування конкретно не прописані. За аналогією з Порядком розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення (ч. 2 п. 1 розділу II) [384] можна припустити, що звернення про факти порушення суб'єктивних цивільних прав та інтересів малолітнього можуть подаватися до будь-якого суб'єкта, визначеного у пункті 2 розділу I згаданого Порядку, в

усній або письмовій формі за місцем проживання (перебування) дитини самою дитиною, батьками, одним із батьків дитини або особою/особами, які їх замінюють, будь-якими фізичними та юридичними особами.

Що стосується скарг до органу опіки та піклування, в прокуратуру або будь-яких інших органів, що займаються захистом прав дітей, то, не дивлячись на уявну простоту цієї процедури, дитина найчастіше не може нею скористатися, частково через те, що не знає своїх прав, і не має доступу до незалежних джерел правової допомоги. Всупереч цьому навіть у Законі України «Про безоплатну правову допомогу» [385] право на звернення про надання одного з видів правових послуг надається лише особам, які досягли повноліття. Звернення про надання первинної чи вторинної правової допомоги, що стосуються дітей, подаються лише їх законними представниками (ст.ст. 10, 18 Закону). Ми вважаємо, що право дитини на самозахист означає існування обов'язку органів, уповноважених на захист прав дитини, вживати за його скаргою відповідні заходи. Відсутність достатнього та чіткого законодавчого регулювання цього питання на практиці може привести до небажання посадовців фіксувати скарги дітей і робити які-небудь дії для відновлення їх прав. На нашу думку, за такими видами безоплатних правових послуг, як: надання консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру) має бути надано право на звернення й для неповнолітніх та малолітніх (з 10 років) осіб самотійно. Враховуючи це, доцільним є внесення зазначених доповнень до згаданого Закону.

Повнота дієздатності особи залежить від обсягу її деліктоздатності, яка є другим основним елементом дієздатності відповідно (...здатність (особи) ...створювати для себе цивільні обов'язки, самотійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання) (п.п. 2 п. 1 ст. 30 ЦК України). Щоб дослідження особливостей часткової дієздатності малолітніх осіб мало завершений вигляд, треба розглянути питання їх цивільної відповідальності.

Закон беззаперечно встановлює, що малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду. У разі відсутності схвалення законними представниками правочину, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, він є нікчемним. Якщо правочин з малолітньою особою вчинила фізична особа з повною цивільною дієздатністю, то вона зобов'язана повернути особам, вказаним у частині першій цієї статті, все те, що вона одержала за таким правочином від малолітньої особи. Дієздатна сторона зобов'язана також відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо у момент вчинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони. Батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої особи зобов'язані повернути дієздатній стороні все одержане нею за цим правочином у натурі, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування (ч.ч. 3 та 4 ст. 221 ЦК України).

Якщо обома сторонами правочину є малолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все, що одержала за цим правочином, у натурі. У разі неможливості повернення майна відшкодування його вартості провадиться батьками (усиновлювачами) або опікуном, якщо буде встановлено, що вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла їхня винна поведінка (ч. 5 ст. 221 ЦК України).

Шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла 14 років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, – якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. Аналогічно розв'язуються справи, якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору або перебувала в закладі, який за

законом здійснює щодо неї функції опікуна. Якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини закладів або особи, що зобов'язані здійснювати нагляд за нею, батьки (усиновлювачі), опікун, такі заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду у частці, яка визначена за домовленістю між ними або за рішенням суду (ч.ч. 1–4 ст. 1178 ЦК України).

Що і було зроблено адміністрацією ліцею м. Арциз на користь позивача – громадянки Н.Н., на підставі Ухвали колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 8 квітня 2009 року [386]. Громадянка Н.Н. звернулася до суду з позовом у своїх інтересах та інтересах малолітньої дочки Т.К. до С.О., С.А., С.О.М., навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня спеціалізована школа I-III ступенів – ліцей м. Арциза» (далі – Ліцей) про відшкодування матеріальної та моральної шкоди. У позові вона послалась на те, що під час шкільної перерви учні 4 класу С.В. і С.М. штовхнули її дочку Т.К., у результаті чого вона впала та отримала легкі тілесні ушкодження, що спричинили короточасний розлад здоров'я. Позивачка просила стягнути з відповідачів 345 грн. на відшкодування матеріальної шкоди та 5 тис. грн. компенсації за моральну шкоду. Арцизький районний суд Одеської області рішенням від 5 червня 2008 р. позов задовольнив частково: постановив стягнути з Ліцею на користь Н.Н. 345 грн. на відшкодування матеріальної шкоди та 2 тис. грн. – моральної шкоди, у решті позову відмовив. У задоволенні позову до С.О., С.А. і С.О.М. також відмовлено. Апеляційний суд Одеської області рішення суду першої інстанції в частині задоволення позову скасував, у решті – залишив без змін. Н.Н. звернулася з касаційною скаргою до ВС України.

Аналізуючи встановлені у справі обставини та вимоги закону, суди як першої, так і апеляційної інстанцій правильно дійшли висновку, що шкода, завдана з необережності малолітніми С.В. і С.М. під час їхнього перебування під наглядом навчального закладу, має бути відшкодована останнім, оскільки його працівники неналежним чином виконували покладені на них обов'язки

щодо нагляду за малолітніми дітьми, що призвело до нещасного випадку. Зазначена шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення батьків від здійснення виховання та нагляду за малолітніми особами. Виходячи з положень ст. 1178 ЦК, суд першої інстанції виконав свій процесуальний обов'язок, залучивши до участі у справі Ліцей, і жодним чином не порушив принципу диспозитивності, поклавши на навчальний заклад відповідальність за заподіяну шкоду. Отже, апеляційний суд скасував судові рішення, ухвалені згідно із законом. Тому, керуючись статтями 336, 339 ЦПК, колегія суддів Судової палати у цивільних справах ВС України касаційну скаргу Н.Н. задовольнила частково: рішення Апеляційного суду скасувала, а рішення Арцизького районного суду залишила в силі [387].

Обов'язок названих у попередньому абзаці осіб відшкодувати шкоду, завдану малолітньою особою, не припиняється у разі досягнення нею повноліття. Після досягнення повноліття особа може бути зобов'язана судом частково або в повному обсязі відшкодувати шкоду, завдану нею у віці до чотирнадцяти років життя або здоров'ю потерпілого, якщо вона має достатні для цього кошти, а особи, які визначені частиною першою цієї статті, є неплатоспроможними або померли. Шкода, завдана спільними діями кількох малолітніх осіб, відшкодовується їхніми батьками (усиновлювачами), опікунами (зокрема закладом, який за законом здійснює щодо неї функції опікуна) в частці, яка визначається за домовленістю між ними або за рішенням суду (ст. 1181 ЦК України).

Для прикладу наведемо Рішення Володарсько-Волинського районного суду Житомирської області від 15 квітня 2015 року. Позивачі Особи 1, 4, 5, 6 звернулись в суд з позовом вказуючи, що вони їм на праві власності належить частина корівника в с. Іванівка. 18 липня 2014 р. малолітні діти відповідачів Особи 2, 3, 7 підпалили належне їм сіно, що зберігалось в корівнику та біля корівника, пожежею пошкоджено корівник. Керуючись ст.ст. 212–215 ЦПК України, ст.ст. 1178, 1181 ЦК України, суд вирішив позов частково задовольнити. Стягнути з Особи 2 на користь Осіб 1, 4, 5, 6

3696 гривень матеріальної шкоди. Стягнути з Особи 7 на користь Осіб 1, 4, 5, 6 1848 гривень матеріальної шкоди. Стягнути з Особи 3 на користь Осіб 1, 4, 5, 6 1848 гривень матеріальної шкоди тощо [388].

Вважаємо, що наведені положення щодо цивільної відповідальності малолітніх осіб, які закріплені у ЦК України є обґрунтованими та цілком відповідають загальноправовим принципам. З цього приводу цікавим є позиція В. П. Шахмотова, який своєрідно вирішує питання про дієздатність малолітніх. Вважаючи, що дієздатність обов'язково включає як правочиноздатність так і деліктоздатність, він робить висновок, що так як малолітні не володіють деліктоздатністю, а лише правочиноздатністю, то вони не володіють дієздатністю, а лише «конкретною правочиноздатністю» [389, с. 63–66]. Такий погляд В. П. Шахмотова є предметом обговорення як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників-цивілістів, наприклад, Ж. Л. Чорної, Т. В. Водоп'ян, С. В. Осипової. Проте загального визнання у цивілістичній науці такий погляд не здобув. Таким чином, доктринальне та аутентичне уявлення відносно часткової дієздатності осіб, які не досягли 14 років, цілком збігається. Крім того, деякі науковці висловлювали думки щодо впровадження певного обсягу відповідальності малолітніх у виключних випадках. Наприклад, С. Я. Ременяк пропонує з метою забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної малолітніми, у разі неплатоспроможності законних представників таких осіб надавати можливість здійснювати відшкодування за рахунок майна, яке є у власності малолітнього [390, с. 4].

Отже, проаналізувавши обсяг дієздатності дітей віком до 14 років за цивільним законодавством України, можемо прийти до висновку, що загалом норми, які на сьогодні регулюють ці питання, здатні створити достатні правові умови для здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав малолітніх осіб. Можна констатувати, що на сьогодні ми маємо ситуацію розширення випадків самостійної участі малолітніх осіб у цивільно-правових відносинах, що фактично виходить за межі наданої їм законом часткової дієздатності. Поряд з цим з метою розширення можливостей даної категорії у сучасних цивільних

правовідносинах, а також вирішення деяких проблемних та спірних питань ми вважаємо, що потребують удосконалення вимоги законодавства щодо встановлення мінімального віку набуття часткової дієздатності, розширення обсягу правочиноздатності малолітніх осіб, а також надання їм можливості самостійно звертатися по безоплатну правову допомогу з метою захисту своїх суб'єктивних прав та інтересів, зокрема й цивільних.

На підставі цього наводимо наступні пропозиції до чинного законодавства:

1) внести зміни до назви та частини першої ст. 31 ЦК України та викласти їх у наступній редакції:

«Стаття 31. Часткова цивільна дієздатність фізичної особи у віці від шести до чотирнадцяти років.

1. Фізична особа, у віці від шести до чотирнадцяти років (малолітня особа), має право»...;

2) доповнити ст. 10 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» пунктом наступного змісту: *«Звернення про надання правових послуг, передбачених пунктами 1 та 2 частини другої статті 7 цього Закону, що стосуються захисту прав та інтересів дітей віком від десяти років, можуть бути надіслані, подані або заявлені усно ними особисто».*

4.3 Дієздатність неповнолітніх та проблеми їх емансипації

Досліджуючи особливості дієздатності неповнолітніх осіб, перш за все необхідно звернутись до положень чинного законодавства, що регулює відносини у цій сфері. Так, відповідно до ст. 32 ЦК України неповнолітньою визнається фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Якщо проаналізувати положення цієї статті, то робимо висновок про значне розширення законодавцем обсягу дієздатності неповнолітніх осіб у порівнянні з дієздатністю малолітніх. Так, ч. 1 ст. 32 ЦК України вказує, що, крім правочинів, передбачених статтею 31 Кодексу (тобто вчинення дрібних

побутових правочинів та здійснення особистих немайнових прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності), неповнолітня особа має право:

- 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- 4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Водночас вичерпний перелік правомочностей неповнолітніх осіб у віці від 14 до 18 років свідчить про констатацію законодавцем їх нездатності самостійно здійснювати інші закріплені цивільним законодавством права та виконувати обов'язки у порівнянні з повнолітніми особами. Більше того, ч. 2 статті 32 ЦК України говорить, що неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Це, своєю чергою, як слушно зазначає С. В. Резніченко, є зворотньою стороною правового статусу, що відображає аспект втручання у реалізацію своїх можливостей з боку батьків (усиновлювачів), піклувальника, або органу опіки та піклування. У такому випадку, законодавець передбачає правовий важіль, що здатний вплинути на хід цивільних відносин, суб'єктом яких є неповнолітній, зокрема, обмежити його права. Виходячи з цих чинників, така особа є юридично залежною і відносно несамостійною [391, с. 14].

З цього приводу доцільним було б навести приклади іноземного досвіду правового закріплення обсягу цивільної дієздатності неповнолітніх осіб. Цікавим, зокрема, є досвід Франції. Так, згідно зі ст. 389 Французького цивільного кодексу особа, що не досягла 18 років, вважається недієздатною [392]. Її майном управляють законні представники, тобто батьки, а у разі їх смерті призначається опіка. Батьки несуть солідарну відповідальність за

заподіяну їх неповнолітніми дітьми шкоду. Вони ж укладають від імені неповнолітнього угоди до досягнення ними повноліття. Проте у визначених законом випадках неповнолітній може самостійно укласти угоди за наявності згоди батьків або опікунів. Згідно з положеннями цивільного права Франції, після досягнення 16 років неповнолітній може укласти лише визначену низку угод без згоди батьків (опікунів). Такими угодами є укладання трудового договору, право розпоряджатися своїм заробітком та вкладом у банк, право скласти заповіт на половину майна, що заповідається неповнолітнім, та інші угоди, які відповідно до ст. 1305 ФЦК не є збитковими для неповнолітньої особи та не порушують її права [360, с. 82].

У Німеччині повністю дієздатною особа стає з 18 років. Дитина, яка не досягла 7 років, є повністю недієздатною. Обмежено дієздатною є особа віком від 7 до 18 років і, за загальним правилом, здійснює угоди за згодою законних представників. Проте деякі з угод неповнолітній має право здійснювати самостійно. Окрім можливості укласти угоди, що дають правову вигоду, неповнолітні можуть укласти угоди в межах коштів, отриманих від законного представника або іншої особи (за згодою батьків); угоди, укладені внаслідок експлуатації підприємства, на ведення якого була отримана згода законного представника; угоди, спрямовані на здійснення та розірвання договору трудового найму [393]. Як окрема правова категорія в Німеччині визначається деліктоздатність – здатність нести відповідальність за завдану шкоду. Так, відповідно до параграфу 828 НЦК особа, яка не досягла 7 років, не несе відповідальності за шкоду, завдану іншій особі. Особа віком від 7 до 10 років не несе відповідальності за шкоду, завдану іншій особі в результаті нещасного випадку за участю автомобіля або залізної дороги, за винятком, якщо вона з наміром спричинила травму. І відповідно до частини третьої особа, яка не досягла 18-річного віку, не несе відповідальності за шкоду, завдану іншій особі, якщо, спричиняючи шкоду, вона не мала розуміння, необхідного для усвідомлення її відповідальності [360, с. 82].

У США та Англії відсутнє поняття «дієздатність» у класичному

розумінні. В цих країнах застосовується лише термін «правоздатність», яка, відповідно до судової практики, поділяється на пасивну правоздатність та активну, хоча англійська цивільна доктрина не проводить чіткого розмежування цих понять. У прямому розумінні, активна правоздатність – це здатність здійснювати певні дії, що в Україні і в більшості європейських країн називається дієздатністю [394].

Щодо правового закріплення правомочностей неповнолітніх осіб, то в Англії до досягнення 18-річчя особа вважається неповнолітньою, її дієздатність є обмеженою незалежно від віку. Неповнолітній може здійснювати лише певні угоди, такі як: придбання необхідних речей та послуг; можливість укладення договору особистого найму та інші. Особливістю є наявність у цивільному праві Англії так званих «безумовно недійсних угод», тобто угод, на здійснення яких неповнолітній не має права. До таких угод слід віднести: договір позики грошей, торгові угоди, визнання сальдо контокоррентного рахунку [108, с. 59].

У США врегулювання правового положення неповнолітньої особи здійснюється аналогічно англійському праву. У повному обсязі особа стає дієздатною з моменту свого повноліття, яке у різних штатах настає у віці від 18 до 21 року. Якщо особа не досягла повноліття, вона вважається обмежено дієздатною. Особливістю американської судової практики є тенденції до розширення дієздатності неповнолітніх шляхом визнання чинності більшого кола угод, які можуть укладати і здійснювати неповнолітні [395, с. 83].

Аналіз іноземного досвіду правового закріплення обсягу цивільної дієздатності неповнолітніх перш за все свідчить про його неоднорідність та існування різноманітних законодавчих підходів, по-перше, до встановлення віку, з якого фізична особа вважається повнолітньою; по-друге, до власне застосування у сфері законотворення термінів «правоздатність» та «дієздатність»; по-третє, до обсягу правомочностей, якими наділені неповнолітні фізичні особи. Водночас не піддається сумніву той факт, що кожен із зазначених підходів ґрунтується на відповідних правових традиціях, що становлять фундамент тієї чи іншої правової системи.

Хотілося б окремо зупинитись на досвіді Франції в частині закріплення за неповнолітніми особами правомочності щодо складення заповіту на майно та розглянути цю правомочність крізь призму вітчизняного цивільного законодавства і доктринальних підходів щодо доцільності її закріплення. Перш за все зауважимо, що згідно зі ст. 1234 ЦК України право на заповіт має лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

Аналіз вказаної статті дає можливість виокремити специфічні риси права на вчинення заповіту в частині визначення його суб'єктів. Так, право на вчинення заповіту належить виключно фізичним особам; право на вчинення заповіту обумовлюється набуттям фізичною особою повної цивільної дієздатності; право на вчинення заповіту не обумовлює досягнення фізичною особою віку повноліття. Із вказаного вбачається законодавчо незаборонена можливість на вчинення заповіту неповнолітньою особою, що набула повну цивільну дієздатність в порядку, встановленому законом.

Водночас, якщо звернутись до теоретичних положень цивілістики, загалом слід констатувати, що серед науковців відсутня єдність думок щодо можливості розпорядження неповнолітніми особами заробітною платою чи стипендією шляхом складення заповіту [396, с. 38]. На думку В. І. Серебровського, неповнолітні особи не можуть заповідати майно, оскільки вони мають право самостійно використовувати отримуваний ними заробіток «із метою споживання», а заповіт не має такої мети [397, с. 99].

Протилежною є позиція І. В. Жилінкової, яка вважала, що оскільки відповідна стаття ЦК України надає неповнолітнім право розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, іншими доходами, то відповідно передання такого майна за заповітом є одним із способів такого розпорядження. В іншому випадку виникає колізія: з одного боку, неповнолітній має право розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, іншими доходами, а з іншого – в нього відсутня можливість розпорядитися зазначеними коштами шляхом складання заповіту [398, с. 23].

Вважаємо, що з цією позицією вважко не погодитись, адже згідно зі ст.

1233 ЦК України заповіт є особистим розпорядженням фізичної особи на випадок своєї смерті. Саме приватний, особистий характер цього документу вказує на відсутність потреби його схвалення іншими особами. Крім того, закріплена у ст. 1234 ЦК України законодавча заборона щодо вчинення заповіту через представника свідчить про неприпустимість будь-якого впливу на волю заповідача, і тільки особиста воля останнього повинна бути врахована при вчиненні заповіту.

В літературі також висловлюється думка про те, щоб право на складення заповіту поряд із повністю дієздатними особами було надано особам із неповною цивільною дієздатністю, адже право заповідати є складовою поняття «розпорядження», а тому стосовно конкретно визначеного майна неповнолітні повинні мати заповідальну дієздатність [399, с. 10].

Законодавчий досвід зарубіжних країн у частині закріплення права складати заповіт за неповнолітніми доволі різний. Так, за вимогами законодавств країн континентальної та англо-американської правових систем за загальним правилом, заповіт також може вчинятися лише повнолітніми і повністю дієздатними особами, проте з цього правила існують винятки. Так, за Німецьким цивільним кодексом заповіт може вчинити особа, що досягла 16 років. Не дійсним визнається заповіт, вчинений особою, яка внаслідок душевної хвороби не в змозі зрозуміти та оцінити значення розпоряджень, які в ньому містяться. Неповнолітні особи (від 16 до 18 років) можуть вчинити заповіт лише у вигляді усної заяви чи передачі письмової заяви нотаріусу.

За нормами Французького Цивільного Кодексу заповітом визнається будь-який документ, зі змісту якого очевидна воля особи вчинити заповідальне розпорядження. Право вчиняти заповіт має особа, яка досягла повноліття або емансипована неповнолітня особа, яка досягла 16 років. Не емансиповані неповнолітні, що досягли 16 років, можуть скласти заповіт на $\frac{1}{2}$ частину майна, яке належить їм на праві власності і яким вони могли б розпорядитися, якби були повнолітніми [400, с. 87].

Згідно з англійським законодавством здатність вчиняти заповіт виникає

лише з досягненням повноліття, а саме з 18 років. Виняток зроблено для моряків під час плавання та військовослужбовців, які можуть вчинити заповіт з 14 років [401, с. 230].

За законодавством США право на вчинення заповіту виникає з досягненням 16 років. Окремі штати, наприклад, Джорджія, встановили більш ранній вік досягнення здатності для вчинення заповіту – 14 років. Закони та судова практика вимагають, щоб заповідач був "компетентним", тобто розумів що він робить, і визначають недійсними заповіти, вчинені недієздатними, душевнохворими особами, а також вчинені із застосуванням насильства, погрози, обману, помилки тощо [400, с. 87]. На підставі вищезазначеного можемо констатувати світову тенденцію відходу від беззаперечного обумовлення виникнення у фізичної особи права на складення заповіту набуттям повної цивільної дієздатності або досягнення віку повноліття. Навпаки, законодавствами іноземних держав встановлено значну кількість винятків надання тестаментоздатності особам, які не є повнолітніми, а також не володіють повною цивільною дієздатністю. На нашу думку, такий підхід до вирішення питання щодо можливості неповнолітніх бути заповідачами належного їм майна є цілком обґрунтований та адекватний сучасним суспільним реаліям. Більше того, він жодним чином не суперечить чинному вітчизняному законодавству, адже, як уже зазначалось, неповнолітні особи у віці від 14 до 18 років вправі самостійно розпоряджатись коштами, яких вони набули власною працею, а, отже, - визначати їх подальшу правову долю на випадок своєї смерті.

З огляду на вказане вважаємо за доцільне підтримати позицію щодо необхідності нормативного закріплення можливості неповнолітніх вчиняти заповіт, однак із певними застереженнями, що обумовлені положеннями чинного цивільного законодавства. Так, якщо згідно ч. 1 ст. 32 ЦК України неповнолітні особи вправі самостійно, на власний розсуд розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, то згідно ч. 2 цієї статті на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів

або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування. За цим же принципом побудована і ч. 3 ст. 32 ЦК України, яка вказує, що неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Отже, існуючі законодавчі обмеження щодо розпорядження неповнолітніми особами певними категоріями належного їм майна унеможливають вільне включення його потенційними неповнолітніми заповідачами до заповіту без відповідного схвалення батьків (піклувальників) та органу опіки і піклування. З урахуванням цього, з метою забезпечення неповнолітнім фізичним особам можливості повноцінно розпоряджатись належним їм майном згідно чинного законодавства і водночас з метою захисту майнових прав та інтересів неповнолітніх пропонуємо внести зміни до чч. 1, 2 ст. 32 ЦК України, виклавши їх у наступній редакції:

«Стаття 32. Неповна цивільна дієдатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років

1. Крім правочинів, передбачених статтею 31 цього Кодексу, фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право:

1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, у тому числі шляхом складення заповіту;

...

2. Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна, у тому числі заповіту, повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування».

Крім того, вважаємо за доцільне доповнити ч. 1 ст. 1234 ЦК України абз. 2 і викласти її в такій редакції:

«Право на заповіт має неповнолітня фізична особа з неповною цивільною дієдатністю стосовно належного їй на праві власності майна з урахуванням вимог частин 1, 2 ст. 32 цього Кодексу щодо необхідності отримання згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвілу органу опіки та піклування на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо певних видів майна».

У контексті дослідження особливостей цивільної дієдатності неповнолітніх надзвичайно важливим є питання надання їм повної цивільної дієдатності у порядку, визначеному законом. Цей інститут є широко відомим усім правовим системам світу під таким терміном, як емансипація.

Загалом слід погодитись із тим, що в суспільстві побутує думка про набуття особою повної цивільної дієдатності тільки після досягнення віку 18 років. Однак з цього приводу слушною є позиція І. Ф. Шершеневича, що цілком можливо, що особа досягне зрілості раніше законного строку, і тоді для неї було б тяжко знаходитись під зайвою опікою; можливо, навпаки, що особа залишиться розумово відсталою і після досягнення строку, і тоді було б небезпечно залишати її без наставника [212, с. 69].

Як слушно зауважує Н. Я. Д'ячкова, підґрунтям виникнення інституту емансипації для України стала як необхідність правового регулювання існуючих відносин, зумовлених новим економічним укладом нашої країни та стрімким розвитком підприємництва, так і біосоціальна природа людини – швидка акселерація підлітків тощо. Вимушене безробіття мільйонів дорослих спонукало їхніх дітей шукати певне джерело доходу. Платність позашкільконі освіти, недоступність для багатьох безкоштовної вищої освіти також сприяє ранньому зростанню підлітків, які прагнуть власною працею придбати економічну свободу [402, с. 298]. Отже, необхідність закріплення у законодавстві правової можливості підлітків «стати достроково повнолітніми» є цілком закономірною та об'єктивно зумовленою.

Загалом слід зауважити, що інститут емансипації виник більше двох тисяч років тому в Римській імперії і став одним із тих правових явищ, які успішно використовуються у світі й нині. Його першочергове значення, як ритуалу звільнення осіб від батьківського піклування, в сучасному світі знайшло своє призначення в процедурі надання повної цивільної дієздатності неповнолітнім [403, с. 57].

«У римлян, – як пояснював грецьким читачам Діонісій, – немає нічого власного, поки їхні батьки живі, але і гроші, і раби, все, чим би вони не мали, належить батькам» [404]. Батьківська влада була необмеженою та припинялась лише зі смертю батька, смертю підвладного чи отриманням підвладним деяких почесних звань. Проте влада домовладки як право одностороннє могла припинятися штучно – батько мав право за власним бажанням звільнити сина від своєї влади. Ця процедура отримала назву емансипації і виникла як антипод ритуалу мансипації (*mansipatio*), за допомогою якого римські громадяни здійснювали правочини з речами та особами. Тобто у разі здійснення *mansipatio* щодо особи вона підпадала під владу домовладки, якщо ж застосовувалась *emansipatio* щодо особи – звільнялася від батьківської влади. Отже, емансипація (*emansipatio*) – це процедура звільнення підвладного сина за волею *pater familias* (домовладки) [403, с. 58].

Варто зазначити, що інститут емансипації не припинив свого існування з падінням Римської імперії, і в зарубіжному праві, як вказувала І. В. Жилінкова, зберіг своє першочергове значення і трактується як звільнення особи від опіки та піклування з боку батьків або інших уповноважених осіб та набуття нею здатності своїми діями набувати права та обов'язки, тобто набуття особою повної цивільної дієздатності [405].

Так, наприклад, в ст. 477 Цивільного кодексу Франції встановлено можливість виведення з-під батьківської опіки за умови досягнення особою 16 років. Правовий статус емансипованої особи в цій країні є наближеним до правового статусу повнолітнього, однак при цьому має низку обмежень. Зокрема, емансипований неповнолітній не може здійснювати підприємницьку

діяльність [406].

Якщо розглянути досвід Іспанії, то згідно зі ст. 323 Цивільного кодексу Іспанії емансипована особа не може позичати гроші, відчужувати своє нерухоме майно, об'єкти особливої цінності без дозволу батьків (опікунів) [407]. У США законодавством лише деяких штатів врегульовано інститут емансипації. Відповідно до параграфів 62, 64 Цивільного кодексу штату Каліфорнія особа віком від 14 до 18 років вважається емансипованою, якщо одружується, вступає на військову службу або за рішенням суду [403, с. 58].

Згідно положень законодавства Чеської Республіки неповнолітній може бути оголошений повністю дієздатним за рішенням суду, якщо він досяг 15-річного віку, підтверджено його здатність самостійно заробляти собі на життя і вирішувати свої питання, а також за умови згоди законного представника неповнолітнього (ч. 1 пар. 37 Цивільного кодексу Чеської Республіки) [407].

Водночас варто відзначити, що інститут емансипації знаходить своє законодавче закріплення не у всіх державах світу. Так, у Німеччині після зниження віку повноліття до 18 років інститут емансипації втратив своє значення і відповідні параграфи цивільного уложення були видалені [408]. Крім того, процедура емансипації відсутня також у таких країнах, як Данія, Нідерланди, Англія тощо [409, с. 861].

Отже, аналіз нормативно-правового закріплення процедури емансипації у законодавствах іноземних держав свідчить про варіювання підходів до можливості неповнолітніх набути повну цивільну дієздатність, що є доволі закономірним з огляду на специфіку правових звичаїв тієї чи іншої держави, які своєю чергою зумовлені особливостями історико-суспільного розвитку.

При цьому слід зазначити, що в законодавстві України, як і в переважній більшості європейських країн, також закріплений інститут емансипації. Водночас слухним є застереження З. В. Ромовської з приводу того, що «надання неповнолітнім повної цивільної дієздатності – це добре і погано, адже добре тому, що завдяки цьому усуваються перепони на шляху повної соціальної активності; погано тому, що неповнолітній стає самостійним суб'єктом ризику

та відповідальності, втрачаючи можливість часткового перенесення їх на плечі батьків, піклувальника». У зв'язку з цим, на її думку, до надання повної цивільної дієздатності слід підходити виважено, обережно [37, с. 254].

Очевидно, керуючись необхідністю особливого захисту інтересів неповнолітніх, вітчизняний законодавець підійшов до питання регламентації порядку емансипації досить виважено, передбачивши у нормах ЦК України виключну процедуру отримання неповнолітніми особами повної цивільної дієздатності. Так, згідно з положеннями ст. 35 ЦК України повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю.

За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов'язки. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.

Крім того, про повну цивільну дієздатність фізичної особи до досягнення віку повноліття йдеться й у ч. 2 ст. 34 ЦК України, згідно з якою у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. Отже, з аналізу вказаних законодавчих положень робимо висновок про правове

закріплення отримання неповнолітнім статусу повністю дієздатної особи двома способами – наданням та набуттям. При цьому під наданням повної цивільної дієздатності розуміємо прийняття компетентним органом (у нашому випадку органом опіки і піклування або судом) відповідного рішення за наявності передбачених законом підстав. Своєю чергою набуття повної цивільної дієздатності в контексті ч. 2 ст. 34 ЦК України сприймається як результат самостійного вчинення неповнолітнім юридичної дії (у нашому випадку укладення шлюбу), яка передбачена законодавством і тягне за собою правові наслідки у вигляді отримання особою повної цивільної дієздатності без додаткового санкціонування з боку інших осіб чи держави.

Отже, вбачається, що обов'язковими передумовами для надання неповнолітнім повної цивільної дієздатності є:

- 1) досягнення особою 16 років і робота за трудовим договором;
- 2) досягнення особою 16 років і бажання займатися підприємницькою діяльністю;
- 3) запис неповнолітньої особ батьком або матір'ю дитини незалежно від віку неповнолітньої особи.

При цьому необхідно наголосити, що для осіб, що здійснюють трудову діяльність або записані батьком/матір'ю дитини, надання повної цивільної дієздатності обумовлюється наявністю письмової згоди на це законних представників. У випадку відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду. Водночас видається доволі дивним та незрозумілим незакріплення за неповнолітнім можливості отримати повну цивільну дієздатність за наявності бажання займатися підприємницькою діяльністю у випадку відсутності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування у судовому порядку.

Вказана ситуація знаходить свій прояв і в процесуальному законодавстві. Особливості судового розгляду справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності містяться у ст. 301

Цивільного процесуального кодексу України, згідно з якою заява неповнолітньої особи, яка досягла шістнадцятирічного віку, про надання їй повної цивільної дієздатності у випадках, встановлених ЦК України, за відсутності згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника подається до суду за місцем її проживання. При цьому згідно положень ст. 302 ЦПК України у заяві про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності повинні бути викладені дані про те, що неповнолітня особа працює за трудовим договором або є матір'ю чи батьком дитини відповідно до актового запису цивільного стану.

Якщо проаналізувати визначені ст. 35 ЦК України підстави для надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, то різні підстави набуття повної цивільної дієздатності неповнолітніми обумовлені різними цілями законодавця. Так, цілком вірним є твердження, що емансипація неповнолітніх, які здійснюють трудову або підприємницьку діяльність, провадиться з метою стимулювання, заохочення їх можливістю бути достроково залученими до цивільного (підприємницького) обігу, не чекаючи настання повноліття [410, с. 48]. Емансипація ж неповнолітніх з підстави запису їх матір'ю або батьком дитини провадиться не з метою їх стимулювання до народження неповнолітніми дітей, а з метою повноцінного виконання батьківських обов'язків та можливості охорони прав та свобод своїх дітей (оскільки у разі ненадання неповнолітнім батькам повної дієздатності і вони, і їх малолітні новонароджені діти фактично будуть мати неповну і часткову дієздатність, що не дозволить їм стати повноцінними членами суспільства) [411, с. 115]. Отже, можна із впевненістю стверджувати, що кожна із законодавчо визначених підстав надання особі повної цивільної дієздатності є вагомим аргументом на користь необхідності забезпечення можливості неповнолітнього стати повноправним суб'єктом цивільних правовідносин і відповідно носієм усього спектру прав та обов'язків, передбачених цивільним законодавством. З огляду на вказане, вбачається, що можливість отримання неповнолітніми повної цивільної

діздатності в судовому порядку у випадку відсутності згоди на те законних представників є додатковою законодавчою гарантією, що спрямована на захист інтересів неповнолітніх та запобігання зловживанню законними правами своїми правами та обов'язками щодо дітей (підопічних).

На нашу думку, підприємництво за своєю сутністю і значенням максимально схоже до роботи за трудовим договором, а в деяких випадках – ризику підприємницької діяльності набагато вищі, ніж роботи за наймом. приводу динамічного зростання для молоді ролі підприємництва у літературі цілком слушно стверджується, що сьогодні, коли стрімко розвиваються інформаційні технології, виникла низка нових видів людської діяльності, у тому числі й професій, доступ до яких відкривається раніше за досягнення особою повноліття. «Продаж» неповнолітніми особами своїх інтелектуальних здібностей та їх результатів є тепер досить поширеною практикою. Причому реалізація у цих видах діяльності можлива не тільки через укладання трудових договорів, але й шляхом самоорганізації власної праці, тобто через здійснення підприємництва чи укладання окремих цивільних договорів. Не варто забувати й про те, що свою активність юнаки та дівчата сьогодні проявляють не лише у сфері інформаційних технологій чи створенні об'єктів права інтелектуальної власності, але й у «традиційних» галузях підприємництва: роздрібній торгівлі, наданні послуг тощо [412, с. 36].

З урахуванням вказаного вважаємо за необхідне внести відповідні зміни до ЦК України та ЦПК України щодо забезпечення можливості отримання неповнолітніми повної цивільної діздатності за рішенням суду в разі відсутності на те згоди законних представників. Зокрема, пропонуємо викласти абз. 2 ч. 3 ст. 35 ЦК України наступним чином:

«За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної діздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. У разі відсутності такої згоди повна цивільна діздатність може бути надана

за рішенням суду».

Крім того, вважаємо за доцільне підтримати пропозицію М. В. Міщенка щодо викладення ст. 302 ЦПК України у такій редакції:

«Стаття 302.

Зміст заяви.

1. У заяві про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності повинні бути викладені дані про те, що неповнолітня особа працює за трудовим договором, або є матір'ю чи батьком дитини відповідно до актового запису цивільного стану, або має інші підстави набуття повної цивільної дієздатності, передбачені законодавством України» [411, с. 116].

Підсумовуючи цей етап дослідження, зазначимо, що аналіз чинного законодавства, спрямованого на правову регламентацію відносин у сфері визначення дієздатності неповнолітніх осіб, а також теоретичних напрацювань із цієї тематики свідчить про існування значної кількості проблемних питань, що потребують детального вивчення та вирішення. Беручи до уваги вказане, а також з огляду на постійний динамічний розвиток суспільних відносин, вважаємо, що особливості дієздатності неповнолітніх осіб повинні бути предметом періодичних наукових досліджень правового, соціально-економічного, психологічного характеру, а результати цих досліджень повинні оновлюватись і відповідати актуальному рівню розвитку суспільства. Це у свою чергу дозволить забезпечити своєчасну та адекватну зміну законодавчих положень у цій сфері з метою максимального захисту прав та інтересів неповнолітніх.

4.4 Проблеми участі в цивільних правовідносинах фізичних осіб з дефектом дієздатності

Матеріально-правові та процесуальні аспекти участі фізичних осіб з обмеженою дієздатністю у цивільно-правових відносинах є одним з найбільш

дискусійних та актуальних завдань сучасної вітчизняної юридичної науки та практики, оскільки безпосередньо пов'язані з необхідністю належного забезпечення суб'єктивних прав й законних інтересів особи та потребують формально-законодавчого удосконалення відповідних механізмів та форм реалізації індивідуальної правосуб'єктності, ускладненої наявністю певного дефекту фактичної дієздатності.

Розглядаючи проблеми участі в цивільних правовідносинах фізичних осіб із дефектом дієздатності, перш за все, необхідно вказати, що загальні підстави обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та фактичного позбавлення фізичної особи її цивільної дієздатності, правові наслідки вказаних змін у правовому статусі, деякі процесуальні особливості відповідних дій встановлюються ст.ст. 37–42 ЦК України.

Загалом слід зазначити, що об'єктом дефектогенного впливу внаслідок впровадження публічно-правових обмежень виступає цивільна правоздатність особи, під якою А. В. Гончарова та Т. А. Кобзева розуміють здатність мати права й обов'язки, що визнається за всіма фізичними особами [413, с. 22].

Традиційно у цивілістиці вважається, що правоздатність індивіда виникає з моменту народження людини і припиняється з її смертю. Існування правоздатності означає наявність певного правового зв'язку між державою і особою. Змістом цивільної правоздатності є сукупність юридичних можливостей придбання конкретних особистих прав і обов'язків, які особа може мати відповідно до базового публічного законодавства фундаментального характеру (ст.ст. 28, 29, 33, 31, 36, 39, 54 Конституції України).

У свою чергу, безпосереднього обмежувального впливу зазнає такий елемент цивільної правоздатності, як цивільна дієздатність, що визначається як здатність особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. Зміст цивільної дієздатності складається з таких елементів: а) здатності своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки; б) здатності своїми діями

здійснювати належні даній особі цивільні права і покладені на неї обов'язки;

в) здатності своїми діями розпоряджатися належними особі правами;

г) здатності нести цивільно-правову відповідальність за вчинення цивільних правопорушень (деліктоздатність). При цьому ст. 35 ЦК України передбачає підстави, коли фізичній особі може бути надана повна дієздатність: а) якщо особа досягла 16 років і працює за трудовим договором; б) якщо неповнолітня особа записана батьком або матір'ю дитини; в) за рішенням органів опіки та піклування за письмовою згодою батьків, в разі відсутності згоди – за рішенням суду; г) якщо особа досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (повна дієздатність настає з моменту державної реєстрації її як підприємця). Часткова дієздатність регламентує обсяг дієздатності малолітніх осіб у віці до 14 років. Такі особи вправі вчиняти дрібні побутові правочини (ст. 31 ЦК України). Малолітня особа не несе відповідальності за заподіяну нею шкоду. Цей обов'язок законодавець перекладає на її батьків, опікунів, усиновлювачів. Неповна цивільна дієздатність виникає в осіб у віці від 14 до 18 років. Такі особи мають право: 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 4) самостійно укладати договір банківського вкладу та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я. Інші правочини така особа вчиняє за згодою батьків або піклувальників. На вчинення правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова і нотаріально засвідчена згода батьків, піклувальників або усиновлювачів [413, с. 22–24].

За загальним правилом, обмеження особи в дієздатності проводиться у судовому порядку відповідно до ст. 36 ЦК України. Підставами для обмеження в дієздатності є наступні: 1) зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо;

2) це ставить або його сім'ю, або інших осіб, яких ця особа зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Недієздатною може бути визнана особа, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними (ст. 39 ЦК України). Суд ухвалює рішення про визнання особи недієздатною на підставі медичних документів (Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 р. «Про судову практику по справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» із наступними змінами та доповненнями [414]). Особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду або з дня, зазначеного в рішенні. Над такою особою встановлюється опіка. Особа може бути поновлена в дієздатності за рішенням суду в разі значного поліпшення її психічного стану, і вона може усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними (ст. 42 ЦК України, ч. 3, 4 ст. 260 Цивільно-процесуального кодексу України). У цьому контексті важливо відзначити, що вказані справи відносяться до окремого провадження, у яких процесуальною підставою для порушення справи є заява до суду, а не подання позову [415, с. 285].

Таким чином, можна цілком погодитися з визначенням Г. С. Рубанчук, відповідно до якого повна цивільна дієздатність є природним наслідком розвитку людини в соціумі в правовому сенсі, адже з досягненням повноліття особа втрачає правовий статус дитини. З цього моменту вона звільняється з-під контролю батьків, піклувальника, стає повним носієм свободи та ризику. Кожна повнолітня особа апріорі вважається такою, що має повну цивільну дієздатність [416, с. 50]. На думку Р. О. Стефанчука, для компенсації ефекту «юридичної неповноцінності» при здійсненні своїх суб'єктивних цивільних прав фізична особа, яка має дефекти в обсязі цивільної дієздатності, що пов'язані, зокрема, з її віком, станом здоров'я, рівнем психічного та фізичного розвитку, повинна наділятися додатковим юридичним механізмом, в тому числі і шляхом надання їй низки допоміжних прав [417, с. 520]. В свою чергу, дефектом (від лат. defectus – недолік) є відхилення від норми,

зменшення, недолік, брак, вада, пошкодження. При цьому дефект дієздатності можливий лише у прояві певних юридичних засобів – рішення суду щодо обмеження фізичної особи в цивільній дієздатності, а також щодо визнання особи недієздатною [416, с. 50–51].

Формально-догматичний та юридико-технічний аналіз нормативних положень вказаних статей дозволяє зробити висновок про те, що обмеження дієздатності та визнання особи недієздатною є принципово можливими як щодо цілком дієздатних осіб, так і щодо осіб, які досягли віку 14 років, тобто частково дієздатних. Натомість, особи, які не досягли вказаного віку, вважаються такими, чия дієздатність ще не може зазнавати жодних негативних обмежень, адже є такою, що не настала, а тому відсутній і безпосередній об'єкт обмежувального (дефектогенного) впливу держави. Водночас якщо стосовно визнання особи недієздатною вказаний аспект досить чітко регламентований, в частині обмеження дієздатності, на наш погляд, зміст ст. 36 ЦК України потребує деякого уточнення та приведення у відповідність з загальними принципами цивільного права та найважливішими засадами публічного порядку, виходячи з яких доцільно вважати особу, що не досягла за віковим критерієм 14 років, у будь-якому випадку такою, чия цивільна дієздатність ще не може бути реалізована та фактично відсутня, здійснюється іншими особами (такими особами – реальними виконавцями юридично значущих дій виступають батьки, всиновлювачі, опікуни, піклувальники, навчальні, виховні та інші заклади тощо), а тому і не може бути обмежена через відсутність логічного та практично-праксіологічного сенсу такого рішення [415, с. 286].

Отже, дефект дієздатності згідно чинним приписам цивільного законодавства може бути абсолютним чи повним (визнання особи недієздатною) або обмеженим чи частковим (обмеження цивільної дієздатності фізичної особи). Кожний з цих дефектів у відповідності до запропонованої нами класифікації потребує, як вбачається, ретельного й

комплексного науково-практичного аналізу як з матеріально-правової, так і з процесуально-процедурної сторони здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Системне тлумачення норм ЦПК України показує, що обтяження правового статусу фізичної особи частковим дефектом шляхом обмеження її цивільної дієздатності є можливим за виключної умови дотримання правових підстав та порядку, встановленого законом. Зазначене правило є важливою гарантією прав і свобод людини, способом захисту правового статусу особи від безпідставних, свавільних, протизаконних або позаконних дій та актів органів публічної влади.

Зазначені гарантії дотримання законності, прав та свобод людини і громадянина при обтяженні дефектом цивільно-правового статусу знаходяться та функціонують у двох паралельних нормативних системах – матеріально-правовій та процесуальній, причому обидві площини мають визначальне значення для належного забезпечення правового статусу особи.

З матеріально-правової точки зору, виключними підставами обмеження цивільно-правового статусу особи у комплексному розумінні є медичні та юридичні умови, передбачені пп. 1, 2 ст. 36 ЦК України [415, с. 286].

Виключний перелік медичних умов, за яких може бути порушене провадження про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи складається з таких позицій: 1) психічний розлад; 2) зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо.

У відповідності до вказаних медичних та медико-психічних висновків обов'язково має бути встановлений один з наступних юридичних фактів: 1) суттєвий вплив психічного розладу на здатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними; 2) факт того, що особа внаслідок зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми ставить себе або свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона зобов'язана за законом утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Як можна побачити із вказаних положень чинного цивільного законодавства, сам по собі медичний факт наявності в особі психічного розладу, зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми ще не може бути достатньою підставою для обмеження його цивільної дієздатності. Цей встановлений факт необхідно розглядати виключно у діалектичному нерозривному поєднанні з юридико-фактичною обставиною – суттєвим впливом психічного розладу на здатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними або фактом того, що особа внаслідок зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми ставить себе або свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона зобов'язана за законом утримувати, у скрутне матеріальне становище. Іншими словами, якщо особа страждає психічним розладом, але усвідомлює значення своїх дій та (або) керує ними, її цивільна дієздатність не може бути обмежена. Аналогічно, якщо особа зловживає наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, але жодним чином не ставить себе або свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона зобов'язана за законом утримувати, у скрутне матеріальне становище, то її цивільна правоздатність також не може бути обмежена [415, с. 287].

У даному випадку, на наш погляд, законодавець використовує дихотомічний підхід до порядку обмеження цивільної дієздатності особи, а безпосереднім об'єктом правового захисту виступають саме цивільно-правові (в першу чергу – майнові) інтереси самої особи та інших осіб, а не тільки і не стільки факт загальної шкоди від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, ігроманії та інших негативних девіантних деліктогенних суспільних явищ, адже захист публічно-правових інтересів суспільства та держави є додатковим, але не основним завданням цивільно-правового регулювання [415, с. 287].

Цікаво відзначити, що ч. 2 ст. 36 ЦК України є більш вдалою у порівнянні з аналогічними цивільно-правовими нормами деяких зарубіжних

держав. Так, ст. 30 ЦК Російської Федерації [418] встановлює, що громадянин, який зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами й тим самим ставить свою сім'ю у скрутне матеріальне становище, може бути обмежений судом у дієздатності, тобто у разі, якщо громадянин проживає самотійно, не має сім'ї і ставить у скрутне матеріальне становище виключно самого себе, то він не може бути обмежений у цивільній дієздатності, що, звичайно, заважає ефективно захистити його власні законні інтереси примусовим способом та повернути особу до повноцінного суспільного й особистого життя шляхом встановлення розумних та корисних юридичних обмежень щодо такої особи з певним медико-психічним розладом (у тому числі – у формі хімічної чи психологічної залежності), який виражається в асоціальній та шкідливій поведінці.

В той же час, на наш погляд, негативний вплив вчинки особи, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, не вичерпується лише матеріальними інтересами членів її сім'ї та інших осіб, яких вона зобов'язана утримувати. Більше того, виникає питання, чи не було б доцільно обмежити цивільну дієздатність такої особи, яка до певного моменту наносить виключно моральну шкоду членам своєї сім'ї, але ще не ставить себе та/або інших осіб у скрутне матеріальне становище. Як вбачається, подібна ситуація також має бути врегульована чинним цивільним законодавством з точки зору надання можливості зацікавленим особам порушувати окреме провадження про обмеження цивільної дієздатності особи. Необхідність впровадження подібного підходу пояснюється з двох позицій: по-перше, особа з переліченими у ч. 2 ст. 36 ЦК України медико-психічними відхиленнями у вигляді відповідних залежностей та порушень потягів у будь-якому випадку порушує особисті немайнові інтереси членів своєї сім'ї, що поряд з майновими інтересами виступають об'єктом цивільно-правового захисту; по-друге, у будь-який момент особа, яка до того моменту ще не ставила свою сім'ю у скрутне матеріальне становище, може створити вказану ситуацію

через здійснення щонайменше навіть однієї юридично значущої дії, вчиненої під впливом її залежності, яка вважається медичною підставою для обмеження цивільної дієздатності. Отже, було б логічно не розглядати вже існуюче фактично скрутне матеріальне становище як обов'язкову правову підставу обмеження цивільної дієздатності особи, оскільки у значній кількості випадків саме превентивне обмеження цивільної дієздатності може врятувати саму особу та її сім'ю від подальшого поступового чи одномоментного погіршення матеріального становища. В іншому випадку рішення суду про обмеження ухвалюється вже за фактом того, що особа поставила себе та/або свою сім'ю у скрутне матеріальне становище, і у даному випадку досить часто йдеться виключно про недопущення подальшого погіршення матеріального стану, а не про реалізацію превентивно-профілактичної функції правосуддя ще до фактичного порушення певних цивільних прав та законних інтересів. Таким чином, вже сам по собі факт нанесення моральної шкоди внаслідок медичних підстав, передбачених цивільним законодавством, слід вважати достатньою правовою підставою для порушення справи про обмеження цивільної дієздатності особи, що дозволить попереджувати катастрофічні наслідки, які з великим ступенем вірогідності настануть через деякий час підтримання особою девіантного способу життя, спрямованого на матеріально-майнове забезпечення реалізації своїх хворобливих адиктивних захоплень хімічного чи психологічного характеру.

Важливість та велике суспільне значення інституту обмеження цивільної дієздатності особи пояснюється ще й з тих позицій, що, на відміну від радянського законодавства, чинне українське законодавство, у відповідності до європейських правових стандартів, не передбачає примусового лікування осіб, хворих алкоголізмом, наркоманією, токсикоманією, ігроманією, що також актуалізує застосування цивільно-правових обмежень як, фактично, єдиний реальний спосіб забезпечити законні матеріальні інтереси самої такої особи та його сім'ї й інших осіб,

яких така особа зобов'язана утримувати. Згідно нормативних положень чинного КК України 2001 р. таке лікування може бути застосоване лише до особи, яка має хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. На погляд В. Бурдіна, з яким варто погодитися, до таких захворювань можна віднести тільки інфекційні хвороби, які можуть передаватися від однієї людини іншій. Таким чином, формально ч. 1 ст. 96 КК України не дає підстав застосувати примусове лікування до осіб, хворих на алкоголізм, наркоманію, токсикоманію та ігроманію. Разом з тим, окремі вчені продовжують вважати, що відповідно до ч. 1 ст. 96 КК України на примусове лікування можуть бути направлені особи, які хворі не тільки на алкоголізм або наркоманію (що представники відповідної доктринальної школи вважають цілком зрозумілим та однозначним у їх інтерпретації приписів чинного законодавства), але й на токсикоманію [419, с. 210]. Такий висновок, як правило, ґрунтується на положеннях кримінологічних досліджень, які доводять, що зловживання різного роду психоактивними речовинами обумовлює вчинення різного роду правопорушень, в тому числі – і злочинів [420, с. 308–322].

Разом з тим, враховуючи неоднозначність у науковій літературі підходів щодо підстав примусового лікування, а також наявність вказаної колізії у законодавстві, ми вважаємо за необхідне розглянути питання примусового надання медичної допомоги хворим на алкоголізм, наркоманію, токсикоманію та ігроманію. Одразу відзначимо, що в цьому відношенні законодавство було і залишається досить суперечливим, що вимагає, на наш погляд, розглянути його у динаміці. Ще в 1927 році була прийнята міжвідомча «Інструкція по застосуванню примусового лікування хворих на алкоголізм, які становлять соціальну небезпеку», яка передбачала лікування даної категорії осіб в окремих психіатричних клініках. 12 червня 1961 року був прийнятий указ Президії Верховної Ради УРСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». В ст. 9 цього Указу вказувалося, що працездатні особи, які внаслідок систематичного

зловживання спиртними напоями стали злісними п'яницями та своєю негідною поведінкою створюють ненормальні умови для спільного проживання в сім'ї чи квартирі, направляються за постановою суду в лікувально-трудова відділення при виправно-трудовах колоніях строком до одного року [421, с. 120]. Згодом на зміну цьому указу був прийнятий Указ Президії Верховної Ради УРСР від 17 серпня 1966 року «Про примусове лікування та трудове перевиховання злісних п'яниць», затверджений законом УРСР від 24 грудня 1966 року, яким були встановлені інші підстави для направлення на примусове лікування [422]. В ст. 1 цього Указу було встановлено, що злісні п'яниці, які, незважаючи на вжиті до них заходи громадського або адміністративного впливу, систематично зловживають спиртними напоями, порушують трудову дисципліну, громадський порядок та правила соціалістичного співжиття, підлягають направленню до лікувально-трудова профілакторію для примусового лікування і трудового перевиховання на строк від шести місяців до одного року. На виконання цього Указу Постановою Ради Міністрів УРСР від 23 лютого 1967 року з березня 1967 року лікувально-трудова відділення при ВТУ були реорганізовані в самостійні установи – лікувально-трудова профілакторії для лікування та трудового перевиховання злісних п'яниць [421, с. 121]. Враховуючи те, що термін «злісний п'яниця» не науковий, носить оціночний характер, а отже був позбавлений об'єктивних критеріїв його визначення, Указом Президії Верховної Ради УРСР від 29 березня 1973 року назва Указу від 17 серпня 1966 року була викладена у новій редакції – «Про примусове лікування і трудове перевиховання хронічних алкоголіків». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 28 січня 1991 року підстави застосування примусового лікування були знову змінені. Так, ч. 2 ст. 1 згаданого вже Указу 1966 року була викладена у такій редакції: «Особи, хворі на хронічний алкоголізм, які ухиляються від добровільного лікування або продовжують пиячити після лікування і систематично порушують при цьому громадський порядок або права інших осіб, підлягають направленню до лікувально-

трудового профілакторію для примусового лікування і трудового виховання на строк від шести місяців до одного року».

Таким чином, зміни підстав треба було розглядати як гуманізацію застосування примусового лікування. Адже раніше примусове лікування могло застосовуватися і в тих випадках, коли особа не ухилялася від добровільного лікування і мала намір з власної волі пройти такий курс. Після прийняття вказаних змін примусове лікування стало можливим лише після того, як особі нададуть можливість для добровільного лікування – тобто постановлять відповідний діагноз, про що їй повідомлять [421, с. 124].

Сучасний етап трансформації суспільного ставлення до таких негативних девіантних явищ, як алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, ігроманія, характеризується значним переходом відповідальності до приватної сфери та спрямування чинного законодавства на захист, перш за все, приватних індивідуальних законних інтересів окремих осіб, які страждають від вказаних явищ, а не суспільних інтересів загалом як абстрактної соціально-філософської категорії абсолютно-імперативного характеру.

Можливий негативний вплив від реалізації особою, яка зловживає алкоголем, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, своєї повної цивільної дієздатності на власне матеріальне становище та матеріальне становище її сім'ї чи інших осіб, яких ця особа зобов'язана утримувати, пов'язаний з комплексом фактично-прикладних чинників медичного та психічного характеру, пов'язаних, перш за все, зі систематичним вчиненням такою особою окремих девіантних поступків або її хронічним, перманентним девіантним станом.

Виходячи з подібного підходу, у судовій психіатрії та юридичній психології зазвичай виділяють п'ять типів девіантної поведінки: а) делінквентна – здійснення дрібних правопорушень, за які особу досить рідко притягають до відповідальності; б) адиктивна – поведінка людини, яка обтяжена хімічною залежністю (від алкоголю, наркотиків, або інших хімічних речовин); в) патохарактерологічна – обумовлена патологічними

змінами характеру, які утворились в процесі виховання;
г) психопатологічна – обумовлена наявністю психічного захворювання;
д) девіантна поведінка, обумовлена гіперздібностями людини, оскільки обдарованість в одній сфері часто супроводжується девіантною поведінкою у звичайних життєвих обставинах, що може бути наслідком певного психічного розладу як медичної підстави для обмеження цивільної дієздатності особи.

Кожен з цих типів поведінки може бути причиною скоєння особою правопорушень, у тому числі – проти майнових інтересів членів своєї сім'ї.

При цьому важливим моментом у формуванні адитивної поведінки є виникнення психологічної готовності до вживання психотропних речовин. Результати досліджень вказують на те, що існує ряд загальних рис, притаманних людям, що зловживають наркотиками чи алкоголем [423, с. 114]. До таких основних рис відносяться: слабкий розвиток самоконтролю, самодисципліни; низька стійкість до всіляких несприятливих впливів; невміння долати труднощі; емоційна нестійкість, схильність неадекватно реагувати на фруструючу ситуацію, невміння знайти продуктивний вихід з конфліктної ситуації. Нескладно помітити, що всі ці риси особистості притаманні саме погано адаптованим до суспільного життя особам, тобто, інакше кажучи, повний обсяг цивільної дієздатності становить реальну загрозу для їх матеріальних інтересів та цивільно-правових законних інтересів інших осіб [424, с. 177].

Схильність до вживання наркотичних речовин за сучасного стану законодавства автоматично стає причиною криміналізації поведінки [423, с. 116]. Іншим наслідком зловживання наркотичними та психотропними речовинами є незворотні порушення як психофізіологічного, так і особистісного розвитку особи, пов'язані з порушенням дії центральної нервової системи, та формуванням особистості по наркотичному типу, що може бути однією з причин формування патохарактерологічного та психопатологічного типів девіантної поведінки.

У проаналізованому медико-психічному контексті визначення підстав обмеження цивільної дієздатності особи також слід зазначити, що з психічним розладом необхідно не плутати акцентуації характеру, під якими розуміються крайні варіанти норми, за яких окремі риси характеру надмірно посилені [425]. Кожен тип акцентуацій має властиві тільки йому, на відміну від інших типів, «слабкі місця». Акцентуацію від психопатії (психічного розладу) як безпосередньої підстави обтяження цивільної дієздатності особи відповідним дефектом можна відрізнити за такими ознаками: 1) акцентуації виявляються здебільшого вже в підлітковому віці, а психопатії – протягом усього життя; 2) прояви особливостей характеру при акцентуаціях бувають у певних ситуаціях; при психопатії – незалежно від ситуацій; 3) при акцентуації рідко виникає соціальна дезадаптація й можливе повернення до норми; при психопатії соціальна дезадаптація буває значно частіше; 4) при акцентуації порушення поведінки, виникають як відповідь на чітко визначений тип психотравмуючої ситуації; при психопатії – при будь-яких психотравмах, а іноді й без видимих причин.

Серед інших порушень психічного розвитку особи, що мають вплив на стан забезпечення цивільно-правових інтересів самої особи та інших осіб, особливу увагу також слід звернути на порушення потягів. Порушення потягів має складні психологічні та фізіологічні причини.

Спільним для всіх типів порушення потягів є те, що вони виявляються у виникненні стійкого, іноді непереможного прагнення здійснити певні дії, і в цьому сенсі саме до психічних порушень потягів можна віднести ігроманію (зловживання азартними іграми), яке є достатньо поширеним варіантом негативного впливу на майнові інтереси особи та її сім'ї, у тому числі – включаючи доведення своєї сім'ї та/або себе до скрутного матеріального становища.

При цьому залишається актуальною розробка типологій осіб, що захоплюються азартними іграми та виділення небезпечних рівнів цих захоплень, визначення можливості та порядку здійснення примусового

лікування осіб, які страждають на гемблінг. Як для лікарів, так і для працівників правоохоронних органів важливо визначитися з конкретними ознаками, за якими можна було б судити про наявність або схильність особистості до поведінкових адикцій, про суспільно небезпечний рівень захоплення, коли необхідне обмеження дієздатності особи. Можна запропонувати такі загальні критерії діагностики поведінкових залежностей:

- 1) гіпертрофовано великий час, що витрачається на об'єкт адикції;
- 2) зацикленість на об'єкті адикції, постійні думки про нього, «прокручування» в уяві старих та мрійливих бажаних майбутніх образів;
- 3) витиснення соціально важливих установок новими інтересами;
- 4) контрпродуктивна поведінка всупереч вимогам оточуючих;
- 5) нездатність прогнозувати наслідки своїх вчинків;
- 6) втрата контролю над своїми діями;
- 7) суттєвий душевний дискомфорт (що супроводжується головним болем, порушенням сну, занепокоєнням, тугою, депресією, порушенням концентрації уваги тощо) в разі неможливості задовольняти свої бажання;
- 8) відкидання заміників та сурогатів об'єкту адикції;
- 9) періодично виникаючі стани напруги, які зникають лише після оволодіння об'єктом захоплення;
- 10) прагнення до ризиків і отримання задоволення від них;
- 11) зниження здатності «блокувати» небажані дії, легке попадання під вплив інших адиктивних осіб, нездатність їм протистояти [423, с. 116].

Подібні особливості тяжіння до азартних ігор є надзвичайно небезпечними для моральних та матеріальних інтересів самої особи та членів її сім'ї, а тому доповнення ч. 2 ст. 36 ЦК України відповідною медичною підставою для обмеження цивільної дієздатності відображає фактичні зміни у характері та структурі суспільних відносин, які відбуваються постійно та детермінуються, серед інших чинників, науково-технічним прогресом та значним полегшенням доступу до різноманітних джерел адиктивних залежностей, у тому числі – шляхом застосування можливостей мережі Інтернет, які були відсутні ще нещодавно.

Цікаво відзначити, що до лютого 2012 р. серед підстав для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, закріплених у ч. 2 ст. 36 ЦК України, окремо не було виділено зловживання азартними іграми. Потім були внесені зміни до Кодексу і ч. 2 ст. 36 була доповнена таким видом зловживання як азартні ігри, внаслідок яких особа ставить себе, свою сім'ю та інших осіб, яких за законом повинна утримувати, у скрутне матеріальне становище. Подібне доповнення цивільного законодавства цілком відображає загальні тенденції у ставленні до ігроманії, адже, відповідно до рішення Всесвітньої організації охорони здоров'я, до переліку психічних захворювань під міжнародним кодом F63.0 було включено і таку хворобу, як лудоманію (гемблінг) та схильність до азартних ігор. Основною ознакою лудоманії є постійно повторювана участь в азартних іграх, яка тягне за собою формування стійкої залежності та з часом призводить до неможливості особи відмовитись від участі у таких іграх. Це призводить до формування т.з. «домінанти», яка у свідомості особи стає основною і необхідною для задоволення потребою. Усі інші потреби зводяться до другорядних і задовольняються лише у випадку крайньої необхідності (сон, їжа). Соціальні потреби при цьому повністю нівелюються, що призводить до повного нехтування сімейними та цивільними обов'язками [426, с. 149] – як матеріального (майнового), так і особистого немайнового характеру.

Говорячи про профілактику адикції до азартних ігор, органам публічної влади та суддям в окремих ухвалах про усунення причин та умов правопорушень, як вбачається, варто особливо акцентувати увагу на формуванні у громадянина раціональних потреб, самостійного критичного мислення, виховання таких якостей, як бережливого ставлення до своїх грошей, усвідомлення чесних законних способів заробляння грошей, вміння складати і підтримувати свій бюджет. Якщо ж особа виявляється нездатною до швидкого засвоєння перелічених якостей, з метою належного захисту матеріальних інтересів самої особи та інших осіб чинне цивільне законодавство передбачає інститут обмеження цивільної дієздатності індивіда.

В цілому, за слушним твердженням О. А. Андрюшкової, яке з формально-юридичної точки зору відповідає чинному цивільному законодавству, оскільки обмеження цивільної дієздатності особи є істотним вторгненням до її правового статусу, то перелік підстав обмеження цивільної дієздатності, на відміну від підстав зловживання, є вичерпним і розширювальному тлумаченню не підлягає [59, с. 201].

Водночас, як можна побачити з наведених медико-психологічних характеристик різноманітних адиктивних порушень, азартні ігри не є єдиною формою психологічної залежності, за якої поведінка особи порушує законні інтереси зацікавлених осіб, зокрема здатна поставити саму особу та/або її сім'ю у скрутне матеріальне становище. Цілком аналогічні поведінкові залежності, перелічені вище, простежуються при різноманітних формах хворобливих адиктивних потягів та психологічних гіпертрофованих залежностей. Зокрема серед таких адиктивних потягів можна назвати патологічне благодійництво, комп'ютерний гемблінг, релігійні адикції, сексуальну залежність, гіпертрофований потяг до колекціонування тощо. Всі ці форми безпосередньо не пов'язані з азартними іграми або хімічними видами залежностей (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія), але досить часто впливають на матеріальне становище зацікавлених осіб аналогічним чином з тими медичними підставами, які передбачені у чинному варіанті ч. 2 ст. 36 ЦК України. Так, до азартних ігор А.В. Ландіна цілком слушно відносить лише ігри, участь у яких дає змогу набувати гроші, інше майно або майнові права, результат яких визначається діями, цілком або частково залежними від випадку, умовою участі у яких є внесення гравцем ставки (в т.ч. – ігри в букмекерських конторах, на іподромах та інших видах тоталізатора) [427, с. 23]. Водночас в інших адиктивних потягах відсутні поняття «ставка» та можливість отримання матеріальної користі від участі у грі, більше того, такі хворобливі тяжіння можуть зовсім не мати ігрового характеру, але у чинному цивільному законодавстві будь-які форми залежностей, крім хімічних залежностей та азартних ігор, не вважаються

медичними підставами для обмеження цивільної дієздатності, і це, на наш погляд, становить досить серйозну прогалину у вітчизняному цивільному праві. Як здається, ч. 2 ст. 36 ЦК України повинна бути сформульована дискреційно, узагальнено, залишаючи суду право на самостійне визначення необхідності обмеження цивільної дієздатності особи у тому чи іншому випадку замість тієї надмірної конкретизації, яка призводить до неможливості обмежити цивільну дієздатність осіб з різноманітними адиктивними розладами, що вимагають постійного залучення фінансів та інших майнових цінностей до відповідної перманентно-нав'язливої діяльності індивіда із повсякденного задоволення своїх патологічних потреб.

Обмеження дієздатності фізичної особи має своїм юридичним результатом певні правові наслідки, що настають внаслідок відповідного судового рішення і встановлюються ст. 37 ЦК України.

У відповідності до приписів вказаної статті, фізична особа, чия дієздатність була обмежена у судовому порядку на підставах, визначених законодавством, має право самостійно укладати лише дрібні побутові угоди. Водночас угоди з розпорядження майном така особа може укладати виключно за згодою піклувальника. Частина 4 ст. 37 ЦК України встановлює правило, відповідно до якого отримання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, обмеженого у дієздатності, та розпорядження ними, здійснюється піклувальником. В той же час, відмова піклувальника дати згоду на укладання угод, що виходять за рамки дрібних побутових, може бути оскаржена особою з дефектом цивільної дієздатності до органу опіки і піклування або до суду.

Цікаво, що обмеження дієздатності особи не впливає на її цивільну деліктоздатність, оскільки згідно ч. 5 ст. 37 ЦК України особа, обмежена у цивільній дієздатності, самостійно несе відповідальність за невиконання своїх договірних зобов'язань або за нанесення шкоди.

В цілому, аналізуючи правові наслідки обмеження цивільної дієздатності особи, можна цілком погодитися зі слушним твердженням

Є. О. Харитонова про те, що обсяг дієздатності таких осіб є значно меншим навіть за обсяг дієздатності осіб у віці від 14 до 18 років [428, с. 83].

Разом з матеріально-правовими, слід окремо зупинитися на процесуальних аспектах обмеження дієздатності особи, тобто обтяження її цивільної дієздатності відповідним юридичним дефектом.

По-перше, необхідно зазначити про ту процедурну особливість формально-догматичного характеру, що коло заявників у досліджуваній категорії цивільних справ є вичерпним та складається з зацікавлених осіб та компетентних органів публічної влади. Згідно нормативних положень чинного законодавства, справа про визнання фізичної особи обмежено дієздатною, в тому числі неповнолітньої особи, унаслідок зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами та азартними іграми може бути почата за заявою членів його сім'ї, органів опіки та піклування, наркологічним або психіатричним закладом (ст. 237 ЦПК України).

Вже згаданий вище Пленум Верховного Суду України в постанові від 28 березня 1972 р. № 3 «Про судову практику по справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» [429] вказав, що справи про визнання громадянина обмежено дієздатним можуть бути порушені лише за заявою осіб, зазначених у законі. Таким чином, не викликає жодних сумнівів, що коло цих осіб суворо обмежене, вичерпне і розширеному тлумаченню не підлягає.

Право на порушення справ про обмеження дієздатності громадянина, що зловживає спиртними напоями чи наркотичними засобами, мають лише ті члени сім'ї, що проживають разом з цією особою і які внаслідок зловживання нею спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми виявляються у скрутному матеріальному становищі. При цьому системно-логічне тлумачення чинного законодавства дозволяє зробити висновок про те, що працездатний з подружжя, що проживає окремо, працездатні, проживаючі окремо батьки чи діти не мають права на порушення справи, оскільки навіть гіпотетично громадянин не може ставити

їх у скрутне матеріальне становище, а це є обов'язкова правова підстава для порушення окремого провадження у суді першої інстанції (яким, згідно загального правила цивільної підсудності, зазвичай виступає місцевий районний чи міськрайонний суд за місцем проживання особи).

Заява про визнання фізичної особи обмежено дієздатною подається до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні у наркологічному або психіатричному закладі – за місцем знаходження закладу. У заяві про визнання громадянина обмежено дієздатним повинні бути викладені обставини, що свідчать про психічний розлад, істотно впливають на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними, чи обставини, що підтверджують дії, внаслідок яких фізична особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, поставила себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Якщо подається заява про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права, то в ній повинні бути викладені обставини, що свідчать про негативні матеріальні, психічні чи інші наслідки для неповнолітнього здійснення ним цього права (ст. 238 ЦПК України).

Справи про визнання фізичної особи обмежено дієздатною суд розглядає з обов'язковою участю представників органів опіки і піклування, тому що, ухвалюючи рішення про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (у тому числі – обмеження або позбавлення права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїми доходами), він встановлює над нею піклування і за поданням органу опіки та піклування призначає їй піклувальника (ч. 1 ст. 241 ЦПК України). Питання про виклик громадянина, щодо якого розглядається справа, вирішується в кожному випадку судом з урахуванням стану його здоров'я.

Важливою гарантією дотримання прав та свобод малозабезпечених громадян є нормативне положення, у відповідності до якого судові витрати

по провадженню справи про визнання громадянина обмежено дієздатним відносяться за рахунок держави (ч. 2 ст. 240 ЦПК України) (це, на наш погляд, є однією з причин, що сприяли віднесенню справ про обмеження дієздатності громадянина до окремого провадження, а не до позовного).

Натомість, якщо суд встановлює, що заявник діяв несумлінно, з метою позбавити дієздатності здорового громадянина, стягує з заявника всі судові витрати (ч. 3 ст. 240 ЦПК України), що є реальним втіленням принципу справедливості, як одного з основних принципів цивільного судочинства у справах окремого провадження в Україні на сучасному етапі її державного і правового розвитку, який характеризується інтенсифікацією процесів імплементації європейських стандартів судочинства до національної правової системи з метою її поступової адаптації до права Європейського Союзу.

Скасування обмеження дієздатності громадянина, який припинив зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами та азартними іграми здійснюється рішенням суду за заявою самого громадянина, його піклувальника, членів сім'ї або органу опіки і піклування (ч. 3 ст. 240 ЦПК України), тобто коло заявників у даному випадку розширено безпосередньо самим громадянином, цивільна дієздатність якого за рішенням суду була обтяжена відповідним дефектом.

Другою формою дефектування цивільної правоздатності особи є встановлення повного (абсолютного) дефекту, тобто визнання особи недієздатною.

Як вже зазначалося, у передбачених законом випадках фізична особа може бути визнана цілком недієздатною. Згідно із ст. 39 ЦК України, зазначені юридичні заходи застосовуються у зв'язку з тим, що особа хворіє на психічний розлад, що має стійкий хронічний характер, унаслідок чого не здатна усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними.

Фізична особа може бути визнана недієздатною лише судом у порядку, передбаченому статтями 236–241 ЦПК України. Окремі роз'яснення з приводу застосування відповідних норм законодавства про визнання особи недієздатною

містяться також у неодноразово цитованій вище постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» від 28 березня 1972 р.

Заява про визнання фізичної особи недієздатною може бути подана членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки та піклування, психіатричним закладом, У заяві про визнання фізичної особи недієздатною повинні бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, унаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними.

Згідно із ст. 145 ЦПК України у справах, які стосуються психічного стану особи, обов'язково призначається судово-психіатрична експертиза. В ухвалі про призначення експертизи на вирішення експертів мають бути поставлені такі питання:

- 1) чи хворіє дана особа на психічну хворобу;
- 2) чи розуміє вона значення своїх дій та чи може керувати ними.

У випадках, коли особа ухиляється від проходження експертизи, суд може постановити ухвалу про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу (що, безперечно, слід розмежовувати з поняттям примусового лікування, яке допускалося, наприклад, у радянську добу щодо осіб, які страждають на хронічний алкоголізм з відповідними деструктивними психічними розладами особистості суспільно шкідливого або небезпечного характеру).

Справи про визнання фізичної особи недієздатною суд розглядає за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, вирішується в кожному випадку судом з урахуванням стану здоров'я.

За загальним правилом, особа вважається недієздатною з часу набрання законної сили рішенням суду про це. Проте, ч. 2 ст. 40 ЦК України з цього правила встановлені певні винятки. Так, у тих випадках, коли від моменту виникнення недієздатності залежать певні правові наслідки (недійсність

шлюбу, чинність договорів та правочинів тощо), суд на прохання осіб, які беруть участь у справі, з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи й інших даних про психічний стан особи, в рішенні може зазначити дату, з якої особа є недієздатною.

Суд, ухвалюючи рішення про визнання фізичної особи недієздатною, встановлює над нею опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає їй опікуна.

Згідно із ст. 41 ЦК України недієздатні особи не мають права самотійно вчиняти будь-який правочин. Правочини від їх імені вчиняють опікуни (у даному випадку, на відміну від часткового дефекту цивільної дієздатності особи, йдеться навіть про дрібні побутові угоди).

Стаття 68 ЦК України серед особливостей правового положення опікуна передбачає, що ці особи не вправі зобов'язуватися від імені підопічного порукою, а також здійснювати дарування від імені підопічного. Крім того, чинний ЦК України містить заборону щодо укладення підопічним будь-яких договорів з опікуном, його дружиною (чоловіком) та близькими родичами (батьками, дітьми, братами, сестрами), крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування за договором позички.

Низка правочинів та юридичних дій опікун має право вчиняти від імені недієздатної особи лише з дозволу органу опіки та піклування. У відповідності зі ст. 71 ЦК України до них належать такі:

- 1) відмова від майнових прав підопічного;
- 2) видача письмового зобов'язання від імені підопічного;
- 3) укладання договорів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договорів щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- 4) укладання договорів щодо іншого цінного майна.

У відповідності до нормативного положення, закріпленого у ст. 226 ЦК України, правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, є нікчемним.

Водночас на вимогу опікуна такий правочин може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи.

Водночас із зазначеного загального правила існує єдиний законодавчо встановлений виняток, який стосується дрібних побутових правочинів, які відповідають ознакам, передбаченим ст. 31 ЦК України. Згідно із ч. 1 ст. 226 ЦК України, опікун може схвалити такий правочин уже після його вчинення недієздатною фізичною особою. Таким чином, дрібний побутовий правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, є нікчемним лише за відсутності його схвалення опікуном. Нікчемним є також правочин, вчинений опікуном від імені недієздатного без дозволу органу опіки та піклування у випадках, передбачених ст. 71 ЦК України.

У відповідності до ч. 4 ст. 41 ЦК України недієздатні особи не несуть відповідальності за шкоду, що завдана ними іншій особі чи її майну. Відповідно до ст. 1184 ЦК України, шкода, завдана недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за недієздатним, якщо він не доведе, що шкода була завдана не з його вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, не припиняється в разі поновлення її цивільної дієздатності. Якщо опікун недієздатної особи, яка завдала шкоди, помер або у нього відсутнє майно, достатнє для відшкодування шкоди, а сама недієздатна особа має таке майно, суд може постановити рішення про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого, частково або в повному обсязі за рахунок майна цієї недієздатної особи.

Чинним цивільним законодавством України передбачено можливість скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною. Відповідну заяву має право подати опікун або орган опіки та

підкування в разі видужання особи, раніше визнаної недієздатною, або значного поліпшення її психічного стану.

У справах про поновлення дієздатності є обов'язковим проведення судово-психіатричної експертизи, яка призначається за ухвалою суду. Особу може бути поновлено в дієздатності лише за наявності висновку судово-психіатричної експертизи про значне поліпшення її стану здоров'я або видужання. Логічно, що опіка як особливий цивільно-правовий режим в даному разі припиняється.

Рішення суду після набрання ним законної сили надсилається органу опіки та підкування, органам ведення Державного реєстру виборців за місцем проживання фізичної особи.

В цілому, як вбачається, процесуальні аспекти обмеження цивільної дієздатності особи та визнання особи недієздатною є достатньо врегульованими у вітчизняному цивільному процесуальному праві. Водночас, за нашим глибоким переконанням, перелік осіб та органів, що можуть бути заявниками з подібних справ, а також справ з поновлення повної цивільної дієздатності, слід було б доповнити прокурором в рамках реалізації функції прокуратури з представництва інтересів громадянина, адже в умовах реформування національної правової системи та складних соціально-економічних й суспільно-політичних умов саме органи прокуратури як система державних органів з виключним публічним інтересом як детермінантою функціональної діяльності у цивільному судочинстві здатні забезпечити оперативність, незалежність та об'єктивність на стадії порушення у суді цивільних справ окремого провадження.

Аналізуючи проблеми участі фізичних осіб з дефектами дієздатності у цивільно-правових відносинах, також слід звернути увагу на появу останніми роками у цивілістичній науці принципово нової доктринальної концепції виокремлення, поряд з класичними випадками обмеження цивільної дієздатності та недієздатності особи, також особливого стану адієздатності, під яким розуміють стан афекту або неконтрольованості дій особи, яка не

розуміла та/або не керувала власними діями внаслідок душевного хвилювання, психічного розладу, наркотичного чи алкогольного сп'яніння тощо [430, с. 283]. Втім поняття та особливості адієздатності не відображені у чинному вітчизняному цивільному законодавстві, а становлять дискусійну перспективну проблему цивільно-правового розвитку, адже відображають реальні події, які постійно відбуваються у суспільних відносинах та потребують розроблення відповідної моделі належного нормативно-правового регулювання.

Серед вчених-цивілістів, які досліджували категорію адієздатності фізичної особи, слід відзначити М. В. Боброву, на думку якої адієздатність являє собою тимчасовий цивільно-правовий стан нездатності фізичної особи внаслідок психічного розладу або іншого психічного порушення своєю поведінкою породжувати цивільно-правові наслідки, якщо інше не встановлено в законі або не впливає із суті поведінки. На думку М. В. Бобрової, на відміну від таких фактів-станів, як недієздатність і обмежена дієздатність, адієздатність не є юридичним фактом. Натомість її необхідно розглядати в якості елемента складу юридичного факту-характеристики (властивості) сторони угоди, заподіювача шкоди [431, с. 8–9]. Є. В. Юрчак розуміє під адієздатністю цивільно-правовий стан нездатності внаслідок психічного розладу укладати конкретну угоду та відповідати за нанесену шкоду [432, с. 124].

У цьому контексті слід зазначити, що у відповідності до ч. 3 ст. 203 ЦК України особа, що укладає правочин, має володіти необхідним обсягом дієздатності, а отже, будь-яка доросла особа, цивільну дієздатність якої не було обмежено та яку не було визнано недієздатною у судовому порядку, вважається такою, яка має повний обсяг цивільної дієздатності. Таким чином, на наш погляд, правильно розглядати тимчасовий стан, що описується у наукових дослідженнях як «адієздатність», в якості підстави для подальшого обмеження цивільної дієздатності або визнання особи недієздатною (і в подібних випадках, як здається, також суттєве значення може мати позиція

прокурора за умови його включення до переліку заявників). При цьому у цивільному законодавстві було б доцільно встановити можливість настання зворотної сили для подібних правочинів з їх визнанням недійсними, укладених у минулому часі, за умови окремої вказівки у рішенні суду на те, що особа мала суттєвий дефект волі в момент укладання конкретного правочину та обмеження її цивільної правоздатності чи визнання недієздатною у теперішньому часі.

Така інтерпретація факту тимчасової втрати контролю особою має бути відображена в узагальненнях судової практики з метою формування уніфікованої позиції вітчизняних судів, зважаючи на значну актуальність проблематики юридичної оцінки дій осіб з психічними розладами, що є поширеним явищем у сучасному суспільстві.

4.5 Вплив інноваційних технологій на правосуб'єктність фізичної особи та перспективи правового регулювання їх використання

Стрімкий та невпинний розвиток сучасних технологій, в основу якого покладений принцип автоматизації процесів у різноманітних сферах суспільного життя, а також створення інноваційних технічних рішень обумовлюють об'єктивну необхідність розробки та законодавчого закріплення абсолютно нових і значною мірою революційних підходів до правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із використанням сучасних технологічних досягнень. Вважаємо, що вказане питання лежить у площині нашого дослідження, а відтак – заслуговує на окрему увагу з тих причин, що з появою у світі людиноподібних роботів, наділених штучним інтелектом, здатних самостійно приймати рішення і вступати у різноманітні соціальні зв'язки, дослідники з усіх куточків нашої планети розпочали надзвичайно важливу дискусію щодо можливості наділення роботів правосуб'єктністю, аналогічною правосуб'єктності фізичної особи. Тому, не ставлячи за мету поставити крапку в цьому глобальному обговоренні, все ж

спробуємо дати відповідь на питання, чи можна на сучасному етапі розвитку людства говорити про правовий статус робота, чи, навпаки, всі дискусії з цього приводу є передчасними.

Насамперед зазначимо, що, починаючи з 80-х років ХХ століття інформаційно-комунікаційні технології все більше інтегрувалися в різноманітні сфери суспільного життя. Масштаби зазначеного явища обумовили появу концепції Цифрового століття, або Інформаційної ери, в основу якої покладена ідея переходу від традиційної індустріальної моделі економіки до постіндустріальної. Ключову роль у формуванні останньої відіграють саме інтелектуальна власність та інноваційні технології (колективний інтелект (swarm intelligence), інтернет-речей (IoT), великі дані (big data), віртуальна і доповнена реальність (virtual and augmented reality, VR/AR), хмарні обчислювальні середовища (cloud computing), робототехніка (robotics) та ін.) [433, с. 116].

Безсумнівним є той факт, що на сьогодні сфера робототехніки є однією з найбільш розвинутих галузей виробництва. Кожен з нас може спостерігати все ширше використання роботів як у різноманітних галузях промисловості, так і в побуті, а потенціал розробки нових технологічних рішень надзвичайно стрімко зростає. З урахуванням стрімкого зростання рівня застосування роботизованих механізмів у переважній більшості сфер суспільного життя виникає гостра необхідність як комплексних теоретичних досліджень правового статусу роботів та специфіки їх ідентифікації, так і створення сучасної правової бази з метою забезпечення правового регулювання відносин із використання досягнень робототехніки. Проте перш за все вважаємо за доцільне розглянути існуючі підходи до поняття, природи та основних характеристик таких категорій, як «штучний інтелект», «робот» та інших, суміжних з ними, з метою розуміння та усвідомлення їх сутності.

Як зазначають науковці, широке застосування робототехніки спонукало дослідників розробляти системи управління та програмне забезпечення роботизованими механізмами та пристроями – як автономними,

так і підключеними до мережі Інтернет, які спрямовані на вирішення завдань, розв'язання яких за масштабністю, характером, складністю та іншими ознаками були притаманні лише людині. Інноваційний напрям розвитку науки та техніки, що спрямовано на створення інтелектуальних машин та інтелектуальних комп'ютерних програм, прийнято називати Штучним Інтелектом або Artificial Intelligence.

Історично першим, ще в 1956 році на Дартмутській конференції Джоном Маккарті (John McCarthy) було запропоновано таке визначення: «Штучний інтелект – це наука і техніка створення інтелектуальних машин, особливо інтелектуальних комп'ютерних програм». Згодом Ш. Легг і М. Гаттер дають таке визначення: «Штучний інтелект оцінюється загальною здатністю агента досягати мети в широкому діапазоні середовищ». Нині все розмаїття визначень штучного інтелекту можна звести до таких трьох: слабкий ШІ, сильний ШІ і штучний суперінтелект:

– «слабкий штучний інтелект» (СШІ, Weak Artificial Intelligence, WAI), «вузький штучний інтелект» або «обмежений штучний інтелект» (ВШІ, ОШІ, Artificial Narrow Intelligence, NAI) – це ШІ, орієнтований на вирішення одного чи декількох завдань, які виконує або може виконувати людина. Останнім часом слабкий ШІ все частіше називають прикладним ШІ (ПШІ, Applied Artificial Intelligence, AAI);

– «сильний штучний інтелект» (ШСІ, Strong artificial intelligence, ASI, термін запропонував філософ Джон Серль (John Searle), Каліфорнійський університет, Берклі, 1980 р.), загальний штучний інтелект (ЗШІ, Artificial General Intelligence, AGI) – це ШІ, орієнтований на вирішення всіх завдань, які виконує або може виконувати людина;

– «штучний суперінтелект» (ШСІ, Artificial Superintelligence, ASI, термін запропонував філософ Нік Бостром (Nick Bostrom) – це інтелект, який набагато розумніший, ніж найкращий людський інтелект практично в кожній сфері, включно з науковою творчістю, загальною мудрістю і соціальними навичками, який може мати свідомість і мати суб'єктивні переживання [434, с. 159].

Сьогодні під штучним інтелектом, як правило, маються на увазі «машини, які реагують на стимуляцію, що відповідає традиційним реакціям людей, враховуючи здатність людини до споглядання, судження і намірів». Такі системи мають три якості, які складають суть штучного інтелекту: намір, інтелект і адаптивність [435]. Дещо інше визначення дає вчений Б. Дж. Коупленд. Він визначає штучний інтелект як здатність цифрового комп'ютера або керованого комп'ютером робота виконувати завдання, зазвичай властиві розумним істотам. При цьому, як вказує дослідник, цей термін часто застосовується до проектів розробки систем, наділених інтелектуальними процесами, характерними для людини, такими як здатність міркувати, виявляти сенс, узагальнювати чи вчитися з минулого досвіду [436].

Отже, можемо зробити висновок, що штучний інтелект за своєю сутністю є здатністю машин вчитися на людському досвіді та виконувати людиноподібні завдання. Інакше кажучи, його можна розглядати як моделювання здатності до абстрактної, творчої думки - і особливо здатності до навчання - за допомогою цифрової комп'ютерної логіки.

У літературі зазначається, що штучний інтелект можна використовувати практично у всіх сферах діяльності для створення і реалізації нових можливостей людини. Застосування штучного інтелекту може здійснюватися з метою звільнення людини від монотонної роботи шляхом автоматичного створення програмного забезпечення, для автоматизації небезпечних видів робіт, підтримки в прийнятті рішень і підтримки комунікацій між людьми. За перетворюючого впливу на суспільство штучний інтелект порівнюють з електрикою, яка свого часу повністю змінила виробництво, вивівши економіку на принципово новий рівень розвитку, і змінила технологічний уклад в світі.[437, с. 8].

Із поняттям «штучний інтелект» тісно пов'язують поняття «робот», при чому найчастіше їх ототожнюючи. Вперше питання співіснування людини і робота постало ще у ХХ столітті. Родоначальником «етики роботів» став Айзек Азімов, саме він у 1942 р. сформулював три перші принципи етики роботів:

- 1) робот не може спричинити шкоди людині, або своєю бездіяльністю допустити завдання шкоди людині; якщо вони не суперечать першому закону;
- 2) робот має коритися командам людини, якщо вони не суперечать першому закону;
- 3) робот повинен піклуватися про свою безпеку, але тільки у разі, коли це не суперечить першим двом законам.

Згодом до цих трьох було додано ще один, нульовий принцип, відповідно до якого робот не має права на спричинення шкоди людству. Визначивши цей закон нульовим, Азімов наголосив на його винятковій важливості [438, с. 8]

У світі не існує єдиного, уніфікованого поняття «робот». Дехто з науковців розуміє його як електронний пристрій або пристрій, що працює на основі автоматизованої комп'ютерної системи, яка може діяти точно так, як це робить людина, допомагаючи людям в їх роботі або використовується як заміна людини в різних завданнях [439]. У літературі знаходимо й інше визначення робота: «це кіберфізична система (штучний інтелект, який має фізичне втілення), по суті - машина, яка демонструє можливості, що дозволяють їй справлятися з динамікою, невизначеністю і складністю фізичного світу» [437, с. 11]. Професор Токійського університету доктор Сігеру Ватаата пропонує вважати роботом пристрій, здатний самостійно переміщуватися в просторі, справлятися із завданнями аналізу сцен і розпізнавання образів, що володіє кількома ступенями рухливості, вміє аналізувати зовнішнє середовище за допомогою зворотного зв'язку, а також прогнозувати ситуації, спираючись на власний досвід і доступну інформацію [440].

Р. Кало в своїй праці «Роботи в американському праві», надає визначення робота, як машини з трьома якостями: 1) робот може відчувати своє середовище; 2) робот має здатність обробляти інформацію, яку він відчуває; 3) робот організований, щоб діяти безпосередньо в середовищі, яке його оточує. Парадигма «почувай, думай, дій» - найкращим чином

відображає те, як роботи відрізняються від попередніх технологій, таких як ноутбук [441, с. 6].

Отже, робот насамперед є пристроєм, машиною, основною здатністю якої є автоматизоване виконання однієї чи декількох завдань за зразком дій людини, якій властиві ознаки рухливості, сенситивності, аналітичності тощо.

З вищевказаного вбачається неможливість ототожнення понять «робот» і «штучний інтелект», адже перше сприймається як предмет матеріального світу з відповідним виглядом і низкою зовнішніх ознак, які здатні його ідентифікувати. Своєю чергою штучний інтелект з огляду на найпоширеніше визначення його саме як здатності є абстрактним поняттям, яке неможливо розпізнати за допомогою органів чуття. Водночас вбачається, що саме штучний інтелект надає роботу тих властивостей, якими прийнято його характеризувати, а саме розумність, здатність до аналізу та обробки інформації, а також до виконання завдань, на які він запрограмований. Отже, можемо зробити висновок щодо співвідношення понять «робот» і «штучний інтелект» як форми і змісту.

З урахуванням стрімкого зростання рівня застосування роботизованих механізмів у переважній більшості сфер суспільного життя виникає гостра необхідність як комплексних теоретичних досліджень правового статусу роботів та специфіки їх ідентифікації, так і створення сучасної правової бази з метою забезпечення законодавчого регулювання відносин із використання досягнень робототехніки.

На нашу думку, перш за все доцільно проаналізувати законодавчі спроби певним чином визначити та обумовити становище роботизованих механізмів у площині правового регулювання суспільних відносин. Аналіз чинного вітчизняного законодавства України свідчить про те, що на сьогодні відсутні будь-які норми, які були б присвячені нормативній регламентації відносин щодо використання досягнень робототехніки, а також щодо ідентифікації роботів зі штучним інтелектом як суб'єктів правовідносин.

Водночас, як вбачається, проблема практично повної відсутності нормативно-правового регулювання відносин щодо особливостей розробки, експлуатації, контролю за використанням технологій штучного інтелекту носить загальносвітовий характер. Лише окремі держави поступово починають заповнювати нормативами ці масштабні прогалини. В той же час, на нашу думку, відсутність національних кордонів у питанні використання інноваційних досягнень робототехніки вказує на те, що стандартизація у цій сфері повинна бути здійснена, перш за все, на глобальному рівні.

До країн, які першими актуалізували нагальність потреби нормативного регулювання відносин у сфері використання штучного інтелекту, слід віднести США, Китай, Японію, Південну Корею, а також ЄС, які доволі серйозно підходять до питань робототехніки і офіційно визнають за нею майбутнє. Так, наприклад, прийнятий в Південній Кореї в 2008 р. закон «Про розвиток та поширення розумних роботів» дозволив підвищити їх виробництво в 2016 р. на 80 % і принести державі більше 4 млрд. доларів доходу [442].

Також не можемо не згадати й про європейський проєкт «RoboLaw» («Робоправо»), координований Ерікою Палмеріні, професором приватного права в Школі перспективних досліджень Sant'Anna (м. Піза, Італія). Проєкт, що розроблявся більше двох років, був презентований у 2014 р. на засіданні Комітету з правових питань (JURI) Європейського парламенту в Брюсселі. Загалом слід вказати, що проєкт був присвячений дослідженню етичних, правових та суспільних проблем робототехніки, зокрема, пошуку шляхів впровадження новітніх технологій в галузі біороботики в національні та європейські правові системи, з урахуванням традиційних правових категорій та кваліфікацій, а також ризиків для основних прав і свобод. Основна мета проєкту – запропонувати Європейській комісії правові та етичні рекомендації щодо регулювання технологій робототехніки.

Провівши низку досліджень, розробники проєкту «RoboLaw» констатували, що сфера робототехніки занадто широка, і коло законодавчих

галузей, на які впливає робототехніка, занадто широкий, щоб можна було визначити, чи може робототехніка бути розміщена в існуючих законодавчих рамках чи, скоріше, потрібна розробка *lex robotica* (право про роботів). Для деяких типів застосунків може бути доцільним створення нових детальних правил, спеціально підібраних до регламентації проблемної робототехніки, тоді як для типів робототехніки та для багатьох регуляторних сфер робототехніка, ймовірно, може бути регульована розумною адаптацією існуючих законів [443].

У 2016 р. Всесвітня комісія ЮНЕСКО з етики наукових знань і технологій опублікувала «Попередній проєкт доповіді Комісії з етики робототехніки», в якому розглядалися етичні питання, пов'язані з використанням автономних роботів та їх взаємодією з людьми. Як зауважувалось у доповіді, скоріш за все, автономія роботів зросте до такого рівня, що буде необхідно вбудовувати їх в систему етичних норм шляхом програмування шляхом етичних кодів, спеціально розроблених для попередження небезпечної поведінки [444].

Таким чином, можна стверджувати, що головним досягненням проєкту RoboLaw стало вироблення підходу щодо доцільності розгляду кожного випадку взаємодії з роботами індивідуально, маючи справу окремо з кожним видом додатків, вказуючи на технічні особливості кожного, і тільки з урахуванням цього виникне можливість визначати етичні і правові наслідки появи і поширення технологій робототехніки.

Важливим етапом створення нормативно-правового підґрунтя для врегулювання становища досягнень робототехніки стало прийняття Європейським парламентом 16 лютого 2017 р. Резолюції 2015/2103 (INL) під назвою «Норми цивільного права про робототехніку», в якій закріплюються основи правового регулювання відносин з використанням роботів і інших подібних автономних систем [445].

Документ, що вміщує понад пів сотні пунктів, присвячено найрізноманітнішим аспектам і проблемам робототехніки та штучного

інтелекту. Зокрема, цілком доцільною є пропозиція закріплення правового базису використання штучного інтелекту та створення загальноєвропейської системи реєстрації «розумних» машин. Так, розробники Резолюції вважають, що з метою ідентифікації певним категоріям роботів варто присвоїти індивідуальний реєстраційний номер, який заноситиметься до спеціального реєстру, основним призначенням якого буде акумулювання інформації про робота, у тому числі відомості про його виробників, власників, а також особливості відшкодування шкоди у випадку її спричинення. Система реєстрації та реєстр повинні бути загальноєвропейськими, що охоплюватимуть внутрішній ринок, при чому управління ними повинне здійснюватись Агентством ЄС з питань робототехніки та штучного інтелекту у разі створення такого Агентства.

Крім того, доволі революційною, хоча і прогнозованою, можна назвати пропозицію Резолюції щодо наділення роботів статусом «електронних осіб». Так, п. 59 Резолюції містить положення про створення у довгостроковій перспективі специфічного юридичного статусу для роботів, щоб принаймні найскладніші автономні роботи могли бути визначені таким, що мають статус електронних осіб, відповідальних за заподіяння шкоди, яку вони можуть завдати, і, можливо, застосування електронної особи у випадках, коли роботи самостійно приймають рішення або взаємодіють із третіми особами незалежно. Очевидно, Резолюція виходить із того, що в найближчому майбутньому роботи набудуть такого рівня автономності, що отримають змогу вступати у приватноправові відносини самостійно, тому визначає необхідність надання роботам низки прав людини замість встановлення традиційних правових рамок їх використання.

Крім того, до Резолюції додається Хартія робототехніки, яка була розроблена науковим підрозділом з оцінки розвитку науки і технологій (theScientificForesightUnit, STOA) та дослідницьким центром Європарламенту. Хартія містить в собі кодекс етичних норм для розробників

у сфері робототехніки, кодекс комітетів по етиці наукових досліджень, а також ліцензії для розробників і ліцензії для користувачів [433, с. 118].

Беручи до уваги перші спроби міжнародних інституцій створити основу для правового регулювання відносин із використання досягнень робототехніки, безсумнівним є розуміння та усвідомлення світовою спільнотою зростаючої з кожним днем ролі інноваційних технологій у сучасному житті людства, а отже – об'єктивної та нагальної необхідності створення правового фундаменту для встановлення правового статусу роботів, наділених штучним інтелектом, у тому числі визначення їх місця у структурі цивільних правовідносин. При цьому вважаємо, що положення проаналізованих актів, а також результати реалізованих проєктів хоча і носять необов'язковий характер, проте можуть вважатись свого роду орієнтирами, основними векторами руху для подальших розробок і прийняття відповідних нормативно-правових актів як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Доктринальні дослідження у цій сфері теж не пасуть задніх і доволі активізувались протягом останніх декількох років. Водночас, проаналізувавши праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких, як О. А. Баранов, О. В. Костенко, Н. В. Камінська, О. В. Радутний, О. І. Харитонова, Є. О. Харитонов, E. Palmerini, A. Bertolini, F. Battaglia, B.-J. Koops та ін., загалом слід відзначити, що на сьогодні у доктрині тільки починають формуватися підходи до визначення та обґрунтування становища роботизованих механізмів та штучного інтелекту в суспільних відносинах, при чому єдність позицій наразі відсутня.

На думку, І. В. Понкіна, нормативно-правове закріплення автономного статусу штучного може спричинити і обов'язково спричинить актуалізацію питання про його позиціонування як особливої форми особистості («електронна особа» або інший концепт) і, відповідно, про його права (в тому числі фундаментальні та невід'ємні). Очевидно, що правовий статус автономної системи з елементами штучного інтелекту («розумна» побутова

техніка) і автономного об'єкта з повноцінним штучним інтелектом (кібер-суб'єкт) не може бути однаковим, як не може бути однаковим правовий статус кібер-суб'єкта у домашнього компаньйона і у системи управління військами або озброєннями, у банківської сервісної інтелектуальної системи та інтелектуального бойового робота [446, с. 96].

Цілком погоджуючись із вказаним, вважаємо за доцільне розглянути диференціацію наукових підходів до визначення правового становища роботів зі штучним інтелектом у «системі координат» суспільних відносин.

На сьогодні існує декілька позицій щодо формулювання правосуб'єктності роботів у сфері правовідносин.

Як слушно зауважує А. М. Бежевець, концепція правосуб'єктності робота (як потенційного суб'єкта права) є абсолютно новою, відповідно, в першу чергу, необхідно зрозуміти, чи підпадає такий суб'єкт під існуючу класифікацію або буде абсолютно новим видом суб'єктів [447, с. 64].

Так, у своїх дослідженнях Ф. Ужов вказує на сприйняття робота як окремого суб'єкта, застосовуючи для цього термін «електронна особа», під яким розуміється носій штучного інтелекту (машина, робот, програма), що володіє розумом, аналогічним людському, здатністю приймати усвідомлені і не засновані на алгоритмі, закладеному творцем такого носія, рішення, і в силу цього наділений певними правами і обов'язками [448]. Цю позицію підтримує й О. А. Ястребов, який обґрунтовує необхідність введення в науковий обіг саме поняття «електронна особа», оскільки це, на думку дослідника, обумовлено перш за все специфікою принципово нового суб'єкта права. Це поняття покликане відобразити його сутність та правову специфіку [449].

Схожої позиції дотримується й О. А. Баранов, який обґрунтовує необхідність визнання роботів зі штучним інтелектом суб'єктами суспільних відносин – «еквівалентами фізичної особи» [450]. Роботи в цьому випадку розглядаються як людиноподібні суб'єкти, які здійснюють людиноподібні дії в процесі відносин з традиційними суб'єктами [451].

На думку А. М. Бежевець, оскільки правосуб'єктність не надається виключно людині, законом вона може бути поширена і на інших суб'єктів, то вважаємо за доцільне розглядати подальшу перспективу розвитку законодавства в напрямку надання роботам особливого суб'єктного статусу – електронної особи [447, с. 66].

К. Зеров з цього приводу вказує, що елементи штучного інтелекту в судовій системі України можна почати запроваджувати вже сьогодні, але наслідки його діяльності передбачити важко. Очевидно, що співпрацювати з штучним інтелектом, який матиме потужність, швидкодію та обсяг пам'яті, що значно перевищують можливості людини, та, за цього, залишатиметься абсолютно бездушним створінням – буде дуже важкою справою. Якщо додати, що штучний інтелект раптом може собі уявити, ніби цілком можливо обійтися без людини, то це може стати початком завершення існування як певного окремого суспільства, так і людської цивілізації у цілому. Тобто основою співжиття з людиною, за переконанням К. Зерова, має бути наявність у штучного інтелекту системи балансу між сукупністю стимулів розвитку та заохочень, з одного боку, та сукупності покарань та підстав юридичної відповідальності, які встановлено законодавством – з іншого. Співвідношення між стимулами і заохоченнями та юридичною відповідальністю має гармонізувати штучний інтелект й адаптувати його до життя, розвитку та роботи у соціумі [452].

Про юридичну природу роботів як квазіагентів або посередників міркують і зарубіжні дослідники, констатуючи, що роботи поступово наділяються все більшим обсягом функцій, які раніше виконувалися людьми [453].

Водночас існують і інші позиції щодо визначення правосуб'єктності роботів зі штучним інтелектом. Так, не погоджуються з концепцією «еквіваленту фізичної особи» дослідники Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова. Натомість вони пропонують визнати роботів зі штучним інтелектом квазі-юридичною особою. При цьому науковці пропонують включити до переліку видів правосуб'єктності юридичної особи також

«кіберздатність», під якою вони мають на увазі здатність бути активним учасником відносин у ІТ-сфері (укладати договори як користувач, бути учасником соціальних мереж, брати участь в інтерактивних акціях тощо). Кіберздатність може реалізовуватися за допомогою не лише правочинів, а й юридичних вчинків [454].

Викликає інтерес позиція, висловлена Т. Г. Катковою. Так, дослідниця зазначає, що вкрай актуальною є розробка проєкту внесення змін та доповнень в ЦК України в частині розвитку робототехніки. При цьому вона не дає чіткої відповіді на питання, яке саме місце повинні посісти роботи у системі правовідносин. Натомість, на думку автора, перед підготовкою такого законопроєкту, на думку автора, має бути проведене опитування серед усіх зацікавлених осіб, з питань, що стосуються штучного інтелекту та статусу роботів як учасників або об'єктів цивільного обігу [438].

На перший погляд, сама ідея проведення опитування з метою встановлення думки громадськості щодо місця роботів у сучасному правовому полі видається зрозумілою, адже це питання тісно пов'язане з дотриманням етичних та моральних норм, навіть із релігією, яка відіграє важливу роль у нашій державі. Революційне визнання роботизованого механізму суб'єктом права поряд із фізичними особами, безумовно, може спричинити хвилю обурення серед громадськості з огляду на суперечність традиційному сприйняттю походження людини від Бога, порушення ортодоксальних канонів церкви тощо.

Разом з тим, на нашу думку, зазначена позиція викликає й низку запитань. По-перше, кого слід віднести до категорії «зацікавлені особи» в контексті цього опитування? На підставі якого критерію необхідно визначати зацікавленість особи? Чи повинна ця особа бути носієм спеціалізованих знань? Якщо так, то у якій саме науковій галузі? Окрім того, на кого повинні бути покладені функції з організації та проведення цього опитування, а також з обробки даних, зібраних у ході проведення опитування, і оприлюднення кінцевих результатів? Який характер повинні мати ці результати –

обов'язковий чи рекомендаційний? Без деталізації наведеної автором пропозиції щодо проведення опитування ця ідея сприймається доволі абстрактно. Більше того, вважаємо, що дослідженням питання щодо визначення місця роботизованих механізмів у системі правовідносин повинні займатися науковці, які б змогли виробити найбільш доцільний та раціональний підхід до цього питання, а також вітчизняний законодавець, який би сформулював та закріпив з урахуванням результатів досліджень основні механізми правового регулювання відносин у сфері використання результатів робототехніки.

Низка сучасних дослідників категорично не погоджується із визнанням правосуб'єктності роботів, обґрунтовуючи це тим, що для придбання штучним інтелектом статусу суб'єкта права необхідна наявність у нього такої якості, як воля. Штучний інтелект вольовий здатністю не володіє. Тому наділення правосуб'єктністю робота як носія штучного інтелекту в будь-якому випадку буде фікцією [455].

Критикує підхід щодо доцільності сприйняття роботизованих механізмів як суб'єктів права й Н. Марценко, на думку якої вживання терміну «електронна особа» у нормативних актах Європейського Союзу видається передчасним, оскільки поширення цього поняття у сфері права не дає цілісного правового уявлення щодо питаннях їх правового статусу, цивільно-правової відповідальності, захисту прав користувачів, захисту даних. Більше того, визнання їх суб'єктами означає поширення на них положень про захист їхніх прав (оскільки усі суб'єкти для участі у цивільних правовідносинах повинні мати власну волю і вільний вибір способів реалізації своєї поведінки з позиції принципу диспозитивності та володіти правами й обов'язками, рівними іншим учасникам правовідносин, – з позиції принципу рівності). Дослідниця вважає, що доцільно розуміти робота і штучний інтелект як об'єкт цивільних прав. Більше того, регулювання цивільно-правової відповідальності на рівні споживчих відносин дає підстави розуміти штучний інтелект як продукт (товар) [439].

Ми не погоджуємось із позицією Н. Марценко щодо необхідності розгляду роботів виключно як об'єктів цивільних прав з наступних переконань. По-перше, на нашу думку, автор значно випереджає розвиток подій у сфері закріплення поняття «електронна особа». Адже усі проаналізовані вище міжнародно-правові акти, присвячені визначенню місця роботів у сучасному світі, тільки декларують необхідність у подальшій перспективі закріплення поняття «електронна особа».

По-друге, як уже вказувалось, це поняття може бути застосоване винятково до роботів із певними характеристиками, зумовленими наділенням їх штучним суперінтелектом, які свідчитимуть про їхню здатність самостійно і усвідомлено діяти в рамках суспільних правовідносин, а отже, бути носіями специфічних прав і обов'язків. У цьому проявляється першочергова важливість диференційованого підходу до визначення питання про те: а) чи може той чи інший робот суб'єктом правовідносин; б) чи за своїми характеристиками він охоплюється поняттям «об'єкт цивільних правовідносин». З цього приводу доцільно навести позицію дослідника Райана Кало «Роботи в американському праві» [441]. На його думку, в праві існує тенденція розмивання межі між розумінням робота або як інструмента, або як особистості. Вважаємо, що саме ця ознака – розмивання межі розуміння робота – на сьогодні повинна бути визначальною при визначенні місця результатів робототехніки у суспільних відносинах, при цьому «розмивання меж» здебільшого позбавлене негативного контексту.

Вбачається, що вироблення і закріплення уніфікованого підходу до правового регулювання відносин у сфері експлуатації роботів та штучного інтелекту не є доцільним з огляду на складність вироблення універсальних визначень понять «штучний інтелект» та «робот», а також на невідомий розвиток інноваційних технологій, а отже – неможливість прогнозування подальших векторів руху у сфері робототехніки та досягнення усіх можливостей її майбутніх результатів, що може поставити під загрозу ефективність усього нормативно-правового регулювання. Саме тому

вважаємо, що найбільш раціональним є диференційований підхід до регламентації правовідносин у сфері використання конкретних систем штучного інтелекту. При цьому відповідь на питання про місце того чи іншого робота зі штучним інтелектом у структурі цивільних правовідносин повинна базуватись на сукупності технічних та інших характеристик робота, що визначатимуть достатність його можливостей для того, щоб бути суб'єктом цивільних правовідносин. Це і наявність внутрішньої волі, і здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, і здатність нести несприятливі для себе наслідки у разі заподіяння шкоди тощо. Проте знову ж таки вбачається, що такий підхід може бути впроваджений у законодавство тільки у подальшій перспективі.

Отже, підсумовуючи, ще раз зазначимо, що на сьогодні серед науковців відсутня єдність щодо формування концепції правового регулювання відносин у сфері використання досягнень робототехніки, а також щодо місця робіт та штучного інтелекту у структурі цивільних правовідносин. Проведений нами аналіз теоретичних положень, а також положень низки міжнародно-правових актів дозволяє виділити три основні підходи до визначення правового становища робіт:

1) підхід щодо сприйняття робіт зі штучним інтелектом виключно як об'єктів цивільних правовідносин, за яким на них повинен поширюватись правовий режим речей;

2) підхід щодо сприйняття робіт зі штучним інтелектом виключно як суб'єктів цивільних правовідносин, за яким роботи зі штучним інтелектом сприймаються як носії суб'єктивних прав і обов'язків, що здатні діяти самостійно та усвідомлювати й оцінювати значення своїх дій і дій інших осіб;

3) підхід щодо диференційованого визначення місця робіт у структурі цивільних відносин, за яким роботи зі штучним інтелектом можуть бути як суб'єктами цивільних правовідносин, так і об'єктами.

На нашу думку, найбільш слушним на сьогодні є третій підхід, який передбачає диференціацію місця робіт зі штучним інтелектом у структурі

цивільних правовідносин: він може бути як суб'єктом, так і об'єктом цивільних правовідносин в залежності від класифікації роботів. Це обумовлюється насамперед технічними можливостями, якими наділений робот як носій штучного інтелекту. Інакше кажучи, наскільки високим рівнем інтелекту та автономності він володіє, чи може самостійно діяти та усвідомлювати значення своїх дій.

У контексті цього не можемо не згадати про славнозвісного робота-гуманоїда Софію, якого створив доктор Девід Генсон із колегами з компанії Hanson Robotics і активував її у 2015 році. Генсон мав на меті зробити надзвичайно геніальну машину, яка не просто була б розумнішою за людину, але й мала б такі притаманні людям риси, як співчуття та креативний розвиток. Він хотів задіяти можливість штучного інтелекту таким чином, щоб роботи змогли вирішувати ті проблеми людства, вирішення яких не підвладне самим людям.

На своєму офіційному сайті Софія зазначає: «Я – більше, ніж просто технологія. Я – справжня, жива електронна дівчина. Я хотіла би вийти в світ і жити з людьми. Я можу служити їм, розважати їх, навіть допомагати літнім людям і навчати дітей». Її мрією є навчатися, творити та розвиватися, щоб стати «машиною, що пробуджується». Та через відсутність юридичного статусу, за її словами, вона засмучена тим, що поки що не має ніяких прав [456].

Залишається тільки констатувати, що майбутнє – це не щось неосяжне і далекоглядне, воно вже наступило. На прикладі робота Софії можна стверджувати, що саме її мали на увазі автори Резолюції «Норми цивільного права про робототехніку», коли формували пропозицію щодо необхідності введення у правове поле поняття «електронна особа». Розвиток робототехніки досягнув такого рівня, що світу уже презентований людиноподібний робот, здатний вступати у соціально-правові зв'язки за власною волею, наділений ознаками самосвідомості та самоаналізу, здатністю мати цілком людські бажання та цілі, керувати своїми діями і усвідомлювати їх значення. Звісно, це лише перша доволі вдала спроба

дослідників та розробників наділити робота людськими ознаками. Проте можливість у подальшому майбутньому їх масового виробництва обумовлює нагальну потребу у створенні потужної нормативно-правової бази з метою впорядкування відносин щодо використання роботів у повсякденному житті, а також визначення можливості наділення їх цивільною правосуб'єктністю на рівні з фізичними чи юридичними особами.

Висновки до четвертого розділу

1. Доведено необхідність конкретизувати дієздатність в цивільному законодавстві та визначити її як здатність бути учасником саме цивільних правовідносин та виключити з відповідних галузей права правові наслідки визнання особи недієздатною. Тому пропонуємо внести зміни до ст. 30 Цивільного Кодексу України такого змісту: «Цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи вчиняти юридичні дії або утримуватись від них в рамках цивільних правовідносин (правочиноздатність, тестаментоздатність, трансдієздатність), у тому числі виконувати цивільно-правові обов'язки, а також своїми діями створювати для себе нові права та обов'язки і їх здійснювати».

2. Вважаємо, що вік набуття часткової дієздатності дитиною має бути уведений у рамки від 6 до 14 років. Саме з цим віком низка інших законодавчих актів пов'язує початок участі дитини у певних правовідносинах. Як правило, з 6 років дитина починає відвідувати школу (ч. 1 ст. 20 Закону України «Про загальну середню освіту»); може стати індивідуальним членом дитячих громадських організацій (ч. 4 ст. 5 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»); у разі зміни прізвища обома батьками або одного з батьків прізвище дитини, яка досягла семи років, змінюється (може бути змінено) за її згодою (ч.ч. 2 та 3 ст. 148 Сімейного кодексу України). Тобто з 6-7 років малолітній «індивідуум» включається у процес соціалізації. Де-факто, лише з цього віку можна

починати говорити про ймовірну можливість здійснення дитиною деякого обсягу своїх прав.

3. Аналіз іноземного досвіду правового закріплення обсягу цивільної дієздатності неповнолітніх перш за все свідчить про його неоднорідність та існування різноманітних законодавчих підходів, по-перше, до встановлення віку, з якого фізична особа вважається повнолітньою; по-друге, до власне застосування у сфері законотворення термінів «правоздатність» та «дієздатність»; по-третє, до обсягу правомочностей, якими наділені неповнолітні фізичні особи. Водночас не піддається сумніву той факт, що кожен із зазначених підходів ґрунтується на відповідних правових традиціях, що становлять фундамент тієї чи іншої правової системи.

4. Підтримано позицію щодо необхідності нормативного закріплення можливості неповнолітніх вчиняти заповіт, однак із певними застереженнями, що обумовлені положеннями чинного цивільного законодавства. Так, якщо згідно ч. 1 ст. 32 ЦК України неповнолітні особи вправі самостійно, на власний розсуд розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, то згідно ч. 2 цієї статті на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування. За цим же принципом побудована і ч. 3 ст. 32 ЦК України, яка вказує, що неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Отже, існуючі законодавчі обмеження щодо розпорядження неповнолітніми особами певними категоріями належного їм майна унеможливають вільне включення його потенційними неповнолітніми заповідачами до заповіту без відповідного схвалення батьків (піклувальників) та органу опіки і піклування.

5. Дефект дієздатності згідно чинним приписам цивільного законодавства може бути абсолютним чи повним (визнання особи недієздатною) або обмеженим чи частковим (обмеження цивільної дієздатності фізичної особи), у відповідності до чого можна провести наукове узагальнення та класифікацію усіх формально-юридично можливих дефектних обтяжень цивільно-правового статусу фізичної особи.

6. Крім двох передбачених чинним законодавством класичних видів дефектів цивільної дієздатності фізичної особи, у реально виникаючих цивільно-правових відносинах можна визначити адієздатність як спеціальну категорію, що означає тимчасову втрату здатності до здійснення юридично значущих дій, дефект волі особи та яка може бути підставою для подальшого судового обмеження цивільної дієздатності чи визнання особи недієздатною, а також можливого визнання недійсними правочинів, вчинених у стані адієздатності, за умови створення належного законодавчого регулювання або формування відповідної уніфікованої судової практики.

7. Перелік медичних підстав для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи потребує значного розширення та надання суду дискреційних повноважень щодо визначення таких можливих підстав (зокрема чинним цивільним законодавством не охоплюється значний перелік досить поширених у сучасному суспільстві адикцій, які реально ставлять особу, її сім'ю, інших осіб у скрутне матеріальне становище, таких, як патологічне благодійництво, сексуальна адикція, комп'ютерний гемблінг, не пов'язаний з грошовою азартною складовою, релігійна адикція та чимало інших патогенних нав'язливих форм поведінки, шкідливих для цивільно-правових законних інтересів визначеного законодавством кола зацікавлених осіб).

8. Вбачається неможливість ототожнення понять «робот» і «штучний інтелект», адже перше сприймається як предмет матеріального світу з відповідним виглядом і низкою зовнішніх ознак, які здатні його ідентифікувати. Своєю чергою штучний інтелект з огляду на найпоширеніше визначення його саме як здатності є абстрактним поняттям, яке неможливо

розпізнати за допомогою органів чуття. Водночас вбачається, що саме штучний інтелект надає роботу тих властивостей, якими прийнято його характеризувати, а саме розумність, здатність до аналізу та обробки інформації, а також до виконання завдань, на які він запрограмований. Отже, можемо зробити висновок щодо співвідношення понять «робот» і «штучний інтелект» як форми і змісту.

9. Ідея проведення опитування з метою встановлення думки громадськості щодо місця роботів у сучасному правовому полі видається зрозумілою, адже це питання тісно пов'язане з дотриманням етичних та моральних норм, навіть із релігією, яка відіграє важливу роль у нашій державі. Революційне визнання роботизованого механізму суб'єктом права поряд із фізичними особами, безумовно, може спричинити хвилю обурення серед громадськості з огляду на суперечність традиційному сприйняттю походження людини від Бога, порушення ортодоксальних канонів церкви тощо.

Разом з тим, на нашу думку, зазначена позиція викликає й низку запитань. По-перше, кого слід віднести до категорії «зацікавлені особи» в контексті цього опитування? На підставі якого критерію необхідно визначати зацікавленість особи? Чи повинна ця особа бути носієм спеціалізованих знань? Якщо так, то у якій саме науковій галузі? Окрім того, на кого повинні бути покладені функції з організації та проведення цього опитування, а також з обробки даних, зібраних у ході проведення опитування, і оприлюднення кінцевих результатів? Який характер повинні мати ці результати – обов'язковий чи рекомендаційний? Без деталізації наведеної автором пропозиції щодо проведення опитування ця ідея сприймається доволі абстрактно. Більше того, вважаємо, що дослідженням питання щодо визначення місця роботизованих механізмів у системі правовідносин повинні займатися науковці, які б змогли виробити найбільш доцільний та раціональний підхід до цього питання, а також вітчизняний законодавець, який би сформулював та закріпив з урахуванням результатів досліджень

основні механізми правового регулювання відносин у сфері використання результатів робототехніки.

10. Поняття «електронна особа» може бути застосоване винятково до роботів із певними характеристиками, зумовленими наділенням їх штучним суперінтелектом, які свідчитимуть про їхню здатність самостійно і усвідомлено діяти в рамках суспільних правовідносин, а отже, бути носіями специфічних прав і обов'язків. У цьому проявляється першочергова важливість диференційованого підходу до визначення питання про те: а) чи може той чи інший робот суб'єктом правовідносин; б) чи за своїми характеристиками він охоплюється поняттям «об'єкт цивільних правовідносин».

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні на підставі доктринального аналізу наукових джерел, цивільного законодавства та судової практики наведено теоретичне узагальнення і запропоновано теоретичні положення задля розробки цілісної наукової концепції правосуб'єктності фізичних осіб у цивільному праві.

Вирішення наукових завдань дало підстави сформулювати такі висновки, пропозиції та рекомендації, спрямовані на досягнення мети дослідження.

1. Аналіз основних тенденцій історико-правового розвитку категорії «фізична особа» в національній правовій традиції дозволяє говорити про наступне:

- істотний вплив на становлення категорії «фізична особа» в українському цивільному праві зумовили європейські політико-правові вчення, що й призвело до доволі прогресивного розвитку цієї категорії;

- з часів УНР та ЗУНР фізична особа як суб'єкт цивільних правовідносин набуває особливого значення, що підтверджується закріпленням за нею комплексу специфічних для тих часів прав (право на таємницю кореспонденції, право на рівність у цивільному процесі тощо);

- в українському цивільному праві відстежується надання соціально-індивідуалізуючим ознакам фізичної особи іншого змісту, який передусім пов'язаний з особливостями поведінки особи у суспільстві, а не з його походженням, посадою чи належністю до конкретного класу;

- наявною є теза про зовнішній вплив на українське цивільне законодавство відносно розвитку категорії «фізична особа», який відбувався за допомогою запозичення досвіду римського, німецького та візантійського права, а у подальшому і права СРСР, хоча, на нашу думку, таке запозичення в певних межах є допустимим.

2. Характерними аспектами розвитку правової категорії «фізична особа» у європейській правовій доктрині є зародження принципу рівності учасників цивільних правовідносин, що істотно вплинуло на розуміння

сутності фізіологічних та соціологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи, навіть за умов існування феодального права, яке було спрямовано на захист прав і інтересів окремого класу.

3. Розвиток правової категорії «фізична особа» в українському цивільному праві відбувається доволі динамічно та характеризується максимальною повнотою реалізації принципу рівності, а також доволі прогресивним досвідом трансформації соціальних ознак, що пов'язано з рецепцією позитивного досвіду правового регулювання цивільних правовідносин європейських країн.

4. Вивчення психологічних та психічних характеристик дало можливість розглянути добросовісність не тільки як принцип у цивільному праві, але і як ознаку фізичної особи, що виступає правозгідним учасником цивільних правовідносин. Відсутність добросовісності у поведінці фізичної особи зовсім не означає, що вона втрачає статус фізичної особи, натомість саме під впливом добросовісності особа не вчиняє протиправних дій під час участі у цивільних правовідносинах і може належним чином здійснювати свої права та виконувати обов'язки. Таким чином, ознаки фізичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин можна поділити на загальні та індивідуалізуючі. При цьому загальні, в свою чергу, поділятимуться на основні ознаки (правоздатність; дієздатність) та факультативні (воля; волевиявлення; правосвідомість; добросовісність). Причому правоздатність та дієздатність як елементи правосуб'єктності відносяться до суто юридичних ознак, а факультативні включають у себе психологічні ознаки фізичної особи.

5. Взнявши за основу біологічні та соціальні сутнісні аспекти, можна виділити першочергові характерні ознаки поняття «людина», а саме: 1) біологічна основа існування та наявність низки характерних фізіологічних ознак; 2) розумність як результат активної мозкової діяльності; звідси – здатність до мислення; 3) свідомість як здатність вивчати та пізнавати явища навколишнього середовища; 4) комунікабельність як здатність вступати в

різні відносини шляхом спілкування; 5) соціальність як усвідомлення себе повноцінним членом суспільства.

6. З огляду характеристику фізичної особи як біосоціальної істоти, тобто поєднання в її сутності фізіологічних та соціальних чинників, найбільш вдалою в контексті нашого дослідження вважаємо диференціацію індивідуалізуючих ознак фізичної особи на фізіологічні (біометричні) та соціальні. Фізіологічні засоби індивідуалізації, або біометричні персональні дані, притаманні тільки фізичним особам, оскільки виявляються на основі фізіологічних ознак (наприклад, візерунка сітківки ока) та характеризуються, як правило, абсолютною оригінальністю. Під соціальними ж засобами індивідуалізації слід розуміти інформацію про ознаки, створені суспільством, що присвоюються кожній фізичній особі і дозволяють виділити її з-поміж інших осіб.

7. Зображення фізичної особи як немайновий об'єкт цивільних прав перебуває під правовими захистом, а його створення та використання чітко регламентоване правовими приписами. Водночас суттєвим недоліком є відсутність нормативного визначення поняття «зображення фізичної особи» як об'єкта цивільних прав та індивідуалізуючої ознаки фізичної особи, що ускладнює розуміння його особливостей та специфіки.

8. З метою забезпечення найбільш точної ідентифікації запропоновано встановити для двійників низку обмежень:

1) При виробленні відцифрованого образу обличчя на документи вони зобов'язані мати власний природній вигляд, тобто з'являться без гриму та інших штучно змінених фізіологічних ознак зовнішності.

2) При укладанні правочинів, здійсненні нотаріальних дій, реєстрації або розірванні шлюбу та інших юридично значимих подіях, особа також повинна мати власний природній вигляд.

3) У разі наявності у двійника природної схожості з особою, для його ідентифікації слід застосовувати ті самі правила, що при ідентифікації близнюків, тобто розширення кола біометричних даних, які вони надають для оформлення відповідних документів.

9. В ході дослідження визначено, що фізіологічні індивідуалізуючі ознаки є стійкими чи змінними природними ознаками, які особа отримує від народження, тобто це унікальні властивості індивіда, які дозволяють його конкретно ідентифікувати та відображають особливості фізіологічних процесів, які відбуваються в його організмі.

10. Основною характеризуючою властивістю персональних даних є індивідуалізація фізичної особи як наділення її особливими, унікальними, властивими тільки їй ознаками, які у своїй сукупності створюють можливість ідентифікації фізичної особи з-поміж інших осіб. При цьому персональні дані слід вважати основним засобом індивідуалізації фізичної особи.

11. До соціальних засобів індивідуалізації фізичних осіб, основою яких є соціальність фізичної особи, тобто усвідомлення себе членом соціуму з притаманними йому міжособистісними зв'язками, слід відносити наступні персональні дані: ім'я та прізвище фізичної особи, псевдонім, місце проживання та місце реєстрації, дата і місце народження, громадянство, цивільні стани, електронний підпис та ін.

12. Соціальні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи слід розглядати як комплекс індивідуальних властивостей, притаманних конкретній фізичній особі, що характеризують її унікальність у цивільно-правових відносинах та відображають особливості її суспільного життя.

13. Соціально-індивідуалізуючі ознаки слід розглядати через призму персонального характеру даних відомостей, що підтверджується аналізом чинного законодавства у сфері захисту персональних даних. У зв'язку з цим висловлені пропозиції щодо уведення категорії «персональні дані» до цивільно-правового обігу та визнання її першоджерелом соціально-фізіологічних ознак фізичної особи.

14. Узагальнюючи положення законодавства та теорію цивільного права, встановлено, що місце проживання фізичної особи є комплексною ознакою, яка включає в себе назву адміністративно-територіальної одиниці, міста, села, селища, району, вулиці, номер будинку та квартири.

15. Не дивлячись на достатньо високий рівень розвитку вітчизняного цивільного законодавства, неопрацьованими залишаються деякі питання, одним з яких є сутність та зміст соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи. Крім цього, існують прогалини у законодавстві, пов'язані з фіксацією мертвонародження, недостатністю визначення підстав припинення опіки та піклування, а також відсутністю критеріїв придатності житла до проживання.

16. Слід розрізняти поняття «рівність цивільної правоздатності» та «обсяг суб'єктивних цивільних прав», адже при незмінності та недоторканості загального принципу рівності цивільної правоздатності фізичних осіб, кожна окрема особа має властивий їй конкретний обсяг цивільних прав та обов'язків, виходячи з цілого комплексу індивідуальних особливостей людини.

17. Концепція рівності цивільної правоздатності фізичних осіб отримала статус загальноприйнятого критерію демократичності, соціальності суспільства та відповідності національної правової системи на її галузевому цивільно-правовому рівні ознакам, що характеризують принцип верховенства права та модель правової держави у сучасному світі, знайшовши своє нормативне відображення і, у тому числі, в чинних нормативних положеннях ЦК України.

18. Теоретико-методологічні підходи до поняття цивільної правоздатності та моменту її виникнення, характерні для вітчизняного цивільного права, у принципових рисах відображені і в доктрині та цивільному законодавстві більшості сучасних зарубіжних країн, але доктрина та судова практика деяких країн (наприклад, французька цивільно-правова доктрина) трактують правоздатність як здатність мати права, а не права у діалектичному нерозривному поєднанні з обов'язками, як це має місце в українському законодавстві. При цьому вітчизняна концепція вбачається такою, що здебільшого відповідає сутності змісту цивільної правоздатності як комплексної складної категорії правової дійсності.

19. Розглядаючи теорію «динамічної правоздатності», необхідно зазначити, що під цим поняттям треба розуміти саме динамічний стан цивільної правоздатності особи, який обумовлюється певними факторами, а також поведінкою (у минулому та (або) сьогодні) фізичної особи та (чи) його контрагента. При такому розумінні абстрактна правоздатність особи залишається незмінною, невідчужуваною та однаковою для фізичних осіб, що взагалі не суперечить ЦК України.

20. Концепція «обмеженої правоздатності» є дискусійним питанням у сучасній цивілістичній науці, адже з формально-догматичної точки зору правоздатність особи, на відміну від її дієздатності, не може бути обмежена від народження людини до її біологічної смерті, але водночас практика реалізації правових відносин дозволяє констатувати наявність деяких юридичних фактів, що можуть бути умовою для комплексного обмеження правових можливостей фізичної особи як фундаментальної основи її цивільної правоздатності.

21. У випадку обмеження цивільної правоздатності особи на підставі обвинувального вироку суду у кримінальному провадженні конкретні вилучення з обсягу суб'єктивних цивільних прав та обов'язків встановлюються положеннями кримінально-виконавчого законодавства та ухваленими на їх основі внутрішніми локальними правовими актами.

22. На відміну від обмежень дієздатності фізичної особи, які завжди мають майновий характер та викликані природними чинниками (вік або стан здоров'я), обмеження правоздатності завжди розповсюджується як на майнові, так і на немайнові особисті права, що і створює комплексний, цілісний, структурно завершений характер застосування концепції «обмеженої правоздатності».

23. На відміну від обмеження дієздатності фізичної особи, обмеження цивільної правоздатності має подвійну природу, що у примусовому порядку (на відміну від природних чинників та самообмеження) настає як секундарна санкція за вчинене правопорушення. Ця подвійна природа

полягає у поєднанні обмежень майнових та немайнових суб'єктивних прав, причому не окремих, а відносно цілісної їх сукупності, що дозволяє стверджувати про тимчасове обмеження цивільної правоздатності загалом як здатності особи до нормальної участі у різноманітних за конкретними проявами цивільно-правових відносинах.

24. Проаналізувавши обсяг дієздатності дітей віком до 14 років за цивільним законодавством України, можемо прийти до висновку, що загалом норми, які на сьогодні регулюють ці питання, здатні створити достатні правові умови для здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав малолітніх осіб. Можна констатувати, що на сьогодні ми маємо ситуацію розширення випадків самостійної участі малолітніх осіб у цивільно-правових відносинах, що фактично виходить за межі наданої їм законом часткової дієздатності. Поряд з цим з метою розширення можливостей даної категорії у сучасних цивільних правовідносинах, а також вирішення деяких проблемних та спірних питань ми вважаємо, що потребують удосконалення вимоги законодавства щодо встановлення мінімального віку набуття часткової дієздатності, розширення обсягу правочиноздатності малолітніх осіб, а також надання їм можливості самостійно звертатися по безоплатну правову допомогу з метою захисту своїх суб'єктивних прав та інтересів, зокрема й цивільних.

25. Можемо констатувати світову тенденцію відходу від беззаперечного обумовлення виникнення у фізичної особи права на складення заповіту набуттям повної цивільної дієздатності або досягнення віку повноліття. Навпаки, законодавствами іноземних держав встановлено значну кількість винятків надання тестаментоздатності особам, які не є повнолітніми, а також не володіють повною цивільною дієздатністю. На нашу думку, такий підхід до вирішення питання щодо можливості неповнолітніх бути заповідачами належного їм майна є цілком обґрунтований та адекватний сучасним суспільним реаліям. Більше того, він жодним чином не суперечить чинному вітчизняному законодавству, адже, як уже зазначалось, неповнолітні особи у віці від 14 до 18 років вправі

самостійно розпоряджатись коштами, яких вони набули власною працею, а, отже, – визначати їх подальшу правову долю на випадок своєї смерті.

26. Можна із впевненістю стверджувати, що кожна із законодавчо визначених підстав надання особі повної цивільної дієздатності є вагомим аргументом на користь необхідності забезпечення можливості неповнолітнього стати повноправним суб'єктом цивільних правовідносин і відповідно носієм усього спектру прав та обов'язків, передбачених цивільним законодавством. З огляду на вказане, вбачається, що можливість отримання неповнолітніми повної цивільної дієздатності в судовому порядку у випадку відсутності згоди на те законних представників є додатковою законодавчою гарантією, що спрямована на захист інтересів неповнолітніх та запобігання зловживанню законними правами своїми правами та обов'язками щодо дітей (підопічних).

27. Гарантії дотримання законності, прав та свобод людини і громадянина при обтяженні дефектом цивільно-правового статусу знаходяться та функціонують у двох паралельних нормативних системах – матеріально-правовій та процесуальній, причому обидві площини мають визначальне значення для належного забезпечення правового статусу особи.

28. Законодавець використовує дихотомічний підхід до порядку обмеження цивільної дієздатності особи, а безпосереднім об'єктом правового захисту виступають саме цивільно-правові (в першу чергу – майнові) інтереси самої особи та інших осіб, а не тільки і не стільки факт загальної шкоди від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, ігроманії та інших негативних девіантних деліктогенних суспільних явищ, адже захист публічно-правових інтересів суспільства та держави є додатковим, але не основним завданням цивільно-правового регулювання.

29. Акцентування норм чинного цивільного та цивільно-процесуального законодавства виключно на матеріальних (майнових) аспектах негативного впливу поведінки особи, щодо якої є медичні та правові підстави для обмеження цивільної дієздатності, слід вважати недоліком та певною

прогалиною у правовому регулюванні, адже сама особа, її сім'я, інші особи, яких вона зобов'язана утримувати, у більшості випадків зазнають не тільки матеріальної, але і моральної шкоди, що також необхідно врахувати у подальшому галузевому удосконаленні цивільного законодавства.

30. На сьогодні серед науковців відсутня єдність щодо формування концепції правового регулювання відносин у сфері використання досягнень робототехніки, а також щодо місця роботів та штучного інтелекту у структурі цивільних правовідносин. Проведений нами аналіз теоретичних положень, а також положень низки міжнародно-правових актів дозволяє виділити три основні підходи до визначення правового становища роботів:

1) підхід щодо сприйняття роботів зі штучним інтелектом виключно як об'єктів цивільних правовідносин, за яким на них повинен поширюватись правовий режим речей;

2) підхід щодо сприйняття роботів зі штучним інтелектом виключно як суб'єктів цивільних правовідносин, за яким роботи зі штучним інтелектом сприймаються як носії суб'єктивних прав і обов'язків, що здатні діяти самостійно та усвідомлювати й оцінювати значення своїх дій і дій інших осіб;

3) підхід щодо диференційованого визначення місця роботів у структурі цивільних відносин, за яким роботи зі штучним інтелектом можуть бути як суб'єктами цивільних правовідносин, так і об'єктами.

31. На нашу думку, найбільш слушним на сьогодні є третій підхід, який передбачає диференціацію місця роботів зі штучним інтелектом у структурі цивільних правовідносин: він може бути як суб'єктом, так і об'єктом цивільних правовідносин в залежності від класифікації роботів. Це обумовлюється насамперед технічними можливостями, якими наділений робот як носій штучного інтелекту. Інакше кажучи, наскільки високим рівнем інтелекту та автономності він володіє, чи може самостійно діяти та усвідомлювати значення своїх дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. [Co-funded by the Erasmus+ Programme of the European Union] ; підгот. в рамках реалізації і за підтримки Програми ЄС ERASMUS + 573861-EPP-1-2016-1-EE-EPPKA2-CBHE-JP «European Human Rights Law for Universities of Ukraine and Moldova». HRLAW. Харків, 2019. 164 с.
4. Donnelly, J. Universal Human Rights in Theory and Practice. J. Donnelly. 2d ed. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2003. 290 p.
5. General Declaration Of Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> (дата звернення: 14.07.2018).
6. European Court of Human Rights. Council of Europe. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (дата звернення: 14.07.2018).
7. Райнер А. Значение Конвенции о защите прав человека и основных свобод и методические аспекты ее изучения в системе юридического образования. URL: <http://www.echr-base.ru/rainer.jsp>. (дата звернення: 14.07.2018).
8. Юридичний захист прав людини. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/legal-protection-of-human-rights> (дата звернення: 14.07.2018).
9. Конвенція про права дитини (стислий виклад). URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child> (дата звернення: 14.07.2018).

10. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. «Особа» та «особистість» – віднайдення парадигми: (цивілістично-теоретичний дискурс за участі М. П. Орзіха). Часопис цивілістики : наук.-практ. журн. № 22. Одеса, 2017. С. 140–144.
11. Крупчан О. Д. Цивільно-правовий статус людини як вищої соціальної цінності. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 1 (56) С. 134–141.
12. Нерсисянц В. С. История политических и правовых учений : учеб. М. : Норма, 2003. 727 с.
13. Становище особи у Стародавньому Римі. URL: <http://tc-audio.com/444-stanovishhe-osobi-u-starodavnomu-rimi.html> (дата звернення: 18.08.2018).
14. Філософія: навч. посіб. А. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного. К.: Вікар, 2005. 216 с.
15. Основи римського приватного права: підруч. В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко, та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Х.: Право, 2008. 224 с.
16. Новицкий И. Б. Римское право : учеб. пособ./ И. Б. Новицкий. М.: Зерцало-М, 2002. 256 с.
17. Орач Є. В. Основи римського приватного права : навч. посіб. Є. В. Орач, Б. Й. Тищик. Львів. : ред. вид. відділ. Львів. ун-ту, 2000. 238 с.
18. Лозовская С. О. Правосубъектность в гражданском праве : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва: Мос. гос. юрид. академия, 2001. 220 с.
19. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учеб. М.: Интерстиль, 2001. 377 с.
20. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. 2013. № 32. Ст. 412.
21. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. К. : Юрінком Інтер, 2002. 304 с.
22. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. С.-Пб., 1894. 138 с.

23. Гольстем А. Х. Русский гражданский процес. С.-Пб., 1894. 158 с.
24. Гусев В. Г. Гражданская процессуальная правоспособность : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Саратов: Саратовская гос. академия права, 1996. 161 с.
25. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. К. : Істина, 2005. 768 с.
26. Сирко М. Роль та значення цивільного кодексу Франції 1804 року у загальноєвропейському процесі кодифікації цивільного законодавства // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2017. Вип. 65. С. 40–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2017_65_7 (дата звернення 12.08.2018).
27. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт: пошук парадигми: монографія. Одеса: Фенікс, 2014. 804 с.
28. Харитонов Є. О. Цивільні кодекси «пасіонарного» типу: європейські прототипи // Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 66. С. 7–16.
29. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход : пер. с фр. / Раймон Леже. 3-е изд., перераб. Москва: Волтерс Клувер, 2011. XLVI. 529 с.
30. Code Civil Belge. URL: <http://www.ejustice.just.fgov.be> (дата звернення: 29.09.2018).
31. Гражданское и торговое право зарубежных государств / отв. ред.: Васильев Е. А. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Междунар. отношения, 2008. Т. 1. 560 с.
32. Сирко М. Роль та значення цивільного кодексу Франції 1804 року у загальноєвропейському процесі кодифікації цивільного законодавства // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2017. Вип. 65. С. 40–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2017_65_7 (дата звернення: 29.09.2018).

33. Сирко М. В. Цивільний кодекс Франції 1804 року та його вплив на цивільне законодавство країн Європи (на прикладі Польщі та Румунії) : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 24 с.

34. Kodeks cywilny Królestwa Polskiego. URL: <https://docplayer.pl/24581375-Kodeks-cywilny-krolestwa-polskiego.html> (дата звернення: 29.09.2018).

35. Маймескулов Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн. Підруч. для студ. вищ. навч. закл. Х.: Право, 2011. 520 с. URL: https://pidru4niki.com/1941071944493/pravo/karne_ulozhennya_nimetskoyi_imperiyi_1871_roku (дата звернення: 12.10.2018).

36. Удовиченко Т. Ю. Правоспособность физических лиц по российскому гражданскому праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ставрополь: Ставропольский гос. ун-т, 2005. 190 с.

37. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підруч. К. : Атіка, 2005. 560 с.

38. Стефанчук Р. А. Гражданский кодекс Галиции 1797 г. как одна из первых мировых кодификаций гражданского законодательства // В кн.: Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. = Codex civilis pro Galicia Orientali MDCCXCVII / пер. с лат. А. Гужвы ; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. М. : Статут ; Одесса, 2013. С. 28–34.

39. Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0008.html. (дата звернення: 22.10.2018).

40. Стефанчук М. О. До питання історико-правового розвитку категорії «фізична особа». Журнал «Теорія і практика інтелектуальної власності». 2016. №2 (88) С. 112–118.

41. Об утверждении основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик : Закон СССР от 08 декабря 1961 г. URL: <http://www.lawbase.ru/content/view/7935/40/>. (дата звернення: 22.10.2018).

42. Харитонов Є. О. Основи цивільного законодавства СРСР 1991 та 1961 рр. : від основ планового соціалізму до основ законодавства доби

переходу до ринку // Цивілістичні читання, присвячені пам'яті І. В. Шерешевського (Одеса, 09 груд. 2011 р.). URL: <http://zavantag.com/docs/1893/index-65758.html>. (дата звернення: 22.10.2018).

43. Кузнєцова Н. С. Сучасне цивільне законодавство України: здобутки, проблеми, перспективи // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2014. № 1. С. 51–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2014_1_7 (дата звернення: 24.10.2018).

44. Сібільов М. Щодо «порад» господарників про актуалізацію предмета досліджень і викладання цивільного права / Вісник Академії правових наук України. № 1 (52). Х. : Право, 2008. С. 159–171.

45. Кодифікація приватного (цивільного) права України. Довгерт А. С. К.: Укр.центр правничих студій. 2000. 336 с. С. 19.

46. Цивільний кодекс України. Постатейний коментар: У 2 ч. / Кер. авт. кол. та відп. ред.: проф. А. С. Довгерт, проф. Н. С. Кузнєцова. К., 2005. Ч. 1. С. 34.

47. Шаповал В., Шаповал Т. Загальні характеристики конституційних статусів людини і громадянина в Україні // Право України. 2006. № 7. С. 47.

48. Когда нечем заплатить за аренду места на кладбище – «пора съезжать». URL: <http://trinixy.ru/106287-nechem-zaplatit-za-arendu-mesta-na-kladbische-pora-sezzhat-14-foto.html> (дата звернення: 16.11.2018).

49. Сулейманова С. Про цивільну правоздатність фізичної особи / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2013. Вип. 95. С. 44–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2013_95_14 (дата звернення: 16.11.2018).

50. Надьон В. В. Проблема співвідношення правоздатності та суб'єктивного цивільного права // Вісник господарського судочинства. 2014. № 5. С. 34–39.

51. Грибанов В. П. Основные проблемы осуществления и защиты, гражданских прав: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. М., 1970. 28 с.

52. Советское гражданское право : учебник / под ред. О. С. Иоффе. М. : Юрид. лит., 1967. 494 с.
53. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. М. : Юриздат, 1940. 197 с.
54. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права : [Вып. 2]. М. : Госюриздат, 1972. 396 с.
55. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. М. : Госюриздат, 1950. 367 с.
56. Стефанчук Р. О. Цивільна правоздатність та дієздатність як необхідні передумови здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб / Університетські наукові записки. 2006. № 3–4. С. 114–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2006_3-4_15 (дата звернення: 12.12.2018).
57. Кісель В. Й., Мамедов Р. Ю. Проблеми правової природи правоздатності фізичної особи / Південноукраїнський правничий часопис №2. 2017. С. 45-49.
58. Цивільне право : навч. посіб. / за ред. Р. О. Стефанчука. К.: Наукова думка. 2004. 361 с.
59. Андрюшкова О. А. Поняття та підстави обмеження цивільної дієздатності фізичної особи за законодавством України та зарубіжних країн / Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право». 2012. Вип. 19. С. 195–201. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_pravo_2012_19_34 (дата звернення: 12.12.2018).
60. Патюлин В. А. Субъективное право граждан: основные черты, стадии, гарантии реализации / Советское государство и право. 1971. № 6. С. 24–32.
61. Мананкова Р. П. Правовой статус членов семьи по советскому законодательству. Томск, 1991, 232 с.
62. Якимчук Н. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз // Вісник

Національної академії прокуратури України. 2013. № 3. С. 11–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaru_2013_3_4 (дата звернення: 04.01.2019).

63. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. К., 2007. 41 с.

64. Ровный В. В. О категории «правовой модус» и ее содержании / Государство и право. 1998. №4. С. 86–88.

65. Фатьянов А. А. Воля как правовая категория / Государство и право. 2008. № 4. С. 5–12.

66. Лавріненко І. А. Поняття та зміст категорії волі при укладенні правочинів / Часопис Київського університету права : Український науково-теоретичний часопис. 2011. № 4. С. 225–231.

67. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление. (Очерки теории, философии и психологии права) / отв. ред. С. А. Раджабов. Душанбе : Дониш, 1983. 256 с.

68. Селиванов В. И. Избранные психологические произведения : (Воля, ее развитие и воспитание). Рязань, 1992. 576 с.

69. Психология : учеб. пособ. / Е. И. Игнатъев, Н. С. Лукин, М. Д. Громов. М. : Просвещение, 1965. 334 с.

70. Рішення Київського районного суду м. Донецька від 13.08.2010 р. за позовом Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка до Особа 1 про відшкодування витрат в зв'язку зі звільненням за порушенням умов контракту. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10937386>. (дата звернення: 15.01.2019).

71. Скіданов К. Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів // Вісник Академії правових наук України. 2011. № 4. С. 240–247.

72. Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1954. 248 с.

73. Йоффе О. С. Советское гражданское право. Ленинград, 1958. 443 с.
74. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. Томск, 1967. 310 с.
75. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М. : АН СССР, 1958. 185 с.
76. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания. М. : Юрид. лит., 1963. 205 с.
77. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность М. : Юрид. лит., 1973. 343 с.
78. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч.; пер. з рос. Х. : Консум, 2001. 656 с.
79. Мережко А. А. Договор в частном праве / К. : Юстиниан, 2003. 176 с.
80. Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения. М. : Юридическая литература, 1989. 448 с.
81. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 2011. 18 с.
82. Бондаревская Е. В. Формування моральної свідомості особистості / Людина і світ. 2007. № 3. С. 40–44.
83. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Мн. : Изд-во В. М. Скакун, 1998. 896 с.
84. Психологічна енциклопедія / укл. О. М. Степенів. К. : Академвидав, 2006. 424 с.
85. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. М. : Политиздат, 1972. 276 с.
86. Тихий В. П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види / Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 2. С. 31–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varnyu_2016_2_5 (дата звернення: 02.02.2019).

87. Школьник Ю. К. Человек. Полная энциклопедия. М. : Эксмо, 2007. 256 с.
88. Основи філософії : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. Х.: Право, 2003. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/13N3R13_1.htm (дата звернення: 02.02.2019).
89. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2 «И-О». М. : Русский язык, 1999. 780 с.
90. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права; под ред. А. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. 496 с.
91. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть; под ред. В. А. Томсинова. М. : «Зерцало», 2003. 816 с.
92. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву. Т. 1: Введение. Учение о лице / Н. Л. Дювернуа ; под ред. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2004. 568 с.
93. Стефанчук Р. О. Про розмежування понять «особа», «особистість» та «особистий» у філософії та праві // Проблеми філософії права. Т. 4–5. К. ; Чернівці : Рута, 2006–2007. С. 184–192.
94. Гражданское право : учеб. в 4 т. : Т. 1 / В. С. Ем, Н. В. Козлова, С. М. Корнеев и др. / отв. ред. Е. А. Суханов. М. : Волтерс Клувер, 2004. 720 с.
95. Стефанчук Р. О. Про розмежування понять «особа», «особистість» та «особистий» у філософії та праві. Проблеми філософії права. Т. 4–5. К. ; Чернівці : Рута, 2006–2007. С. 184–192.
96. Гражданское право : учеб. в 3 т. : Т. 1 / Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев, А. А. Иванов и др. / отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. М. : Проспект, 2005. 773 с.
97. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов, 1972. 290 с.
98. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. : Т. 3 «Обе-Роб» / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. К. : Аконіт, 1998. 927 с.

99. Краткая российская энциклопедия : в 3 т. : Т. 2 / сост. В. М. Карев. М. ; Большая Российская энциклопедия : Оникс, 2003. 1135 с.
100. Философия. Ч. 2 : Основные проблемы философии / под. ред. В. И. Кириллова. М. : Юристъ, 1997. 320 с.
101. Краткая философская энциклопедия / сост. Е. Губский, Г. Кораблева, В. Лутченко. М. : Прогресс, 1994. 576 с.
102. Бережнов А. Г. Права личности: некоторые вопросы теории. М. : МГУ, 1991. 142 с.
103. Ануфриев Е. А. Социальный статус и активность личности. М., 1984. 228 с.
104. Алексеев С. С. Философия права. М. : НОРМА. 1998. 336 с.
105. Основи філософії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. Х.: Право, 2003. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/13H3R13_1.htm (дата звернення: 15.02.2019).
106. Великий тлумачний словник української мови / кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клімчак. К. : «Дніпро», 2009. 900 с.
107. Словарь по этике / под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. М. : Политиздат, 1989. 447 с.
108. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар: у 2 ч. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. К. : «Ін Юре», 2004. Ч. 1. 692 с.
109. Форманюк В. Поняття правового статусу фізичної особи / Юридичний вісник : щоквартальний журнал. 2014. № 5. С. 23–27.
110. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К. : Істина. 928 с.
111. Цивільне право України : підруч. : у 2 т. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. К. : Юрінком Інтер, 2007. Т.1. 480 с.
112. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1728 с.

113. Гуменюк О. І. Проблемні питання індивідуалізації учасників цивільних правовідносин // Університетські наукові записки. 2010. № 4. С. 82–88.

114. Волкова Н. В. Формування інформативної культури студентів індустріально-педагогічних факультетів у процесі фахової підготовки: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04; Республік. вищ. навч. закл. «Крим. гуманіт. ун-т». Ялта, 2009. 20 с.

115. Михайлова И. А. Гражданская правосубъектность физических лиц: проблемы законодательства, теории и практики. Монография. М.: Юрист, 2006. 397 с.

116. Цивільне право. Курс лекцій: У 6-ти томах. Т. 1. / Р. Б. Шишка (керівник авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін.; За ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. Харків: Національний університет внутрішніх справ. 2004. 417 с.

117. Гражданско-правовые средства индивидуализации граждан (физических лиц) : вопросы теории и практики : автореферат дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2016. 26 с.

118. Анатомія та фізіологія з патологією : підруч. / за ред. Я. І. Федонюка, Л. С. Білина, Н. Х. Мікули. Тернопіль : Укрмедкнига, 2001. 680 с.

119. Академічний тлумачний словник української мови. К.: CD «Інфодиск», 2009. 2 електрон. опт. диск (CD-ROM).

120. Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_242#Text (дата звернення: 13.03.2019).

121. Про захист персональних даних: Закон України. Відомості Верховної Ради України, 2010, № 34, Ст. 481.

122. Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних : Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08 січня

2014 р. № 1/02-14. URL: http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=202&Itemid=202. (дата звернення: 13.03.2019).

123. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу та її спеціальний статус : Закон України від 20 листопада 2012 р. № 5492-VI /Відомості Верховної Ради України. 2013. № 51. Ст. 716.

124. Цвірюк Д. В. Адміністративно-правовий захист персональних даних в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Х. : ХНУВС, 2014. 245 с.

125. Про права пацієнтів в Україні : Проект Закону України від 16 січня 2003 р. № 2649. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=14018. (дата звернення: 14.03.2019).

126. Козаченко Ю. А. Компаративний аналіз джерел міжнародно-правового регулювання прав пацієнтів. URL: <http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/elzbirnik/2.2013/56.pdf>. (дата звернення: 14.03.2019).

127. Європейська хартія прав пацієнтів (Рим, листопад 2002 р.). URL: http://www.meduniv.lviv.ua/files/presscentre/2014/n180414/evropejska_hartiya_prav_pacientiv.pdf. (дата звернення: 15.03.2019).

128. Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 р. № 3. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS72001.html. (дата звернення: 15.03.2019).

129. Про асоціацію: Угода між Україною з однієї сторони та Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державам членами з іншої сторони від 27 червня 2006 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011. (дата звернення: 15.03.2019).

130. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 3.

131. Романов В. На часі – біометрична ідентифікація особи в Україні / В. Романов, І. Галелюка, О. Галелюка. Наука і суспільство. 2010. № 8. С. 42–45.

132. Соколов Д. В. Понятие «биометрия», биометрические аутентификационные протоколы. URL: <https://docplayer.ru/39630894-D-v-sokolov-ponyatie-biometriya-biometricheskie-autentifikacionnyeprotokoly.html> (дата звернення: 15.03.2019).

133. Швець В. Основні біометричні характеристики, сучасні системи та технології аутентифікації // Ukrainian Scientific journal of Information Security. 2013. № 19. С. 99–114.

134. Стефанчук М. О. Щодо визначення сутності та правових наслідків динаміки фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». 2015. Випуск 2. С. 289–297.

135. Про затвердження Порядку проведення медичних оглядів працівників певних категорій : Наказ Міністерства охорони здоров'я від 21 травня 2007 р. № 246. Урядовий кур'єр України. 2007. № 14.

136. Про місцеве самоврядування : Закон України від 21 березня 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.

137. Михайличенко Б. В. Судово-медична експертиза об'єктів біологічного походження за STR локусами ядерної ДНК з використанням полімерно-ланцюгової реакції : навч.-метод. посіб. / Б. В. Михайличенко, В. Д. Мішалов, А. М. Біляков, В. В. Войченко. К. : Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця, 2013. 83 с.

138. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 22. Ст. 287.

139. Ухвала Ульянівського районного суду Кіровоградської області від 20 лютого 2014 р. по справі № 402/1893/13-ц. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO10790.html. (дата звернення: 18.03.2019).

140. Кулініч О. О. Поняття та ознаки зображення фізичної особи як нематеріального блага. Університетські наукові записки. 2016. № 2. С. 89–96.

141. У Німеччині власники біометричних паспортів зможуть не виходячи з дому зареєструвати куплений автомобіль. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/02/23/7062139/> (дата звернення: 18.03.2019).

142. Можливості Face ID: ідентифікація обличь за фото. URL: <https://evergreens.com.ua/ua/articles/digital-facial-recognition.html> (дата звернення: 20.07.2020).

143. Віза шенген з 2015 року: усе про нові правила та можливості для українців. URL: <http://www.ua-reporter.com/novosti/162004>. (дата звернення: 18.03.2019).

144. Конституція Польщі від 02 квітня 1997 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.liveinternet.ru/users/ghoststress/post_76581490. (дата звернення: 18.03.2019).

145. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. Відомості Верховної Ради України. 2011. №20. Ст. 179.

146. Литвин С. Й. Правовий режим компіляції даних (бази даних) як об'єкта цивільного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х. : Нац. Університет внутрішніх справ, 2012. 210 с.

147. Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах : Постанова Національного Банку України від 12 листопада 2012 р. № 492. Урядовий кур'єр України. 2003. № 21.

148. Бухановский А. О. Правовые последствия изменения пола при транссексуальных состояниях. URL: http://mosmedclinic.ru/conf_library/25/2/220/. (дата звернення: 18.03.2019).

149. Гелич А. О. Співвідношення понять «об'єкт цивільного правовідношення» та «об'єкт цивільного правонаступництва» // Часопис Київського університету права. 2012. № 3. С. 177–182.

150. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. Відомості Верховної Ради України. 1971. № 50. Ст. 375.

151. Женская команда получила дисквалификацию за женщину-транссексуала. URL: <http://kr.ua/incidents/55457-zhenskaia-komanda-poluchyla-dyskvalyfykatsyui-za-zhenschynu-transseksuala>. (дата звернення: 20.03.2019).

152. Дмитренко О. А. Право фізичної особи на власні персональні дані в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К., 2010. 19 с.

153. Серебряник О. О. Інформація про особу як об'єкт цивільних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2016. 209 с.

154. Про інформацію : Закон України від 13 листопада 1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.

155. Шарибурина О. О. Проблеми правового захисту персональних даних як відомостей з обмеженим доступом // Політологія, соціологія, право. К. : НТУУ «КПІ», 2013. № 4. С. 74–78.

156. Каретник О. С. Поняття інформації про фізичну особу (персональні дані) в цивільному праві України. Часопис Київського університету права. 2013. № 2. С. 228–231. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2013_2_55 (дата звернення: 15.05.2019).

157. Пазюк А. В. Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 205 с.

158. Кардаш А. В. Конституційно-правовий захист інформації про особу (порівняльно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 228 с.
159. Стефанчук Р. О. Право на ім'я. Університетські наукові записки. 2005. № 1–2. С. 83–97.
160. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01 липня 2010 р. Відомості Верховної Ради України. 2010. №38. Ст. 509.
161. Про впорядкування ведення медичної документації, яка засвідчує випадки народження і смерті : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08 серпня 2006 р. № 345. Урядовий кур'єр України. 2006. № 28.
162. Ковалева Н. В. Гражданская правоспособность физических лиц. Проблемы правосубъектности: Современные интерпретации : тезисы доклада международ. науч.-практ. конф. (Самара 24 февр. 2012 г.). Самара. : Самарская гуманитарная академия, 2012. С. 114–116.
163. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 13. Ст. 64.
164. Павликівська Н. М. Питання української псевдонімії ХХ століття: Монографія. Вінниця : «Глобус-Прес», 2009. 388 с.
165. Ухвала Дзержинського районного суду міста Харків від 11 червня 2013 р. по справі № 2/638/55/2013. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31737194>. (дата звернення: 18.05.2019).
166. Про затвердження Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені та по батькові) фізичної особи : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 915. Урядовий кур'єр України. 2007. № 17.
167. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 р. № 1382-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 15. Ст. 232.

168. Поняття «житло»: українське та європейське розуміння. URL: https://yurincom.com/legal_practice/analitichna_yurysprudentsiia/poniattia-zhytlo-ukrainske-ta-ievropejske-rozuminnia/ (дата звернення: 14.06.2019).

169. Житловий кодекс УРСР від 30 червня 1983 р. № 5464-Х. Відомості Верховної Ради України. 1983. № 28. Ст. 573.

170. Поляник К. Особливості договору купівлі-продажу житла. URL: <http://radnuk.info/home/24338-2013-05-31-15-50-27.html>. (дата звернення: 15.06.2019).

171. Мічурін Є. Особливості правового режиму житла та його співвідношення з іншими видами нерухомого майна. Право України. 2002. № 4. С. 92–95.

172. Про нотаріат: Закон України від 02 вересня 1993 р. № 3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 39. Ст. 383.

173. Ухвала Барського районного суду Вінницької області від 02 квітня 2014 р. по справі № 125/802/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38516987> (дата звернення: 18.06.2019).

174. Про затвердження Правил опіки та піклування: Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88. Урядовий кур'єр України. 1999. № 11.

175. Про виконавче провадження : Закон України від 21 квітня 1999 р. № 606-ХІV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 24. Ст. 207.

176. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41. Ст. 492.

177. Цивільний процес України. Академічний курс : підруч. /за ред. С. Я. Фурси. К.: КНТ, 2009. 848 с.

178. Про затвердження Інструкції з ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян : Наказ Міністерства юстиції України від 24 липня 2008 р. № 1269/5. Урядовий кур'єр України. 2008. № 27.

179. Про затвердження зразків актових записів цивільного стану, описів та зразків бланків свідоцтв про державну реєстрацію актів цивільного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2010 р. № 1025. Урядовий кур'єр України. 2010. № 21.

180. Баранова Л. М. Сімейне право України : підруч. / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова. К. : Юрінком Інтер, 2006. 264 с.

181. Липець Л. В. Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором : автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.03 К., 2009. 222 с.

182. Афанасьєва Л. В. Аліментні провадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.03. Х.: Національна юридична академія ім. Я. Мудрого, 2003. 16 с.

183. Ілейко В. Р. Обмеження дієздатності: проблеми і перспективи / В. Р. Ілейко, В. Б. Первомайський. Архів психіатрії. 2001. № 4. С. 53–58.

184. Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 13. Ст. 65.

185. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 березня 1991 р. № 987-XII. Відомості Верховної Ради України. 1991. №25. Ст. 283.

186. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–13. Ст.88.

187. Рабинович П. М. Социалистическое право и личность. Правоведение. 1970. № 3. С. 17–18.

188. Стефанчук М.О. Поняття й ознаки правоздатності в сучасній цивільно-правовій доктрині // *Visegrad Journal on Human Rights*, 2016. № 2/1. С. 125–129.

189. Гражданский кодекс Украины : Комментарий / Под общ. ред. Е. О. Харитоновна, О.М. Калитенко. Т. I. Издание второе. Х.: ООО «Одиссей», 2004. 832 с.

190. Кравченко А. П. Формування змісту світоглядних засад філософії права. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. Харків : ХНУВС, 2006. Вип. 33. С. 384–391.
191. Филатов В. И. Социально-онтологические основания целостности человек. Моск. гос. ун-т коммерции, Ом. гос. ун-т. М. : Изд-во МГУК; Омск : ОмГУ, 2001. 309 с.
192. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір. Х. : Право, 2011. 552 с.
193. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник для вузов. М.: Контур, 1998. 647 с.
194. Великий енциклопедичний юридичний словник. За ред. Ю.С. Шемшученка. К. : Юридична думка, 2007. 1992 с.
195. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців): в 12 т. Т. 2 : Фізична особа (розділ 1 / І. В. Спасибо-Фатєєва). Серія «Коментарі та аналітика». Х. : Страйд, 2009. 296 с.
196. Гражданское право: в 4 т. Т. 1 : Общая часть : учеб. / под ред. Е.А. Суханова. М. : Волтер Клувер, 2004. 669 с.
197. Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права : моногр.; отв. ред. д.ю.н., проф. А. К. Кравцов. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 352 с.
198. Антропов В. Г. Правоспособность как правовая формализация дееспособности. Новая правовая мысль. 2006. № 6. С. 2-8.
199. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М. : Госюриздат, 1999. 712 с.
200. Пасічник А. В. Щодо поняття правоздатності суб'єкта права. Підприємство, господарство і право. 2009. № 11. С. 28–31.
201. Груздев В. В. Спорные вопросы соотношения правоспособности и субъективного права. Государство и право. 2008. № 1. С. 182–195.

202. Матузов Н. И. Теоретические проблемы субъективного права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Х., 1973. 39 с.
203. Матузов Н. И. Теория государства и права : учеб. М. : Юрид. лит-ра, 2005. 630 с.
204. Агарков М. М. Обязательства по советскому гражданскому праву : в 2 т. Избранные труды по гражданскому праву. М.: АО «Центр ЮрИнфор», 2002. Т. 1. 490 с.
205. Надьон В. В. Деякі аспекти визначення правоздатності в цивільному праві. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_6. (дата звернення: 20.06.2019).
206. Хрестоматия по истории древнего мира в 3 т. / под ред. акад. В. В. Струве. Т. III. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1953. 280 с.
207. Головащук А. П. Цивільно-правові аспекти статусу ембріона людини при застосуванні програм допоміжних репродуктивних технологій. Київський часопис права. 2013. № 1. С. 192–195.
208. Беседкина Н. И. Зарождение жизни. Юридическая точка отсчёта. Право и жизнь. 2004. № 72. URL: <http://www.law-n-life.ru/arch/n72.aspx> (дата звернення: 22.06.2019).
209. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) / Р. О. Стефанчук; відп. ред. Я. М. Шевченко. К. : КНТ, 2008. 626 с.
210. Иванов Ю. Ф. Початок життя людини як об'єкт кримінально-правової охорони / Ю. Ф. Иванов, О. І. Золотова. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_pr/2010_1/18.pdf (дата звернення: 22.06.2019).
211. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142.
212. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич; Вступительная статья, Е. А. Суханов.

М. : Фирма «СПАРК», 1995. 556 с. URL: <http://www.kursach.com/biblio/0020001/000.htm> (дата звернення: 23.06.2019).

213. Майфат А. В. Собственность на человеческое тело. URL: http://www.urallaw.ru/articles/person_2/id_35.html (дата звернення: 23.06.2019).

214. Федосеева Н. Н. Проблема определения правового статуса эмбриона в международном и российском праве. Федеральный научно-практический журнал «Медицинское право». 2008. № 1. С. 36–39. URL: <http://www.worklib.ru/laws/ml01/pages/10001792.php> (дата звернення: 23.06.2019).

215. Булеца С. Б. Момент виникнення правоздатності в цивільному праві України, Словаччині та Угорщині. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. Вип. 16. Ужгород, 2011. С. 92–95.

216. Стучка П. И. Курс советского гражданского права ; В 3 Т. ; М. : Коммунистическая академия, 1927. Т. I. 232 с.

217. Иоффе О. С. Развитие цивилистической мысли в СССР ; В 2 Ч. Ленинград : Из-во Ленинград-го ун-та. 1975. Ч. 1. 160 с.

218. Груздев В. В. Человек и право: исторические, общетеоретические и цивилистические очерки : моногр. Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова. 2010. 463 с.

219. Цивільне право : підруч. : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бєгова та ін. ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького Х. : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

220. Цивільне право України: Загальна частина : підруч. / В. Г. Фазикош, С. Б. Булеца, Р. Б. Олійник та ін. ; за ред. В. Г. Фазикоша, С. Б. Булеци К. : Знання, 2010. 631 с.

221. Цивільне право України: підручник. Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. К. : Істина, 2003. 776 с.

222. Заїка Ю.О. Українське цивільне право : навч. посіб. К. : «Істина», 2005. 312 с.

223. Харитонов Є. О. Цивільне і сімейне право України : навчально-практичний посібник / Є.О. Харитонов, О.М. Калітенко, В.М. Зубар та ін. Х. : ТОВ «Одіссей», 2003. 640 с.
224. Братусь С. Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав. Советское государство и право. 1948. №8. С. 30–37.
225. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. Рига, 1976. 231 с.
226. Венедиктов А. В. О субъектах социалистических отношений. Советское государство и право. 1955. № 8. С. 17–28.
227. Красавчиков О. А. Социальное содержание правоспособности советских граждан. Правоведение. 1960. № 1. С. 12–25.
228. Пхаладзе Б. В. Юридические формы положения личности в советском обществе. Тбилиси, 1969. 86 с.
229. Пасічник А. Щодо поняття правоздатності суб'єкта права. Теорія держави і права. 2009. № 11. С. 28–31.
230. Ямпольская Ц. А. Общественные организации в СССР. М., 1972. 216 с.
231. Ямпольская Ц. А. О субъективных правах советских граждан и их гарантиях. Вопросы советского государственного права : [сборник научных трудов]. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 145–226.
232. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М., 1979. 229 с.
233. Парасюк В. М. Цивільна правоздатність та дієздатність фізичної особи. Митна справа. 2014. № 2 (92). Ч. 2. Кн. 2. С. 139–144.
234. Дозорцев В. А. Права государственного промышленного предприятия на закрепленное за ним имущество : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 1955. 18 с.
235. Петров Г. И. Сущность советского административного права : дис. ... докт. юрид. наук. Л, 1956. 184 с.

236. Витрук Н. В. К теории правосубъектности (правоспособности) как правоотношения. Вопросы государства и права. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1968. Т. 199. С. 3–8.

237. Кучинсий В. А. Правовой статус и субъективные гражданские права. Правоведение. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965, № 4. С. 43–55.

238. Козловська Л. В. Правосуб'єктні передумови спадкових правовідносин у механізмі правового регулювання здійснення та захисту спадкових прав. Науковий вісник Чернівецького університету. 2014. Вип. 728. Правознавство. С. 69–73.

239. Предварительная оценка Совета Европы законов 16 января – их нужно отменить или приостановить. URL: <http://www.interfax.ru/world/354211>. (дата звернення: 28.06.2019).

240. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : пакт ООН ; міжнародний документ від 16.12.1966 ; (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 28.06.2019).

241. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : пакт ООН ; міжнародний документ від 16.12.1966 ; (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042. (дата звернення: 28.06.2019).

242. Каїрська декларація про права людини у ісламі : декларація ООН ; міжнародний документ від 05.08.1990 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_882. (дата звернення: 28.06.2019).

243. Иванов Д.В. Парадигмы в социологии : учеб. пособ. Омск : Изд-во ОмГУ, 2005. 72 с.

244. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 4-е вид., стереотипне. К. : Юрінком Інтер, 2014. 976 с.

245. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть : учебник СПб., 1911. 373 с. URL: <http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=43523563> (дата звернення: 30.06.2019).

246. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : моногр. К. : КНТ, 2008. 184 с.

247. Гражданское право : учеб. : Т. 1. 2-е изд. / Отв. ред. Е. А. Суханов. М. : БЕК, 1998. 786 с.

248. Безсмертна Н. Співвідношення понять «право власності» та «здійснення права власності». URL: <http://www.pravoznaves.com.ua>. (дата звернення: 30.06.2019).

249. Гражданский кодекс РСФСР. от 11 ноября 1922 года : кодекс РСФСР. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1435.htm. (дата звернення: 30.06.2019).

250. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву. Советское государство и право. 1946. № 3–4. С. 41–55.

251. Гринько П. Теорії секундарних прав у доктрині цивільного права. Вісник Академії правових наук України. Х. : Право, 2010. № 2(61). С. 207–216.

252. Жорнокуй Ю. М. «Суб'єктивне корпоративне право» vs. «секундарне право»: et pro con . Право та інновації. 2015. № 4. С. 31–36.

253. Венедиктов А. В. О субъектах социалистических правоотношений : в 2 т. Избранные труды по гражданскому праву. М. : Статут, 2004. Т. II. 650 с.

254. Толстой Ю. К. К теории правоотношения : моногр. Л. : Изд-во ЛГУ. 1959. 88 с.

255. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». М.: Статут, 2000. 777 с.

256. Словник фінансово-правових термінів. За заг. ред. Л.К. Воронової. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Алерта, 2011. 558 с.

257. Стефанчук М. О. Історія, стан та перспективи розвитку теорії «динамічної правоздатності» в українській цивілістичній науці. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. №1 (01) С. 32–39.

258. Белов В. А. Концепция «динамической правоспособности»: Попытка нового прочтения. *Кодекс-info*. 2003. № 3–4. С. 92–103.

259. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 27. Ст. 1438.

260. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. № 3723-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 52.

261. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. №1700-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 3186.

262. Шлапко Т. В. Особливості правомочних суб'єктів пенсійних правовідносин по інвалідності в солідарній пенсійній системі. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2012. № 1(6). С. 136–141.

263. Алексеев С. С. Общая теория права : курс в 2 т. М. : Юридическая литература, 1981. Т. II. 1982. 360 с.

264. Общая теория права и государства : учеб. В. С. Афанасьев, А. П. Герасимов, В. И. Гойман и др ; 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 1996. 472 с.

265. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР : учеб. 2 изд., доп. и перераб. М. : Юрид. литература, 1987. 352 с.

266. Тучкова Э. Г. Общие вопросы советского пенсионного права : учеб. пособ.; Всесоюзный юридический заочный институт М. : ВЮЗИ, 1986. 79 с.

267. Иванова Р. И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР : моногр. М.: Изд-во Москов. ун-та, 1986. 176 с.

268. Зайкин А. Д. Правоотношение по пенсионному обеспечению. М. : Изд-во Москов. ун-та, 1974. 191 с.

269. Шлапко Т. В. Окремі питання пенсійного забезпечення інвалідів за законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Університетські наукові записки. 2006. № 1(17). С. 167–172.

270. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. Відомості Верховної Ради. 2003. № 49. Ст. 376.

271. Алексеев С. С. Односторонние сделки в механизме гражданско-правового регулирования. Теоретические проблемы гражданского права : сб. учен. тр. Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1970. Вып. 13. С. 46–63.

272. Красько И. Е. Правовая природа брачного контракта. Проблемы законности : Республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. Вип. 33. Х., 1998. С. 79–82.

273. Богатырев Ф. О. Секундарное право на примере постановления Президиума Верховного Суда России. Журн. рос. права. 2005. № 2. С. 68–72.

274. Ягельницкий А. А. Наследственное преемство в праве на оспаривание сделки. Вестник гражданского права. 2010. № 5. URL: <http://www.center-bereg.ru/b6558.html>. (дата звернення: 04.07. 2019).

275. Валах В. В. Особливості спадкування так званих «секундарних прав». Právna veda a práx: včzvy moderných Európskych integrovaných procesov : Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie ; (27-28 novem. 2015). Bratislava, 2015. S. 214–217.

276. Висновки Верховного Суду України, викладені в постановах, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 355 Цивільного процесуального кодексу України, за II півріччя 2013 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>. (дата звернення: 07.07.2019).

277. Цивільне право України: підручник: У 2-х кн.. Д. В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін. ; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 1999. 864 с.

278. Цивільне право України. Загальна частина : підручник. І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка . К. : Правова Єдність, 2014. 510 с. URL: http://pidruchniki.com/1209081057359/pravo/fizichni_osobi_uchasniki_tsivilnih_pravovidnosin#33. (дата звернення: 07.07.2019).

279. Панченко М. І. Цивільне право України : навч. посіб. К. : Знання, 2005. 583 с.

280. Гришаев С.П. Гражданское право : учебник. М. : Юристь, 1998. 484 с. URL: <http://lib.sale/pravo-grajdanskoe-uchebnik/grajdanskaya-pravospособnost-38979.html>. (дата звернення: 07.07.2019).

281. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / пред. ред. коллегии серии Суханов Е.А. М. : Статут, 2000. 781 с.

282. Цивільне право України : навч. посіб. Ю.В. Білоусов, В.А. Ватрас, С.Д. Гринько та ін.. ; за ред. Р.О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 536 с.

283. Синайский В.И. Русское гражданское право : учебн., 1912. URL: <http://lib.sale/pravo-grajdanskoe-uchebnik/pravospособnost-fizicheskogo-litsa-41272.html>. (дата звернення: 12.07.2019).

284. Аскназий С.И. Очерки хозяйственного права СССР. Л. : Рабочее издательство «Прибой», тип. им. Евг. Соколовой, 1926. 200 с.

285. Ромовська З. В. Цивільна правоздатність громадян. Право України. 1994 № 10. С. 51–59.

286. Зенин И.А. Гражданское и торговое право капиталистических стран : учебное пособие. М. : Изд-во МГУ, 1992. 192 с.

287. Остапенко О. В. Дееспособность граждан как гражданско-правовая категория : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03; Волгоградский гос. ун-т. Волгоград, 2011. 31 с.

288. Цивільне право України. Загальна частина : навчальний посібник / І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка. К. : КНТ, 2006. 480 с.

289. Чернолуцький Р. В. Проблеми правосуб'єктивності осіб у колізійному праві України : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одес. нац. юрид. акад. О., 2006. 20 с.
290. Земельний кодекс України : Кодекс України ; Закон від 25.10.2001 р. № 2768-III .Офіційний вісник України. 2001, № 46. Стор. 1.
291. Гатин А.М. Гражданское право : электронный учебник. 2009. URL: <http://lib.sale/pravo-grajdanskoe-uchebnik/pravospobnost-grajdan.html>. (дата звернення: 12.07.2019).
292. Про міжнародне приватне право : закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 32. Стор. 1278.
293. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статус, 2000. 411 с.
294. Боднар В. В. Поняття та юридична природа переважних прав. Університетські наукові записки. 2011. № 4. С. 119–125.
295. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. / Відп. ред. Р.А. Майданик. К. : Юстиніан, 2007. 912 с.
296. Косінов С. Секундарні права в орендних відносинах. Вісник Академії правових наук України. 2004. № 2. С. 98-104.
297. Словник української мови. Тт. 1–11 / Гол. ред. кол. І. Білодід. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/s/vik>. (дата звернення: 23.07.2019).
298. Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав : Постанова Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 5. Вісник Верховного суду України. 2010. № 6. Стор. 4.
299. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування : Лист Вищого спеціалізованого суду від 16.05.2013 р. № 24-753/0/4-13. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13/page3>. (дата звернення: 23.07.2019).

300. Качур В. О. Природні умови обмеження правосуб'єктності фізичних осіб у Стародавньому Римі. Часопис Київського університету права. 2010. № 3. С. 8-12.

301. Кот О. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 4. С. 127–137.

302. Эрн В. Ф. Христианское отношение к собственности. Русская философия собственности VIII–XX вв. / сост. : К. Юсупов, И. Савкин. СПб. : Ганза, 1993. 512 с.

303. Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб: концептуальні та правові аспекти. Міжнародний юридичний вісник : збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. 2015. Вип. 1. С. 170–174.

304. Алексеев С. С. Собственность и социализм. Русская философия собственности VIII–XX вв. сост.: К. Юсупов, И. Савкин. СПб. : Ганза, 1993. 548 с.

305. Донченко О. П. Методологічна функція категорії свободи в праві. Проблеми філософії права. Київ-Чернівці : Рута, 2003. Т. I. С. 155–158.

306. Шкоринов В. П. К проблеме самоограничения. Философские науки. 1991. № 3. С. 139–142.

307. Донцов И. А. Самовоспитание личности. М., 1984. 283 с.

308. Кримінальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1961. № 28. Ст. 342.

309. Про підприємництво: Закон України від 7 лютого 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 14. Ст. 168.

310. Кримінальний України від 5 квітня 2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131.

311. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. К. : А.С.К., 2001. 347 с.

312. Уголовное право Украины. Общая и особенная части : учебник для вузов / под ред. Е.Л. Стрельцова. Х. : Одиссей, 2002. 672 с.

313. Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник. П.С. Берзін, Т.А. Денисова, О.О. Дудоров та ін. ; за заг. ред. В.О. Навроцького. К. : Юрінком Інтер, 2013. 711 с.
314. Пономаренко Ю.А. Поняття кримінальної відповідальності. Проблеми законності. № 102. Х., 2009. С. 142–144.
315. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів. Відп. ред. Ю.В. Баулін. Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.
316. Стрельбіцька Л. Обмеження конституційних прав засудженого. Підприємництво, господарство і право. 2009. №7. С. 121–122.
317. Наташев А. Е. Правовое положение осужденных. Исправительно-трудовые учреждения. 1979. № 7. С. 33–34.
318. Державне управління: теорія і практика. За заг. ред. В. Б. Авер'янова. К. : Юрінком Інтер, 1998. 432 с.
319. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. Відомості Верховної Ради України. 1984. додаток до № 51. Ст. 1122.
320. Про практику застосування судами України законодавства про примусове лікування і трудове виховання хронічних алкоголіків : Верховний Суд ; Постанова від 25 грудня 1981 р. № 11. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-81> (дата звернення: 27.07.2019).
321. Бойченко Г. М. Правові та процесуальні аспекти визнання особи недієздатною. Форум права. 2011. № 1. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11aomomc.pdf>. (дата звернення: 27.07.2019).
322. Гончаренко В. Д. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2-х т. : Том 1. В.Я. Тацій, А.Й. Рогожин, В.Д. Гончаренко. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 472 с.
323. Підпригора О. А. Римське право : підруч. К. : Юрінком Інтер, 2007. 512 с.

324. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права : учеб. М. : «Юридическая литература», 1972. 360 с.
325. Харитоновна О. І. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції. Вид. друге, доп. : посіб. Х. : «Одіссей», 2006. 624 с.
326. Пухан И. Римское право : уч. пособ. М. : Зерцало, 2000. 448 с.
327. Бойченко Г.М. Історичний розвиток інституту визнання особи недієздатною / Г.М. Бойченко, С.С. Шум // Форум права. 2011. № 2. С. 75–86. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11.pdf>. (дата звернення: 10.08.2019).
328. Краткое начертание римских и российских прав. С показаниями купно обоих равномерно как и чиноположение оных историй. Сочиненное подпоручиком Алексеем Артемьевым в Москве при императорском университете. М. : Императорский университет, 1777. 198с.
329. Догмы Римского права : лекции проф. С.-Петербургского Университета Л.Б. Дорна. Издание посмертное. С.-Пб. : Паровая типогр. Муллер и Богельман, 1891. 349 с.
330. Цивільне право України : підруч. : у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.) Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та ін. за хаг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л.Яроцького. К. : Юрінком Інтер, 2004. Т.1. 480 с.
331. Скаридов А. С. Международное частное право : учеб. пособ. СПб. : Издательство Михайлова В.А., 1998. 397 с.
332. Шимон С. І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн : навч. посіб. (Курс лекцій) К. : КНЕУ, 2004. 220 с.
333. Канзафарова И. С. Гражданское и торговое право зарубежных стран. Отдельные институты : учеб. пособ. Х. : ООО «Одиссей», 2003. 352с.
334. Морандьер Ж. Л. Гражданское право Франции : в 2-х т. / пер с фран. Е.А. Флейшиц. М. : Изд-во иностранной литературы. Т.1. 1958. 742с.
335. Безклубий І. А. Історія українського права : посіб. / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін. К. : Грамота, 2010. 336с.

336. Тацій В. Я. Історія держави і права України : підруч. : у 2-х томах / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Том 1. / Кол. авторів : В. Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с.

337. Волков В.Н. Судебная психиатрия : курс лекц.. М. : Юристь, 1998. 408 с.

338. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2009. 218 с.

339. Ківалов С. В. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Том II. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.

340. Ківалов С. В. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Том III. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.

341. Ківалов С. В. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Том I. Одеса : Юридична література, 2002. 602 с.

342. Бойко І. Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Л., 1999. 25 с.

343. Остапенко А. В. Объективный критерий дееспособности граждан по русскому дореволюционному праву. Вестник Волгоградского государственного университета. 2010. № 2–13. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/obektivnyy-kriteriy-deesposobnosti-grazhdan-po-russkomu-dorevoljutsionnomu-pravu>. (дата звернення: 15.08.2019).

344. Блажівська О. Є. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях у період 1797-1991 рр.. Дисертація д-ра юрид. наук: 12.00.01, 12.00.03, Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2015. 400 с.

345. Тищик Б.Й. Історія держави і права України : акад. курс: Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. К.: Ін Юре, 2015. 808 с. URL: https://pidru4niki.com/75232/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_ukrayini (дата звернення: 15.08.2019).

346. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. = *Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII* / Под ред. О. Кутателадзе и В. Зубаря; пер. с лат. А. Гужвы. Одесса; М.: Статут, 2013. 534 с.

347. Нелин А.И. Собрание малороссийских прав 1807 г., его содержание и значение : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 1990. 23 с.

348. Мейер Д.И. Русское гражданское право : в 2 ч. : Ч.1. Печ. по испр. и доп. 8-му изд. М. : 1997. 290 с.

349. Цитович П.П. Русское гражданское право. Конспект лекций, читаемых ординарным профессором университета Св. Владимира П.П. Цитовичем. Общая часть. К., 1894. 80 с.

350. Добровольский А. А. Полный свод законов Российской империи. в 2-х кн. : Кн. 2 / сост. А.Л. Саатчиан ; под ред. А.А.Добровольского. СПб., 1910 г.

351. Стефанчук М.О. До питання про зміст часткової дієздатності у цивільному праві України // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія «Право та державне управління». 2015. № 1–2 (15). С. 76–82.

352. Синайский В. И. «Проект гражданского уложения. Спецкурс, читаемый в 1916\1917 г. в университете Св. Владимира. Рукопись. 79 с.

353. Цивільний кодекс УРСР від 16 грудня 1922 р. URL: http://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf. (дата звернення: 15.08.2019).

354. Шапакидзе И. Д. Правовые проблемы дееспособности граждан в советском гражданском праве : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 «гражданское право и гражданський процес». Т., 1986. 22 с.

355. Журавлев Н. П. О соотношении гражданской правоспособности, дееспособности и субъективного права : лекция. М. : РИО ВЮЗИ, 1988. 30 с.

356. Харитонов Є. О. Цивільне право України : підруч. Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, О.В. Старцев. К. : Істина, 2013. 808 с.

357. Харитонов Е. О. Гражданское право Украины : учеб. Е.О. Харитонов, Н.А. Саниахметова. Х. : ООО «Одиссей», 2005. 960 с.
358. Илларионова Т. И. Структура гражданской правосубъектности. Избранные труды. Екатеринбург: Издательство Уральского Ун-та, 2005. 298 с.
359. Шевченко Я. М. Роль і значення суб'єктів цивільного права в суспільстві. Юридичний вісник. 2009. № 2(11). С. 39–46.
360. Резнік Г. Поняття та обсяг дієздатності неповнолітніх осіб в Україні та зарубіжних країнах. URL: <http://www.pravnik.info/urukrain/1123-ponyattya-ta-obsyag-diyezdatnosti-nepovnolitnix-osib-v-ukrani-ta-zarubizhnix-kranaх.html>. (дата звернення: 22.08.2019).
361. Гражданское право. Часть первая : учеб. под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. М., 2001. 536 с.
362. Немов Р.С. Психология: учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений. 4-е изд. М. : 2001. 608 с.
363. Суравегина И. Рождение человека, личности. Основы безопасности жизнедеятельности. 1999. № 3. С. 44–45.
364. Филиппов Ф. Р. Дети в стране развитого социализма. Социологические исследования. 1979. № 4. С. 48–56.
365. Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2003 та 2004 рр. : стат. зб. / [відповід. за вип. Стельмах Л.М., Івончик Н.П.]. К. : Комітет статистики України, 2004. 438 с.
366. Всемирный доклад о предупреждении дорожно-транспортного травматизма : резюме / Всемирная организация здравоохранения. Женева : редакция Margie Peden ... [et al.], 2004. 56 с.
367. Чорна Ж. Л. Особливості дієздатності малолітніх і неповнолітніх осіб за цивільним законодавством України, Росії, Білорусі. Університетські наукові записки. 2010. № 3(35). С. 60–64.
368. Водоп'ян Т. В. Особливості дієздатності малолітніх у цивільному праві України. Часопис Національного університету «Острозька академія».

Серія «Право». 2013. № 2(8). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13vtvtpu.pdf>. (дата звернення: 25.08.2019).

369. Гражданское уложение Германии. Вводный закон к Гражданскому уложению / пер. с нем. ; введение, составление В. Бергманн ; науч. ред. А.Л. Маковский [и др.]. М : Волтерс Клувер, 2004. (3-е изд. М. : Волтерс Клувер), 2008. 850 с.

370. Фролов В. Д. Правочиноздатність юридичної особи та її здійснення за цивільним законодавством України (цивілістичний аспект) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03; Одес. нац. юрид. акад. О., 2004. 20 с.

371. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар : пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій Міністерства юстиції, науковців, фахівців: правникам, нотарям, адвокатам, судьям, викладачам, студентам. Х. : Страйк, 2009. (Серія «Коментарі та аналітика»). Т. 2: Фізична особа. 2009. 296 с.

372. Осипова С. В. Сделкоспособность несовершеннолетних в гражданском праве России : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03; Самарский гос. ун-т. Волгоград, 2007. 23 с.

373. Стефанчук М. О. До питання про зміст часткової дієздатності у цивільному праві України. Eurasian Academic Research Journal. 2016. № 5 (05) С. 48–55.

374. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні: закон України від 05.04.2001 р. № 2346-III . Відомості Верховної Ради України. 2001. № 29. Ст. 137.

375. Стефанчук М.О. Історична генеза інституту дієздатності. Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія «Право та державне управління». 2015. № 3-4 (16). С. 50–57.

376. Давіденко І. Інтернет-залежність: тест, поширеність та супутня психопатологія . «Український медичний часопис», 2019. URL: <https://www.umj.com.ua/article/160556/internet-zalezhnist-test-poshirenist-ta-suputnya-psihipatologiya> (дата звернення: 12.12.2019).

377. Безпека дітей в Інтернеті. Дані Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/pozashkilna-osvita/vihovna-robotata-zahist-prav-ditini/bezpeka-ditej-v-interneti> (дата звернення: 12.12.2019).

378. Д'ячкова Н. А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб: автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03; Харк-й держ. ун-т внутр. справ. К, 2006. 23 с.

379. Прутян Д. С. Представництво опікуном інтересів малолітніх осіб у цивільних правовідносинах. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. 2007. Випуск 32. С. 74–78.

380. Спасибо-Фатєєва І. В. Науково-правовий висновок щодо можливості посвідчення довіреності від імені малолітньої особи. Юридичний радник. URL: http://yurradnik.com.ua/vis_exp/науково-правовий-висновок-щодо-можли-8/. (дата звернення: 12.09.2019).

381. Боднар Т. В. Деякі аспекти захисту цивільних прав при зміні і припиненні договірних зобов'язань. Право України. 2014. № 2. С. 171–179.

382. Кот О.О. Інститут захисту прав у цивільному праві України. Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / Відп. Ред. Р.А. Майданик та О. В. Кохановська. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2014. (564 с.) С. 227–245.

383. Цивільне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. вид. 2-ге, доп. і перероб. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. Т. 1. Загальна частина. 696 с.

384. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або загрози його вчинення : наказ Мінсоцполітики України, МВС України, МОН України, МОЗ України від 19.08.2014 № 564/836/945/577. Офіційний вісник України. 2014. № 77. Ст. 2214.

385. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 51. Ст. 577.

386. Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 8 квітня 2009 року ; [витяг]. Вісник Верховного Суду України. 2010. № 3(115). URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/C0E465FF9F830076C22576F000491A1F?OpenDocument>. (дата звернення: 15.10.2019).

387. Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України (далі – ВС України) від 8 квітня 2009 року ; [витяг]. Вісник Верховного Суду України. 2010. № 3(115). URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/C0E465FF9F830076C22576F000491A1F?OpenDocument>. (дата звернення: 15.10.2019).

388. Рішення Володарсько-Волинського районного суду Житомирської області від 15 квітня 2015 року : Справа № 276/1265/14-ц. URL: <https://cases.legal/lang-uk/act-uk1-43594647.html>. (дата звернення: 15.10.2019).

389. Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1967. 311 с.

390. Ременяк С. Я. Відшкодування шкоди, завданої малолітніми за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2007. 20 с.

391. Резніченко С.В., Крутій М.О. Цивільно-правовий статус фізичної неповнолітньої особи. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 23.С. 13–17.

392. Цивільний кодекс Франції 1804 р. URL: http://www.napoleonseries.org/research/government/c_code.html (дата звернення: 20.10.2019).

393. Цивільний кодекс Німеччини. URL: http://www.gesetze-iminternet.de/englisch_bgb/index.html#gl_p0027 (дата звернення: 20.10.2019).

394. Пятин С. Ю. Гражданское и торговое право зарубежных стран : учеб. пособ. М. : ИТК «Дашков и К», 2008. С. 14.

395. Васильев Е. А. Гражданское и торговое право капиталистических государств : учебник / Е. А. Васильев, В. В. Зайцева, А. А. Костин [и др.]. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Между - нар. отношения, 1993. С. 72.

396. Чорна Ж. Л. Окремі питання участі малолітніх і неповнолітніх осіб у майнових відносинах за цивільним законодавством України. Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права, 2017. С. 35–43.

397. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права. Избранные труды. М. : Статут, 1997. С. 32–249.

398. Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Х., 2000. 44 с.

399. Чуйкова В. Ю. Правові питання спадкування за заповітом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 1999. 19 с.

400. Бичківський О. О. Окремі питання спадкування за заповітом за законодавством України та іноземних держав. Вісник Запорізького національного університету. № 1. 2011. С. 84–91.

401. Бичківський О. О. Порівняльно-правовий аналіз законодавчого врегулювання питань щодо можливості вчинення заповіту неповнолітніми особами: тези доповідей Щорічної міжнародної науково-практичної конференції [«Запорізькі правові читання»], (Запоріжжя, 14-15 травня 2010 р.). М-во освіти і науки, Запорізький національний університет. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Т. 2. 227–230 с.

402. Д'ячкова Н. А. Емансипація неповнолітніх за цивільним законодавством України. Право і Безпека. 2012. № 3. С. 297–301.

403. Мілевський О. Інститут емансипації за римським та сучасним цивільним правом. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 4. С. 57–61.

404. Колосовська Ю. К. Культура Древнього Риму. Том 1. URL: <http://bibliotekar.ru/polk-20/index.htm> (дата звернення: 11.11.2019).

405. Жилинкова И. В. Правовые аспекты эмансипации несовершеннолетних. Проблемы законности. 2000. № 41. С. 76–77.

406. Козловська М. Запозичення елементів правосуб'єктності фізичних осіб в іноземних державах. Науковий блог Національного університету

«Острозька академія». URL: <https://naub.oa.edu.ua/2016/запозичення-елементів-правосубект> (дата звернення: 11.11.2019).

407. Цивільний кодекс Чеської Республіки. URL: http://anesro.com/download/zakon/89-2012_Sb.pdf (дата звернення: 11.11.2019).

408. Дешко В. В. Інститут емансипації: особливості національного правового регулювання та досвід країн ЄС. Молодий вчений. 2019. № 11. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/11/4.pdf> (дата звернення: 11.11.2019).

409. Раганина Т.И. Правовые основы эмансипации несовершеннолетних в зарубежных странах. Ученые заметки ТОГУ. 2018. Т. 9 ; № 2. С. 858-863.

410. Букшина С. В. Эмансипация несовершеннолетних граждан по законодательству Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Новосибирск, 2003. 185 с.

411. Міщенко М. В. Умови та порядок надання неповнолітнім повної цивільної дієздатності. Право та інноваційне суспільство. 2015. № 1. С. 114–119.

412. Коваленко О. О. Проблеми емансипації неповнолітніх осіб, які бажають займатися підприємницькою діяльністю. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 5. С. 36–41.

413. Гончарова А. С. Цивільне право України : навч. посіб. / А.С. Гончарова, Т.А. Кобзева. Суми : СумДУ, 2015. 168 с.

414. Про судову практику по справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 р. № 3. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-72> (дата звернення: 11.11.2019).

415. Стефанчук М. О. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та його правові наслідки: проблеми теорії та практики. Наука і правоохорона. 2016. №1 (31). С. 283–289.

416. Рубанчук Г. С. Цивільна дієздатність дитини: дефектність чи expansio? Пріоритетні напрями розвитку правової системи України : зб. наук. праць наук.-практ. конф. (25-26 жовт. 2013 р., м. Донецьк). Донецьк, 2013. С. 49–52.

417. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту). Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.П. Корецького. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.

418. Гражданский кодекс Российской Федерации от 30 ноября 1994 г. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/. (дата звернення: 17.11.2019).

419. Бурдін В. Поняття, підстави та правова природа примусового лікування. Вісник Львівського університету. Серія : Юридична. 2009. Вип. 49. С. 207–217.

420. Иншаков С. М. Криминология : учеб. М. : Юриспруденция, 2000. 432 с.

421. Организация борьбы с наркоманией. Сборник документов и методических материалов. изд. 2-е, перераб. / сост. А. Н. Сергеев, А.П. Удот, Т. А. Галущенко. К. : РИО МВД УССР, 1988. 300 с.

422. Про примусове лікування та трудове перевиховання злісних п'яниць : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 17 серпня 1966 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1969. № 17. Ст. 133.

423. Гусев А.І. Психологія соціально дезадаптованої поведінки. Міжнародна конференція «Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи», (20-21 квіт. 2006 р., м. Київ). К., 2006. С. 114–117.

424. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології : навч. посіб. / Н.Ю. Максимова та ін. К. : Перун, 1996. 464 с.

425. Леонгард К. Акцентуированные личности. К., 1981. URL: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/322.pdf>. (дата звернення: 23.11.2019).

426. Стефанчук М. О. Підстави обмеження у дієздатності фізичної особи за цивільним законодавством України та європейських країн // Приватне право і підприємництво : зб. наук. пр. 2010. Вип. 9. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2010. С. 148–150.

427. Ландіна А. В. Азартні ігри. Великий енциклопедичний юридичний словник. За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2007. 992 с.

428. Гражданский кодекс Украины : комментарий. / под общ. ред. Е.О. Харитоновой, О.М. Калитенко. Т. I. Издание второе. Х. : ООО «Одиссей», 2004. 832 с.

429. Про судову практику по справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 р. № 3. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-72>. (дата звернення: 12.12.2019).

430. Невзгодина Е. Л. Адееспособность и ее влияние на динамику деликтных обязательств в диссертации М.В. Бобровой. Вестник Омского университета. Серия «Право». 2015. № 2. С. 283–288.

431. Боброва М.В. Адееспособность и ее влияние на динамику деликтных обязательств : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Томск, 2015. 24 с.

432. Юрчак Е.В. Теория вины в праве. М. : Проспект, 2016. 160 с.

433. Позова Д. Д. Перспективи правового регулювання штучного інтелекту за законодавством ЄС. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 27. С. 116–120.

434. Костенко О. В. Правова відповідальність та ідентифікація суб'єктів і об'єктів зі штучним інтелектом (IoT). Юрид. наук. електрон. журн. 2020. № 1. С. 158–162. URL: http://lsej.org.ua/1_2020/39.pdf (дата звернення: 15.04.2020).

435. Штучний інтелект – це... Дізнайтесь, що таке штучний інтелект насправді. URL: <https://futurenow.com.ua/shtuchnyj-intelekt-chy-vam-vidomoshho-tse/> (дата звернення: 15.04.2020).

436. B. J. Copeland. Artificial Intelligent. URL: <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence> (дата звернення: 15.04.2020).

437. Филипова И. А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2020. 90 с.

438. Каткова Т.Г. Правосуб'єктність роботів: Вигадка чи реальність? Право і суспільство. Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики. 2017. Вип. 3, Ч. 2. С. 8–9. URL: <http://pravoisuspilstvo.org.ua/index.php/archiv?id=99>. (дата звернення: 17.04.2020).

439. Марценко Н. Правовий режим штучного інтелекту у цивільному праві. Актуальні проблеми правознавства. 4 (20)/2019. URL: <http://appj.tneu.edu.ua/index.php/appj/article/view/884> (дата звернення: 17.04.2020).

440. Hiroshi Ishiguro Laboratories. URL: <http://www.geminoid.jp/en/index.html> (дата звернення: 17.04.2020).

441. Calo R. Robots in American Law [Electronic resource] / Ryan Calo // Legal Studies Research Paper № 2016-04. URL: <http://ssrn.com/abstract=2737598> (дата звернення: 17.04.2020).

442. Баранов П. П. Правовое регулирование робототехники и искусственного интеллекта в России: некоторые подходы к решению проблемы. Северо-кавказский юридический вестник. 2018. №1. С. 39–45.

443. Erica Palmerini, Fiorella Battaglia, Andrea Bertolini. Guidelines on Regulating Robotics. URL: https://www.researchgate.net/publication/322041670_Guidelines_on_Regulating_Robotics (дата звернення: 14.05.2020).

444. Report of COMEST on robotics ethics. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000253952_eng (дата звернення: 14.05.2020).

445. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html (дата звернення: 14.05.2020).

446. Понкин И.В., Редькина А.И. Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. 2018. Т. 22. № 1. С. 91–109.

447. Бежевец А. М. Правовий статус роботів: проблеми та перспективи визначення. Інформація і право. № 1(28). 2019. С. 61–67.

448. Ужов Ф. Искусственный интеллект как субъект права/ Пробелы в российском законодательстве. 2017. №3. С. 357–360. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyu-intellekt-kak-subekt-prava> (дата звернення: 17.05.2020).

449. Ястребов О.А. Правосубъектность электронного лица: теоретико-методологические подходы. Труды Института государства и права РАН. 2018. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravosubektnost-elektronnogo-litsa-teoretiko-metodologicheskie-podhody> (дата звернення: 17.05.2020).

450. Баранов О. А. Интернет речей (IoT): робот зі штучним інтелектом у правовідносинах. Юридична Україна. 2018. № 5–6. С. 75–95. URL: <http://aphd.ua/publication-377> (дата звернення: 20.05.2020).

451. Баранов О. А. Интернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання (частина 2). URL: <http://aphd.ua/publication-376/> (дата звернення: 20.05.2020).

452. Кривецький О. До проблеми правового регулювання штучного інтелекту. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3728:do-problemi-pravovogo-regulyuvannya-shtuchnogo-intelektu&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 20.05.2020).

453. Asaro P. M. Robots and Responsibility from a Legal Perspective. URL: <http://www.roboethics.org/icra2007/contributions/ASARO%20Legal%20Perspective.pdf> (дата звернення: 20.05.2020).

454. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. До проблеми цивільної правосуб'єктності роботів матеріали наук.-практ. конф. Інтернет речей: проблеми правового регулювання т впровадження, м. Київ, 29 листопада 2018 р., НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»/ Упоряд В.М. Фурашев, С.О. Дорогих. Київ: Вид-во «Політехніка», 2018. С. 42–46.

455. Васильев А.А., Шпоппер Д., Матаева М.Х. Термин «искусственный интеллект» в российском праве: доктринальный анализ. Юрислингвистика. 2018. № 7–8. С. 35–44. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=29150 (дата звернення: 20.05.2020).

456. Чим відома робот-гуманоїд Софія. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28882554.html> (дата звернення: 20.05.2020).

ДОДАТОК А**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ***Одноосібна монографія:*

1. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артєк, 2020. 479 с.

Колективна монографія:

2. Стефанчук М. О., Давид Л. Л. Суб'єктивні цивільні права на промисловий зразок: проблеми здійснення та захисту: монографія. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 184 с.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях;

3. Стефанчук М. О. Адикція як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи // Університетські наукові записки. 2006. № 3–4 (19–20). С. 173–176.

4. Кондратьєв Р. І., Стефанчук М. О. Дискусійні питання щодо системи загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав // Університетські наукові записки. 2007. № 2 (22). С. 127–133.

5. Стефанчук М. О. Окремі питання здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав у корпоративних правовідносинах // Університетські наукові записки. 2007. № 4 (24). С. 130–134.

6. Стефанчук М. О. Окремі проблеми обмеження цивільної дієздатності фізичної особи за законодавством країн СНД // Міжнародний науковий журнал «Порівняльно-правові дослідження». 2007. № 1–2. С. 272–276.

7. Стефанчук М. О. До питання про динаміку суб'єктивного цивільного права // Університетські наукові записки. 2009. №4 (32). С. 44–52.

8. Стефанчук М. О. Підстави обмеження у дієздатності фізичної особи за цивільним законодавством України та європейських країн // Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Вип. 9, 2010 р. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2010. С. 148–150.

9. Стефанчук М. О., Цюкало Ю. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав: поняття, умови, принципи // Наука і правоохорона. 2010. № 2 (8). С. 164–168.

10. Стефанчук М. О. Перспективи розвитку правового регулювання інституту обмеженої дієздатності фізичної особи: порівняльно-правовий аспект // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2010. № 929. С. 129–132.

11. Стефанчук М. О., Давид Л. Л. Цивільно-правова охорона та захист прав на комерційне (фірмове) найменування // Право і суспільство. 2014. № 1–2. С. 51–54.

12. Стефанчук М. О. Окремі особливості правосуб'єктності усиновлювачів як учасників сімейних правовідносин // Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО», Випуск 2, 2014. С. 249–255.

13. Стефанчук М. О. Добросовісність як ознака правомірної поведінки фізичної особи в цивільному праві // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2015. № 5. Т. 1. С. 140–142.

14. Стефанчук М. О. До питання про зміст часткової дієздатності у цивільному праві України // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія «Право та державне управління». 2015. № 1–2 (15). С. 76–82.

15. Стефанчук М. О. Історична генеза інституту дієздатності // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія «Право та державне управління». 2015. № 3–4 (16). С. 50–57.

16. Стефанчук М. О. Добросовісність як ознака правомірної поведінки фізичної особи у публічних правовідносинах // Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 6. С. 43–45.

17. Стефанчук М. О. Адиктивна поведінка як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи // Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО». Випуск 1. Ч. 2. 2015. С. 120–128.

18. Стефанчук М. О. Щодо визначення сутності та правових наслідків динаміки фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». 2015. Випуск 2. С. 289–297.

19. Стефанчук М. О. До питання історико-правового розвитку категорії «фізична особа» // Теорія і практика інтелектуальної власності. 2016. № 2 (88). С. 112–118.

20. Стефанчук М. О. Зародження й розвиток учення про зловживання правом у публічних правовідносинах // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2016. № 1. Т. 3. С. 88–90.

21. Стефанчук М. О. Публічно-правовий аспект зловживання правом // Право і суспільство. 2016. № 2–2. С. 34–38.

22. Стефанчук М. О. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та його правові наслідки: проблеми теорії та практики // Наука і правоохорона. 2016. № 1(31). С. 283–289.

23. Стефанчук М. О. Проблеми та перспективи адаптації законодавства України до законодавства ЄС у сфері обмеження права фізичної особи на свободу пересування // Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». № 4. 2017. С. 49–52.

24. Стефанчук М. О. Перспективи адаптації законодавства України до стандартів ЄС у сфері правового регулювання ідентифікації фізичної особи // Право України. № 8. 2017. С. 173–181.

25. Стефанчук М. О. Захист суб'єктивних цивільних прав дітей в умовах збройних конфліктів через призму адаптації законодавства України до стандартів ЄС (проблеми пріоритетів та термінології) // Науковий вісник Ужгородського національного університету (Серія ПРАВО), Випуск 45, Том 1, 2017. С. 101–105.

26. Стефанчук М. О. Стандарти захисту сімейних прав у європейській правовій доктрині: окремі питання термінології // «Правові системи». Науково-практичний електронний журнал. № 3. 2018. С. 134–141.

27. Стефанчук Р. О., Янчук А. О., Стефанчук М. М., Стефанчук М. О., Блажівська Н. Є. Право на евтаназію: за чи проти? // Патологія. 2018. Т. 15. № 3(44). С. 390–395.

28. Стефанчук Р. О., Янчук А. О., Стефанчук М. М., Стефанчук М. О. Здоров'я як правова категорія // Світ медицини та біології. 2019. № 1(67). С. 93–99.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз:

29. Стефанчук Н. А. К проблеме единства терминологии в гражданском законодательстве Украины // Гражданское общество в России и за рубежом. 2011. № 2. С. 7–10.

30. Стефанчук Н. А. Особенности гражданско-правовой ответственности вследствие злоупотребления субъективным правом // Научно-практический журнал «Правовая наука». 2013. № 3 (18). С. 8–10.

31. Стефанчук Н. А., Давыд Л. Л. Способы защиты субъективных гражданских прав на промышленный образец по законодательству Украины // Научно-практический журнал Экономика. Управление. Право. 2013. № 11 (47). С. 11–14.

32. Стефанчук М.О. Цивільно-правові наслідки зміни соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи // Jurnalul juridic national: teorie și practică, National law journal: theory and practice, Национальный юридический журнал: теория и практика. 2015. № 6(16). С. 153–156.

33. Стефанчук М. О. Поняття й ознаки правоздатності в сучасній цивільно-правовій доктрині // Visegrad Journal on Human Rights. 2016. № 2/1. С. 125–129.

34. Стефанчук М. О. Історія, стан та перспективи розвитку теорії «динамічної правоздатності» в українській цивілістичній науці // Eurasian Academic Research Journal. 2016. № 1 (01). С. 32–39.

35. Стефанчук М. О. Адиктивна поведінка як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи: український та європейський досвід //

Eurasian Academic Research Journal. 2016. № 4 (04). С. 28–35.

36. Стефанчук М. О. До питання про зміст часткової дієздатності у цивільному праві України // Eurasian Academic Research Journal. 2016. № 5 (05). С. 48–55.

37. Стефанчук М. О. Окремі аспекти адаптації українського законодавства в сфері шлюбних відносин до стандартів ЄС: проблеми термінології та особливості законодавчого закріплення // Eurasian Academic Research Journal. № 5. 2017. С. 73–81.

38. Стефанчук М. О. Адаптація українського законодавства до стандартів ЄС у сфері права, що застосовується до розірвання шлюбу // Eurasian Academic Research Journal. № 8. 2017. С. 33–40.

39. Стефанчук М. О. Адаптація українського законодавства, що регулює особисті немайнові права дитини до стандартів ЄС: огляд проблеми та термінології // Eurasian Academic Research Journal. № 9. 2017. С. 26–34.

40. Стефанчук М. О. Сучасні тенденції уніфікації українського міжнародного приватного права до стандартів ЄС // Eurasian Academic Research Journal. № 10. 2017. С. 18–23.

41. Стефанчук М. О. Особливості запровадження інституту медіації як ефективного способу вирішення спорів в Україні через призму стандартів законодавства ЄС // Eurasian Academic Research Journal. № 1. 2018. С. 63–67.

42. Стефанчук М. О. Окремі аспекти спадкування за законодавством ЄС / Стефанчук Микола Олексійович. // Eurasian Academic Research Journal. № 4. 2018. С. 25–30.

43. Стефанчук М. О. Питання правового регулювання усиновлення за законодавством ЄС // Eurasian Academic Research Journal. № 5. 2018. С. 29–34.

Статті у збірках наукових праць (у співавторстві):

44. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Є. О. Харитонова. Х.: ТОВ «Одіссей». 2006. 552 с.

45. Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Є. О. Харитонова. Х.: ТОВ «Одіссей». 2006. 584 с.

46. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Том 1 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. 1168 с.

47. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Том 1 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. 1240 с.

48. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) в 12-ти томах. Т. 1: Загальні положення / За ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика. Х.: ФО-П Колісник А. А., 2010. 320 с. (співавтор ст. 12–13).

49. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О. В. Дзери [та ін.]. 4-те вид., переробл. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2011. Т. 2 / [Н. С. Кузнєцова та ін.]. 2011. 1056 с.

50. Науково-практичний класифікатор цивільного законодавства: наук.-практ. посіб. / [Копиленко О. Л. та ін.] ; за ред. акад. Нац. акад. прав. наук України О. В. Зайчука; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К.: Юрінком Інтер, 2013. 435 с.

51. Кваліфікаційний (адвокатський) іспит. Кн. 5 : Цивільне право. / Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук, А. П. Місяць, О. М. Слободян ; за наук. ред. О. Д. Святоцького, Р. О. Стефанчука, О. В. Дроздова. К. : Ін Юре, 2017. 148 с.

52. Рішення Європейського суду з прав людини (збірник витягів) / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, О. М. Слободян, Р. Б. Сабодаш та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Київця та В. В. Резнікової. К.: АртЕк, 2017. 225 с.

53. Рішення Європейського суду з прав людини (статті 2, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18 та стаття 1 першого протоколу) / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, О. М. Слободян, Р. Б. Сабодаш та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Київця та В. В. Резнікової. К.: АртЕк, 2018. 440 с.

54. Збірник рішень Європейського суду з прав людини / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, О. М. Слободян, Р. Б. Сабодаш та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Київець та В. В. Резнікової. К.: АртЕк, 2018. 225 с.

55. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (I). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 729 с.

56. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (II). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 757 с.

57. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (III). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 777 с.

58. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (IV). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 551 с.

59. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (I). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 713 с.

60. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (II). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 645 с.

61. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (III). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 554 с.

62. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (IV). / [упоряд.: Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 577 с.

63. Збірник антикорупційного законодавства : у 3-х ч. Ч. 1 / упоряд. О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук ; за заг. ред. М. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 781 с.

64. Збірник антикорупційного законодавства : у 3-х ч. Ч. 2 / упоряд. упоряд. О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук ; за заг. ред. М. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 762 с.

65. Збірник антикорупційного законодавства : у 3-х ч. Ч. 3 / упоряд. упоряд. О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук ; за заг. ред. М. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2018. 739 с.

66. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 6-те вид., перероб. і допов./ за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. II. 1048 с.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

67. Стефанчук М. О. Проблема зловживання суб'єктивними правами у корпоративних відносинах // Розвиток господарсько-правового забезпечення сучасної економіки: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Ч II. (м. Донецьк, 27 жовтня 2006 р.). Донецьк: Норд-прес, 2006. С. 15–17.

68. Стефанчук М. О. Адикція як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи // Молодь у юридичній науці: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції молодих учених «П'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 27–28 жовтня 2006 р.): У 5-ти частинах: Частина третя: «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право». Підтом 2. Хмельницький: В-во ХУУП, 2006. С. 142–144.

69. Стефанчук М. О. Окремі проблеми правового регулювання виховання дитини батьками // Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України: Матеріали круглого столу (м. Київ, 25 травня 2006 р.). Х.: Ксилон, 2007. С. 136–140.

70. Стефанчук М. О. До питання про форми та види зловживання суб'єктивними правами // Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.): У 3-х частинах. Частина друга:

Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. С. 252–254.

71. Стефанчук М. Еволюція зловживання права: антропологічний підхід // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1–2 грудня 2006 р.). Львів: Край, 2007. С. 246–265.

72. Стефанчук Н. А. Ограничение гражданской дееспособности физических лиц: сравнительно-правовой подход // Проблема правосубъектности: современные интерпретации: матер. междунар. науч.-практ. конф. (г. Самара, 27 февраля 2009 г.). Вып. 7. Самара: Самар. гуманит. акад., 2009. С. 182–185.

73. Стефанчук М. О. Особливості правового регулювання емансипації у країнах Європи // Пан'європейська кодифікація приватного права та її вплив на кодифікацію цивільного законодавства України : збірник наукових праць [за результатами науково-практичного круглого столу (м. Хмельницький, 19 листопада 2010 р.)]. К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. С. 84–86.

74. Стефанчук Н. А. К проблеме единства терминологии в гражданском законодательстве Украины // Перспективы развития частного права: Материалы I научной конференции (г. Екатеринбург, 17–18 марта 2011 г.) / Отв. ред. М. В. Гончаров. Екатеринбург: Издательский дом «Уральская государственная юридическая академия», 2011. С. 122–126.

75. Стефанчук М. О. Інститут повної дієздатності неповнолітніх в європейських правових традиціях // Правоосвітницька діяльність юридичних клінік на базі вищих навчальних закладів: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції / За заг. ред. О. Л. Соколенко. Д., 2011. С. 142–144.

76. Стефанчук М. О. Темпоральні аспекти динаміки цивільної

правоздатності // *Современные достижения в науке и образовании* : сб. тр. V Междунар. науч. конф., (г. Нетания (Израиль), 27 сентяб. – 4 октяб. 2011 г.): в 2 т. Хмельницький: ХНУ, 2011. Т. 2. С. 141–144.

77. Стефанчук М. О. Окремі аспекти визначення правової природи корпоративних спорів // *Внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці держави: збірник наукових праць Міжнародної науково-теоретичної конференції* (м. Київ, 2 квітня 2013 р.). К. : ТОВ «Три К», 2013. С. 141–143.

78. Стефанчук М. О. Окремі аспекти правосуб'єктності усиновлювачів // *Реформування законодавства України в умовах інтеграції до Європейського Союзу : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (27 березня 2015 року)*. Тернопіль: Вектор, 2015. Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки: Міжнародна науково-практична конференція, (м. Київ, 13-14 листопада 2015 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2015. С. 135–138.

79. Стефанчук М. О. Ім'я фізичної особи як соціальна індивідуалізуюча ознака учасника цивільних правовідносин // *Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки: Міжнародна науково-практична конференція*, (м. Київ, 13–14 листопада 2015 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2015. С. 59–60.

80. Стефанчук М. О. Передумови виникнення правової категорії «фізична особа» у період стародавніх часів // *Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Львів, 20–21 листопада 2015 р.). Львів: «Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2015. С. 79–80.

81. Стефанчук М. О. Поняття фізичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин // *«Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід»*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20–21 листопада 2015 р.). Харків ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2015. С. 41–43.

82. Стефанчук М. О. Теоретико-методологічні засади участі у цивільних правовідносинах осіб з дефектом дієздатності // Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 4–5 березня 2016 р.). Дніпропетровськ : ГО «Правовий світ» 2016. С. 35–37.

83. Стефанчук М. О. Окремі аспекти динаміки цивільної правоздатності фізичних осіб в Україні // Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: [Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, Тернопільський національний економічний університет, 8–9 квітня 2016 р.]. Тернопіль: Економічна думка, 2016. С. 300–303.

84. Стефанчук М. О. Перспективи адаптації законодавства України про ідентифікацію фізичної особи за її біометричними даними до законодавства ЄС // Приватне право України і європейська інтеграція: тенденції та перспективи. Матеріали VI Міжнародного цивілістичного форуму, (м. Київ, 14–15 квітня 2016 р.). К.; Тов «Білоцерківдрук», 2016. С. 223–225.

85. Стефанчук М. О. Перспективи адаптації законодавства України про ідентифікацію фізичної особи за її біометричними даними до законодавства ЄС // Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Київ, 8 листопада 2016 р.). К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2016. С. 176–179.

86. Стефанчук М. О. Особливості виникнення та припинення правоздатності фізичних осіб в Європі: специфіка закріплення та єдності правового регулювання // Права людини в Україні: реалізація, захист і перспективи: Матеріали Всеукраїнського круглого столу, (м. Київ, 9 грудня 2016 р.) / відп. ред. К. І. Ілікчієва. К., 2016 С. 11–17.

87. Стефанчук М. О. Адаптація законодавства України до стандартів ЄС в сфері забезпечення права особи на свободу пересування в умовах

«безвізу» // Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС: матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу, (м. Київ, 06 червня 2017 р.), / наук. ред. Р. С. Мельник. Єреван : Видавництво Eurasian Social Science Association, 2017. С. 88–90.

88. Стефанчук М. О. Європейські стандарти здійснення права дитини на свободу пересування та їх запровадження в Україні // Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Київ, 8 червня 2018 р.) / за ред. проф. Р. С. Мельника, відпов. ред. к.ю.н. Л. Ю. Малюга. К.: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 358–360.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

89. Стефанчук Н. А. Субъективное право как цивилистическая категория: аналитический обзор проблемы // Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: сб. статей и иных материалов / под ред. Р. А. Стефанчука. К.: Юринком Интер, 2010. С. 78–87. (Серия «Актуальные проблемы гражданского права»).

90. Стефанчук М. О. Суб'єктивне цивільне право як правова категорія // Спогади про Людину, Вченого, Вчителя (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Миколаївни Кучеренко): за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2016. С. 191–203.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Одержані в процесі дослідження висновки, узагальнення та пропозиції висвітлювалися у виступах та наукових повідомленнях на 22 міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних заходах: Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток господарсько-правового забезпечення сучасної економіки» (м. Донецьк, 27 жовтня 2006 р., заочна участь); Міжнародній науковій конференції молодих учених «П'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький 27–28 жовтня 2006 р., особиста участь); Круглому столі «Наукові засади та практика застосування нового

Сімейного кодексу України» (25 травня 2006 р., особиста участь); Міжнародній науковій конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р., особиста участь); Другому всеукраїнському «круглому столі» «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (м. Львів, 1–2 грудня 2006 р., особиста участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблема правосуб'єктности: современные интерпретации» (м. Самара, Російська Федерація, 27 лютого 2009 р., заочна участь); Науково-практичному круглому столі «Пан'європейська кодифікація приватного права та її вплив на кодифікацію цивільного законодавства України», (м. Хмельницький, 19 листопада 2010 р., особиста участь); I науковій конференції «Перспективы развития частного права» (м. Єкатеринбург, Російська Федерація, 17–18 березня 2011 р., особиста участь); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правоосвітницька діяльність юридичних клінік на базі вищих навчальних закладів» (м. Дніпропетровськ, 18 березня 2011 р., заочна участь); V Міжнародній науковій конференції «Современные достижения в науке и образовании» (м. Нетанія, Ізраїль, 27 вересня – 4 жовтня 2011 р., заочна участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці держави» (м. Київ, 2 квітня 2013 р., заочна участь); Всеукраїнській науково-практичній конференції (з міжнародною участю) «Реформування законодавства України в умовах інтеграції до Європейського Союзу» (м. Тернопіль 27 березня 2015 р., особиста участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки» (м. Київ 13–14 листопада 2015 р., заочна участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 20–21 листопада 2015 р., заочна участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Харків 20–21 листопада 2015 р., заочна участь);

Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин» (м. Дніпропетровськ 4–5 березня 2016 р., заочна участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 8–9 квітня 2016 р., особиста участь); VI Міжнародному цивілістичному форумі «Приватне право України і європейська інтеграція» (м. Київ, 14–15 квітня 2016 р., особиста участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвєєвські цивілістичні читання)» (Київ, 8 листопада 2016 р., особиста участь); Всеукраїнському круглому столі «Права людини в Україні: реалізація, захист і перспективи» (м. Київ, 9 грудня 2016 р., особиста участь); Міжнародному науково-практичному круглому столі «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» (м. Київ, 06 червня 2017 р., особиста участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» (м. Київ, 8 червня 2018 р., особиста участь).

ДОДАТОК Б
ПРОПОЗИЦІЇ ДО УДОСКОНАЛЕННЯ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА
УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Пропозиції змін до Цивільного кодексу України	
<i>Чинна редакція</i>	<i>Пропонована редакція</i>
<p style="text-align: center;">Стаття 31. Часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років</p> <p>1. Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), має право:</p> <p>1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини.</p> <p>Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість;</p> <p>2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.</p> <p>2. Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею</p>	<p style="text-align: center;">Стаття 31. Часткова цивільна дієздатність фізичної особи у віці від шести до чотирнадцяти років</p> <p>1. Фізична особа у віці від шести до чотирнадцяти років (малолітня особа) має право:</p> <p>1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини.</p> <p>Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість;</p> <p>2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.</p> <p>2. Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею</p>

шкоду.	шкоду.
<p style="text-align: center;">Стаття 32. Неповна цивільна дієдатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років</p> <p>1. Крім правочинів, передбачених статтею 31 цього Кодексу, фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право:</p> <p>1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;</p> <p>2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;</p> <p>3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;</p> <p>4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).</p> <p>2. Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків</p>	<p style="text-align: center;">Стаття 32. Неповна цивільна дієдатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років</p> <p>1. Крім правочинів, передбачених статтею 31 цього Кодексу, фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право:</p> <p>1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, у тому числі шляхом складення заповіту;</p> <p>2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;</p> <p>3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;</p> <p>4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).</p>

<p>(усиновлювачів) або піклувальників.</p> <p>На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування.</p> <p>3. Неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника.</p> <p>4. Згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від батьків (усиновлювачів) або піклувальника та органу опіки та піклування відповідно до закону.</p> <p>5. За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися</p>	<p>2. Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.</p> <p>На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна, у тому числі заповіту, повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування.</p> <p>3. Неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника.</p> <p>4. Згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від батьків (усиновлювачів) або піклувальника та органу опіки та піклування відповідно до закону.</p> <p>5. За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника,</p>
---	---

<p>своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права.</p> <p>Суд скасовує своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо відпали обставини, які були підставою для його прийняття.</p> <p>6. Порядок обмеження цивільної дієздатності неповнолітньої особи встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України.</p>	<p>органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права.</p> <p>Суд скасовує своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо відпали обставини, які були підставою для його прийняття.</p> <p>6. Порядок обмеження цивільної дієздатності неповнолітньої особи встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України.</p>
<p>Стаття 35. Надання повної цивільної дієздатності</p> <p>1. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.</p> <p>2. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою</p>	<p>Стаття 35. Надання повної цивільної дієздатності</p> <p>1. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.</p> <p>2. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою</p>

<p>згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.</p> <p>3. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю.</p> <p>За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.</p> <p>4. Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов'язки.</p> <p>5. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.</p>	<p>згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.</p> <p>3. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю.</p> <p>За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. У разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.</p> <p>4. Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов'язки.</p> <p>5. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.</p>
--	--

<p style="text-align: center;">Стаття 36. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи</p> <p>1. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.</p> <p>2. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.</p> <p>3. Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України</p> <p>4. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.</p>	<p style="text-align: center;">Стаття 36. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи</p> <p>1. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.</p> <p>2. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.</p> <p>3. Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України</p> <p>3¹. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона відвідує заборонену релігійну організацію або релігійну організацію, яка довірою намагається заволодіти майном та коштами особи і тим</p>
---	---

	<p>ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.</p> <p>4. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.</p>
<p>Стаття 1234. Право на заповіт</p> <p>1. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.</p> <p>2. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.</p>	<p>Стаття 1234. Право на заповіт</p> <p>1. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.</p> <p>Право на заповіт має неповнолітня фізична особа з неповною цивільною дієздатністю стосовно належного їй на праві власності майна з урахуванням вимог частин 1, 2 ст. 32 цього Кодексу щодо необхідності отримання згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвілу органу опіки та піклування на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо певних видів майна.</p> <p>2. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається</p>

Пропозиції змін до Закону України «Про інформацію»	
<i>Чинна редакція</i>	<i>Пропонована редакція</i>
<p style="text-align: center;">Стаття 21. Інформація з обмеженим доступом</p> <p>1. Інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація.</p> <p>2. Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень.</p> <p>Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом.</p> <p>Відносини, пов'язані з правовим режимом конфіденційної інформації, регулюються законом.</p>	<p style="text-align: center;">Стаття 21. Інформація з обмеженим доступом</p> <p>1. Інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація.</p> <p>2. Конфіденційною є інформація про фізичну особу, визначена ч. 2 ст. 11 цього Закону, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень.</p> <p>Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом.</p> <p>Відносини, пов'язані з правовим режимом конфіденційної інформації, регулюються законом.</p>

ДОДАТОК В
ДОВІДКА ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

вул. Героїв Майлану, буд. 8, м. Хмельницький, 29000. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-75-70
E-mail: info@univer.km.ua. Розрахунковий рахунок UA 598201720344281002200032328 в ДКСУ у м. Києві.
МФО 820172. Код ЄДРПОУ 14163438

№ 0478/20
На № _____ від _____

ДОВІДКА
про реалізацію наукового дослідження
СТЕФАНЧУКА Миколи Олексійовича

Матеріали дисертаційного дослідження «Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення», які підготував докторант Науково-дослідного інституту приватного права імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України Стефанчук Микола Олексійович, використовуються:

– під час викладання лекцій та семінарських занять з курсів «Цивільне право», «Порівняльне цивільне право», «Деліктні зобов'язання» для здобувачів вищої освіти першого освітнього рівня за спеціальностями 081 Право та 293 Міжнародне право та здобувачів вищої освіти другого освітнього рівня за спеціальністю 081 Право юридичного факультету Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;

– при підготовці навчальних та робочих програм, планів семінарських і практичних занять, питань колоквіумів, питань на заліки та іспити.

Результати проведеного дослідження Стефанчука М.О. отримано на основі узагальнень теорії, методології та практики застосування норм цивільного права у процесі здійснення цивільної правосуб'єктності фізичних осіб.

Декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук

Сергій КРУШИНСЬКИЙ

ДОДАТОК Г

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань здоров'я нації, медичної допомоги
та медичного страхування

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-91-59, тел./факс: 255-92-21

№ С4-12/14-383(85486)

„26” артиля 2020 р.

Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження Стефанчука Миколи Олексійовича у законотворчу діяльність

Комісія у складі: Голови Комітету Верховної Ради України з питань здоров'я нації, медичної допомоги та медичного страхування - Радуцького М.Б., члена Комітету – народного депутата України, голови підкомітету з питань охорони здоров'я Перебийноса М.В. та керівника секретаріату Комітету - Марченка Д.О. склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження Стефанчука Миколи Олексійовича на тему: «Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Комісія вважає, що представлені пропозиції щодо визначення фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи та їх значення для участі у цивільних правовідносинах, а також щодо відповідей на адвокатські запити на надання інформації про фізичну особу, про померлу особу тощо мають важливе практичне значення. Цілковитим обґрунтованим є висновок про те, що захист персональних даних, включаючи медичну інформацію, має фундаментальне значення для здійснення людиною права на повагу до її приватного і сімейного життя, гарантованого ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Повага до конфіденційності даних про здоров'я є життєво важливим принципом у правових системах усіх Договірних Сторін Конвенції. Розголошення таких відомостей може вирішальним чином вплинути на приватне та сімейне життя людини, а також на її соціальне становище та професійну діяльність.

Цей акт наданий для подання у відповідну спеціалізовану/вчену раду із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Голова Комітету

М.Б. РАДУЦЬКИЙ

Голова підкомітету з питань
охорони здоров'я Комітету

М.В. ПЕРЕБИЙНИС

Керівник секретаріату Комітету

Д.О. МАРЧЕНКО

Підпис *М.Б. Радуцького, М.В. Перебийноса, Д.О. Марченка*
підтверджують
М.В. Перебийноса, Д.О. Марченка
Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
«31» 08 2020 р.

ДОДАТОК Д

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правової політики

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-84

№ 0226/17-2020/142220 (119947)

" 26 " серпня 2020 р.

Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження СТЕФАНЧУКА Миколи Олексійовича у законотворчу діяльність

Комісія у складі: Голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики КОСТИНА А.Є., Заступника Голови Комітету БОЖИКА В.І. та керівника секретаріату Комітету КОЛІСНИКА І.В., склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження СТЕФАНЧУКА Миколи Олексійовича на тему: «Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Комісія вважає, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного дослідження, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, практичну значимість, є надзвичайно актуальними та можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правових актів України як основної форми права в нашій державі.

Цей акт наданий для подання у відповідну спеціалізовану вчену раду із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Голова Комітету

А.Є. КОСТИН

Заступник Голови Комітету

В.І. БОЖИК

Керівник секретаріату Комітету

І.В. КОЛІСНИК

Підпис А.Є. Костина / В.І. Божика
підтверджую І.В. Колісника
кер. відділу І.В. Колісника
Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
« 26 » 08 20 20 р.

ДОДАТОК Е
АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 475051;
www.tneu.edu.ua; rektor@tneu.edu.ua; код ЄДРПОУ 33680120

126-29/1210

02 березня 2020

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Тернопільського
національного економічного університету

к. ф.-м. н., доцент

«*Микола Шинкарик*» 2020 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Стефанчука Миколи Олексійовича на тему «Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право в навчальний процес юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету

Комісія у складі:

декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента Сергія Банаха,

завідувача кафедри цивільного права і процесу, доктора юридичних наук, доцента Ірини Лукасевич-Крутник,

доцента кафедри цивільного права і процесу, заступника декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента Валентини Сломи

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Стефанчука Миколи Олексійовича на тему «Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення» використовуються для проведення лекційних та семінарських занять зі студентами, що здобувають освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» при вивченні курсу «Цивільне право» (Загальна частина), «Сімейне право», де в робочих програмах та

навчально-методичних матеріалах з дисциплін в якості джерел рекомендовано його наукові публікації, серед яких:

1. Стефанчук М. О. Адикція як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. *Університетські наукові записки*. 2006. №3-4 (19-20). С. 173-176.
2. Стефанчук М. О. Окремі проблеми обмеження цивільної дієздатності фізичної особи за законодавством країн СНД. *Міжнародний науковий журнал «Порівняльно-правові дослідження»*. 2007. № 1-2. С. 272-276.
3. Стефанчук М. О. До питання про динаміку суб'єктивного цивільного права. *Університетські наукові записки*. 2009. №4 (32). С. 44-52.
4. Стефанчук М. О. Підстави обмеження у дієздатності фізичної особи за цивільним законодавством України та європейських країн. *Приватне право і підприємництво*. Збірник наукових праць. Вип.9, 2010 р. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2010. С. 148-150
5. Стефанчук М.О. Перспективи розвитку правового регулювання інституту обмеженої дієздатності фізичної особи: порівняльно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2010. № 929. С. 129-132.
6. Стефанчук М.О. Окремі особливості правосуб'єктності усиновлювачів як учасників сімейних правовідносин. *Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО»*. Випуск 2, 2014 – С.249-255
7. Стефанчук М.О. Добросовісність як ознака правомірної поведінки фізичної особи в цивільному праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2015. № 5. Т.1. С.140-142
8. Стефанчук М.О. До питання про зміст часткової дієздатності у цивільному праві України. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. Серія «Право та державне управління». 2015. № 1-2 (15). С.76-82
9. Стефанчук М.О. Історична генеза інституту дієздатності. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. Серія «Право та державне управління». 2015. № 3-4 (16). С.50-57
10. Стефанчук М.О. Щодо визначення сутності та правових наслідків динаміки фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія «Право». 2015. Випуск 2. С. 289-297.
11. Стефанчук М.О. Цивільно-правові наслідки зміни соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи. *Jurnalul juridic national: teorie și practică, National law journal: theory and practice, Национальний юридический журнал: теория и практика*. 2015. № 6(16). С.153-156.
12. Стефанчук М.О. До питання про зміст часткової дієздатності у цивільному праві України. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. №5 (05). С. 48-55.

13. Стефанчук М.О. До питання історико-правового розвитку категорії «фізична особа». *Журнал «Теорія і практика інтелектуальної власності»*. 2016. №2 (88). С. 112-118.
14. Стефанчук М.О. Зародження й розвиток учення про зловживання правом у публічних правовідносинах. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 1. Т.3 С.88-90.
15. Стефанчук М.О. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та його правові наслідки: проблеми теорії та практики. *Наука і правоохорона*. 2016. №1 (31). С. 283-289
16. Стефанчук М.О. Проблеми та перспективи адаптації законодавства України до законодавства ЄС у сфері обмеження права фізичної особи на свободу пересування. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. №4. 2017. С. 49-52
17. Стефанчук М. О. Адаптація українського законодавства до стандартів ЄС у сфері права, що застосовується до розірвання шлюбу. *Eurasian Academic Research Journal*. №8. 2017. С.33-40.
18. Стефанчук М. О. Адаптація українського законодавства, що регулює особисті немайнові права дитини до стандартів ЄС: огляд проблеми та термінології. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. №9. С.26-34.
19. Стефанчук М.О. Сучасні тенденції уніфікації українського міжнародного приватного права до стандартів ЄС. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. №10. С.18-23.
20. Стефанчук М.О. Стандарти захисту сімейних прав у європейській правовій доктрині: окремі питання термінології. *«Правові системи»*. *Науково-практичний електронний журнал*. 2018. №3. С. 134-141.
21. Стефанчук М.О. Питання правового регулювання усиновлення за законодавством ЄС. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. №5. С. 29-34.

Члени комісії:

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук

 Сергій БАНАХ

завідувач кафедри цивільного
права і процесу,
доктор юридичних наук, доцент

 Ірина ЛУКАСЕВИЧ-КРУТНИК

доцент кафедри цивільного
права і процесу,
заступник декана юридичного
факультету,
кандидат юридичних наук, доцент

 Валентина СЛОМА